E-ISSN 2181-1466
9 772181 146004

ISSN 2181-6875
9 772181 687004

@buxdu_uz @buxdu1 @buxdu1 www.buxdu.uz

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

2(3)/2026

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTI

2(3)/2026

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2026, № 2, fevral

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo‘yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo‘yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo‘yicha, **tarix** fanlari bo‘yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan. Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti
Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Bosh muharrir o‘rinbosari: Samiyev Kamoliddin A’zamovich, texnika fanlari doktori (DSc), dotsent
Mas’ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)
Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)
Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)
Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)
Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)
Mo‘minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor
Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor
Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor
Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a’zosi (akademigi)
Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor
Bo‘riyev Sulaymon Bo‘riyevich, biologiya fanlari doktori, professor
Jumayev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent
Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor
Murodov G‘ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor
O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor
Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor
To‘rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor
Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor
Eshtayev Alisher Abdug‘aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor
Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor
Bekova Nazora Jo‘rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Jamilova Bashorat Sattorovna, filologiya fanlari doktori, professor
Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori
Jo‘rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor
Artikova Hafiza To‘ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor
Norboyeva Umida Toshtemirovna, biologiya fanlari doktori, professor
Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor
Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor
Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor
Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent
Raupov Soyib Saidovich, tarix fanlari nomzodi, professor
Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor
Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, professor
Qurbonova Manzila Bakiyevna, tarix fanlari nomzodi, professor
Ochilov Alisher To‘lis o‘g‘li, tarix fanlari doktori, dotsent
Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent
G‘aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
O‘rinova Bozorgul Zokirovna, tarix fanlari doktori, dotsent

SERIYA: **ADABIYOTSHUNOSLIK VA GUMANITAR FANLAR**

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
ADABIYOTSHUNOSLIK * LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ**		
Hayitov Sh.A.	Romanda adabiy mushtaraklik va o‘ziga xoslik	4
Ахмедов А.Р.	Садр Зиё феномени	14
Bafoyeva R.V.	Postmodern adabiyotda dekonstruktiv yozuv: intertekstuallik va janr transformatsiyasi	23
Burkhonova F.Sh.	Expression of romantic and neo-romantic features in the poetry of Walt Whitman	28
Djabborov R.M.	Turkiy hukmdorlarning turkiy til va adabiyot rivojiga qo‘shgan hissasi	32
Husenova Z.N.	XIX asr va zamonaviy adabiyotda feminist istiqbollari	39
Kakharova M.Y.	Lingua-poetic approach and aesthetic impact of literary text	43
Kamolova M.U.	O‘zbek mumtoz adabiyotida xilvat talqinining tasavvufiy tahlili	47
Karimova D.Kh.	Variability as translation phenomena in literary fairy tales (as the example of the translation of Grimms’ fairy tales)	51
Kuryozova D.A.	Shermuhammad Munis tarjimasidagi “Ravzatu-s-safo” asarida qo‘llanilgan turkiy qatlamga mansub leksika bo‘yicha ayrim qarashlar	57
Maxmudova M.M., Axtamova N.M.	Y.V.Gyote ijodidagi tasavvufiy g‘oyalar S.S. Buxoriy talqinida	61
Mehmonova Y.Ch.	Badiiy matnlarda kollokatsiyalarning tarjimasi	65
Usmonova M.A.	Existential isolation and the poetics of inner exile in Louise Glück’s poetry	69
Yuldoshov O.U.	The spirit of characters within societal contexts in Alexandre Dumas’s The count of Monte Cristo and Abdulla Kodiriy’s Days gone by	73
Урмонова Н.М.	Понятия идентичности в мировоззрении Амина Маалуфа (на основе романа «Самарканд»)	80

Умурова Г.Х.	О роли художественной литературы в познании психологии человека	85
Муртазаева Ф.Р.	Хронотопический психологизм как форма художественного психологизма в женской литературе	89
Ziyodullaev A.R., Sharopova F.Sh.	Urban chronotope in O. Henry's short stories: a narrative analysis	95
Xusenova S.M.	Mashinaviy tarjimaning zamonaviy holati va istiqbollari	100
Tursunova M.R.	Jojo Moyes romanlarida romantik va psixologik, dramatik unsurlarning estetik hamda ijtimoiy kontekstlar kesishmasida talqini	106
Sidiknazarova Z.M.	XX asr o'zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda talqini: tarjima, nashr va tahlil masalalari	111
Sanokulova M.A.	Strategies for conveying implicit meaning in Uzbek – English simultaneous interpreting	116
Saidova Sh.Sh.	Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romanining inglizcha tarjimasida frazeologik birliklar tarjimasi muammosi	120
Sadullaeva M.A.	Numbers in English literature	124
Raximova Z.O'.	Tarjima nazariyasi va personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanishi	128
Raximova S.T.	Postmodern adabiyotda parodiya va intertekstuallik: ingliz va o'zbek nasri qiyosida	131
Raimqulova S.B.	Hikoyachilikda ijodkorning adabiy-estetik konsepsiyasi ilmiy muammo sifatida	135
Sadullaeva M.A., Nigmatullaeva Z.A.	Observing the artist: first-person narration in "The moon and sixpence" by W. Somerset Maugham	143
Mustafoyeva D.I.	Xolid Husayniyning "Shamol ortidan yugurib" asarida psixologik va emotsional bo'yoqlar	147
Mulloqulova Sh.J.	Qays Roziy va Shayx Taroziyning tajnis san'ati xususidagi qarashlari	151
Bozorova L.B.	Jahon nasrida oddiy askar qiyofasi talqini	156

Sayfilloyeva A.S.	Charlz Dikkensning “Buyuk umidlar” asaridagi ta’lim va tarbiya masalalari	160
NAVOIY GULSHANI		
Eshonqulov H.P.	Nubuvvat xayli uzugining ko‘ziga oshiqlik talqini	164
Amonova Z.Q.	Ey Navoiy, o‘zni maqbul istasang, tufroq bo‘l	167
JURNALISTIKA * JOURNALISM *** ЖУРНАЛИСТИКА**		
Kutlimuratov M.K.	Qoraqalpog‘iston radiokanalining asosiy dasturlari va mavzu yo‘nalishlari	171
FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK * PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ**		
Шавқиддинов Ш.М.	Геосиёсий омилларнинг Ўзбекистоннинг темир йўллар соҳасидаги транспорт дипломатиясига таъсири	177
Абдулхаев А.Н.	Хитой модернизация моделининг хусусиятлари	184
Sadibaqosev H.Sh.	Donald Tramp tashqi siyosatida tranzaksion diplomatiyaning o‘rni va ahamiyati	189
Norboyev S.Q.	YUNESKOning asosiy vakolatlari	195
Hamidov B.I.	Janubiy Osiyoda Hindiston va Xitoy raqobati	199
Rizayev A.R.	Arab jamiyatlarida qabilaviy identifikatsiyaning xususiyatlari	205
Ахмедов О.Н.	Институциональная трансформация спорта высших достижений в профессиональный спорт в теоретической перспективе	212
To‘rayev S.S.	Ekologiya sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlik masalasida xorijiy davlatlar tajribasi	218
Давранов К.К.	Международные инициативы Катара по решению афганской проблемы	224
Murtalibova M.M.	Turkiyaning Yaqin Sharq mintaqasi xavfsizligi doirasidagi ustuvor yo‘nalishlari	228
To‘rayev S.S.	Ekologiya sohasidagi jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik belgilashdagi muammolar va ularni bartaraf etish mexanizmlari	234

UO‘K 82

ROMANDA ADABIY MUSHTARAKLIK VA O‘ZIGA XOSLIK

Hayitov Shavkat Ahmadovich,
Buxoro davlat universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori, filologiya fanlari doktori (DSc)
ORCID 0000-0002-4290-6071

Annotatsiya. *Qozoq adibi A.Nurpeisovning “Qon 4as an” roman triologiyasida Turkiston tarixining tub burilish bosqichi XX asrning 10-yillari o‘z ifodasini topgan. Filologiya fanlari doktori G‘ayrat Murodov “Silsilaviy romanda adabiy-badiiy an’analar va o‘ziga xosliklar” sarlavhasi ostidagi tadqiqotida adibning 4as tur, uning roman shakliga xos katta badiiy tasvir imkoniyatlaridan foydalanib, davrning dolzarb muammolarini, xalqchil obrazlarini badiiy matn tarkibiga olib kirganligini chuqur asoslagan. Maqolada adabiyotshunos G‘ayrat Murodov tadqiqotining ilmiy yangiliklari haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *silsilaviy roman, an’ana, o‘ziga xoslik, tarixiylik, 4as an xalqlar adabiyoti, jahon adabiyoti, 4as an44a tasvir, 4as manzara.*

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СХОДСТВА И СВОЕОБРАЗИЕ В РОМАНЕ

Аннотация. *В романной трилогии казахского писателя А. Нурпеисова «Кровь и пот» нашёл своё отражение коренной поворотный этап в истории Туркестана - 10-е годы XX века. Доктор филологических наук Гайрат Муродов в своём исследовании под названием «Литературно-художественные традиции и своеобразие в цикле романов» глубоко обосновал, что писатель, используя широкие художественно-изобразительные возможности, присущие романному жанру, ввёл в художественный текст актуальные проблемы эпохи и народные образы. В статье рассматриваются научные новшества исследования литературоведа Гайрата Муродова.*

Ключевые слова: *цикл романов, традиция, своеобразие, историзм, литература народов Востока, мировая литература, художественное изображение, пейзаж.*

LITERARY COMMONALITY AND INDIVIDUALITY IN THE NOVEL

Abstract. *The novel trilogy “Blood and Sweat” by Kazakh writer A. Nurpeisov depicts a pivotal turning point in the history of Turkestan: the 1910s. In his research titled “Literary and Artistic Traditions and Originality in a Novel Series”, Doctor of Philological Sciences G'ayrat Murodov thoroughly substantiates how the author, utilizing the vast artistic descriptive potential of the novel form, incorporated the pressing issues of the era and its popular characters into the literary text. The article reflects on the scholarly innovations of literary critic G'ayrat Murodov's research.*

Keywords: *novel series, tradition, originality, historicity, literature of fraternal peoples, world literature, artistic depiction, artistic landscape.*

Kirish. Filologiya fanlari doktori G‘.Murodovning “Silsilaviy romanda adabiy-badiiy an’analar va o‘ziga xosliklar” sarlavhasi ostidagi tadqiqoti qozoq adibi A.Nurpeisovning “Qon 4as an” (1960-1970) roman-trilogiyasi badiiy matni o‘zining keng va serqirra maydoniga jahon adabiyotining badiiy-estetik prinsiplarini Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirib, Sharq-u G‘arb badiiy sinkretizmining yangicha shakl va ko‘rinishini yuzaga keltirgan asar ekanligi tarixiylik mezonlari asosida boshqa 4as an xalqlar va jahon adabiyoti namunalari bilan qiyosiy asnoda tadqiq etilganligi bilan xarakterlidir. Tadqiqotda adabiy mushtaraklikning badiiy hodisa sifatidagi o‘ziga xos xossalari to‘g‘ri va asosli belgilangan. Uning Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotidagi tabiati va taraqqiyoti, o‘rni, tarixiy roman badiiyatini ta’min etishdagi ahamiyati kabi masalalar atroflicha tahlil etilgan.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar”, Oybekning “Qutlug‘ qon”, T.Qaipbergenovning “Singan qilich”, A.Nurpeisovning “Qon 4 as an”, Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun”, (“Bo‘ronli qo‘nolg‘a”), “Alvido, Gulsari”, “Oq kema”, “Qiyomat” asarlarining qiyosiy-tipologik, ilmiy-nazariy tahlili davomida Markaziy Osiyo (milliy) adabiyotlariga xos mushtarak badiiy 4as an manba, tamoyil va qonuniyatlar aniqlangan. Ayrimlarining nomlari tilga olingan adabiy manbalar jahon adabiyotining “Urush

va tinchlik”, “Anna Karenina” (Lev Tolstoy), “Oziq tish” (Jek London) kabi namunalari bilan qiyosiy aspektda o‘rganilgan.

Tadqiqot metodi. Qozoq adibi A. Nurpeisovning “Qon 5as an” romani bilan qoraqalpoq adibi T.Qaipbergenovning “Qoraqalpoq dostoni” romani o‘rtasidagi mushtaraklik G‘.Murodov tomonidan quyidagicha ko‘rsatilgan: “Ikkala asar ham yirik 5as shaklning tarixiy roman tipiga, trilogiya ko‘rinishiga mansub, ular tarixiy romanchilik rivojining bir davri (60 – 70-yillar)da yozilgan, shu davr adabiy-badiiy jarayonining tamoyillari, insonni tasvirlash prinsiplari “Qon 5as an”da ham, “Qoraqalpoq dostoni”da ham davrni, qahramonni yaratishda ma’lum bir mushtarakliklarga olib kelgan” [2,139].

Olimning aniqlashicha, ikki roman-trilogiya orasidagi farq quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. “Qoraqalpoq dostoni”da badiiy zamon katta, u 150 yilni o‘z qamroviga oladi. “Qon 5as an”da badiiy zamon cheklangan, unda 10 yilga yaqin davr o‘z ifodasini topgan;

2. “Qoraqalpoq dostoni” trilogiyasining har bir romanida tarixiy davr ham, qahramon va personajlar ham yangilanadi. Uch romanning uch markaziy qahramoni – Mamanbiy, Oydo‘s, Ernazarning har biri yangi tarixiy sharoit farzandi, yangi avlod vakillari. Ularni yozuvchining g‘oyaviy-badiiy konsepsiyasi qahramonlararo an’anaviylik bog‘lab turadi. “Qon 5as an”ning uch romanida esa yagona bosh qahramon – Elomon ishtirok etadi;

3. “Qoraqalpoq dostoni”ning badiiy asosida ko‘proq Markaziy Osiyo, ayniqsa, qoraqalpoq folklori, uning 5as janr namunalari turadi. “Qon 5as an” trilogiyasining syujeti, kompozitsiyasi, qahramon qurilmasi, jahon, xususan, rus va Markaziy Osiyo romanchiligi badiiy an’analari, tajribalarini ijodiy o‘zlashtirish, umumlashtirish asosida yaratilgan. Shuning uchun ham “Qon 5as an”ning badiiy olamida jahon tarixiy romanchiligining Lev Tolstoy, Abdulla Qodiriy, Sadriddin Ayniy, Mixail Sholoxov, Muxtor Avezov, Oybek singari vakillari 5as ijodi tajribalari, yutuqlari tajassumi nazarga tashlanadi.

G‘.Murodovning qat’i xulosasiga ko‘ra, “Qon va ter”da Turkiston tarixining tub burilishi bosqichi o‘z ifodasini topgan, u moziyning ulkan, jahonshumul ahamiyatga ega hodisalarini 5as an55a 5as manzaralarda aks ettirgan asar. Adabiy-badiiy jarayonning har bir bosqichi jamiyatni harakatga keltirgan, jahonshumul ahamiyatga molik hodisalarni falsafiy-estetik jihatdan kashf qilish, ularning insoniyat, Turkiston miqyosidagi o‘rnini ko‘rsatish harakati Markaziy Osiyo adabiyotlarida XX asrning 20-yillaridan boshlandi. Bu yillarda mustamlakachilik siyosati, chorizmga qarshi xalq qo‘zg‘olonlari, “bosmachilik” harakatlari Markaziy Osiyo tarixiy romanining bosh mavzusiga aylandi. A.Nurpeisov 5as tur, uning roman shakliga xos katta badiiy tasvir imkoniyatlaridan foydalanib, davrning dolzarb muammolarini, xalqchil obrazlarini badiiy matn tarkibiga olib kirdi. G‘.Murodov Parijda chiqadigan “Mond” ro‘znomasining muxbiri Alen Jekob sho‘ro adiblarining beshinchi qurultoyi ishini sharhlay turib, A.Nurpeisovni tanqidga maqbul bo‘lmagan adiblar qatoriga qo‘shmaganligining siri yuzaki qaraganda “Qon 5as an” roman-trilogiyasi sho‘ro adabiyotida keng ishlangan tarixiy-inqilobiy mavzudagi bir asar ekanligi, unda inqilob arafasi va undan 5as an yillardagi murakkab hayot tasvirlangani, sovet mafkurasi inqilobni sotsialistik 5as an5 asosida aks ettirgan badiiy asarlarni qadrlashi, ulardagi jiddiy badiiy nuqsonlardan ko‘z yumushini ko‘rsatadi. Olim hukmron mafkura va rasmiy doiralarning adibga “sovuqqon” munosabatining sababi roman-trilogiyaga bog‘liq ekanligini asoslar ekan, tarixiy raqamlarga murojaat qilishni ham unutmagan. Qurultoy 1971-yili bo‘lib o‘tgan. “Qon 5as an” 1961 – 1970-yillarda yozilgan. Roman-trilogiya botinida turgan haqiqat G‘.Murodovning quyidagi talqinlarida teran ochib berilgan: “Qon 5as an” roman-trilogiyasi moziy haqiqatini o‘z badiiy olamida tarixan aniq aks ettirgan, badiiy-falsafiy konsepsiyasi, davrning, tuzumning o‘tkinchi, muvaqqat g‘oyalariga “sotsialistik 5as an5” aqidalariga emas, umuminsoniy, xalqchil dunyoqarashga, jahon adabiyotining yuksak ideallariga muvofiq qurilgan [2,140].

Muhokama. G‘.Murodov tomonidan “Qon 5as an” bilan Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy romanlari aro yaqinlikning quyidagi muhim qirralari aniqlangan:

1. Lev Tolstoyning “Bolalik”, “Urush va tinchlik”, “Anna Karenina”, “Tirilish” kabi asarlarida oila muqaddasligi g‘oyasi markaziy o‘rin tutadi. “Urush va tinchlik” roman-epopeyasida Napalyon harbiy amaliyotlari, Yevropa davlatlarining ittifoqi, Rossiyada respublikachilik g‘oyalarining tug‘ilishi Bolkonskiy, Rostov, Bezuxovlar oilalari taqdiri misolida badiiy talqin qilinadi.

A.Nurpeisovning “Qon 5as an” roman-trilogiyasining 5as syujeti ayrim oilalarning taqdiri tasviri orqali yaratilgan. Elomon va uning xotini Oqbola o‘rtasidagi munosabatlar, ruhiyat manzaralari tahlili roman konsepsiyasining asosiy yo‘nalishlarini aks ettirgan.

“O‘tkan kunlar”da Abdulla Qodiriy toshkentlik Yusufbek hoji hamda marg‘ilonlik Mirzakarim qutidor, ularning oilalariga mansub qahramonlarning ichki olami, harakati, ziddiyatlari tasvirida murakkab tarixiy davrning ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy tamoyillarini tasvirlaydi;

2. “Qon 6as an”da “O‘tkan kunlar” kabi tabiat manzaralari bosh qahramonlar ichki kechinmalariga muvofiq berilgan. Tinimsiz uvillayotgan shamol, botayotgan quyosh, qontalash ufq, bahaybat qop-qora bulutlar… Elomonning shaxsiy hayoti tabiatdagi manzaralar bilan uyg‘unlashtirilib, uning psixologiyasi yanada chuqurroq ochilgan.

Elomonning dengizdagi ruhiy holati suyuklisidan ayrilgan Otabekning “Xo‘ja Maoz” mozoridagi psixologik kechinmalarini o‘quvchi xayolida tiklaydi: “Havo bulut, oy ko‘rinmaydi. Kuchli yel to‘rt tomonga yuguradi. Qarg‘a va zog‘lar g‘a-g‘u bilan 6as an66a ustidan aylanadilar. Mozor ichi qo‘rqich holga kirgan. Chinor shoxlari tasbeh donalari kabi tizilgan boyqushlarga to‘la!” [11, 222].

Xuddi shunday tabiat manzarasi bilan uyg‘un psixologik tahlil Kumush obrazi tasvirida ham kuzatiladi: “Kumush kelib ayvon muyulishiga o‘tirdi-da, ko‘zlarini og‘irgina harakatlantirib ketma-ket chip-chip etib to‘kilmakda bo‘lgan xazonlarga qaradi va har bir yaproqni yuqoridan kuzatib yerga qo‘ya berdi. U yerga tushgan har bir yaproqda o‘zining tarjimayi holini o‘qir, o‘zini-da mavqedan ayrilib, hechga chiqib turgan shu xazonlardan ayira bilmas edi” [12;268].

A.Nurpeisov Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi psixologik tahlil prinsiplarini ijodiy-badiiy o‘zlashtirib, qahramon ruhiy olamidagi qatlamlarni ancha chuqur ifodalashga erishganini alohida ta’kidlagan G‘.Murodov yozadi: “Qozoq badiiy nasrining M.Avezovdan tortib, A.Olimjonovgacha bo‘lgan taniqli vakillari, shu jumladan, A.Nurpeisov 6as ijodiga A.Qodiriyning romanchilik tajribasi, tasvirlash usullari, prinsiplari ta’sir o‘tkazgan” [2,143].

G‘.Murodovning qat’i xulosasiga ko‘ra, A.Nurpeisovning “Qon 6as an” roman-trilogiyasi qahramon tipi, badiiy xronotop, tasvir prinsiplari nuqtayi nazaridan Oybekning “Qutlug‘ qon” romani sirasidagi asar. “Qutlug‘ qon” va “Qon 6as an” asarlari orasidagi mushtaraklik quyidagilarda ko‘rinadi:

1. Ijtimoiy tuzum (chor Rossiyasi qurilmasi);
2. Tarixiy vaqt (XX asrning 10-yillari);
3. Jug‘rofiy hudud (Turkiston);
4. Tarixiy voqea (1916-yilgi qo‘zg‘olon);
5. Ikkala adib ijod qilgan davr (sho‘ro zamoni);
6. Adabiy-badiiy jarayon (sho‘ro adabiyoti);
7. Ijodiy metod (6as an6 uning o‘ziga xos ko‘rinishi “sotsialistik 6as an6” unsurlari);
8. Ikki roman qahramonlari o‘rtasidagi muayyan o‘xshashliklar.

Olim o‘zining ushbu g‘oyat sinchkovlik bilan yuzaga kelgan ixcham qiyoslarini taniqli yozuvchi A.Qahhorning o‘ziga xos obrazli ifodasi bilan umumlashtirishni ma’qul ko‘rgan: “Qutlug‘ qon”dagi Yo‘lchi, “Qon va te’r”dagi Elomon Abdulla Qahhor so‘zlari bilan aytganda “Zamon daraxtida yetishgan bir olmaning ikki pallasi”[2,143].

Filologiya fanlari doktori G‘ayrat Murodov yana “Qutlug‘qon” va “Qon va ter” qahramonlari orasida quyidagi o‘xshashliklar borligini aniqlab, ilmiy jihatdan asoslab bergan:

1. Oybekning “Qutlug‘qon” romani qahramoni Yo‘lchi – kambag‘al lekin insoniylik sha’nini baland tutgan, oq ko‘ngil, mehnatsevar, halol. Adib xalqparvar kishining asosiy xususiyatlarini Yo‘lchi obrazida badiiy umumlashtirgan. “Qon va ter ” roman-trilogiyasi qahramoni Elomon – Yo‘lchi kabi jafokash, pokdil, jabrlangan, shu bilan birga, insoniy qadr-qimmatini chuqur anglaydigan, haqgo‘y, xalqchil inson. Jamiyatdagi tengsizlik, adolatsizlik tuzumning ziddiyatlari, mustamlakachilik zulmi ikki 6as , oq ko‘ngil, yigitning ham dunyoqarashini o‘zgartiradi, ularni milliy ozodlik harakatiga boshlaydi;

2. “Qutlug‘qon”da ham, “Qon va ter”da ham tarixning hal qiluvchi hodisasi milliy ozodlik qo‘zg‘oloni omillari, harakatlantiruvchi kuchlari aniq, badiiy dalillangan tarzda tasvirlangan. A.Nurpeisovning Elomoni Oybekning Yo‘lchisi kabi stixiyali qo‘zg‘olonni uyushtirmoqchi, tartibga solmoqchi bo‘ladi;

3. “Qon 6as an”da keksa temirchi Elomonga “nafrat o‘tida toblangan, toshni kesadigan” qilichni sovg‘a qiladi. Toshkent isyoni yo‘lboshchisi Yo‘lchi mustamlakachi kazakning qilichini tortib oladi. Va bu qilich “Quyoshda oq olov kabi” yonadi “Qutlug‘qon” va “Qon va ter”dagi ramz – qilich adabiy mushtaraklik doirasida birikib milliy ozodlik uchun kurash ma’nosini kuchaytirib, yuksaltirib ifodalaydi [2,147];

4. “Qon 6as an” romani matni asar personajlaridan birining tilidan aytilgan “Quyosh hali bizga yuz ochadi” ifodasi bilan yakunlangan. “Qutlug‘ qon” romani “chiqayotgan quyoshni salomlab” sayrayotgan qushlar tasviri bilan tugallagan.

Qanchadan qancha badiiy – tarixiy ilmiy asarlarni hijjalab o‘qib muqoyasaviy o‘rgangan G‘.Murodov tadqiqotchilik faoliyatining yana bir o‘ziga xos qirrasi bor. Badiiy asarni g‘oyaviy-badiiy,

ruhiy-ma'naviy, falsafiy-axloqiy jihatlaridan sinchiklab tahlil qilar ekan, olim badiiy matning ilohiy-irfoniy ma'no qirralarini ham g'oyatda nozik ochib beradi. Sharq nazmi va nasri bosh g'oyaviy-uslubiy yo'nalishlarini teran his qilgan zakiy adabiyotshunos tasavvuf falsafasi mag'zidan sizib chiqadigan ma'no tomchilarini g'oyatda qadrlaydi. Mumtoz she'riyat mag'zidagi nozik ma'nolarini zukkolik bilan anglab, sehrli tilsimlarni mohirlik bilan yechadi.

Turkiston mulkining shayx ul – mashoyig'i (A.Navoiy) Ahmad Yassaviyning quyidagi satrlari sho'ro davrida uzoq yillar badbin va so'lg'in g'oyani targ'ib qilish, ommani qullarcha tobelikka saqlash, jaholat ostida qoldirish, xalqning zulm –zo'rlikka nafrati va ezgu istaglarini kuylovchi hayotiy va jo'shqin qo'shiqlarini surib chiqarish vositasi sifatida talqin qilib kelindi.

Zolimlarga shikva qilma, zolim o'zung,
O'ng yuzingdan ursa agar, tut bu yuzung.

G'.Murodov talqinicha, mazkur: "Baytning ma'nosi shuki, bir qotillik boshqasiga sabab bo'ladi, zulm yangi zulmni tug'diradi bu jarayon mutassil davom etishi va insoniyatni halokatga olib borishi mumkin. Binobarin, inson sabrli bo'lishi, o'zini ma'naviy poklashi, ezgu ishlar qilishi kerak. Yaxshi xulq hammmaga - insonga, xalqqa, jamiyatga, insoniyatga xos bo'lsa, yovuzlikka o'rin qoldirmaydi, u zaiflashib, yo'qolib boradi " [2,145].

Olim 7as an tasavvufning ulkan namoyondasi hikmatlari bilan jahon adabiyotining yirik vakili Lev Tolstoyning quyidagi pandlarida g'oyaviy hamohanglik ko'radi: "Agar sen yovuz bag'ritosh odamlarga sabr qilmay, shavqatsiz va toshbag'ir bo'lsang o'zing ham ularday bo'lib qolishingni bilishing kerak" [3,171]. G'.Murodov fikricha, xuddi shunday ma'rifiy g'oya, tasavvuf falsafasining zarofat-u nazokati Yusufbek hojining dushmanlarini o'ldirgan Otabekning ishini maqullamay aytgan quyidagi so'zlarida ham nazarga tashlanadi: "Bizning kattadan-kichigimizning, – dedi hoji, topqan-tutqanimiz faqat bosh olish... Biz o'ylaymizki, go'yo bosh olish bilan olam tinchiydir va biz o'z xohlag'animizni qila olamiz. Tuzik, jallod aytkanidek, yomonning boshini olmoqqa men ham qarshi emasman va lekin buning nozik shartlari bor: avvalo manfaati shaxsiyasidan kechib, faqat el baxti uchun bosh tikkanlar jamoasi kerak va bu jamoaning o'z maslaki yo'lida kuzatkan malum bir nishonasi bo'lmog'i zarur. Ana shundan keyin haligi nishonaga qarab intilishda oyog' ostig'a elashkan cho'p-xaslarni supira 7as an7 lozim. Mana shundagina to'kilgan qonlar o'rinlik va mashru', berilgan boshlar chin qurbon hisoblanadirlar [12,411].

Qur'oni karimda: "Qiyomat kuni bandadan so'raladigan birinchi savol to'kilgan qon haqida bo'lur", - deyilgan. Payg'ambarimiz (SAV) o'z hadislaridan birida "Bir musulmonning o'ldirilishi Allohning huzurida dunyoning zavolidan ham og'irroqdir" deganlar. Fikrimizcha, G'.Murodov manqurt Bozorboyni otib tashlagan Bo'ston ("Qiyomat" romani qahramoni), qotil va uyatsiz Salimboyvachchani chavaqlab tashlagan Yormat, ("Qutlug'qon" romanidagi personaj), yovuz Fyodorovni temir kasov bilan urib o'ldirgan Elomon ("Qon 7as an" roman-trilogiyasining bosh qahramoni) timsollarini qiyosan nazardan o'tkazar ekan, Chingiz Aytmatovning "Qiyomat" romanidan quyidagi iqtibosni bejiz keltirmagan. Chingiz Aytmatov asaridan ko'chirilgan jumla ichki mantiqi bilan Shayx Ahmad Yassaviy, Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy ma'naviy dunyosiga hamohangdir. Uni yuqorida ko'chirilgan oyati karima va hadisi sharif nuri ichdan quvvatlantirib turadi: "Bo'ston (Bozorboyni otib o'ldirganidan keyin – Sh.H.) murda tepasida turib, odamlarning chehrasiga bir-bir qararkan, shu daqiqadan e'tiboran o'zining allaqanday chiziqdan o'tganligini va o'zini boshqalardan ajralganini anglab yetdi. Mana endi ular butunlay begonasirab qarashardi, mana endi ulardan mutlaqo ayrildi, ular bilan hayotini bog'lagan iplar bari uzildi"[1,546].

"Qon 7as an" roman – trilogiyasida yozilishicha, fuqarolar urushida Elomon janglarning birida oq zobit bilan yuzma-yuz kelib qoladi. Zobit uning boshiga qilich bilan urib, og'ir jarohat yetkazadi bu zobit Elomon temir kasov bilan urib, o'ldirib qo'ygan. Yovuz Fyodorovning o'g'li bo'lib, u o'zi tanimagan, bilmagan holda otasi uchun qasos oladi. Sharq falsafasi tarixi hamda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, Qul Ubaydiy kabi so'fiy shoirlar dunyoqarashidan yetarli darajada xabardor bo'lgan olim G'.Murodov tarixiy roman-trilogiyadan yuqorida keltirilgan ixcham lavhani tahlil qilar ekan, yozadi: "Qasos tuyg'usi insonlararo emas, guruhlararo, sinflararo, ixtilofga, mamlakat miqyosidagi urushga sabab bo'lyapti, uni jar yoqasiga olib borib qo'yyapti. "Qon 7as an" muallifi kichik bir epizod tasvirida mamalakatni larzaga 7as an, uni vayron qilgan tarixiy hodisa — fuqarolar urushi mohiyatini aniq ko'rsatishga erishgan" [2,146].

"Qon 7as an" romanida rus askari, depo ichisi Myulgauzen 7as an77a harakati yo'lboshchilaridan biri sifatida badiiy talqin qilingan. U millatchilar, ishchilar batalyonida Elamonni kaltaklayotganida uni himoya qiladi. Elomonni depoga ishga kiritib qo'yadi. Ammo Elomon va Myulgauzen munosabatlari Yo'lchiga ("Qutlug' qon"da) kurashning to'g'ri yo'lini ko'rsatgan va uni xatolardan ogohlantirgan Yo'lchi va Petrov

munosabatlaridan tubdan farq qiladi. “Qon 8as an” roman-trilogiyasi syujeti va kompozitsion o‘ziga xosligini chuqur ilmiy tahlillar asosida ochib bergan G‘.Murodov Myulgauzen xarakterining Markaziy Osiyoning tarixiy-inqilobiy romanlarida qalamga olingan boshqa rus bolsheviklari va ishchilaridan tafovutini nozik ilg‘agan: “Myulgauzen Markaziy Osiyo tarixiy-inqilobiy romanlarida tez-tez uchrab turadigan “Ijobiy rus” – mahalliy kishilar “og‘asi”, ularga “haq” yo‘lni ko‘rsatadigan shaxs obrazi emas. U mutaassib inqilobchi, Elomon kabilar dushman sinfga qarshi kurashda ittifoqchi bo‘lish uchun kerak, xolos” [2,149]. Yo‘lchi va Petrov munosabatlari talqiniga Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida g‘oyatda kam o‘rin berilgan. Shunga qaramay, ularning munosabatlarida samimiyat, “ulug‘ rus”ning mahalliy birodarini hurmat qilishi, uning qadr-qimmatini o‘rniga qo‘yishi sezilib turadi. Myulgauzen esa Elomonga ichdan ijtimoiy-siyosiy ongi qoloq mahalliy xalqning bir vakili sifatida qaraydi. G‘.Murodov o‘rinli ta’kid etganidek, bu “Qon 8as an” roman-trilogiyasining uchinchi kitobida ochiq nazarga tashlanadi. Myulgauzen otryadga olishni so‘ragan Elomonga: “Tuya boqishgami? Bizda tuya bo‘lmaydi”, – deb kinoya qiladi.

Elomon sho‘ro idorasiga borganida boshliq huzuriga kira olmay turgan mahkama oldida ikki millatdoshiga ko‘zi tushadi. Sho‘ro hukumati vakillari ikki qozoqning bozorga sotish uchun olib kelgan tuyalarini qo‘llaridan tortib olib, sotishga ruxsat bermagan. Mazlumlar arz qilay desalar ularni boshliq qabuliga kirishga ruxsat berishmaydi. Elomon sho‘ro hukumati vakili, amaldor Selivanov huzuriga kirib vaziyatni tushuntiradi, ammo yangi hukumat vakilidan ijobiy javob olib bilmaydi. “Qon 8as an” roman-trilogiyasidagi bunday lavhalar chorizmga qarshi kurashib, hukumatni qo‘lga olgan rus inqilobchilarining aslida chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatini davom ettiruvchilar ekanligini ko‘rsatadi.

Roman-trilogiyada rus millatiga mansub turli ijtimoiy tabaqa vakillarining personajlari yaratilgan: Fyodorov- savdogar, Selivanov-sho‘ro hukumati amaldori, Ivan-xizmatkor, gumashta, Myulgauzen-ishchi, inqilobchi. Bu obrazlarning barchasi o‘lkadagi tub aholiga past nazar bilan qarashi, ularning haq-huquqlarini nazar-pisand qilmasligi bilan mustamlakachi Rossiyaning shavqatsiz qiyofasini yuzaga chiqaradi. G‘.Murodov yozadi: “Bu badiiy timsollar turli ijtimoiy tabaqa sinflarga mansub. Bundan qat’i nazar, ular bir maqsad – boshqa xalqlarni itoatda saqlash va ular ustidan hukm yuritish masalasida birdirlar. **Mustamlakachi-mustabid shaxslarning bu xil obrazlarini yaratish o‘sha, 60-yillar nuqtayi nazaridan olib qaralsa jasorat edi”** [2, 150].

Ajdodlarimiz 8as a zamonlardan beri millatning sog‘lom, jismonan va ma’nan barkamolligi xususida qayg‘urishgan. Oilaning 8as an8‘lib shakllanishida ayolning o‘rni va mavqeyi har doim e’tiborda turgan. Ikki taqdirning birlashib, oila deb atalmish mustahkam qo‘rg‘onni barpo etishi, o‘zaro kelishib hamjihatlikda totuv hayot kechirib, sog‘lom farzandlarni dunyoga keltirishi, xususan, ayollarning har turli vaziyatlarda ham o‘zlarining ajralmas qismi hisoblangan erlariga sadoqat, hurmat-ehtirom ko‘rsatishi kabi masalalar barcha davrlarda xalq va davlat nazaridan uzoqlashmagan.

Ma’naviyatimizning qadimiy sarchashmalaridan biri, qadimgi Turon va Eronzamin xalqlarining buyuk ma’naviy qadriyati – “Avesto”da insoniyat va uning taraqqiyoti bilan bog‘liq tasavvurlar, ma’naviy-ruhiy va axloqiy mezonlar, olamni va odamni bilishga bo‘lgan ehtiyoj va intilish, insondagi eng oliyjanob, pok fazilatlar kuylanishi bilan bir qatorda, oila asoslari, tuzilishi, tarkibi, xususan, ayolning roli, ayolning ma’naviyati, oilada ayolning mavqeyi, uning erki, burchi, murakkab, ziddiyatli ruhiy olami, hissiyotlari, tuyg‘ulari, huquq va vazifalari yuksak ma’naviy va axloqiy chizgilar asosida tasvirlangan.

Qadimiy manbaning “Vendidod” qismida oila butunligini saqlash, nikoh tuzish tartiblari, nikohning bekor qilinishi, ayolning oila oldidagi burch va vazifalari ancha batafsil yoritilgan. “Vendidod”dan o‘qiymiz: “Mening o‘gitlarimga quloq solinglar va uni haqiqatda xotirangizga jo qiling va o‘z dinlaringizni topinglarda, uni amalda joriy etinglar, oilaning tinch-totuvligi asosan, kadbonuning bo‘ynida, u har doim kadxudo (erkak)ga itoatda bo‘lishi, uning molini ko‘z qorachig‘iday asrashi, uning nomusini himoya qilmog‘i lozim. Kadxudo esa tabiatdan ovchidir. Oziq va muhofaza ta’minoti uning zimmasiga yuklatilgandir” [13, 28].

“Qon 8as an” romani syujet tizimida Elomonning xotini Oqbola obrazi ham berilgan. Oqbola o‘z xohishi bilan emas, ota-onasining istagiga ko‘ra, Elomon bilan turmush qurgan. U eri qanchalik sadoqatli, mehrli, mehnatsevar bo‘lmasin uni sevmaydi. Oqibat oilasini tark etib, qizligida ko‘ngil qo‘ygan yigiti boyvachcha Tangribergan xonadoniga qochib boradi. “Oqbola Markaziy Osiyo romanida yangi tipdagi ayol obrazidi”, – deya qat’i xulosaga kelgan G‘.Murodov mazkur obrazning 8as an8-shajaraviy ildizlarini qozoq milliy zamini bilan birga G‘arb-fransuz, rus 8as adabiyotlaridan izlaydi.

Stendalning “Qizil va qora”, L. Tolstoyning “Anna Karenina” romanlaridagi de Renal xonim, Anna bilan “Qon 8as an” dagi Oqbolaga xos ayrim tipologik, mushtarak xususiyatlar 8as a’zi farqli jihatlarni aniqlaydi. Olimning quyida ayrimlari keltiriladigan kuzatishlari, muqoyasalari, tahlillari o‘zining orginalligi, chuqur ilmni va hayotiy mantiqqa tayanganligi bilan e’tiborni tortadi:

1. De Renal, Anna Karenina – kiborlar jamiyatida ancha yuksak mavqega ega ayollar. Ular moddiy jihatdan ta'minlangan, badavlat erlari bor. Oqbola faqirona bir kulbada yashaydi, eri kambag'al baliqchi. Mazkur tafovutga qaramay, uch ayolni bir-biriga bog'lab turadigan mushtarak xususiyat bor. Insonni, uning erkini bo'g'ib-yanchib turuvchi jamiyatning, muhitning qoloq, jaholatga to'la urf-odatlari, psixologiyasi, aqidalari bu qahramonlar qalbida shiddatli norozilik tuyg'ularini shakllantirib boradi. Ulardagi isyon hissiyoti hayotdan, oiladan chetga "muhabbat izlash" shaklida namoyon bo'ladi;

2. Annaning Vronskiyga muhabbati "xudbinona ehtiros"ga aylanib boradi. Shu ehtiros tufayli u oilani, seviksiz erinigina emas, aziz farzandini ham tashlab ketadi. Tabiiy ildizlaridan – oilasi va o'g'lidan uzoqlashgan Annani "xudbinona ehtiros" o'z domiga torta boshlaydi. Vanihoyat "goh umidsizlik eski og'riqlarini jarohatlagan, hilvirab qolgan yuragining yaralariga dosh bera olmagan qahramon "bezovta qilayotgan narsalardan qutulish, hayotni azob-u uqubatdan iborat qilib qo'ymaydigan biror chora" sifatida o'limni tanlaydi: o'zini yurib kelayotgan poyezd ostiga tashlab halok bo'ladi.

"Xudbinona ehtiros" Anna kabi Oqbola shaxsini ham halok etadi. Xudbin Tangribergan xonadonida u adashganini, 9as yo'lga kirganini asta-sekin tushunib oladi.

Oqbola Anna singari o'zini o'ldirmaydi, ammo hayotining ustivor tayanchlaridan (vafodor, 9as , samimiy, mehnatkash eri Elomon, mushfiq ota-onasi…) ayrilgan juvon "tirik murda"ga aylangan, u qolgan umrini sharpa kabi behis, loqayd o'tkaza boshlaydi [2,151-152].

G'ayrat Murodov "Urush va tinchlik" va "Qon 9as an" romanlari hamda ularning qahramonlari tahliliga g'oyatda obyektiv, xolis yondashgan. Qahramonlar faoliyatiga fan 9as an'at talablariga suyangan holda halol baho bergan. Oqbola va Anna obrazlarining muqoyasasidan chiqargan xulosasi ham olimning o'tkir ilmi, badiiy so'z san'atini nozik his qilish qobiliyatidan nishon beradi: "Anna Karenina" romanidagi Anna va "Qon 9as an" roman-trilogiyasidagi Oqbola turli tarixiy davr, ijtimoiy muhit farzandlari. Binobarin, ularning xarakteri, taqdiri, fojiasidagi o'xshashlik ildizlarini davrning o'xshash, xususiyatlaridan emas, romannavis (L.Tolstoy, A.Nurpeisov)larning hayotni, insonni tasvirlash prinsiplari mushtarakligidan izlash kerak bo'ladi…

Oila muqaddasligi g'oyasi, oilaga mushtarak qarash "Anna Karenina" va "Qon 9as an" 9as asarlarini bir-biriga bog'lagan" [2,152].

O'zbek tilining izohli lug'atida "epigraf" so'ziga quyidagicha izoh berilgan:

"Butun adabiy asar yoki asar qismining boshida berilgan va uning mazmunini ifodalaydigan sitata, maqol 9as an kabilar" [7, 43]. Lev Tolstoy "Anna Karenina" romaniga "Injil"dan tanlangan iqtibosning ma'rifiy darajasi g'oyatda baland bo'lib, G'ayrat Murodov uning mag'zidagi teran falsafiy mushohadani o'quvchiga aniq va tiniq ochib bergan: "Ulug' yozuvchi tasvirida oila-muqaddas va buzilmas, tabiiy muhit. Uni buzish insonni albatta halokatga olib boradi. Roman epigrafidagi: "Ularning gunohlari mening zimmamda, jazolarini o'zim berajakman" degan hikmat faqat Annaga emas, oila butunligiga u yoki bu darajada putur yetkazuvchi har bir personaj – Vronskiy, Karenin Oblonskiy, Petsi kabilarga taalluqli" [2,152]. Zahmatkash olim haq. Uning keng qamrovli fikrlari kishini tubsiz mushohadaga chorlaydi. Har bir inson qilgan sa'y-u harakati izsiz yo'qolib ketmasligini anglab, oyog'i ostida ona zamin borligini his qilib qadam tashlasa, bosar-tusarini unutgan, o'ta yovuzlashgan paytida ham o'zini to'xtata olishiga muvoffaq bo'ladi. O'zini tubsiz musibatlar ofatidan asrab qolishga erishadi. Uning bu harakati atrofdagilarni ham ogoh bo'lib, muqaddas va buzilmas tuyg'ularni asrab-avaylab, hushyorlik bilan qadamini bilib bosishga, odamiylik ruknlariga amal qilishga, or-nomus qo'rg'oniga shikast yetkazmaslikka da'vat qiladi.

G'.Murodovning: "Anna muhabbatsiz oila muhiti, inson tuyg'ulariga befarq, kiborlar jamiyatini tark etadi. Ammo uni hamma joyda o'sha muhit va jamiyatning hukmi-kinoyasi, salbiy baholari, antipatyasi qarshilaydi…Vafodor er, ota-ona, farzand mehridan mosuvo bo'lib qolgan juvon (Oqbola- Sh.H.) psixologiyasi, ma'naviy-axloqiy tanazzuli roman matnida ancha chuqur, badiiy dalillangan holda tahlil etilgan", – degan fikrlari adabiyotshunoslik uchun, adabiy tahlil uchun qanchalik muhim ilmiy qimmatga ega bo'lsa, axloqiy-ma'naviy tarbiya uchun ham shunchalik amaliy ahamiyatga molikdir. Chunki bugun ham 9as an9 muhabbat nima ekanini yaxshi tushunib yetmagan, o'z orzu-istagi, turli xil manfaatlarini ko'zlab o'ylamasdan ish ko'rishi natijasida har xil ziddiyatlar, 9as an99 voqealarni keltirib chiqaradigan yosh yigit va qizlar, hatto kattalar ham yo'q emas.

G'. Murodov "Qon 9as an" muallifining chorvador Tilov oilasi tasvirida jamiyatdagi butun bir ijtimoiy qatlamning yetakchi xususiyatlarini 9as an9 bilan badiiy mujassamlashtira olganligini g'oyatda ixcham ilmiy asoslagan:

1. Tilov – qashshoqlashgan chorvador, ishyoqmas va loqayd;
2. Kampir – Tilovning onasi, xalqona donolik timsoli;
3. Qalov – Tilovning 9as a, tekinxo'rlik va surbetlik ramzi;

4. Ayg‘ansha – Tilovning singlisi, muhabbat va go‘zallik timsoli;
5. Boljon – Tilovning xotini, behayolik ramzi;
6. Kenjekey – Tilovning xotini, mutelik va 10as an timsoli.

Adib oila muhitidagi turli-tuman, zid, odat, xususiyatlar, muomala-munosabatlar, pisixologik holatlar, takrorlanmas, o‘ziga xos xarakterlarning yagona badiiy guruhini yaratgan.

O‘ziga xos xarakteri, insonparvarligi va xalqchilligi bilan Tilovning onasi – kampir obrazi alohda e’tiborni tortadi. G‘.Murodov yozadi: “Nurpeisov tasviridagi kampir – ezgulik, iymon va oila barqarorligi timsoli. U roman badiiy syujetida hukmfarmo, dag‘al, shu bilan birga, adolatli, to‘g‘riso‘z ayol tarzida gavdalangan. Kampir ana shu xususiyatlari bilan “O‘tkan kunlar” romanidagi O‘zbegoyim obrazini eslatib turadi. Kampir bechora mahbuslarni sovuqqa tashlab kelgan amaldor va mirshablarni jerkib beradi, ularni ichkariga – issiq uyga olib kelishlarini buyuradi. “Obro‘li” mavqeli “mehmon”lar uchun emas, kishanband Elomon va ukasiga atab qo‘y so‘ydiradi ” [2,153].

Inson va uning qadr-qimmatini o‘rniga qo‘yish, milliy o‘zlikni anglash, ham zohirda, ham botinda asl qadriyatlarni saqlash har bir millatning istiqboli uchun alohida ahamiyatga molik ekanligi kampir obrazi mag‘ziga singdirilgan. Kampir aynan ana shu insonni inson qilib turadigan belgi – o‘ziga xosligi bilan boshqalardan ajralib turadi. U mahbus millatdoshlarining, vatandoshlarining hurmatini, qadr-qimmatini kelgindi, shafqatsiz amaldor va mirshablardan yuz karra ustun qo‘yadi .

Turkiy xalqlarga xos adolatparvarlik, mehmondo‘stlik, bag‘rikenglik, tantilik va jasurlik keksa qozoq ayolining tomirlarida jo‘sh uradi. Mustabid, mustamlakachi Rossiyaning qattol qiyofasiga nafrat, uning buzuq axloqidan na’muna olmaslik, taqlid qilmaslik, aksincha milliy urf-odatlarini, dinini va madaniyatini ko‘z qorachig‘idek asrab-avaylash kampir obraziga joziba bag‘ishlaydi.

G‘.Murodov tadqiqotining Tilov oilasi ruhiy dunyosi tahliliga bag‘ishlangan sahifalaridan o‘qiymiz: “Roman-trilogiyada qozoq keksalari obrazi alohida ehtirom va muhabbat tuyg‘usi bilan yaratilgan. Bu hodisaning o‘ziga xos sabablari bor. Asar yaratilgan yillarda mamlakatda, jumladan, Turkiston jumhuriyatlarida moziy qadriyatlari, qadimgi obidalar poymol etilayotgan, yosh avlod diniy-ma’naviy urf-odatlardan uzoqlashayotgan, manqurtlashmoqda edi… Bu davr fojeasi mustamlaka yurt boshiga tushgan tengsiz falokat nishonasi” [2,154].

“Qon 10as an” roman-trilogiyasi muallifi qariya personajlar – kampir, mo‘ysafid Suev, Elomonning amakisi Esbo‘l obrazlarini yaratish bilan shu og‘ir jarohatga 10as an qo‘ymoqchi, qisman bo‘lsa-da uni muolaja qilmoqchi bo‘lgan. Yosh avlodning ko‘zlarini ochishga, yaxshilab o‘ylab ko‘rishga da’vat qilgan. Adibning bunday talqinlari millatning asl qadriyatlarini e’zozlashga davlat siyosati darajasida e’tibor ko‘rsatilayotgan bugungi kunda katta amaliy qimmat kasb etadi. O‘z tadqiqotchilik uslubiga ko‘ra, muammoga kengroq nazar bilan qaragan G‘.Murodov “O‘tkan kunlar”dagi Yusufbek Hoji, “Qutlug‘ qon”dagi Shokir ota, “Qoraqalpoq dostoni”dagi Murod shayx obrazlarini ana shunday zakovatli keksalar, mukammal iymon ramzlari silsilasiga kiritadi.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida Xushro‘yning erga chiqqandan 10as an kunlari tasviri shunday berilgan: “Xushro‘y chodirdan chiqmasdanoq choy tashib, xizmat qilib yurgan kundoshiga kesatiq bilan hujum boshlaydi. Ikkinchi va uchunchi kunlarda to‘ppa-to‘g‘ri kundosh ustiga sapchiydir. Hafta, o‘n kun o‘tmasdan erini o‘z tomoniga og‘ishtirib, kundoshi yoniga kirgizmayoq qo‘yadir… Ikkinchi va uchunchi haftalarda o‘choqboshini o‘z qo‘lig‘a olib kundashini ikkita yosh bolasi bilan tomoq vajidan ham siqa boshlaydir. Nusratbek bo‘lsa ko‘chaga chiqqanda beklik da’vosini qilib, uyiga kirganda Xushro‘y bekka mute’ !” [12;459]. G‘. Murodov fikricha, “Qon 10as an”dagi behayo “serqichiq, ishvakor” Boljon sajiyasi, xatti-harakatlari bilan “O‘tkan kunlar”dagi Xushro‘yga o‘xshab ketadi. U Xushro‘y kabi makkora va zolima.

Boljon kundoshi mushtipar juvon Kenjekeyning beozorligi, ko‘ngilchangligidan foydalanib, loqayd va befahm eri Tilovni o‘ziga qaratib oladi. Ro‘zg‘orning barcha tashvishlari, qora ishlari Kenjekey boshiga tashlab qo‘yiladi.

G‘.Murodov Kenjekey timsolida shafqatsiz, o‘ziga yot bo‘lgan muhit qurboniga aylangan, ezilgan ayolning ruhiy dunyosi, taqdiri, fojealari, hayotga dunyoga qarashlari chuqur psixologik tahlil asosida yoritilganligini roman-trilogiyadan quyidagi lavhani keltirish orqali nozik asoslagan. Boljon va Tilov Kenjekeyni urib-so‘kib cho‘ldagi quduqdan suv keltirishga yuboradilar: “Mushtipar xotin tuyaga minib, uni cho‘lga haydab ketdi. U alamiga chidamay, tuyani savalar, ko‘ziga quyilib kelayotgan yoshdan, adolatsizlik tuyg‘usidan ko‘krak qafasi qisilib, enikib-entikib nafas olardi…

Kenjekey tuyasiga qarab turib ikkalalarining ham hayotda baxtsiz ekanliklarini o‘ylab achinib ketdi… Tuya holdan toyib, bir holatda qolgan ediki, unga qarab turib kishining rahmi kelib ketardi” (Nurpeisov A. Sumerki. – Moskva. Molodaya gvardiya, 1966. – str.98. Rus tilidan tarjima G‘.Murodov tomonidan bajarilgan). Badiiy matnda inson va tuya taqdiri fojeasi yonma-yon tasvirlangan. Kenjekey Tilov xonadoniga

kelin bo‘lib tushganida qanchalik suluv bo‘lsa, ota-onasi tomonidan uning sepiga qo‘shib berilgan jonivor (tuya) ham “o‘siq junli, chiroyli, kelishgan” bo‘lgan. Keyinchalik noshud, ishyoqmas, loqayd va befahm Tilov xonadonida Kenjekey qanchalik xo‘rlangan bo‘lsa, mehnatkash jonivor tuya ham beshafqat muhitda shunchalik ayovsiz jazolangan. Kenjekey tuyaga achinib qarar ekan, o‘zining baxtsiz taqdiri bilan uning qismatida uyg‘unlik ko‘radi.

G‘. Murodov yozadi: “Betole ayol. Xo‘rlangan jonivor. Roman tagmatnida bu taqdirlar birlashadi, tabiat va jamiyatning qo‘shilib-birikib ketgan ayanchli, fojeaviy manzarasini hosil etadi” [2,155].

Zahmatkash olimning mazkur quyuq ilmiy mushohadalari ulug‘ insonparvar ijodkor Alisher Navoiyning o‘lmas qahramonlari Farhod-u Majnunlarning hayvonlar bilan tillashishi lavhalarini xotiramizda tiklaydi.

Ulug‘ insonparvar ijodkor yaratgan o‘lmas qahramonlar Farhod-u Majnunlarning hayvonlar bilan tillashishi zamirida ham teran ma’no bor.

Majnunning ohular bilan munosabati talqiniga bag‘ishlangan satrlarni his-hayajonsiz mutolaa qilish qiyin.

Farhod Salosil qo‘rg‘onida tutqunda, zanjirlar bo‘g‘ovida yashayotganida tog‘lar uning holiga zor-zor yig‘laydi. Tog‘ va dasht vahshiy hayvonlari Sulaymon payg‘ambarga bo‘ysunganidek uning farmonlarini bajaradi. Qayerga borsa, qushlar uning boshiga qanotlari bilan soya solib boradilar. Butun vahshiy hayvonlar uning ortidan qo‘shinday ergashadi. Ulug‘ mutafakkirning suyukli qahramoni goho yo‘lbars va qoplonni sevib erkalasa, goho o‘z arzi ahvolini bo‘rilarga so‘ylaydi. Qulonlar bo‘ynidan quchoqlar ekan, oy yuzli Shirinning sochlari bo‘ynimga bog‘landi, deya o‘ylaydi. Kiyiklar davrasiga tushar ekan, ohu ko‘zli, mushkin bo‘yli o‘z ma’shuqasi xayoli bilan band bo‘ladi. Quyonlar uyqusiga qarab qarab sevgilisining uning ahvolini bilib bilmaslikka olib yotganini; kakliklarning bitta bitta odim otib yurishlarida ra’no bo‘yli go‘zalining sayr etishlarini ko‘z oldiga keltiradi. Qorabag‘irni qo‘yniga bosib, unga o‘zining kuygan yurak-bag‘ri haqida hikoya qilsa, qumriga tikilib, unga o‘z bo‘ynidagi zanjirlar haqida hikoya qiladi. Munozara yuritilayotgan bobning davomidan o‘qiymiz:

Debon hudhudga soz aylab fig‘onlar,
Boshiga o‘t tutash qondin nishonlar.
Qilib bulbulg‘a ul so‘z ichra bir-bir.
Ani ishq o‘ti ne qilg‘onin taqrir...[4,249].

Mazkur tamsiliy ifodalar zamirida inson va tabiatning birligi hamda yaxlitligi, ularni ayri holda qarash mumkin emasligi g‘oyasi yotadi. Ulug‘ mutafakkir atrof muhit muhofazasini inson kamolotining muhim belgilaridan biri sifatida qaragan.

Hayvonot 11as an11 asrash, jonzotsevarlik va ularga rahm – 11as an11 11as an bilan qarash tamoyillariga Alisher Navoiyning deyarli har bir asarida jiddiy ahamiyat beriladi. “Sab’ai sayyor”ning o‘ttiz beshinchi bobida podshoh Bahrom boshchiligidagi vahshiyona shikor manzarasini tasvirlar ekan, ulug‘ mutafakkir ovchilarning jonivorlarga haddan ziyod jabr ko‘rsatganliklarini kuyunib yozadi. Alisher Navoiy satrlarini o‘qir ekanmiz, qiynalib jon berayotgan tilsiz jonzotlarning og‘riqlarini qalban his etamiz. Bahrom Go‘r va uning mulozimlari o‘qidan vahimaga tushgan, jon talvasasida tillarini osiltirib duch kelgan tarafga qochayotgan jonivorlarning ayanchli holati insonparvar ijodkor tomonidan juda ta’sirchan badiiy aks ettirilgan.

Mo‘rdek tushti ul sipoh aro sho‘r,
Kirdilar yerga barcha o‘ylaki mo‘r [5,326].

Keng o‘tloqni hayvon qonidan lolazorga aylantirgan va oxir-oqibat arkoni davlati bilan birga o‘zini ham yer yutib, nobud qilgan shoh Bahromning achchiq qismati barcha zamonlar uchun saboq emasmi?! Darvoqe, qanchalik ulug‘ tarbiyaviy ibrat bor “Xamsa”ning yuqoridagi lavhalarida.

Alisher Navoiy talqinicha, hayvonot va nabotot olamiga befarq, ehtirossiz munosabatda bo‘lish ma’naviy karaxtlikdir. Shum nafs xohishi bilan ish ko‘rib, tabiatga tajovuz qilish, mo‘jizaviy jonzotlarini qurbon etish insonning ma’naviy-axloqiy jihatdan noqisligidir. Ulug‘ mutafakkirning insonparvarlik va hayotsevarlik tamoyillariga ko‘ra kim, qaysi sohada faoliyat ko‘rsatmasin, uning xulq-atvorida, tabiatida mehr-muruvvat, 11as an11-u marhamat tuyg‘ulari barq urib turishi zarur. Ana shundagina insonning inson bilan hamda uning tabiat bilan munosabatlarida muvofiqlik yuz beradi.

Tabiatga qo‘pollik bilan munosabatda bo‘lmasdan, unga ijobiy asosda noziklik bilan muomala qilish odam zotining qon-qoniga singsa, tabiat va inson munosabatlarida uyg‘unlik yuzaga keladi.

G‘.Murodov fikricha, yuqorida Kenjekey va tuya taqdirida kuzatilgan mutanosiblik Markaziy Osiyo romanining yana bir namunasida mavjud. Chingiz Aytmatovning qil qalami bilan bitilgan “Asrga tatigulik

kun” (“Bo‘ronli qo‘nalg‘a”)ning qahramoni taqdiri nortuyaga uyg‘un. Qahramon va tuya qismati yonma-yon tasvirlangan.

Hazrat Alisher Navoiy asarlarida ko‘tarilgan axloqiy-ta’limiy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-tasavvufiy aqidalar bayoni va talqinida musulmon olamida Qur’ondan 12 as an ikkinchi manba-hadislardagi umuminsoniy g‘oyalarga tayanish keng o‘rin tutadi. Buyuk o‘zbek mutafakkiri umumbashariy axloqiy va ijtimoiy munosabatlar aks etgan hadis namunalarini g‘oyat nuktasanjlik bilan saralab badiiy fikr ifodasida ulardan unumli foydalangan.Turkiy xalqlarning ulug‘ adibi asarlarida hadislar asliyatda (aynan) qo‘llanilgan, shuningdek, 12 as an lisonda ko‘chirma va o‘zlashtirma gap shakllarida istifoda etilgan. Ba’zi fasl va tanbehlarda, hikoyat, g‘azal, masnaviy, qit’a, ruboiy hamda mumtoz nazm va nasrning turli janrlaridagi boshqa asarlarda hadis mavzulari jumla va baytlar mag‘ziga singdirilib, inson ruhiyatining manzaralari teran tahlil qilingan.

Alisher Navoiy pandnomasining oltinchi bobidan o‘qiymiz: “Va agar Tengri do‘stlig‘i uchun bo‘lsa “At-tazimuli amrilloh’’ saodati hosil va agar xalq do‘stlig‘i uchun bo‘lsa,” Ash shafqatu alo xalqilloh” davlati vosil [14;82]. Buyuk mutafakkir pandnomasining badiiy uslubiga xos muhim bir fazilat –fasl, bob va tanbihlarni fikr negizida turgan Qur’on oyati yoki hadis namunasi bilan yakunlashdir. Keltirilgan iqtibosda jumla asosini asliyatda ko‘chirilgan hadis tashkil qiladi. O‘z navbatida “Tavozu’ va adab zikrida”gi bob manbai ham mazkur hikmat hisoblanadi. Jumla bag‘ridagi hadisning dastlabki qismi “Haq amriga itoat” qilishga chaqirsa, ikkinchi qismi “Allohning yaratilmishlariga shafqatli”li bo‘lishga da’vat etadi. Alisher Navoiy aytmoqchi, agar inson Haq roziligini istab, Uning farmonlarini bajarsa, go‘zal axloq sifatlarini egallasa, oqibatda murodiga yetadi, ya’ni Do‘st vasliga erishadi. Agar kishi odamlar bilan yaqinlashish, birodarlik maqsadida odob va tavoze’ manzillarini qat’ qilsa va Allohning yaratilmishlariga – insoniyat, hayvonot va nabotot-shafqat ko‘rsatsa, bunday insonning o‘zi ham oqibat Haq va xalq mehrini qozonadi. Jumla bag‘rida kelgan hadisi sharif keng qamrovli bo‘lganligi uchun badiiy matnga jilo berib, ichki ma’noga ko‘p ohanglik, teranlik bag‘ishlagan. Ulug‘ adib insonga xos shafqatsizlikning aksi beozorlik, yumshoqko‘ngillilik xislatini shu hadis ko‘zgusida ulug‘lagan. Avlodlarni elga g‘amxo‘r, mehribon bo‘lishga undash bilan birga, ularni butun nabotot va hayvonot olamidagi jonzotlarni asrab-avaylash, muhofaza qilishga chaqirgan.

Tanlangan hadisning musajja asosiga qurilganligi saj’langan parcha ohangdorligini yanada oshirib, muallif fikrini ravon va ta’sirchan tarzda o‘quvchiga yetib borishini ta’minlagan. Adib mahorati sababli “Allohning yaratilmishlariga shafqatli” bo‘lish komil inson ahloqining o‘zak masalasi sifatida talqin qilingan.

Qur’oni karimning sifatlaridan biri-rahmat, ya’ni mehribonlik, shafqatdir. Ilohiy kitob haqiqatiga amal qilib yashagan inson, avvalo, Allohga itoatda bo‘lgani uchun o‘zi Haqning shafqatiga erishadi. Ikkinchidan, barcha insonlarga, hayvonlarga butun mavjudotga rahm-shafqat qiluvchi komil axloq sohibiga aylanadi.

O‘z zakovati hamda xudodod iste’dodi bilan Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotining yorqin yulduzi Chingiz Aytmatov barcha tojik va 12as an adiblar qatori Hazrat Alisher Navoiy maktabida saboq olgan ijodkor. Buyuk o‘zbek mutafakkiri g‘oyalarining boqiyligi hamda abadiy barhayotligi iste’dodli qirg‘iz adibi asarlarida kuzatiladi.

Uzoq yillardan beri Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotini jahon adabiyoti namunalari bilan qiyosiy-tipologik usulda fidoyilik, qunt bilan o‘rganib kelayotgan olim G‘ayrat Murodovning fikricha, Chingiz Aytmatov ijodida o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlab inson hayotida hayvonot olami vakillarining obrazi katta o‘rin ola boshladi.

“Alvido Gulsari”dagi tulpor ot – Gulsari, “Oq kema”dagi shoxdor ona Bug‘u, “Bo‘ronli qo‘nalg‘a”dagi tuya – Qoranor, “Qiyomat”dagi bo‘rilar – 12as an1212a Toshchaynar shunday timsollar sirasiga kiradi. Ona tabiat muvozanati, inson hayotida hayvonot dunyosining beqiyos o‘rni Chingiz Aytmatov asarlarida yuksak san’atkorlik mahorati bilan yoritilgan. “Atoqli adib tasviridagi bu jonivorlar til-zabonsiz maxluqlar emas, ular avvalo tirik jon, tabiat farzandi, inson singari e’zoz va qadrga loyiq. Bu jonzotlar timsolini kuzata turib jahon so‘z san’atida muayyan an’anaviy 12as an12 mavjudligini sezish mumkin. Jek Londonning “Oziq tish” qissasidagi bo‘ri-it, A.Nurpeisovning “Qon 12as an” trilogiyasidagi malla tuya, Chingiz Aytmatovning “Bo‘ronli qo‘nalg‘a” romanidagi qudratli Qoranor insoniyatning badiiy tafakkuri tadrijidagi davomlilik, 12as an12-aloqaviy vorisiylikka misol bo‘la oladi [2,155].

Xulosa. Inson o‘z irodasining tizginini, muhitning yoki boshqa birovning ra’yiga topshirib qo‘yishni istamaydi. Ixtiyorini qo‘ldan boy berish odam zotining o‘ziga bo‘lgan ishonchini susaytiradi. O‘ziga ishonchsiz odam ma’naviy borlig‘ini, ko‘ngil qat’iyatini yo‘qotadi. Ruhi siniq, ko‘ngli mute’ odam o‘z irodasi jilovini allaqachon boy bergan bo‘ladi. Erki o‘z qo‘lida bo‘lmagan kishining qalbi ham, tafakkuri ham qul bo‘ladi. “Qon 12as an”dagi malla tuya va “Bo‘ronli qo‘nalg‘a”dagi Qoranor timsollari o‘rtasidagi

badiiy mushtaraklikni zarrama-zarra nazardan o‘tkazgan G‘ayrat Murodov yozadi: “Bu jonivorlar zulm, tobelikka qarshi isyon qiladilar. “O‘zining o‘jarligi tufayli malla tuya ozmuncha azob chekdimi? Tilov va Qalov uni ozmuncha savalashdimi? “(Qon 13as an)”. Qoranor ham “norligi tutgan” Qahraton pallasi quturganday egasiga bo‘ysunmay qo‘yadi. Ammo hayvonning tug‘ma mayllari, istak-xohishlari inson jamiyatiga muvofiq emas [2,156].

Qaysi bir inson tabiat zarralariga-hayvonot va nabotot olamiga bepisandlik, shafqatsizlik bilan munosabatda bo‘lsa, nodonlik va jaholat girdobida qoladi. U o‘z xatti-harakatlarining achchiq istirob-u alamlarini totishga mahkum. Yer yuzidagi barcha jonzot – qushmi, hayvonmi, insonmi teng ekani, agar ular orasidagi tanosibiyat buzilsa, katta fojialar yuz berishi Chingiz Aytmatov asarlarini tahlil qilish orqali G‘ayrat Murodov tadqiqotlarida teran yoritilgan. Olim A.Nurpeisovning “Qon 13as an” roman trilogiyasini jahon Markaziy Osiyo romanlari jumladan, Chingiz Aytmatov asarlari bilan qiyosiy o‘rganar ekan roman janriga xos shajaraviy-tipologik xususiyatlarni, badiiy vorisiylik tajribalarini aniq va tiniq ko‘rsatgan.

ADABIYOTLAR:

1. Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun. Qiyomat. – Toshkent: Adabiyot 13as an`ati, 1989. -560 b.

2. Murodov G‘. Tarixiy roman. – Toshkent: Fan, 2006. -168 b.

3. Мысли мудрых людей/ Собраны Л. Н. Толстым. – Москва.: Художественная литература, 1990. -384 с.

4. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 8-жилд. –Тошкент: Фан, 1991. – 544 б.

5. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 10-жилд. –Тошкент: Фан, 1992. – 448 б.

6. Nurpeisov A. Qon 13as an. 1-kitob. Zulmat. – Toshkent: ACH, 1976. -346 b.

7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Beshinchi jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. 592b.

8. Qaipberganov T. Mamanbiy afsonasi. – Toshkent: Adabiyot 13as an’ati nashriyoti, 1973. -544 b.

9. Qaipberganov T. Baxtsizlar. – Toshkent: Adabiyot 13as an’ati nashriyoti, 1975. -444 b.

10. Qaipberganov T. Gumrohlar. – Toshkent: Adabiyot 13as an’ati, 1978. -504 b.

11. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. Mehrobdan chayon. – Toshkent: Adabiyot 13as an’ati, 1992. -528 b

12. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. – 496 b.

13. Homidov H. Avestodan Shohnomagacha. – Toshkent:Sharq ziyokori, 2001. – 316b.

14. علي شير النوائي. محبوب القلوب Сводный текст. – М. – Л. Изд. АН СССР. 1948. – 174 стр.

УЎК 82

САДР ЗИЁ ФЕНОМЕНИ

Ахмедов Атоулло Рахматович
Бухоро давлат университети Ўзбек тилшунослиги ва журналистика кафедраси профессори

Аннотация. *Ушбу мақолада XX аср бошлари Бухоро адабий муҳити ва унда муҳим ўрин тутган Шарифжон махдум Садр Зиёнинг ҳаёти ва фаолияти манбашунослик ва тарихий-адабий нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Адибнинг шоир, тарихчи, давлат арбоби ва маърифатпарвар сифатидаги кўп қиррали фаолияти очиб берилади. Айниқса, Садр Зиёнинг жадидчилик ҳаракатига нисбатан тутган муросали позицияси, адабий муҳит яратишдаги ўрни, ёш истеъдодларни қўллаб-қувватлаши ва бой қўлёзма мероси илмий жиҳатдан ёритилади. Мақолада Садриддин Айний хотиралари, тазкиралар ва архив манбалари асосий манба сифатида қўлланилиб, Садр Зиё шахсияти анъана ва ислоҳот ўртасидаги ўтиш даври зиёлиси сифатида баҳоланади.*

Калит сўзлар: *Бухоро адабий муҳити, Садр Зиё, жадидчилик, маърифатпарварлик, тазкира, адабий муҳит.*

ФЕНОМЕН САДРА ЗИЁ

Аннотация. *В данной статье с источниковедческой и историко-литературной точки зрения анализируется бухарская литературная среда начала XX века, а также жизнь и деятельность Шарифджона Махдума Садра Зиё, занимавшего в ней важное место. Раскрывается многогранная деятельность литератора как поэта, историка, государственного деятеля и просветителя. В частности, с научной точки зрения освещается его примирительная позиция по отношению к движению джадидизма, роль в создании литературной среды, поддержка молодых талантов и богатое рукописное наследие. В статье в качестве основных источников используются воспоминания Садриддина Айни, тазкира и архивные материалы, а личность Садра Зиё оценивается как фигура интеллигента переходного периода между традицией и реформами.*

Ключевые слова: *бухарская литературная среда, Садр Зиё, джадидизм, просветительство, тазкира, литературная среда.*

THE PHENOMENON OF SADR ZIYO

Abstract. *This article analyzes the literary environment of Bukhara at the beginning of the 20th century and the life and work of Sharifjon Makhdum Sadr Ziyo, who held a prominent place within it, from a source-study and historico-literary perspective. The writer's multifaceted activities as a poet, historian, statesman, and enlightener are revealed. In particular, the article scientifically illuminates Sadr Ziyo's conciliatory position towards the Jadid movement, his role in fostering a literary environment, his support for young talents, and his rich manuscript heritage. Using the memoirs of Sadriddin Ayni, tazkiras, and archival sources as primary materials, the article assesses the personality of Sadr Ziyo as an intellectual of the transitional period between tradition and reform.*

Keywords: *Bukhara literary environment, Sadr Ziyo, Jadidism, enlightenment, tazkira, literary environment.*

Кириш. XX аср бошларига келиб Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий, маданий ва маънавий жиҳатдан мураккаб ва зиддиятли даврни бошдан кечираётган эди. Бир томондан, асрлар давомида шаклланган анъанавий исломий илм-таълим тизими ва маданий мерос мавжуд бўлса, иккинчи томондан, ушбу тизим замон талабларига жавоб бермай қолган, жамият тараққиётида тўхтаб қолиш, фикрий инқироз ва маърифат тарқатиш борасидаги сусткашлик яққол сезилар эди. Айниқса, мутаассибликка асосланган ижтимоий муҳит, эркин фикрга нисбатан эҳтиёткорона ёки манфий муносабат, янги билим ва фан ютуқларига бепарволик Бухоро жамиятининг маънавий ривожига жиддий тўсиқ бўлиб турган.

Ана шундай шароитда жамиятни ислоҳ қилиш, халқ онгини уйғотиш, таълим-тарбия тизимини янгилаш зарурлигини англаб етган илғор фикрли зиёлилар майдонга чиқа бошлади. Улар адолатсизлик, жаҳолат ва қолоқлик сабабларини фақат сиёсий омиллар билан эмас, балки маънавий-маърифий таназзул билан ҳам боғлаб тушунтирдилар. Шу боис, уларнинг ижодида маърифат, илм-фан, ахлоқ ва жамият тақдири масалалари марказий ўринни эгаллади.

Бу жараёнда Аҳмад Дониш алоҳида ўрин тутади. Унинг илмий-фалсафий қарашлари, тарихий таҳлиллари ва танқидий фикрлари Бухоро зиёли муҳитида янги дунёқараш шаклланишига замин

яратди. Аҳмад Дониш анъанавий тафаккур билан замонавий билим ўртасидаги узилишни очиб бериб, ислоҳотларнинг зарурлигини илмий асосларда ёритиб берган маърифатпарвар сифатида танилди.

Унинг издошлари қаторида Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний, Муҳаммад Сиддиқ Ҳайрат, Абдураҳмон Тамкин, Мирзо Ҳайит Саҳбо каби шоир ва тарихчилар етишиб чиқди. Уларнинг асарларида Бухоро жамиятининг ички муаммолари, таълим тизимидаги камчиликлар, илмга бўлган муносабат, инсон ва жамият масъулияти каби масалалар бадиий ва тарихий таҳлил асосида ёритилди. Мазкур зиёлилар адабиётни фақат эстетик ҳодиса сифатида эмас, балки жамиятни уйғотиш ва ислоҳ қилишнинг муҳим воситаси деб билдилар.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. XX аср бошлари адабий муҳитида бу маърифатпарварлик анъаналари янги босқичга кўтарилиб, кейинги авлод зиёлилари томонидан изчил давом эттирилди. Айниқса, Садр Зиё – Шарифжон махдум (1867–1932) шахси ушбу жараёнда муҳим ўрин эгаллайди. У ўз даврининг билимли, серқирра ва фаол зиёлиларидан бири бўлиб, адабий, тарихий ва маърифий фаолияти билан Бухоро маънавий муҳитида алоҳида мавқега эга бўлди.

Шарифжон махдум Садр Зиё анъанавий диний билим билан бир қаторда, замонавий тафаккурга интилган, жамиятдаги муаммоларга бефарқ бўлмаган ижодкор сифатида танилди. Унинг фаолиятида маърифат тарқатиш, ёш авлодни илмга чорлаш, жаҳолат ва мутаассибликка қарши маънавий кураш ғоялари устувор бўлди. Адабий муҳитда у нафақат ижодкор, балки фикр етакчиси сифатида ҳам намоён бўлди.

Шунингдек, Мирзо Сирож Ҳаким ва Мулла Икром каби зиёлилар ҳам Садр Зиё билан бир сафда туриб, Бухоро жамиятида маърифий ислоҳотлар ғоясини тарғиб этдилар. Улар таълим тизимини янгилаш, илм-фанга эътиборни кучайтириш, адабиёт орқали жамият онгини уйғотишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар.

XX аср бошлари Бухоро адабий муҳити тарихий жиҳатдан ўтиш даврини акс эттиради. Бу муҳитда фаолият юритган маърифатпарвар зиёлилар, жумладан, Шарифжон махдум Садр Зиё, миллий тафаккур ривожи, адабиётнинг ижтимоий вазифаларини кенгайтириш ва жамиятни маънавий янгилаш борасида катта тарихий аҳамиятга эга бўлган. Уларнинг ижоди ва фаолияти кейинги жадидчилик ҳаракатлари учун ғоявий ва маънавий пойдевор бўлиб хизмат қилди.

XX аср бошлари Бухоро адабий ва маънавий муҳитида салмоқли ўрин тутган зиёлилардан бири Шарифжон махдум Садр Зиё (1865 йил 25 февраль – 1932) бўлиб, у шоир, тарихчи, давлат арбоби сифатида кўп қиррали фаолият олиб борган. Манбаларда у Зиёвуддин Шарифжон Махдум, Садр Зиё, Қози Шарифжон номлари билан тилга олинади. Асли исми Шариф бўлиб, “Зиё” унинг адабий тахаллуси, “махдум”, “қози”, “садр” эса ижтимоий-сиёсий ва диний-маъмурий фаолияти билан боғлиқ унвонларидир. Бу ҳол унинг нафақат ижодкор, балки Бухоро жамиятида муайян мавқега эга расмий шахс бўлганини ҳам кўрсатади.

Шарифжон махдум Садр Зиё Бухоро шаҳрида, илм ва шариат аҳкомларига чуқур ошно бўлган Абдушукур қози хонадонида туғилган. Оила муҳитида диний ва анъанавий илмларга эътибор юқори бўлгани унинг шахсий дунёқараши, кейинчалик эса ижодий ва тарихий қарашлари шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилган. У ўз давридаги мадраса таълими орқали араб ва форс тилларини мукаммал ўзлаштириб, ислом ҳуқуқи, тарих ва адабиёт соҳаларида чуқур билимга эга бўлади.

Садр Зиёнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда энг ишончли ва қимматли манбалар, аввало, унинг ўзи томонидан яратилган асарлар ҳисобланади. Жумладан, “Тазкори ашъор”, “Рўзнома”, “Наводири зиёия”, “Тазкират-ул-хаттотин”, “Таърих” каби асарлар адибнинг ижодий меросинигина эмас, балки даврнинг ижтимоий-сиёсий манзарасини, Бухоро адабий муҳитини ва зиёлилар ўртасидаги муносабатларни ёритувчи муҳим манбалардир. Айниқса, “Рўзнома” асари шахсий кузатувлар ва тарихий воқеаларни бирлаштирганлиги билан манбашунослик нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этади.

Адиб ҳақида илмий маълумотларни биринчи бўлиб тизимли равишда баён этган тадқиқотчи Садриддин Айний ҳисобланади. Унинг “Намунайи адабиёти тожик” тазкирасида, шунингдек, “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” ва “Эсдаликлар” асарларида Шарифжон махдумнинг ҳаёти, ижодий мероси, жамиятда тутган ўрни ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Айнийнинг қайдлари Садр Зиёни Бухоро маънавий муҳитининг муҳим вакилларидан бири сифатида баҳолашга асос яратади.

Тадқиқот методологияси. Шарифжон махдум Садр Зиё нафақат ижодкор, балки амалий давлат хизматида ҳам фаол иштирок этган. У Жондор, Янгиқўрғон, Вағонзе, Чоржўй, Карки ва Вобкент туманларида қозилик лавозимида ишлаб, маҳаллий адлия ва шариат ишларини бошқарган.

Бу фаолият унга халқ турмуши, ижтимоий муаммолар ва маъмурий тизимнинг ички механизмларини яқиндан билиш имконини берган.

XX аср бошларида Бухоро ва Туркистон зиёлилари томонидан амалга оширилган маърифий ташаббуслар орасида “Тарбияи атфол” жамияти алоҳида ўрин тутади. Ушбу жамият ўз фаолиятини кенгайтириш ва Бухоро муҳитида маъориф ишларини тизимли йўлга қўйиш мақсадида “Бухоро таъмими маъориф жамияти”, айрим манбаларда “Жамияти нашри маорифи Бухоро” номи билан машҳур бўлган шўъбасини ташкил этади. Бу шўъба жадидчилик ғояларини амалий жиҳатдан ҳаётга татбиқ этишга қаратилган муҳим маърифий марказ вазифасини бажарган.

Жамият шўъбасининг асосий вазифаларидан бири Бухоро ва Туркистон ҳудудларидан Туркияга таълим олиш учун борган ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборат эди. Бу ёрдам фақат моддий кўмак билан чекланиб қолмасдан, маънавий-маърифий жиҳатдан ҳам уларнинг дунёқарашини шакллантириш, миллий ўзликни англаш ва замонавий илм-фанга бўлган интилишни кучайтиришни кўзда тутар эди. Шу маънода жамият фаолияти миллий кадрларни етиштириш, келажак зиёли авлодни тарбиялаш йўлида муҳим қадам сифатида баҳоланади.

Жамиятнинг энг катта хизматларидан бири – маърифий-адабий асарларни нашр қилиш ва уларни кенг жамоатчиликка етказиш бўлди. Хусусан, жамият ёрдамида Абдурауф Фитратнинг “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи баёноти”, “Сайҳа” каби асарлари нашр қилиниб, тарқатилди. Бу асарлар ўз мазмун-моҳиятига кўра жаҳолат ва қолоқликни танқид қилиш, илм-фанга, эркин фикр ва ислоҳотларга даъват этиш ғояларини илгари сурди. Айниқса, Фитрат асарлари орқали жадидчилик ҳаракатининг назарий асослари ва ижтимоий мақсадлари ёрқин ифода этилди.

Жамият фаолиятининг сўнгги йилларига келиб, унинг аъзолари сони 100 нафарга яқинлашгани мазкур ташкилотнинг нуфузи ва таъсир доираси кенгайганидан далолат беради. Бу аъзолар орасида турли ижтимоий қатлам вакиллари, савдогарлар, зиёлилар ҳамда маърифатпарвар шахслар жамланган эди. Жамиятнинг барқарор фаолият кўрсатишида айрим шахсларнинг моддий ва ташкилий ёрдами алоҳида аҳамият касб этган.

Хусусан, Муҳиддин Мансуров ҳамда Садр Зиё жамиятни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб, унинг маърифий дастурлари ва нашриёт ишларининг узлуксиз давом этишига катта ҳисса қўшганлар. Садр Зиёнинг бу борадаги фаолияти унинг фақат адабий муҳитда эмас, балки амалий маърифатпарварлик ҳаракатларида ҳам фаол иштирок этганини кўрсатади.

“Тарбияи атфол” жамияти ва унинг “Бухоро таъмими маъориф жамияти” номли шўъбаси XX аср бошлари Бухоро маънавий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб, миллий маърифатчилик ҳаракатининг институционал шаклланишига хизмат қилди. Ушбу жамият фаолияти орқали адабиёт, таълим ва ижтимоий тафаккур ўртасида узвий боғлиқлик юзага келиб, кейинги жадидчилик жараёнлари учун мустаҳкам маънавий замин яратилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Шарифжон махдум Садр Зиёнинг 1917 йил 29 март куни Бухоро қозиси, шу йилнинг 10 октябридан эса Қарши беклиги қозиси этиб тайинланиши унинг давлат бошқаруви тизимидаги нуфузи ва ишончли кадр сифатидаги мавқеини янада мустаҳкамлайди. Қозилик лавозими Бухоро амирлигида нафақат суд-ҳуқуқ соҳасини, балки ижтимоий адолат, маънавий назорат ва аҳоли турмуши билан боғлиқ масалаларни ҳам қамраб олган муҳим мансаб ҳисобланган. Шу боис, Садр Зиёнинг мазкур лавозимларга тайинланиши унинг диний-ҳуқуқий билимлари, маънавий обрўси ва маъмурий тажрибаси юқори баҳоланганидан далолат беради.

Бироқ 1917–1918 йилларда Бухоро ва Туркистон ҳудудларида кечган кескин сиёсий ўзгаришлар анъанавий давлат тузилмаси ва унинг вакиллари тақдирига жиддий таъсир кўрсатади. Хусусан, 1918 йил 3 апрелдаги воқеалар натижасида Садр Зиёнинг мол-мулки мусодара қилиниб, ўзи ҳибсга олинади. Бу ҳол давр сиёсий муҳитининг ўта беқарор эканини, кечагина давлат бошқарувида фаол бўлган шахслар ҳам қисқа вақт ичида сиёсий тазйиққа учраганини яққол кўрсатади.

Маълум вақт ўтгач, Садр Зиёнинг озод қилиниши ва 8 июнь санасида Шаҳрисабз ҳамда Қарши ҳудудларига қози этиб қайта тайинланиши эса ушбу даврга хос бўлган зиддиятли сиёсий амалиётни акс эттиради. Бир томондан, янги сиёсий кучлар анъанавий тузум ва унинг вакилларига нисбатан ишончсизлик билан муносабатда бўлган бўлса, иккинчи томондан эса, маҳаллий бошқарув ва суд ишларида тажрибали, билимли кадрларга эҳтиёж сақланиб қолган. Шу сабабли, Садр Зиё сингари шахслар айрим ҳолларда қайтадан давлат хизматига жалб этилган.

Бу жараён Садр Зиё шахсиятида анъанавий давлат тизими билан янги сиёсий воқелик ўртасидаги ўтиш даврининг мураккаблигини мужассам этади. Унинг бир неча бор ҳибсга олиниши ва қайтадан лавозимга тайинланиши замона сиёсий тизимининг изчил эмаслиги, ҳуқуқий

барқарорликнинг йўқлиги ва зиёлилар тақдирининг сиёсий шароитга боғлиқ ҳолда тез ўзгариб турганини кўрсатади.

Шу маънода, Садр Зиёнинг 1917–1918 йиллардаги давлат хизмати ва унга нисбатан қўлланилган чора-тадбирлар XX аср бошлари Бухоро жамиятидаги сиёсий инқироз, маъмурий парокандалик ва маънавий элита тақдирини ўрганишда муҳим тарихий мисол сифатида аҳамият касб этади.

Шарифжон махдум Садр Зиё Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) даврида ҳам жамият ҳаётидан четда қолмаган, янги сиёсий тузум шароитида муайян даражада давлат ва жамоат ишларида иштирок этган зиёли сифатида намоён бўлади. Хусусан, у БХСР даврида вақф ерлари бошқармасини бошқариб, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган соҳада фаолият юритади. Вақф мулклари масаласи Бухоро жамиятида таълим, диний муассасалар ва ижтимоий таъминот тизими билан узвий боғлиқ бўлгани сабабли, бу лавозим Садр Зиёдан нафақат маъмурий тажриба, балки чуқур диний-ҳуқуқий билим ҳам талаб этган. Ушбу фаолият унинг анъанавий билимларини янги давр эҳтиёжлари билан уйғунлаштиришга уриниши сифатида баҳоланади.

Шунингдек, Садр Зиё Бухоро тарихини ёзиш ишларида иштирок этиб, тарихий хотирани сақлаш ва тизимлаштиришга ўз ҳиссасини қўшган. Бу жиҳат унинг фақат замондош воқеалар иштирокчиси эмас, балки тарихий жараёнларни англаб, уларни ёзма манбалар орқали авлодларга етказишга интилган тарихчи сифатидаги қиррасини ҳам очиб беради. Унинг тарихий фаолияти XX аср бошлари Бухоро жамиятидаги туб ўзгаришларни ички гувоҳ кўзи билан қайд этиш нуқтаи назаридан алоҳида аҳамиятга эга.

Ижроия қўмита таркибида фаолият юритган Садр Зиё 1924 йилгача давлат идораларида хизмат қилади. Бу ҳол унинг янги тузум шароитида ҳам маълум даражада фаол бўлганини, мавжуд сиёсий воқеликдан тўлиқ четлашмаганини кўрсатади. Бироқ бу фаолият уни сиёсий таъқиблардан асраб қололмади. Чунки XX аср 30-йилларида кучайган репрессив сиёсат анъанавий зиёлилар, уламолар ва маърифатпарвар шахсларга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантирган эди.

Шу муносабат билан, совет режими томонидан 1932 йилда Садр Зиёнинг яна ҳибсга олиниб, мол-мулки мусодара қилиниши унинг ҳаёт йўлининг фожиали якунларидан бири бўлди. Бу ҳибс унинг шахсий тақдиригагина эмас, балки унинг йиллар давомида яратган маънавий ва маданий меросига ҳам оғир зарба бўлди. Шоир ва тарихчи қамоқ шароитида ичтерлама касаллигига чалиниб вафот этади ва Хўжа Исмат қабристонига дафн қилинади.

Мазкур воқеа нафақат бир шахснинг фожиаси, балки бутун бир маърифатпарвар авлоднинг қисматига хос бўлган тарихий драмани англатади. Садр Зиё тақдири мисолида XX аср бошларида анъанавий илм ва маърифатга таянган зиёлилар қандай қилиб янги сиёсий тузум шароитида сиқиб чиқарилгани, уларнинг маънавий мероси қандай йўқотишларга учраганини яққол кўриш мумкин. Шу боис, Садр Зиё ҳаёти ва фаолияти Бухоро адабий муҳити тарихи билан бир қаторда, совет давридаги зиёлилар тақдирини ўрганишда ҳам муҳим илмий аҳамият касб этади.

Шарифжон махдум Садр Зиё Бухоро адабий муҳити тарихида фақат шоир ёки тарихчи сифатидагина эмас, балки давлат арбоби, маърифатпарвар ва замонасининг фаол зиёлиси сифатида ҳам алоҳида ўрин тутади. Унинг кўп қиррали фаолияти Бухоро жамиятининг анъанавий маданий-диний тизими билан XX аср бошларида шакллана бошлаган ислоҳотчи, маърифий ва янги тафаккур ғоялари ўртасидаги мураккаб ўтиш жараёнини ўзида мужассам этади.

Садр Зиё шахсиятида анъана ва янгилик ўртасидаги қарама-қаршилик эмас, балки муайян уйғунликни кузатиш мумкин. У бир томондан классик адабий мерос, мадраса таълими ва диний-ҳуқуқий билимларга таянган бўлса, иккинчи томондан замон талабларини англаб, илм-фан, маърифат ва таълимни янгилаш ғояларини қўллаб-қувватлаган. Шу сабабли у жадидчилик ҳаракатининг радикал вакилларидан фарқли ўлароқ, ислоҳотларни муросали, босқичма-босқич амалга ошириш тарафдори бўлган ўтиш даври зиёлиси сифатида намоён бўлади.

Садр Зиёнинг уйида шаклланган адабий муҳит, ёш истеъдодларни қўллаб-қувватлаши, бой қўлёзма кутубхонаси, давлат хизматидаги фаолияти ва тарихий асарлари уни Бухоро маънавий ҳаётининг марказий фигураларидан бирига айлантирган. Айниқса, Садриддин Айний, Абдулвоҳид Мунзим, Ҳайрат каби ижодкорларнинг камол топишидаги хизмати унинг таъсир доираси фақат шахсий ижод билан чекланиб қолмаганини, балки бутун адабий муҳит шаклланишига хизмат қилганини кўрсатади.

Бугунги кунда Садр Зиёнинг адабий ва илмий мероси Ўзбекистон ва Тожикистон қўлёзмалар фондларида сақланаётган асарлари, тазкиралар ва хотиралар орқали илмий муомалада фаол қўлланилмоқда. Ушбу мерос Бухоро адабий муҳити тарихи, жадидчилик ҳаракатининг ғоявий

манбалари, анъанавий зиёлилар қатламининг XX аср бошларидаги тақдири ва маънавий инқирозларини ўрганишда муҳим манбашунослик асос вазифасини бажаради.

Шарифжон махдум Садр Зиё мероси нафақат муайян бир адиб ёки тарихчининг ижодий йўлини ифодалайди, балки XX аср бошларидаги Бухоро жамиятининг маънавий-ижтимоий манзарасини, зиёлилар қатламининг тақдири ва ислоҳотлар қаршисида турган жамиятнинг ички зиддиятларини комплекс ҳолда акс эттиради. Унинг асарлари, давлат ва жамоатчилик фаолияти, адабий муҳит яратишдаги ўрни орқали анъанавий тафаккур билан янги маърифий ғоялар ўртасидаги мураккаб ўтиш жараёнлари яққол намоён бўлади.

Шу боис, Садр Зиё ҳаёти ва фаолиятини манбашунослик, тарихий-адабий ҳамда ижтимоий-сиёсий нуқтаи назардан комплекс тарзда ўрганиш XX аср бошлари Бухоро адабий муҳитини илмий жиҳатдан англашда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бундай ёндашув орқали нафақат бир шахснинг ижодий мероси, балки бутун бир давр зиёлиларининг маънавий изланишлари, мафкуравий қарама-қаршиликлари ва ислоҳотларга бўлган муносабатини чуқур таҳлил қилиш имкони яратилади.

Айни пайтда, Садр Зиё меросини тадқиқ этиш жадидчилик ҳаракатининг ғоявий манбалари, анъанавий зиёлилар қатламининг тарихий роли ҳамда совет даврида маънавий мероснинг узилиши масалаларини ёритишда ҳам муҳим илмий асос бўлиб хизмат қилади. Шу маънода, унинг ҳаёти ва ижоди нафақат ўтмишни англаш, балки миллий адабий-тарихий хотирани қайта тиклаш йўлида ҳам долзарб аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда.

Садриддин Айний ўзининг “Эсдаликлар” асарида Шарифжон махдум Садр Зиё шахсиятига юксак баҳо бериб, унинг Бухоро адабий муҳитидаги ўрнини қуйидагича таърифлайди: *“Хушхатлик, саводлик, шеършунослик, маърифатпарварликда Бухоро муллазодалари орасида деярли тенгсиз эди”*. Ушбу баҳони оддий таъриф сифатида эмас, балки XX аср бошлари Бухоро зиёли муҳитини яхши билган замондошнинг холис илмий-хотиравий хулосаси сифатида қабул қилиш лозим.

Айнийнинг бу фикри Шарифжон махдум Садр Зиёнинг кўп қиррали маънавий салоҳиятини очиб беради. “Хушхатлик” ва “саводлик” таъкидлари унинг анъанавий мадраса таълимида етук бўлганини, араб ва форс тилларида эркин ижод қилганини англатса, “шеършунослик” ва “маърифатпарварлик” каби сифатлар Садр Зиёнинг фақат шеър ёзиш билан чекланиб қолмай, адабиётни жамиятни уйғотиш воситаси сифатида тушунганини кўрсатади. Бу жиҳат уни Бухоро муллазодалари орасида алоҳида ажратиб туради.

Шарифжон махдумнинг Бухородаги уйи ўз даврида ўзига хос адабий-маърифий марказ вазифасини бажарган. Манбаларга кўра, ҳафтанинг уч кечасида – иш юритилмайдиган сешанба, чоршанба ва пайшанба кунлари бу хонадон мунтазам равишда шоирлар, шеършунослар, латифа айтувчилар ва қизиқчилар мажлисига айланар эди. Бу йиғинлар тасодифий ёки маиший суҳбатлар эмас, балки адабиёт, шеърият, замон муаммолари ва маърифат масалалари муҳокама қилинадиган ижодий майдон бўлган.

Ана шу адабий суҳбатларда ёш ва истеъдодли зиёлилар ўзларининг дастлабки шеърий тажрибаларини синовдан ўтказган, катта авлод вакилларининг мулоҳаза ва танқидларидан баҳраманд бўлган. Бу ҳол Садр Зиёнинг адабий муҳитда устоз сифатидаги ўрнини ҳам яққол кўрсатади. У ўз уйини очиқ адабий маконга айлантириб, ёш ижодкорларни рағбатлантирган, уларнинг фикрий камолотига амалий ҳисса қўшган.

Бу ҳақда Садриддин Айний ўз хотираларида алоҳида тўхталиб, Абдулвоҳид Мунзим билан биргаликда Шарифжон Махдум Садр Зиё хонадонида бўлиб ўтган адабий суҳбатлардан чуқур маънавий баҳраманд бўлганини қайд этади. Айнийнинг хотиралари мазкур адабий йиғинларнинг тасодифий ёки маиший мулоқот эмас, балки муайян маънавий-ижодий мақсадга йўналтирилган муҳит бўлганини кўрсатади.

Айнийнинг: *“Мен ўзимнинг дастлабки, лекин муҳим адабий материалларимни шу ҳовлида тўплаганман десам бўлади”* деган эътирофи Садр Зиё уйининг XX аср бошлари Бухоро адабий муҳитида тутган ўрнини янада ойдинлаштиради. Бу иқрор орқали Садр Зиё хонадони ёш ижодкорлар учун илк ижодий тажрибалар шаклланган, адабий дид ва танқидий тафаккур камол топган норасмий мактаб вазифасини бажаргани намоён бўлади.

Айний сингари кейинчалик бутун туркий ва тожик адабиётида етакчи ўрин эгаллаган адибнинг дастлабки ижодий қадамлари айнан шу муҳит билан боғлиқ экани мазкур ҳовлининг адабий жараёндаги таъсир доирасини белгилаб беради. Бу ерда шеър ўқиш, адабий баҳс-мунозара, классик меросни талқин қилиш ҳамда замон муаммоларини муҳокама этиш каби жараёнлар амалга ошган. Шу боис, Садр Зиё уйи Бухоро адабий ҳаётида расмий муассасалардан ташқаридаги энг самарали ижодий маконлардан бири сифатида намоён бўлади.

Манбашунослик нуқтаи назаридан қаралганда, Садриддин Айнийнинг хотиралари *Шарифжон Махдум Садр Зиё* шахсияти ва унинг адабий муҳит яратишдаги ролини тасдиқловчи энг ишончли ва қимматли гувоҳликлардан бири ҳисобланади. Зеро, хотира жанри воқеаларни бевосита замондош тажрибаси, шахсий иштирок ва кузатув асосида ёритиши билан тарихий-адабий жараёнларни англашда алоҳида аҳамият касб этади. Айнийнинг қайдлари Садр Зиё ҳақида ташқи тасвир ёки умумий таърифлар билан чекланиб қолмай, унинг адабий муҳитдаги амалий фаолиятини очиб беради.

Айний хотираларида Садр Зиё фақат меҳмондўст ёки адабиётга ҳаваскор шахс сифатида эмас, балки адабий жараённи онгли равишда қўллаб-қувватлаган, унинг йўналиши ва мазмунига таъсир кўрсатган фаол зиёли сифатида намоён бўлади. У ёш истеъдодларни эрта пайқаб, уларни рағбатлантирган, ижодий баҳсларга жалб этган ва фикрий муҳитни муайян даражада бошқариб турган. Бу ҳол Садр Зиёнинг адабий ҳаётда пассив иштирокчи эмас, балки муҳит яратувчи ва маънавий етакчи сифатидаги ўрнини белгилайди.

Шу маънода, Садр Зиё хонадонида ўтказилган адабий суҳбатлар XX аср бошлари Бухоро адабий муҳитини шакллантирган муҳим омиллардан бири сифатида қаралиши лозим. Ушбу суҳбатлар расмий муассасалардан ташқарида, эркин фикр ва ижодий мулоқот учун қулай шароит яратган норасмий адабий макон бўлиб хизмат қилган. Ана шу макон орқали анъанавий адабий мерос – классик шеърият, тазкирачилик ва хаттотлик маданияти – билан янги давр маърифий, ислоҳотчи ғоялари ўртасида узвий боғлиқлик юзага келганини кузатиш мумкин.

Айнийнинг Садр Зиё хонадонидаги адабий муҳит ҳақидаги эътирофлари мазкур маконнинг тарихий-адабий аҳамиятини илмий жиҳатдан мустаҳкамлаб беради. Чунки бу гувоҳликлар орқали Бухоро адабий муҳитида ижодий тажриба, маънавий тарбия ва фикрий янгиланиш қандай амалга ошганини, ёш зиёлилар қандай муҳитда камол топганини аниқ тасаввур қилиш мумкин бўлади. Шу тариқа, Айний хотиралари Садр Зиё шахсияти ва унинг адабий муҳит яратишдаги ролини ўрганишда асосий манбалардан бири сифатида алоҳида илмий қиммат касб этади.

Мазкур иқрор Садр Зиёни фақат меҳмондўст ёки адабиётга қизиқувчи шахс сифатида эмас, балки янги авлод адабиёти шаклланишига бевосита таъсир кўрсатган муҳит яратувчи зиёли сифатида баҳолаш имконини беради. Чунки Айний сингари кейинчалик бутун туркий-тоҷик адабиёти тараққиётида муҳим ўрин тутган адибнинг илк ижодий қадамлари айнан шу муҳит билан боғланган.

Шу маънода, Шарифжон махдум Садр Зиёнинг уй мажлислари Бухоро адабий ҳаётида норасмий, бироқ жуда таъсирчан маданий институт вазифасини бажарган. Расмий мадраса ва идоралардан ташқарида мавжуд бўлган бундай адабий йиғинлар эркин фикр, ижодий баҳс ва маърифий мулоқот учун қулай шароит яратиб, кейинги жадидчилик ҳаракатларининг маънавий пойдеворига айланган.

Садриддин Айнийнинг “Эсдаликлар”ида келтирилган ушбу гувоҳликлар Шарифжон махдум Садр Зиё шахсияти ҳақида етарлича тасаввур уйғотибгина қолмай, уни XX аср бошлари Бухоро адабий муҳитининг марказий фигураларидан бири сифатида илмий асосда баҳолашга имконият яратади. Унинг уйи, фаолияти ва маънавий таъсири Бухоро адабий муҳити тарихида узоқ муддатли аҳамиятга эга бўлган ҳодиса сифатида намоён бўлади.

Садриддин Айнийнинг машҳур тазкираси – “Намунайи адабиёти тожик”да Шарифжон махдум Садр Зиёга бағишланган алоҳида тазкиранинг мавжудлиги унинг Бухоро адабий муҳитида тутган мустаҳкам ўрнини тасдиқловчи энг ишончли ва нуфузли манбалардан бири ҳисобланади. Зеро, Айний мазкур тазкирага тасодифий ёки иккинчи даражали ижодкорларни киритмаган, балки давр адабий жараёнига реал таъсир кўрсатган, муайян мактаб ва муҳит яратган шахсларни танлаб олган.

Мазкур тазкирада Садр Зиё фақат шеър ёзувчи ижодкор сифатидагина эмас, балки адабий жараённинг фаол иштирокчиси, Бухоро зиёли муҳитини шакллантирган ва унга йўналиш берган шахс сифатида ҳам тавсифланади. Айний унинг адабий билимдонлиги, шеършуносликдаги маҳорати, ёш истеъдодларга муносабати ва адабий суҳбатларни ташкил этишдаги ролини алоҳида таъкидлайди. Бу жиҳат Садр Зиёни адабиётнинг фақат маҳсулот яратувчиси эмас, балки ижодий муҳит яратувчи субъект сифатида баҳолаш имконини беради.

Айний тазкирасида Садр Зиёнинг номи келтирилиши унинг ижоди ва шахсияти замондошлари эътибор марказида бўлганини, у Бухоро адабий муҳитида муайян нуфуз ва обрўга эга бўлганини яққол кўрсатади. Айниқса, тазкиранинг биографик-маълумот бериш билан чекланиб қолмай, адибнинг адабий муҳитда тутган ўрнини баҳолашга уриниши манбанинг илмий қимматини янада оширади.

Шу маънода, “Намунайи адабиёти тожик”даги Садр Зиё ҳақидаги тазкира XX аср бошлари Бухоро адабий муҳитини ўрганишда марказий манбалардан бири бўлиб, у орқали Садр Зиё шахсиятининг ижодкорлик, маърифатпарварлик ва муҳит яратувчилик қирралари комплекс тарзда намоён бўлади. Бу эса унинг Бухоро адабий ҳаётида тутган ўрнини илмий асосда белгилашга мустаҳкам замин яратади.

Айни пайтда, Афзал Пирмастийнинг тазкирасида Шарифжон Махдумга тегишли қасида, ғазал ва фардлардан мисоллар келтирилиши Садр Зиёнинг шеърий мероси кенг адабий анъана доирасида баҳоланганидан далолат беради. Бу шеърий намунаалар унинг классик поэтика қонунларини яхши ўзлаштирганини, жанр жиҳатдан ҳам баркамол ижодкор бўлганини кўрсатади. Қасидаларда маънавий-ахлоқий ғоялар, ғазалларда эса ишқий ва фалсафий мушоҳадалар етакчи ўрин тутади, фардлар эса адибнинг қисқа, лекин теран фикр ифодалаш маҳоратини намоён этади.

Шарифжон Махдум Садр Зиё узоқ йиллар Бухоро шаҳрида яшаб, наср ва назмда баробар қалам тебратган. Унинг ижодий фаолияти муайян давр ёки бир жанр билан чекланиб қолмай, турли шакл ва услубларни қамраб олган. Бу жиҳат уни Бухоро адабий муҳитидаги кўп қиррали адиблар қаторига қўшади. Насрий асарларида тарихий воқеалар, ижтимоий ҳолатлар ва шахсий кузатувлар муҳим ўрин тутган бўлса, шеърий ижодида анъанавий классик руҳ билан бир қаторда замона дардлари ҳам акс этган.

Садр Зиёнинг Бухородаги ҳовлиси ўша давр адиблари ва зиёлилари тўпланадиган мунтазам баҳслар, мунозаралар ва адабий суҳбатлар марказига айланади. Бу макон расмий муассаса бўлмаганига қарамай, ўз мазмун-моҳиятига кўра ўзига хос адабий тўгарак вазифасини бажарган. Бу ерда шеър ўқиш, адабий танқид, тарихий ва маърифий масалалар муҳокамаси амалга оширилиб, фикр алмашуви учун эркин муҳит яратилган.

Шу сабабли Садриддин Айнийнинг Бухоро адабий муҳитига оид маълумотлари кўп ҳолларда Садр Зиё номи билан узвий боғлаб ёритилади. Айнийнинг хотираларида ва илмий қайдларида Шарифжон махдум хонадони адабий ҳаётнинг муҳим нуқталаридан бири сифатида тилга олинади. Бу ҳол Садр Зиёнинг шахсий макони ижтимоий-маънавий аҳамият касб этганини, у адабий муҳитни фаол равишда ташкил этганини кўрсатади.

Садр Зиё доимо замона зиёлилари билан яқин алоқада бўлиб, турли илмий-адабий давраларда иштирок этган. Унинг фаол мулоқоти ва очиқ муносабати адабий жараёнда фикр алмашувининг жонланишига хизмат қилган. Айниқса, унинг шахсий фазилатларидан бири – ёш истеъдодларни тез пайқаш ва уларни қўллаб-қувватлаш қобилияти эътиборга лойиқ. Садр Зиё истеъдодли ёшларни маънавий ва ижодий жиҳатдан рағбатлантириб, уларнинг ривожланишига амалий ёрдам кўрсатган. Бу ҳол унинг адабий муҳитда устозлик вазифасини ҳам бажарганини кўрсатади.

Шу билан бирга, Садр Зиёни тўлақонли маънода жадид сифатида баҳолаш қийин. У жадидчилик ҳаракатининг ташкилий ёки радикал шаклларида иштирок этмаган. Бироқ ғоявий жиҳатдан у доимо жадидлар тарафида бўлиб, уларнинг маърифатпарварлик, таълимни ислоҳ қилиш, илм-фанга юзланиш каби асосий мақсадларини қўллаб-қувватлаган. Бу ўринда Садр Зиё анъанавий мадраса муҳити билан янги маърифатпарвар ғоялар ўртасидаги ўзига хос кўприк вазифасини бажарган шахс сифатида намоён бўлади.

Шарифжон Махдум Садр Зиё Бухоро адабий муҳитида ижодкор, муҳит яратувчи, ёш истеъдодларни қўллаб-қувватловчи ва маърифатпарвар ғояларга хайрихоҳ зиёли сифатида муҳим ўрин эгаллайди. Унинг номи билан боғлиқ адабий давралар ва манбалар XX аср бошлари Бухоро адабий ҳаётини ўрганишда асосий таянч нуқталаридан бири бўлиб хизмат қилади.

Шарифжон Махдум Садр Зиёни тўла маънода жадидлар сафига киритиш мушкул бўлса-да, у жадидчилик ҳаракатига нисбатан муросали ва қўллаб-қувватловчи позицияда турган маърифатпарвар зиёли сифатида намоён бўлади. У жадидларнинг очиқ сиёсий ёки кескин ислоҳотчи чиқишларида, шунингдек, уларнинг ташкилий тузилмаларида бевосита иштирок этмаган. Бироқ бу ҳол уни жадидчилик ғояларидан узоқ бўлган, ёки уларга қарши турган шахс сифатида баҳолашга асос бўлмайди.

Аксинча, Садр Зиё ғоявий жиҳатдан жадидларнинг асосий мақсадларини – маърифат тарқатиш, илм-фанга юзланиш, таълим тизимини янгилаш, жамият тафаккурини ислоҳ қилиш каби устувор йўналишларни қўллаб-қувватлаган. Унинг адабий ва тарихий асарларида, шунингдек, шахсий фаолиятида билимли авлод тарбиялаш, жаҳолат ва мутаассибликни бартараф этиш ғоялари мунтазам равишда илгари сурилади. Бу жиҳатлар уни жадидчилик ҳаракатига ғоявий жиҳатдан яқин турган шахс сифатида кўрсатади.

Шу маънода, Садр Зиёни анъанавий диний-маърифий муҳит билан жадидчилик ўртасидаги ўтиш даври зиёлиси сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ. У бир томондан мадраса анъаналари, классик адабий мерос ва диний билимларга таянади, иккинчи томондан эса янги давр талабларини англаб, жадидларнинг маърифий ислоҳотларини маъқуллайди. Бу икки йўналишнинг уйғунлиги Садр Зиё шахсиятида ўзига хос мувозанатни юзага келтиради.

Ана шу мувозанат унинг жамиятдаги ўрнини белгилаб, уни кескин ислоҳотчи эмас, балки маънавий кўприк вазифасини бажарган зиёли сифатида намоён этади. Садр Зиё орқали анъанавий муҳит ва жадидчилик ўртасида мулоқот, фикрий яқинлашув ва ўзаро таъсир жараёнлари амалга ошганини кузатиш мумкин. Шу боис, унинг фаолияти XX аср бошлари Бухоро адабий муҳитидаги ислоҳотлар тарихи ва жадидчилик ҳаракатини ўрганишда муҳим илмий аҳамиятга эга.

Шарифжон махдум Садр Зиё жадидчилик ҳаракатининг тўлақонли аъзоси бўлмаган бўлса-да, унинг маърифатпарвар ғояларини қўллаб-қувватлаган, ёш истеъдодларни рағбатлантирган ва анъана билан янгилик ўртасидаги боғловчи ҳалқа бўлган ўтиш даври зиёлиси сифатида тарихий-адабий жараёнда алоҳида ўрин тутади.

Бухоро адабий муҳитида Садриддин Айний, Абдулвоҳид Мунзим, Муҳаммад Сиддиқ Ҳайрат каби ижодкорларнинг камол топишида Садр Зиёнинг хизматлари алоҳида таҳсинга лойиқ. Ушбу шахслар кейинчалик бутун Бухоро ва Туркистон адабий ҳаётида муҳим ўрин тутган бўлса, уларнинг илк ижодий тажрибалари, адабий баҳслардаги иштироклари ва маънавий шаклланишида Садр Зиё яратган муҳит ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Айниқса, унинг уйида ўтказилган адабий суҳбатлар ёш ижодкорлар учун норасмий, аммо жуда самарали “мактаб” вазифасини бажарган.

Садр Зиёнинг маънавий қиёфасини белгилайдиган муҳим жиҳатлардан бири – унинг ёшлигидан китоб ўқишга, хаттотлик санъатига ва қўлёзма асарларни йиғишга бўлган кучли қизиқишидир. Бу қизиқиш тасодифий эмас, балки унинг илмни жамият тараққиётининг асосий омили сифатида тушунганини кўрсатади. У нафақат ўқувчи, балки китоб маданиятининг фаол тарғиботчиси сифатида ҳам фаолият юритган.

Ана шу қизиқиш натижасида Садр Зиё ўз даври учун жуда катта ҳисобланган шахсий кутубхона ташкил қилади. Бу кутубхонада диний, адабий, тарихий, фалсафий асарлар, шунингдек, қимматли қўлёзмалар жамланган бўлиб, у Бухоро зиёли муҳитида муҳим маънавий манба вазифасини бажарган. Садр Зиё кутубхонаси фақат шахсий эҳтиёж учун эмас, балки ёш ижодкорлар ва тадқиқотчилар фойдаланадиган очиқ маърифий макон сифатида ҳам хизмат қилганини таъкидлаш лозим.

Бироқ XX асрнинг 30-йилларида Совет ҳокимияти томонидан амалга оширилган кенг кўламли ижтимоий-сиёсий кампаниялар, жумладан “синфий кураш” шиори остида олиб борилган мол-мулкни мусодара қилиш сиёсати кўплаб бойлар, уламолар ва зиёлилар қаторида Шарифжон Махдум Садр Зиё тақдирига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Бу жараёнлар нафақат иқтисодий жазо сифатида, балки маънавий ва интеллектуал қатламни ижтимоий ҳаётдан сиқиб чиқаришга қаратилган тизимли сиёсат сифатида намоён бўлди.

Муҳокама. Айни даврда (Садр Зиёнинг ўғли Муҳаммаджон Шукуров атиги 6 –7 ёшларда бўлганига қарамай) адибнинг барча мол-мулки қаторида унинг йиллар давомида тўплаган бой шахсий кутубхонаси ҳам мусодара қилинди. Бу кутубхона фақат моддий бойлик эмас, балки қўлёзмалар, нодир китоблар ва илмий-адабий манбаларни ўз ичига олган ноёб маънавий хазина эди. Шу сабабли унинг тортиб олиниши оддий мулкий йўқотиш сифатида эмас, балки маънавий меросга етказилган жиддий зарба сифатида баҳоланади.

Садр Зиё кутубхонасининг мусодара қилиниши Бухоро адабий муҳити учун ҳам оғир оқибатларга олиб келган. Чунки бу кутубхона кўп йиллар давомида шоирлар, тарихчилар ва ёш зиёлилар фойдаланадиган маърифий марказ вазифасини бажариб келган. У ерда сақланган китоблар ва қўлёзмалар нафақат шахсий мутолаа учун, балки илмий баҳслар, адабий мунозаралар ва таълим жараёнида ҳам қўлланилган. Демак, кутубхонанинг йўқолиши билан Бухоро маънавий ҳаётидаги муҳим бир интеллектуал макон ҳам барҳам топган.

Бу воқеа нафақат бир оиланинг фожиаси, балки бутун Бухоро маънавий меросининг катта йўқотиши сифатида қаралиши лозим. Чунки XX аср 30-йилларида амалга оширилган бундай мусодаралар натижасида кўплаб хусусий кутубхоналар тарқалиб кетди, айрим қўлёзмалар йўқолди ёки ўз табиий муҳитидан узилиб қолди. Садр Зиё мисолида эса, бу жараён маърифатпарвар зиёлининг шахсий тақдири билан бирга, унинг авлодларга қолдирмоқчи бўлган маънавий меросини ҳам чегаралаб қўйди.

Шу маънода, Садр Зиё кутубхонасининг мусодара қилиниши XX аср бошлари Бухоро зиёлиларининг фожиали тақдири, маънавий мероснинг узилиш жараёнлари ва сиёсий тазйиқлар оқибатларини англашда рамзий аҳамият касб этади. Бу воқеа орқали бир шахс ҳаёти мисолида бутун бир маърифатпарвар авлоднинг тарихий қисмати яққол намоён бўлади.

Манбаларга кўра, Садр Зиёга тегишли бўлган кутубхона дастлаб Абу Али Ибн Сино кутубхонасига олиб келинади, кейинчалик эса Тошкент шаҳрига кўчирилади. Бу ҳол бир томондан, қимматли қўлёзмалар ва китобларнинг сақланиб қолишига хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, уларнинг ўз табиий адабий муҳитидан узилиб қолишига сабаб бўлган.

Шарифжон Махдум Садр Зиё жадидлар сафига расман кирмаган бўлса-да, уларнинг маърифатпарварлик ҳаракатини маънавий, ижодий ва амалий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган муҳим зиёли сифатида Бухоро адабий муҳити тарихида алоҳида ўрин тутади. Унинг ёш истеъдодларга бўлган эътибори, бой кутубхонаси ва муҳит яратувчилик фаолияти XX аср бошлари Бухоро маънавий ҳаётини шакллантирган асосий омиллардан бири бўлган.

Шарифжон Махдум Садр Зиёга тегишли бой қўлёзма меросининг муайян қисми бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда. Хусусан, Садр Зиё шахсий кутубхонасига мансуб қўлёзмалар ва китоблар мазкур хазинада 2367-рақам остида рўйхатга олинган бўлиб, улар Бухоро адабий муҳити, қўлёзмачилик анъаналари ва маърифатпарвар зиёлилар фаолиятини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Бу қўлёзмалар Садр Зиёнинг нафақат ижодкор, балки китобшунос ва қўлёзма маданиятининг фаол ҳомийси бўлганини ҳам яққол тасдиқлайди.

Ҳозирги вақтда Садр Зиёнинг адабий, илмий ва тарихий мероси жуда салмоқли ҳажмни ташкил этади. Манбаларга кўра, адиб меросида 65 дан ортиқ асар мавжуд бўлиб, улар мазмун ва жанр жиҳатдан хилма-хилдир. Мазкур асарлар наср ва назм намуналари, тарихий қайдлар, тазкиралар, кундаликлар ва адабий мулоҳазаларни ўз ичига олади. Ушбу бой мерос 11 жилдга жамланган ҳолда илмий муомалага киритилган ёки тадқиқотчилар томонидан ўрганилмоқда.

Садр Зиё асарларининг қўлёзма нусхалари фақат Ўзбекистон ҳудудидагина эмас, балки қўшни мамлакатларда ҳам сақланиб қолган. Жумладан, унинг меросининг муайян қисми Ўзбекистон Фанлар академияси қўлёзмалар фондида, шунингдек, Тожикистон Фанлар академияси қўлёзмалар жамғармасида ҳам мавжуд. Бу ҳол Садр Зиё ижодининг минтақавий аҳамиятга эга эканини, унинг адабий ва илмий таъсири Бухоро доирасидан ташқарига ҳам ёйилганини кўрсатади.

Хулоса. Айни пайтда, Садр Зиё меросининг айрим нусхалари хусусий кутубхоналарда сақланаётгани ҳам маълум. Бу эса, бир томондан, унинг асарлари кенг давраларда қўлма-қўл бўлиб ўқилганини, иккинчи томондан эса, мазкур меросни тўлиқ йиғиш, қиёсий таҳлил қилиш ва илмий танқидий матнларини тайёрлаш масаласи ҳануз долзарб эканини англатади. Манбашунослик нуқтаи назаридан қаралганда, Садр Зиё асарлари Бухоро адабий муҳити тарихи, жадидчилик ҳаракати билан боғлиқ жараёнлар, анъанавий ва янги тафаккур ўртасидаги ўтиш даврини ўрганишда беқиёс аҳамиятга эга. Айниқса, унинг кундаликлари ва тазкира услубидаги асарлари тарихий воқеаларни бевосита замондош кузатуви орқали акс эттириши билан қимматлидир. Садр Зиё кутубхонаси ва унинг адабий-илмий меросининг бугунги кунда академик муассасаларда сақланиши нафақат бир шахс ижодининг муҳофазаси, балки бутун бир давр маънавий ҳаётининг илмий асосда ўрганилиши учун мустаҳкам замин яратади. Ушбу меросни тизимли тадқиқ этиш, нашрга тайёрлаш ва кенг илмий жамоатчиликка тақдим этиш XX аср бошлари Бухоро адабий муҳитини англашда муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Sadr Ziyo. Tazkira. Qo‘lyozma. – Buxoro davlat me’moriy-badiiy muzey-qo‘riqxonasi, inv. №1681.*
2. *Садриддин Айний. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. — Тошкент: Фан, 1963.*
3. *Айний С. Намунаи адабиёти тожик. – Душанбе: Адиб, 2010. –Б. 274.*
4. *Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild. — Toshkent: Ma’naviyat, 2000.*
5. *Axmadov A. Buxoro adabiy muhiti tarixi (XX asr boshlari). Monografiya. – Buxoro: “Sadriddin Salim Buxoriy” Durdona, 2024. – 144 b.*
6. *Akhmatov A. History of Bukhara literary environment in sources. Texas Journal of Philology, Culture and History. https://zienjournals.com/index.php/tjpch. 35-37.*

UO‘K 82

POSTMODERN ADABIYOTDA DEKONSTRUKTIV YOZUV: INTERTEKSTUALLIK VA JANR TRANSFORMATSIYASI

Bafoyeva Roxila Valijon qizi,
Osiyo Xalqaro Universiteti tayanch doktoranti
rokhilabafaeva050796@gmail.com

Annotatsiya.*Ushbu maqola postmodernizmning o‘z davrining ijtimoiy, siyosiy, diniy, shuningdek, falsafiy va intellektual kayfiyatini aks ettiruvchi o‘ziga xos adabiy uslubini qanday rivojlantirganini o‘rganadi. Postmodern matnlar avvalgi davrlarning turli xil matnlarining aralashmasidan yaratilgan va qayta yaratilgan bo‘lib, ular yanada ongli va savol beruvchi auditoriyani yaratishga muvaffaq bo‘lishdi. Adabiy matnlar Roland Bart, Jon Bart va Jan-Fransua Lyotard kabi olim va faylasuflarning tushuncha va nazariyalariga muvofiq dekonstruksiya qilina boshlandi. Yangi matnlar yaratishda muvaffaq bo‘lish maqsadida, postmodern yozuvchilar metanarrativlar va kichik narrativlar o‘rtasida matnli munosabat o‘rnatdilar, parodiya va pastish bilan bog‘liq bo‘lgan intertekstuallikni qo‘lladilar – bu bir-biri bilan tez aralashadigan ikkita murakkab atamadir.*

Kalit so‘zlar: *postmodernizm, intertekstuallik, parodiya, pastish, dekonstruksiya, kichik narrativlar, metanarrativlar, fragmentatsiya, adabiy usullar, postmodern roman, adabiy talqin, estetik qirralar, falsafiy asoslar.*

ДЕКОНСТРУКТИВНОЕ ПИСЬМО В ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАНРА

Аннотация. *Данная статья исследует, каким образом постмодернизм развил свой уникальный литературный стиль, отражающий социальное, политическое, религиозное, философское и интеллектуальное настроение своего времени. Постмодернистские тексты представляют собой смесь и переработку различных текстов прошлых эпох, создавая тем самым более осознанную и задающую вопросы аудиторию. Литературные тексты начали деконструироваться в соответствии с концепциями и теориями таких учёных и философов, как Ролан Барт, Джон Барт и Жан-Франсуа Лиотар. В стремлении к созданию новых текстов постмодернистские писатели устанавливали текстуальные связи между метанарративами и микронарративами, применяя интертекстуальность, связанную с пародией и пастишем — двумя сложными, тесно переплетающимися терминами.*

Ключевые слова: *постмодернизм, интертекстуальность, пародия, пастиш, деконструкция, микронарративы, метанарративы, фрагментация, литературные приёмы, постмодернистский роман, литературная интерпретация, эстетические аспекты, философские основы.*

DECONSTRUCTIVE WRITING IN POSTMODERN LITERATURE: INTERTEXTUALITY AND GENRE TRANSFORMATION

Abstract. *This article explores how postmodernism developed its unique literary style that reflects the social, political, religious, philosophical, and intellectual atmosphere of its time. Postmodern texts are created and recreated as mixtures of various texts from previous eras, thereby forming a more conscious and questioning readership. Literary texts began to be deconstructed in accordance with the concepts and theories of scholars and philosophers such as Roland Barthes, John Barth, and Jean-François Lyotard. In their pursuit of creating new texts, postmodern writers established textual relations between metanarratives and micronarratives, employing intertextuality associated with parody and pastiche – two complex and closely intertwined terms.*

Key words: *postmodernism, intertextuality, parody, pastiche, deconstruction, micronarratives, metanarratives, fragmentation, literary devices, postmodern novel, literary interpretation, aesthetic aspects, philosophical foundations.*

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmida adabiyot va madaniyatda yuz bergan tub o‘zgarishlar natijasida postmodernizm mustaqil estetik va falsafiy hodisa sifatida shakllandi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi

davrda insoniyat ongida yuzaga kelgan ishonchsizlik, ma’no inqirozi va mutlaq haqiqatlarga shubha postmodern adabiyotning asosiy g‘oyaviy negiziga aylandi. Ushbu adabiy oqim an’anaviy realizm va modernizm tamoyillarini inkor etmasdan, balki ularni qayta ko‘rib chiqish, parchalash va yangicha talqin qilish orqali o‘ziga xos badiiy tizimni vujudga keltirdi.Postmodern nasrda matn markaziy ma’no manbai bo‘lishdan chiqib, ko‘p qatlamli, ochiq va interaktiv tuzilishga ega hodisaga aylanadi. Muallifning mutlaq mavqei zaiflashib, o‘quvchi faol talqinchi sifatida maydonga chiqadi. Aynan shu jarayonda dekonstruksiya, intertekstuallik, parodiya va pastish kabi strategiyalar postmodern yozuvning yetakchi badiiy vositalariga aylanadi. Bu usullar yordamida yozuvchilar oldingi adabiy an’analar, janrlar va metanarrativlarni tanqidiy qayta ishlaydi, ularning barqarorligini shubha ostiga qo‘yadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Modernizm davri postmodernizm adabiy oqimi bilan bog‘lanishigacha taxminan yarim asr davom etdi. U yangi g‘oyalar, murakkab tuzilish va ong hamda ongsiz haqiqatlarning ham savolga tortilishi davri sifatida ko‘riladi. Postmodernizmdan farqli o‘laroq, modernizm stereotip yozish uslubini yo‘q qilish uchun oldingi Viktoriya davri adabiy an’analarini rad etadi. Biroq, postmodern yozish uslubi modernizm va uning oldingi davrlari bilan aloqani uzmaydi, balki turli adabiy usullar orqali oldingi asarlarni qayta shakllantirish orqali ikkita alohida davrni birlashtiradi. Postmodernizmning ildizlari Ikkinchi Jahon Urushi oxiriga, davrning ba’zi taniqli faylasuflari, masalan, Roland Bart (“Muallifning o‘limi”, 1967), Jon Bart (“Taqatsizlik adabiyoti”, 1967) va Jak Derrida (“Grammatologiya haqida”, 1967) ning fikrlari bilan boshlangan davrga borib taqaladi. Bart (1967) postmodern matnlar muallifning niyatidan ko‘ra matnning funktsiyasiga sharh berish uchun o‘quvchiga faol rol berish maqsadida yozilganligini da’vo qiladi. Ya’ni, rollar almashtiriladi, shuning uchun o‘quvchilar matnning o‘z talqinlarini yaratadilar. O‘quvchi asosidagi bilim haqida Zafer Ayar shunday deydi: “Postmodern fantastika o‘quvchilarga qaror qabul qilishga osonlikcha imkon bermaydi va ular ma’noni o‘rnatish uchun o‘quvchilarga zarur b‘lgan barcha materiallarni taqdim eta olmaydi. Ushbu ma’nosizlik va oldingi adabiy davrlarning katta hikoyalariga ishonchsizlik postmodern yozuvchimon matnlarda aks etgan bo‘lib, ularning maqsadi o‘quvchini o‘z ma’nosi va haqiqatini yaratishga taklif qilish edi”. Postmodern yozuvchi o‘quvchiga o‘z izlanishini olib borish imkonini bergani sari, postmodern matnlarning asosiy xususiyati sifatida, muallif turli adabiy usullardan foydalangan holda matnni dekonstruksiya qiladi. Shunday qilib, o‘quvchi yanada faolroq rolni o‘z zimmasiga oladi; Ayar yozganidek: “Buni amalga oshirish orqali postmodern hikoya butun o‘qish jarayoni davomida so‘rovnoma olib borishga imkon beradigan to‘qilgan yoki o‘ralgan syujet tuzilishi orqali ma’noni kashf etish imkoniyatini o‘quvchiga beradi”. Ushbu o‘qish jarayoni o‘quvchiga ongsiz tasavvurni qamrab olgan ichki ekspeditsiya qilish imkonini beradi. Aksincha, matnlar, metanarrativlarda bo‘lgani kabi, “o‘quvchiga ma’no bo‘yicha bosim o‘tkazadi va Bartning ta’kidlashicha, matnlar passiv iste’molni rag‘batlantiradi, chunki ular o‘quvchining tasavvurini cheklash uchun mo‘ljallangan”. Postmodern yozuv metanarrativlarga qarshi hujum vositasi sifatida ko‘rilishi mumkin. Postmodern matnlar, shuningdek, oldingi metanarrativlarga reaktsiya sifatida paydo bo‘ldi. Bran Nikol (2009) Jan-Fransua Lyotardning harakatni tavsifiga quyidagicha sharh qiladi: “Lyotardning ta’kidlashicha, postmodernizm “kichik hikoyalar” (petit recits)ni afzal ko‘radi, ya’ni ustun “Haqiqat”ni taqdim etishga urinmaydigan, balki ma’lum bir vaziyatga nisbatan malakali, cheklangan “haqiqat”ni taklif qiladigan hikoyalar”. Boshqacha qilib aytganda, postmodernizm nafaqat imkon beradi, balki o‘quvchidan hikoyani o‘zining mumkin bo‘lgan pozitsiyalari bilan xulosa qilishni yoki qayta yaratishni talab qiladi.

Postmodern intertekstuallik, masalan, oldingi asarlarni tan olish va ularga murojaat qilish, o‘quvchilar, shuningdek, yozuvchilar uchun adabiy janrlar nuqtai nazaridan o‘tmish va hozir o‘rtasida bog‘liqlik yaratishga olib keladigan eng muhim postmodern yozish usullaridan biri hisoblanadi. Bu o‘quvchilarga voqealarni avvalgi asrlarning yozuvchilari nuqtai nazaridan idrok etish va ularni hozirgi adabiy davr tilida sharhlash imkoniyatini beradi. Hutcheon (1988) tushuntirganidek, “intertekstuallik o‘quvchining o‘tmishi va hoziri o‘rtasidagi bo‘shliqni yopish istagi hamda o‘tmishni yangi kontekstda qayta yozish istagining rasmiy namoyonidir”. Intertekstuallik matnning yangi nuqtai nazardan qanday qayta shakllantirilishi mumkinligi yo‘llarini taklif qiladi. “Fransuz leytenantining ayoli” asarida Foulz o‘quvchida voqealar va personajlar haqida qiziquvchanlik uyg‘otish uchun XIX-asrning turli yozuvchilaridan olingan epigraflardan foydalanadi. Quyidagi epigrafda Foulz (1969) o‘quvchiga tegishli bobda Saraning ahvolini tushunishga yordam berish uchun Tennisonning “Maud” asaridan iqtibos keltiradi: “Va bir marta, lekin bir marta, u ko‘zlarini ko‘tardi, Va to‘satdan, shirin, g‘alati tarzda qizardi. Ularni mening ko‘zlarim bilan uchrashganini topganida…”. Anaxronizm shaklida, analepsis yoki orqaga qaytishdan foydalanish vaqtida orqaga sayohatni uyg‘otadi. Shu tarzda, Foulz Viktoriya jamiyatini o‘z davri jamiyati bilan bog‘lashga muvaffaq bo‘ladi va u o‘z g‘oyasini, ayniqsa, Viktoriya davrining taniqli mualliflaridan olingan har bir adabiy parchasi orqali mustahkamlaydi. Hutcheonning (1988) intertekstuallik haqidagi keyingi izohi Foulzning (1969) oldingi davr yozuvchilaridan

epigraflardan foydalanishini mustahkamlaydi. U shunday deydi: “Bu hozirni o‘tmish orqali tartibga solish yoki hozirni o‘tmishning boyligiga qaramasdan oddiy ko‘rinishga keltirish istagi emas. Bu tarixni bekor qilish yoki undan qochishga urinish emas. Buning o‘rniga, u to‘g‘ridan-to‘g‘ri adabiyot va tarixshunoslikning o‘tmishi bilan to‘qnash keladi, chunki u ham boshqa matnlardan (hujjatlardan) kelib chiqadi”. Shuning uchun, intertekstuallik yozuvchiga zamonaviy voqealarni tushunishga hissa qo‘shish maqsadida oldingi matnlar bilan hozirgi asarlarni bog‘lash imkonini beradi. Shu kontekstda, Foulz o‘zining “Fransuz leytenantining ayoli” asarida o‘zining syujet to‘ri bilan Tomas Hardi, Bronte opa-singillar va Jorj Eliot kabi Viktoriya davri yozuvchilarining asarlari o‘rtasida bir qator intertekstual bog‘liqliklarni o‘rnatadi, ularning asarlari, ayniqsa, davrning jins, ishqiy munosabatlar va sinfiy bo‘linish kabi ijtimoiy masalalarini ko‘rib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Viktoriya davrining stereotipini ta’kidlaydi, bunda ayollar ham, erkaklar ham kutilishlari Viktoriya jamiyatining ijtimoiy normalari va munosabatlariga xosdir. Ushbu kutilishlarning aksariyati o‘quvchilarga oldingi davrning ijtimoiy idroklari Foulzning keyingi XX asr nuqtai nazaridan hikoya qilinayotganligidan xabardor qiladi. Foulz Viktoriya davrining romantik sevgi hikoyasini dekonstruksiya qiladi va uni o‘z davri, ya’ni postmodern davrning didiga aylantiradi.

Postmodern parodiya syujet davomida ma’lum hodisalarga e’tiborni jalb qilish uchun oldin yozilgan matnlarni kinoyali tarzda qayta talqin qilish vositasi sifatida ishlatiladi. Postmodern adabiyotda bo‘lgani kabi, davrning bir qancha yozuvchilari parodiyadan foydalanishni o‘z asarlarida mohirlik bilan qo‘llagan va voqealarni o‘yin-kulgi orqali xabardorlik yaratish uchun taqdim etishgan. Ushbu adabiy vosit o‘quvchiga ma’lum voqealarni obyektiv nuqtai nazardan yana intensivroq o‘ylab ko‘rish imkoniyatini beradi. Ushbu vosita, shuningdek, yangi ma’no yaratishga imkon beradi; Hutcheon (1988) yozganidek: “Parodiya ma’lum ma’noda mukammal postmodern shakldir, chunki u paradoksal tarzda o‘zi parodiya qilgan narsani ham o‘z ichiga oladi, ham qarshisiga chiqadi”. Biroq, postmodern matnlar ushbu inkorporatsiya va qarshilikni oldindan yozilgan matnning an’ana va konventsiyalarini o‘zgartirish orqali taqdim etadi, shuning uchun parodiya bu holda tanqidiy adabiy vosit sifatida ishlaydi. Intertekstuallik va pastish bilan umumiy bo‘lganidek, parodiya oldingi matnlarga murojaat qiladi, ammo u o‘zining kulgi qiluvchi uslubi bilan bunday vositalardan farq qiladi. Shunday qilib, postmodern o‘quvchilar ko'rib chiqilayotgan vaziyatning ijobiy va salbiy tomonlarini anglaydilar. Parodiya shaklida yozilgan diqqatga sazovor misol Martin Amisning “Kechki poyezd” (1998) asari bo‘lib, u nafaqat detektiv fantastikaning uslubiy vositalarini o‘zgartiradi, balki sahna o‘rnatish, so‘roq qilish va hal qilishdan iborat bo‘lgan an’anaviy jinoyat hikoyalarining an’anaviy syujet tuzilishini ham dekonstruksiya qiladi. “Siz mening hayotimni saqladingiz. Men siz uchun hamma narsani qilar edim. Siz buni bilasiz.” U portfelini olish uchun egildi. Undan papkani oldi. U menga qarab, “Menga yashashim mumkin bo‘lgan bir narsa olib keling. Chunki men u bilan yashay olmayman”, deb aytdi. Endi u menga unga qarashimga ruxsat berdi. Vahima uning ko‘zlaridan ketgan edi. Qolgan narsalar haqida esa, men buni ming marta ko‘rganman. Teri xira, unda bir vatt nur ham yo‘q. Qarash dunyoga hech qayerga bormaydi. U kirib bora olmaydi. Stolning narigi tomonida o‘tirganimda, men allaqachon g‘azabdan ancha uzoqda edim.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ushbu parcha shuni ko‘rsatadiki, yozuvchi detektiv hikoyalarining oddiy voqealar ketma-ketligini ham o‘zgartirdi, ham syujet tuzilishini dekonstruksiya qildi. Amisning fikricha, detektiv hikoyalarning absurd taqlidi va moslashuvchi o‘quvchining turli nuqtai nazarga ega bo‘lishi va voqealarning asosiy mohiyatini yumor orqali anglashi uchun o‘zgartirilishi kerak. Yozuvchi voqealarni shunday taqdim etadiki, dekonstruksiya qilingan elementlar ishlarga mos keladi va ularni kulgili ohangga aylantirish orqali matnga yangi ma’no beradi. Yuqoridagi iqtibosda detektiv hikoyalarni yozishning an’anaviy usuli dekonstruksiya qilinadi va odatdagi ketma-ketlikdan qochiladi. Jennifer Rokvellning jinoyatini tergov qilish o‘rniga, detektiv Mayk Holihan Jenniferning otasining xatti-harakatlarini tahlil qiladi va xulosalar chiqaradi. Bu odatdan tashqari chiqish parodiyaning asosiy xususiyati bo‘lib, juda jiddiy voqeani ham masxara qilish orqali taqdim etadi. “Fredrik Jeymsonga ko‘ra, parodiya tanqidiy qirraga ega: u o‘zi taqlid qilgan narsani qarshisiga chiqadi va buzadi”. “Kechki poyezd” dagi parodiyaning maqsadi voqealar nisbati munosabatni ham tanqid qilish, ham Jennifer Rokvellning o‘limi bo‘yicha notekis va natijasiz so‘rov orqali so‘roq jarayonini zaiflashtirishdir. Amis qo‘llagan strategiya postmodern syujet tuzilishiga xos tamoyillarga mos keladi. U o‘quvchining kutishlariga zid ravishda o‘z hikoyasining oxirini muvaffaqiyatsiz hal bilan dekonstruksiya qilish orqali an’anaviy detektiv fantastikasini parodiya qiladi:

...Ajoyib tomda, polkovnik Tom. Bir yil davomida u o‘z miyasini ikkinchi marta taxmin qilar edi. Baks Denziger menga ishda uni yo‘qota boshlaganini aytdi. Va o‘lim haqida gapirar edi. O‘limga qarash haqida. Va Treyder bilan ishlar yomonlashardi, chunki u boshqa bir yigitni ko‘rib chiqayotgan edi. ... Men bu yerda bo‘lmayman. Tinglang, men yaxshiman. Men haqiqatan ham yaxshiman- haqiqatan, Kutting... Bu

yaxshiroq. Men bularning barchasidan xafa bo‘ldim. Lekin endi u amalga oshdi. Va siz uni shunday qoldirishingiz kerak, polkovnik Tom. Kechirasiz, janob. Men juda afsusdaman. Mayk... Bu tugadi.

“Kechki poyezd”ning yakuniy qismida Mayk Holihan umidsizlik bilan o‘z-xodining (yoki qotillikning) muvaffaqiyatsiz so‘rovini hisoblab chiqadi va u polkovnik Tomga qizining o‘limi haqida ma’lumot beradi. Romanning oxiri shuni ko‘rsatadiki, Holihan hech qanday aniq topilmalarga erisha olmadi va Amis o‘quvchining kutishlariga parallel ravishda o‘z hikoyasini yakunlamadi. Shuning uchun, kutilgan janr buziladi; Norman (2019) yozganidek: “Ushbu nuqtai nazardan, “Kechki poyezd” qattiq qayta ishlash protsedurasining hikoyaviy konventsiyalarini qabul qiladi va buzadi, ammo uslub orqali haqiqiylikni da’vo qilish orqali bunday bilish strategiyalarini bartaraf etadi”. An’anaviy janrning ushbu buzilishi postmodernizm didiga aniq mos keladi, shuning uchun parodiyaning moslashuvidir.

Pastish – postmodern yozuvda qo‘llaniladigan adabiy vosita bo‘lib, u parodiyaning masxarali, ohangisiz, oldingi asarning uslubini taqlid qilishdir. Ushbu adabiy vositaning maqsadi romanning turli qismlarini yoritish uchun oldingi tegishli matnlarni aralashtirishdir. Pastish butunlay matnlarni nusxalamagani uchun plagiat hisoblanmaydi, balki ularni ma’lum buzilgan tarzda ishlatadi. Mak Artur (1992) Pastishni shunday izohlaydi: “butunlay yoki asosan boshqa bir yoki bir nechta asarlardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri olingan qismlardan tashkil topgan matn. Bu plagiatdan farq qiladi, plagiat o‘g‘irliklarni aldash uchun yashiradi.” Bundan tashqari, pastish parodiyadan farqli o‘laroq, boshqa matnlar shama qilishga har doim ham intilmaydi va turli adabiy asarlar o‘rtasida intertekstuallik o‘rnatishga qodir bo‘lgan boshqa matnlardan turli miqdordagi qismlarni o‘zlashirishga intiladi. Nikol matnlar o‘rtasidagi bu munosabat haqida shunday izoh beradi: “Bartning ta’kidlashicha, adabiy kompozitsiya hech qachon va hech qachon original faoliyat bo'lmagan, balki muallifning butunlay yangi narsa yaratishdan ko‘ra, oldingi adabiy va lingvistik konventsiyalarni qayta tartibga solishi masalasidir”. Shunday qilib, parodiya va pastish kabi adabiy vositalar mualliflarga oldingi matnlarni o‘zlashtirish va ularni ma’lum darajada taqlid qilish imkonini beradi.

“49-lot yig‘isi” asarida Tomas Pinchon hikoyani boshqa matnlar bilan o‘zaro bog‘lash uchun pastishdan foydalanadi. Oedipa “Saroy a’zosining fojiasi” ning haqiqiy versiyasini izlaydi va “ushbu kitobning oddiy qayta bosmasi bo‘lishi kerak bo'lgan kitobni topadi. Hayratda qolgan holda, u ushbu nashrning ham izohi borligini ko‘rdi”. “49-lot yig‘isi” turli xil adabiy janrlarning pastishlarining kombinatsiyasidir. Tomas Pinchon voqealar to‘ridan postmodernizm davrining urushdan keyingi jamiyatining parchalangan tuzilishiga mos ravishda yaratadi. O‘z romanida ko‘p o‘lchovli nuqtai nazar yaratish maqsadida, u iste’molchi jamiyatining parchalanganligiga ishora qiladigan ilmiy-fantastika, fantaziya va detektiv fantastikasi lazzatini o‘z ichiga oladi. Nikol (2009) romanni shunday tavsiflaydi: “Edip hikoyasining teskari versiyasi. Edip jumboqni yechishi va yashirin haqiqatni kashf eta oladigan joyda, Oedipa ancha ikkalasini ham qila olmaydi. Uning izlanishi muvaffaqiyatsizlikdir”. Sofoklning “Edip” asarining buzilgan pastish sifatida, “49-lot yig‘isi” asarida Tomas Pinchon o‘zining bosh qahramoni uchun muvaffaqiyatsiz missiya rolini tanlaydi: detektiv fantastikasining teskari versiyasi bo‘lib, unda Oedipa “Tristero” deb nomlangan yer osti tashkiloti haqidagi jumboq uchun hech qachon qattiq yechimga erisha olmaydi.

Muhokama. Tadqiqot materiali sifatida ingliz postmodern adabiyotining yorqin vakillari bo‘lgan Jon Foulz (“The French Lieutenant’s Woman”), Martin Amis (“Money: A Suicide Note”) va Tomas Pinchon (“The Crying of Lot 49”) asarlari tanlab olindi. Ushbu asarlar postmodernizmning asosiy xususiyatlari intertekstuallik, parodiya, pastish, ironiya, metafiksionlik va fragmentarlikning aniq namoyon bo‘lishi bilan ajralib turadi.Tahlil jarayonida komparativ, dekonstruktiv va intertekstual tahlil metodlari qo‘llanildi. Komparativ yondashuv yordamida Foulz, Amis va Pinchon asarlaridagi postmodern strategiyalar o‘zaro solishtirildi. Dekonstruktiv metod yordamida matnlarning ichki qarama-qarshiliklari, ma’no ko‘p qatlamliligi va muallif pozitsiyasining nisbiyligi ochib berildi. Intertekstual tahlil orqali esa matnlarning boshqa madaniy va adabiy manbalar bilan o‘zaro aloqasi, matnlararo o‘yinlar, sitatalar va alluziyalar tahlil qilindi. Shuningdek, tahlil davomida postmodernizm nazariyasiga oid konseptual manbalar – R. Bart, J. Derrida, J.-F. Lyotard, L. Hutcheon, F. Jeymson va B. Nikolsning asarlari asosiy metodologik tayanch sifatida foydalanildi. Bu manbalar postmodern estetik tafakkurning falsafiy, stilistik va semiotik jihatlarini aniqlashda yordam berdi.

Maqolada deskriptiv-tahliliy yondashuv asosida nazariy va badiiy materiallar o‘zaro uyg‘unlashtirilib, postmodern matnning asosiy funksional mexanizmlari - intertekstuallik, parodiya va pastishning badiiy rolini aniqlashga e’tibor qaratildi.

Xulosa. Postmodernizm o‘z tabiati bilan o‘zining tarixiy, ijtimoiy, madaniy, diniy, siyosiy jihatlari bilan bog‘liq bo‘lgan bir qancha adabiy xususiyatlarga ega bo‘lib, bir turdagi parchalanishni yaratadi. Ushbu parchalanish postmodern hikoyada aks etadi, bu esa asarning yashirin ma’nolarini tushunishni

qiyinlashtiradi. Intertekstuallik, parodiya va pastish kabi adabiy vositalar syujetni dekonstruksiya qiladi va asarni tushunishni qiyinlashtirish uchun an'anaviy yozish usullarini buzadi. Muallif o'quvchiga matnda faol ishtirok etish imkonini bergan holda rollar almashtirildi, ularga o'z haqiqatlarini kashf etish imkonini berdi. Postmodern uslub, shuningdek, o'quvchiga asarning yashirin ma'nosini aniqlash uchun mavjud bilimlar bilan shug'ullanish imkonini beradi. Ushbu maqoladagi postmodern asarlar, masalan, Jon Foulzning "Fransuz leytenantining ayoli", Martin Amisning "Kechki poyezd", Tomas Pinchonning "49-lot yig'isi" o'quvchi uchun bu adabiy bo'ronli davrda yozuvchilar tomonidan matnlarda ongli yoki ongsiz ravishda qo'shilgan intertekstual adabiy vositalar o'rtasida aniq bog'liqliklar o'rnatish eshigini ochish potentsialiga egadir.

ADABIYOTLAR:

1. *Amis, Martin. Night Train. London: Vintage, 1998.*
2. *Fowles, John. The French Lieutenant's Woman. London: United Artists, 1969.*
3. *Pynchon, Thomas. The Crying Lot of 49. London: Vintage Books, 1974.*
4. *Bafoeva, R. (2025). Fragmentation in American and Uzbek postmodern literature: a comparative analysis. Modern Science and Research, 4(4), 514-520.*
5. *Rohila, B., & Malika, D. (2024). The benefits of learning English as a second language. In Formation and Development of Pedagogical Creativity: International Scientific-Practical Conference (Belgium) (Vol. 5, pp. 10-13).*
6. *Bafoeva, R. (2025). Stages and History of the Development of the American Postmodern Literary Movement. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 40, 22-31.*
7. *Bafoeva, R. (2025). Comparative Analyses of Fragmentation in American and Uzbek Literature. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 39, 118-122.*
8. *Bafoeva, R. (2025). Characteristics of postmodern literature: Playfulness, Fragmentation, Metafiction, Intertextuality in literary works of Thomas Pynchon and Ulug'bek Hamdam. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 38, 36-40.*

UDC82

EXPRESSION OF ROMANTIC AND NEO-ROMANTIC FEATURES IN THE POETRY OF WALT WHITMAN

Burkhonova Fazilat Shermamat kizi,
Master student of the Faculty of Foreign Philology
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Fazilat647@gmail.com

Abstract. *This article examines the expression of Romantic and Neo-romantic features in the poetry of Walt Whitman, one of the most influential figures in American and world literature. The study focuses on how the spirit of Romanticism is reflected in his celebration of individuality, freedom, nature, and the human soul. Furthermore, Neo-romantic tendencies are explored through Whitman's emphasis on democracy, humanism, and the unity of mankind. The research highlights Whitman's contribution to the evolution of modern poetry and his influence on later generations of poets.*

Keywords: *romanticism, neo-romanticism, individualism, nature, freedom, democracy, poetic style.*

UOLT UITMEN SHE'RIYATIDA ROMANTIK VA NEOROMANTIK XUSUSIYATLARNING IFODASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Amerika va jahon adabiyotining eng nufuzli siymolaridan biri Uolt Uitmen she'riyatida romantik va neoromantik xususiyatlarning ifodalanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda romantizm ruhi shoirning shaxs, erkinlik, tabiat va inson ruhini tarannum etishida qay tarzda aks etganiga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, neoromantik tamoyillar Uitmenning demokratiya, gumanizm va insoniyat birligiga urg'u berishi orqali o'rganiladi. Tadqiqotda Uitmenning zamonaviy she'riyat evolyutsiyasiga qo'shgan hissasi va keyingi avlod shoirlariga ko'rsatgan ta'siri yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *romantizm, neoromantizm, individualizm, tabiat, erkinlik, demokratiya, she'riy uslub.*

ПРОЯВЛЕНИЕ ЧЕРТ РОМАНТИЗМА И НЕОРОМАНТИЗМА В ПОЭЗИИ УОЛТА УИТМЕНА

Аннотация. *В данной статье анализируется проявление черт романтизма и неоромантизма в поэзии Уолта Уитмена, одной из наиболее влиятельных фигур в американской и мировой литературе. Исследование сосредоточено на том, как дух романтизма отражается в свойственном ему воспевании индивидуальности, свободы, природы и человеческой души. Кроме того, рассматриваются неоромантические тенденции, выраженные в особом внимании Уитмена к демократии, гуманизму и единству человечества. В работе подчёркивается вклад Уитмена в развитие современной поэзии и его влияние на последующие поколения поэтов.*

Ключевые слова: *романтизм, неоромантизм, индивидуализм, природа, свобода, демократия, поэтический стиль.*

Introduction. The history of world literature is marked by successive aesthetic movements that shaped how writers expressed human experience. Among them, Romanticism occupies a central position as a cultural and literary revolution of the late eighteenth and early nineteenth centuries. The Romantic movement is a movement that emerged in the first half of the 18th and 19th centuries in European and American literature and art, and is widespread throughout the world. Romanticism is derived from the Spanish word "romance", which originally meant lyrical and heroic songs, and later epic works about knights. In reaction against Enlightenment rationalism and neoclassical restraint, Romantic poets celebrated imagination, individuality, and emotional intensity. The natural world was elevated to a source of inspiration, beauty, and even spirituality. Writers such as William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, Lord Byron, Percy Bysshe Shelley, and John Keats emphasized the primacy of the self, the sublimity of nature, and the richness of human emotion. Their works promoted a democratic spirit by valorizing ordinary life while at the same time exploring metaphysical questions of existence, mortality, and transcendence. Walt Whitman is considered a central figure in American Romanticism, embodying its core ideals of celebrating the individual, glorifying

nature, and promoting democracy. His work, particularly *Leaves of Grass*, broke from tradition with its innovative free verse, which celebrated the common man and the nation.

Review of literature. In the process of highlighting the main content and analysis of the article, sources that illuminate Walt Whitman's creative work were used. As noted above, Whitman, through his *Leaves of Grass* collection, occupies a unique place in world literature. In studying his poetry, the scholarly works of Harold Bloom and F.O. Matthiessen served as primary sources. In addition, several research articles analyzing Whitman's poems such as *Song of Myself* and *When Lilacs Last in the Dooryard Bloom'd* were also consulted. According to Harold Bloom, Whitman "redefined poetry as a democratic art," while F.O. Matthiessen viewed him as "the central symbol of American Romanticism." His poetry collection *Leaves of Grass* (1855) stands as a landmark in the history of literature for its revolutionary form and spirit. Whitman's contemporaries, including Emerson and Thoreau, were also influenced by the Romantic ideal of the self, which is clearly seen in Whitman's poetic voice that unites the personal with the universal. While scholars such as Bloom emphasize Whitman's democratic redefinition of poetry, and Matthiessen positions him as the central figure of American Romanticism, fewer studies explicitly address Whitman as a transitional poet whose works anticipate Neo-romantic and modernist tendencies. This study seeks to fill that gap by examining how Whitman's poetic innovations, philosophical universalism, and metaphysical concerns extend Romantic ideals into a broader, future-oriented literary vision. By situating Whitman between Romanticism and Neo-romanticism, the article offers a more nuanced understanding of his role in literary history.

Findings and their analysis. The results of the study show that Walt Whitman's poetry embodies both Romantic and Neo-romantic features. Romantic traits such as reverence for nature, individuality, emotional intensity, and the pursuit of the sublime were clearly identified in poems like *Song of Myself* and *When Lilacs Last in the Dooryard Bloom'd*. At the same time, Whitman's works also reveal Neo-romantic elements, including heightened subjectivity, metaphysical reflection on death and immortality, and the fusion of Romantic ideals with a democratic vision. His stylistic innovation through the use of free verse further demonstrates his transitional role between Romanticism and Neo-romanticism. These findings confirm that Whitman not only inherited Romantic traditions but also expanded them, creating a synthesis that shaped a distinctly American poetic identity and influenced later literary movements. One of the most significant aspects of Whitman's poetic contribution lies in his radical formal innovation through free verse. While Romantic poets often sought emotional freedom within traditional metrical structures, Whitman rejected conventional rhyme and meter altogether. This stylistic choice reflects not only Romantic rebellion against artistic constraints but also a Neo-romantic reimagining of poetic form as open, expansive, and inclusive. Free verse allows Whitman to mirror the rhythms of natural speech and human thought, reinforcing his democratic vision of poetry as accessible to all. Moreover, Whitman's free verse functions as a philosophical statement. The absence of rigid structure parallels his belief in individual freedom and spiritual self-expression. This stylistic openness anticipates later Neo-romantic and modernist experiments in poetic form, positioning Whitman as a precursor to twentieth-century literary innovation. Thus, Whitman's formal techniques are inseparable from his ideological commitment to freedom, individuality, and human unity.

By the late nineteenth and early twentieth centuries, however, Romanticism experienced a revival in the form of Neo-romanticism. This movement was not merely an imitation of its predecessor but a reinterpretation of Romantic ideals under modern historical and cultural conditions. Neo-romantics preserved the Romantic fascination with nature, individuality, and imagination, but their writings were often more introspective and socially critical. They addressed anxieties arising from industrialization, modern warfare, and the fragmentation of identity in the modern age. Neo-romantic poets such as W. B. Yeats, Rainer Maria Rilke, and D. H. Lawrence exemplify this tendency, weaving Romantic sensibilities into a modern consciousness.

Amid these transitions, Walt Whitman (1819–1892) emerges as one of the most original and influential voices in American poetry. His monumental collection *Leaves of Grass*, published in successive editions beginning in 1855, redefined the possibilities of poetic form and subject matter. Whitman pioneered the use of free verse, rejecting conventional rhyme and meter in favor of a rhythm that mirrored the expansiveness of American democracy and the vitality of human experience. While critics have long debated his literary classification, Whitman's works clearly reveal a dual allegiance: on the one hand, they resonate with Romantic traditions of celebrating nature, individuality, and emotional expression; on the other hand, they anticipate Neo-romantic and even modernist tendencies through their introspection, metaphysical depth, and innovative style.

Whitman's literary identity cannot be understood in isolation from the broader intellectual and cultural context of nineteenth-century America. The American variant of Romanticism was deeply shaped by the Transcendentalist movement, led by thinkers such as Ralph Waldo Emerson, Henry David Thoreau, Margaret Fuller, and Bronson Alcott. Transcendentalism emphasized the inherent goodness of humanity, the spiritual significance of nature, and the potential for self-reliance and individual freedom. Emerson's seminal essay *Nature* (1836) and his lecture "The Poet" (1844) laid a philosophical foundation for a uniquely American Romanticism, one that merged European influences with democratic ideals and a sense of national destiny.

Whitman was profoundly influenced by Emerson, who in fact praised the first edition of *Leaves of Grass* in a famous letter, calling it "the most extraordinary piece of wit and wisdom America has yet contributed." Emerson's idea of the poet as a visionary who could express the universal through the personal directly informed Whitman's conception of himself as the bard of democracy. Similarly, Thoreau's deep communion with nature in *Walden* (1854) echoes in Whitman's reverence for the natural world, though Whitman's perspective was broader, embracing the bustle of cities and the diversity of human experience alongside the quiet majesty of landscapes.

In *"Song of Myself,"* Whitman expresses the Romantic idea of the self as a microcosm of the universe. The lines

"I celebrate myself, and sing myself,
And what I assume you shall assume..."

emphasize the individual's unity with all humanity. Here, the poet breaks social barriers and merges his voice with that of every person, reflecting both Romantic individualism and Neo-romantic universalism. A defining element of Romanticism is its reverence for nature as a source of spiritual insight and emotional renewal. Whitman shares this sensibility, frequently portraying nature as sacred and democratic. In *Song of Myself*, he writes:

"I believe a leaf of grass is no less than the journey-work of the stars."

This line encapsulates a Romantic conviction that the natural and cosmic are interconnected, elevating even the most humble elements of nature to a position of wonder. Like Wordsworth's belief that "Nature never did betray the heart that loved her" (*Tintern Abbey*), Nature plays a crucial role in Whitman's poetry. He does not merely describe nature but identifies with it- a feature common in Romanticism. His use of natural imagery symbolizes freedom, growth, and continuity. Whitman sees the natural world as a living organism connected with the human spirit. Whitman perceives nature as a moral and spiritual guide.

Whitman extends Romantic democratic ideals by valorizing ordinary individuals as poetic subjects. In *Song of Myself*, he describes farmers, mechanics, mothers, and children with equal reverence, asserting:

"I hear America singing, the varied carols I hear, Those of mechanics, each one singing his as it should be blithe and strong."

Discussion. This democratic elevation of the working class echoes Wordsworth's preface to *Lyrical Ballads*, where he argued that "the humble and rustic life" was most conducive to poetic expression. Whitman adapts this principle to the American context, celebrating diversity and labor as poetic themes. Neo-romanticism in Whitman's works is particularly visible in his spiritual humanism. He believes in the unity of mankind, transcending race, class, and nationality. His poetry expresses hope for the moral and spiritual progress of society, which makes him not only a poet of emotion but also a visionary of the future.

In *"O Captain! My Captain!"* the tone shifts from Romantic optimism to Neo-romantic reflection and mourning. Written after the death of Abraham Lincoln, the poem combines deep emotion with patriotic devotion, symbolizing the ideal of leadership and sacrifice for a greater cause.

O Captain! my Captain! our fearful trip is done,
The ship has weather'd every rack, the prize we sought is won,
The port is near, the bells I hear, the people all exulting,
While follow eyes the steady keel, the vessel grim and daring;
But O heart! heart! heart!
O the bleeding drops of red,
Where on the deck my Captain lies,
Fallen cold and dead.

Although Whitman's poems were motivated by the desire to regenerate the people with democratic ideals, in the 1860s he became more doubtful about America's future and his desired role as its bard. The Civil War brought more realism to Whitman's poetry, yet his tragic treatment of a new nation at war with itself falls within the ethos of romanticism. Although his earlier poetry is characterized by celebration, his

later poems are no less romantic for being elegiac. *Drum-Taps* (1865) may lack the innovative risk of Whitman's earlier work, but it stands among celebrated literary responses to the Civil War, and "When Lilacs Last in the Dooryard Bloom'd" (1865), Whitman's last great poem, may be read in the company of the eminent romantic elegies.

Whitman was steeped in the romanticism of his age, both European and American, but his poetry does not represent a mannered response to romantic aesthetics and philosophy. Rather, Whitman reinvented the romantic quest for selfhood by embracing collective as well as personal consciousness; he freed the creative imagination to voice experiences untouched by previous poets; he opened poetic form to the rhythms of the mundane and the sublime; he rewrote the romantic lyric with the urgent vernacular of America's working class; and he recovered prelapsarian innocence in the flux of modern life. In *Leaves of Grass*, Whitman revolutionized and thus revitalized the essential modes of romanticism.

Conclusion. This study has demonstrated that Walt Whitman’s poetry occupies a pivotal position between Romanticism and Neo-romanticism. Through a close analysis of selected poems from ***Leaves of Grass***, the research identified core Romantic features such as reverence for nature, emotional intensity, individualism, and the pursuit of the sublime, alongside Neo-romantic qualities including metaphysical reflection, democratic universalism, and formal innovation. Whitman’s poetic vision transcends the boundaries of a single literary movement, revealing a dynamic synthesis that reshaped both the content and form of modern poetry.Whitman’s free-verse style, philosophical depth, and humanistic worldview transformed American poetry and established him as one of the founding figures of modern literature. Whitman’s significance lies not only in his continuation of Romantic ideals but also in his radical reworking of them to fit the American cultural and democratic context. His poetry universalizes the Romantic self, transforming it into a collective and inclusive identity. Furthermore, his metaphysical engagement with mortality and futurity anticipates Neo-romantic sensibilities and aligns him with later experimental movements, including modernism. Thus, Whitman’s poetry demonstrates the permeability of literary boundaries. Rather than belonging to a single movement, his work illustrates the fluid transition between Romanticism and Neo-romanticism, affirming his role as both heir and innovator. His legacy continues to influence modern poetry, offering a model of how literature can both preserve tradition and catalyze transformation. The findings of this study may contribute to further research on the continuity of Romantic aesthetics in modern and postmodern poetry, as well as comparative studies of transatlantic literary movements.

REFERENCES:

1. *Whitman, Walt. Leaves of Grass. New York: Penguin Classics, 2013.*
2. *Bloom, Harold. Walt Whitman: A Collection of Critical Essays. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1965.*
3. *Matthiessen, F.O. American Renaissance: Art and Expression in the Age of Emerson and Whitman. Oxford University Press, 1941.*
4. *Reynolds, David S. Walt Whitman’s America: A Cultural Biography. Vintage, 1996.*
5. *Khamdamova, Sitora Bakhshilloyevna. Formation of Modern English Poetry in the Late XIX and Early XX Centuries. Euro-Asia Conferences, 2021.*
6. *Khamdamova Sitora Bakhshilloyevna. Critical Review of Literature on Symbolism in William Butler Yeats’ Poetry. Euro-Asia Conferences, 2021.*
7. *Pease, Donald. "Walt Whitman's Revisionary Democracy." The Columbia History of American Poetry. Ed. Jay Parini and Brett C. Millier. New York: Columbia UP, 1993.*
8. *Loving, Jerome. "Walt Whitman." Columbia Literary History of the United States. Ed. Emory Elliott, et al. New York: Columbia UP, 1988.*

UO‘K 82

TURKIY HUKMDORLARNING TURKIY TIL VA ADABIYOT RIVOJIGA QO‘SHGAN HISSASI

Djabborov Rustamjon Madiyevich,
O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi ilmiy kotibi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
r_jabborov1980@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-6236-1655

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Alisher Navoiyga qadar dunyoning turli hududlarida hukmronlik qilgan turkiy sulolalar vakillarining turkiy til va adabiyot rivojiga qo‘shgan hissalari haqida hikoya qilinadi. Maqolada X-XV asrlarda turkiy qavmga mansub hukmdorlar boshqargan davlatlardagi turkiy tilning o‘rni, ular tomonidan turkiy til va adabiyot rivoji yo‘lida qilingan xatti harakatlar ko‘rsatib o‘tiladi. Maqolada shuningdek, turli zamon va makon kesimida hukmron sulolalarning e’tibori va g‘amxo‘rligi ostida ijod qilgan turkiy adabiyot namoyandalari haqida ham ma’lumot beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Navoiy, turkiy til, adabiyot, devon, adabiy muhit, nazira, tazkira, adabiy ta’sir, shoir, asar.*

ВКЛАД ТЮРКСКИХ ПРАВИТЕЛЕЙ В РАЗВИТИЕ ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. *В данной статье рассказывается о вкладе представителей тюркских династий, правивших в различных регионах мира до Алишера Навои, в развитие тюркского языка и литературы. В статье рассматриваются роль тюркского языка в государствах, управлявшихся правителями тюркского происхождения в X-XV веках, а также их действия, предпринятые на пути развития тюркского языка и литературы. В статье также предоставляется информация о представителях тюркской литературы, которые творили под покровительством и при поддержке правящих династий в разные эпохи и в разных местах.*

Ключевые слова: *Навои, тюркский язык, литература, диван, литературная среда, назира, тазкира, литературное влияние, поэт, произведение.*

THE CONTRIBUTION OF TURKIC RULERS TO THE DEVELOPMENT OF THE TURKIC LANGUAGE AND LITERATURE

Abstract. *This article discusses the contributions made by representatives of Turkic dynasties, who ruled in various parts of the world before Alisher Navoi, to the development of the Turkic language and literature. The article highlights the status of the Turkic language in states governed by rulers of Turkic origin during the 10th-15th centuries, as well as the actions they undertook to foster the development of the Turkic language and literature. The article also provides information about representatives of Turkic literature who created their works under the patronage and care of ruling dynasties across different times and places.*

Keywords: *Navoi, Turkic language, literature, divan, literary environment, nazira, tazkira, literary influence, poet, work.*

Kirish. Alisher Navoiydek yirik shoirning adabiyot maydoniga kirib kelishi, betakror asarlar yaratish, o‘zidan boy va bebaho meros qoldirishi uchun uning ijodi uchun poydevor vazifasini o‘tagan til va unda yaratilgan adabiyot namunalari katta o‘rin tutgan.

Navoiyning turkiy dunyo, xususan, turkiy sulolalar davridagi ta’siri haqida so‘z yuritishdan avval albatta shoir ijodining ana shu mustahkam poydevoriga, uning uchun tamal toshi vazifasini o‘tagan, unga qadar mavjud bo‘lgan turkiy til va adabiyot namunalariga bir qur nazar tashlasak, foydadan xoli bo‘lmas edi.

Bugungi kunda Yer yuzida 250 milliondan ortiq turkiy elat va millat yashaydi. Ular turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgan 30 dan ortiq tilda so‘zlashadi. 2025-yilda YuNESKO tomonidan 15-dekabr - xalqaro turkiy tillar kuni deb e’lon qilingani ham bejiz emas.

Tabiiyki, Navoiy davrida va undan oldin ham bir-biridan ma’lum darajada farq qiladigan bir qancha turkiy til va lahjalar mavjud edi. Ammo, ularning barchasi ham yozma nutq me’yorlariga mos kelmagan, Bobur ta’biri bilan aytganda “qalam bila rost” kelavermagan [Bobur, 1989:13].

Turkiy tildagi adabiyotning ibtidosi V-VIII asrlarga mansub bo‘lgan O‘rxun-Enasoy bitiklaridan boshlanadi. Nasimxon Rahmonning fikricha, turkiy yozuv tarixi eramizdang avvalgi 1 mingyillikka borib taqaladi. 1970- yilda Qozog‘istonning Almati shahri yaqinidagi eski qabr ichidan topilgan kumush

kosachada uning ichidagi bir kosachada Urxun-Enasoy alifbosiga yaqin belgilar aniqlangan. Ushbu kosachada “Ey og‘a, bu senga o‘chaq, ji begona tiz cho‘k” degan mazmundagi bitiklar A.Omonjolov tomonidan o‘qilgan [Rahmon, 1993; 32].

Q.Sodiqov yozganidek, turkiy, xususan, o‘zbek yozma adabiyotining yuzaga kelishi va rivojida Ikkinchi turk xoqonligi davrida yashab ijod etgan adib va tarixnavislar To‘nyuquq hamda Yo‘llug‘ Tiginning o‘rni beqiyoc [Sodiqov,2017;27].

Darhaqiqat, Kul Tigin, Tunyuquq, Bilga Qoon bitiktoshlarini o‘qish asnosida so‘zlarnin mahorat bilan tizilgani, matnlardagi badiiylik va fasohat turkiy til ushbu bitiktoshlarga qadar asrlar osha sayqallanib, badiiy adabiyot tili darajasiga ko‘tarila olganini ko‘rsatadi [Feyziyev, 2021;88].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. VIII asrda Markaziy Osiyoning arablar tomonidan bosib olinishi yangi sivilizatsiya uchun zamin yaratgan bo‘lsa-da, Turk hoqonligining tarix sahnasidan surib chiqarilishi turkiy madaniyat rivojini bir necha asr ortga surgani ham haqiqat. Biroq, arab xalifaligi davrida ham turkiy til o‘z mavqeini ma’lum ma’noda saqlab qola oldi.

Abbosiylar davrida turklar nafaqat harbiy yurishlarda, balki davlat boshqaruvi va devon ishlarida ham faol ishtirok etganlar. xalifalar saroyida xizmat qilgan Fath bin Hoqon at-Turkiy, Hoqon al-Muflihiy, Bug‘a al-Kabir at-Turkiy singari turkiy elatga mansub amir va mulozimlar asosan o‘z tillarida muloqot qilishgani uchun hukmdorlar tomonidan tanbeh eshitishgan.[Vostrov, 1966; 125].

Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” asarida turkiy adabiyotning yetuk namoyandalaridan biri Adib Ahmad Yugnakiy aynan arab xalifaligi davrida, Bag‘dodda yashaganini ta’kidlaydi: *“Maskani Bag‘doddin necha yig‘och, ba’zi debdurlar, to‘rt yig‘och yo‘l erkan. Bir kun imom A’zam quddisa sirruhu darsig‘a hozir bo‘lur erkandur va bir mas’ala o‘rganib, bu yo‘lni yayog‘ borur erkandur”*[Navoiy, 2001:218].

Agar biz Navoiyning fikrlariga e’tibor qaratsak, Ahmad Yugnakiy Hanafiya mazhabi asoschisi imom A’zam Abu Hanifa Nu’mon ibn Sobit (700-762) davrida yashagan va uning suyukli shogirdlari qatorida bo‘lgan. Navoiy Adib Ahmadni mashhur faqih olim Abu Yusuf (738-798) va Imom Muhammad Shayboniy (750-805) ning tengdoshi deb ko‘rsatadi. Demak, Ahmad Yugnakiy milodiy VIII asrning birinchi yarmi yoki o‘rtalarida tug‘ilgan bo‘lib chiqadi.

Ammo, juda ko‘p adabiyotshunos olimlar bu fikrga shubha bilan qarashadi. Negaki, VIII asr o‘rtalarida nafaqat turkiy, balki forsiy she’riyatga ham aruz vazni to‘liq kirib kelmagandi. Sharq adabiyotshunosligida turkiy aruz fors adabiyoti ta’sirida shakllangan, degan qarash hukmron. Qolaversa, ayni paytgacha VIII asrga mansub umumturkiy yodgorlik hisoblangan O‘rxun-Enasoy bitiktoshlari tili bilan “Hibat-ul-haqoyiq” tili ancha farqlanadi. Nahot, Navoiy bu o‘rinda yanglishgan bo‘lsa?

Bu masala M. Imomnazarov, Sh. Kamoliddin singari olimlar tomonlaridan atroflicha o‘rganilgan. [Kamoliddin, 2005; 2005]. Ularning fikricha, Navoiy bu masalada xato qilgan bo‘lishi mumkin emas. Turkiy tildagi yozma adabiyot Imom A’zam yashagan asrda ham mavjud bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariyning devoni “Devonu lug‘otit-turk” asarida keltirilgan she’riy parchalar turkiy she’riyat qanchalik qadimiy ekanini ko‘rsatadi. Til masalasiga keladigan bo‘lsa, “Hibatul-haqoyiq”ning eng qadimiy nusxasi XV asrga mansub. Kotiblar imkon darajasida qadimgi asarlarni zamon va makon nuqtai nazaridan o‘z tillariga moslab ko‘chirganlar. [Imomnazarov, 1995].

Rabg‘uziyning “Qisasul-anbiyo” asarining XIX asrda ko‘chirilgan nusxalari ham uning eski qo‘lyozmalaridan tamomila farq qiladi. Yoki Navoiyning Oqqo‘yunlilar davrida o‘g‘uz lahjasiga moslab ko‘chirilgan g‘azallari ham bu fikrni oqlaydi. Demak, “Hibatul-haqoyiq”ning ilk nusxasi VIII asrda yaratilgan, uning dastlabki tili bizgacha yetib kelgan nusxadan tamomila farq qilgan bo‘lishi mumkin.

Keyinchalik Markaziy Osiyo va Xurosonda boshqaruv mahalliy sulolalar, xususan Somoniylar, G‘aznaviylar, Saljuqiylar singari mahalliy sulolalar ixtiyoriga o‘tishi o‘z-o‘zidan arab tilining fan va adabiy maydonidagi mavqeining pasayishiga, forsiy va turkiy tillardan foydalanish salmog‘ining ortishiga olib keladi.

G‘aznaviyar davrida asosan Mahmud G‘aznaviy saroyida yashab faoliyat ko‘rsatgan qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy (973-1048) “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida turklarning tili, qadimgi madaniyati, yashash tarzi haqida so‘z yuritarkan, turkiy tillardagi muchal hisobi va yil nomlari, turkiy oy nomlariga to‘xtalib o‘tadi [Beruniy, 1968;102-108].

Tadqiqot metodologiyasi. Xorazmshohlar davrida yashagan olim Mahmud az-Zamaxshariy (1075-1144) o‘zining “Muqaddimatul-adab” asarida arab tilidagi fe’llar, otlar, harflar, so‘z birikmalarining turkiy va forsiy muqobillari bilan solishtiradi. Bu asar o‘z davridagi turkiy til grammatikasi haqida aniq tasavvur olishda ham katta yordam beradi. Ma’lumotlarga ko‘ra, Zamaxshariy mazkur asarini Xorazmshoh Otsiz uchun turkiy tilga tarjima qilgan [Uvatov, 1995; 88].

Xorazmshohlar davlati hududida tug‘ilib, mo‘g‘ullar bosqini arafasida oilasi bilan Onado‘lidagi saljuqiylar davlatiga ko‘chib kelgan Jaloliddin Rumiy (1207-1273) asosan fors tilida ijod qilgan bo‘lsa-da, turkiy tilda ham shiru shakar baytlar bitgan, har ikki xalq tili, madaniyati, an’analaridan yaxshi xabardor bo‘lgan.

Rumiyning asli kelib chiqishi, milliy mansubiyati, ona tili haqidagi bahslar anchadan beri davom etib keladi. Albatta, Rumiy qaysi tilda ijod qilgani va milliy mansubligidan qat’i nazar umuminsoniy g‘oyalarni tarannum etdi, bashariyat birdamligi, yakdilligi, hamjihatligini targ‘ib qildi.

Mavlono Rumiyning turkiy tilni yaxshi bilgani va bu tilda so‘zlab, ijod qilganini ayrim tojik adabiyotshunoslari ham zikr etib o‘tishgan. Jumladan, bu haqda T.Mirov va S.Davlatzodaning “Adabiyoti tochik” darslik qo‘llanmasida ham to‘xtalib, uning shiru shakar yoxud mulamma’ uslubida bitilgan bir g‘azali ilova qilinadi:

Dony, ki man zi olam yalguz sani sevarman,
Gar dar baram nayoi, andar g‘amat o‘larman.
Man yori bovafoyam, bar man jafo qilursan,
Gar tu maro naxohi, man xud sani dilarman [Mirov,2014;80].

Mavlono Rumiy vafotidan so‘ng uning o‘g‘li otasi asos solgan mavlaviylik tariqatini davom ettirgan, forsiy va turkiy tilda she’rlar yozgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, Sulton Valadning devonidan turkiy va forsiy tildagi g‘azallar, fors-turk-yunon tilidagi mulamma’, shiru shakar g‘azallar ham o‘rin olgan. 1925 yilda Rumiyning avlodlaridan biri - Valad Chalabi Izbudak tomonidan Istanbulda Sulton Valadning turkcha g‘azallari chop etilgan. Faridun Nafiz O‘zluk ham 1941 yilda shoirning turkiy baytlari o‘rin olgan devonini chop ettirgan [Çelebi, 1941; 215].

Sulton Valadning ushbu turkcha g‘azali ham ana shu to‘plamlardan o‘rin olgan:

Sening yuzing gunashdir yo‘qsa oydir?
Jonim oldi yuzung dog‘i ne aydur?
Benim ikki ko‘zim bilgil jonimsen,
Bani jonsiz qo‘yarsan sen, bu kaydur?[Mansuroglu, 1958; 267]

Saljuqiylar davrida turkiy tilni davlat tili darajasiga ko‘tarish, bu tilda ilm-fan, san’at va adabiyot namunalarini yaratishga alohida e’tibor qaratilgan.

Shuningdek Navoiygacha bo‘lgan davrda yashab ijod qilgan Xoja Dahhoniy, Yunus Emro, Oshiq Posho, Sayyid Hamza, Xoja Mas’ud, Darir Arzirumli, Ahmadiy singari shoirlar mumtoz usmonli-turk adabiyoti vakillari sifatida tan olinadi. XV asr boshlariga qadar hali usmonli turk va mumtoz Ozarboyjon adabiyoti bir-biridan to‘la-to‘kis ajralmagani bois, Qozi Burhonuddin, Sayyid Imoduddin Nasimiy ham shu adabiyotga oid shoirlar sifatida tilga olinadi. Zero, Alisher Navoiy “Nasoyimul-muhabbat” asarida Nasimiy haqida so‘z yuritarkan, uning tilini rumiy va turkmoniy deb baholaydi [Navoiy; 2000, 246] Ma’lumki, o‘rta asrlarda Rum deganda Usmoniylar davlati, turkmonlar degan o‘g‘uz lahjasida so‘zlovchi turkiylar tushunilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Onado‘li saljuqiylaridan bo‘lgan Konya sultonligi, Qaramon bekligi singari davlatlarda ham turkiy til mavqeini oshirish bo‘yicha sezilarli ishlar qilingan. Xususan, Mehmetbey Qoramono‘g‘li tomonidan 1277 yil 13 may kuni o‘z tasarrufidagi hududlar uchun **“Şimden gerü hiç kimse divanda, dergâhda, bergâhda, mecliste, meydanda ve dahi her yerde Türk dilinden özge söz söylemeye”** (“Hozirdan e’tiboran, hech bir kimsa devonda, xonaqohlarda, saroyda, majlislarda, maydonda va boshqa biror bir yerda turk tilidan boshqa tilda so‘z ochmasin”) degan mazmunda farmon chiqariladi [Sümer , 2001, 454-460].

Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ullar bosqini Markaziy Osiyo xalqlari boshiga sonsiz kulfatlar keltirishi barobarida hududdagi turkiy til va adabiy muhitning yanada kengayishi uchun imkon yaratdi. Chunki, Chingizxon bilan Movarounahrga kirib kelgan qo‘shinlarning katta qismi turkiy qavmlar vakillaridan iborat edi. Garchi mo‘g‘ullar bosqini mintaqadagi madaniy hayot taraqqiyotini sezilarli ortga surgan bo‘lsa-da, muayyan davr o‘tishi bilan hududda yana turkiy til va adabiyot ravnaq topa boshladi. Xususan Chig‘atoy ulusi va Oltin O‘rda davlatida Sayfi Saroyi, Qutb Xorazmiy, Qul Ali, Nosiruddin Rabg‘uziy singari mualliflar yetishib chiqdilar. Nizomiy Ganjaviyning “Maxzanul-asror”, “Xusrav va Shirin”, Sa’diyning “Guliston” singari asarlari o‘zbek tiliga tarjima qilindi. “Qisasi Rabg‘uziy”, “Nahjul-farodis” singari asarlar yaratildi. Qur’oni karimning turkiy tildagi tarjimalari ko‘paydi.

Biz shu o‘rinda yaqinda aniqlangan bir qator turkiy qo‘lyozmalar haqida to‘xtalib o‘tsak. Oltin O‘rda davrida Xorazmda yaratilgan qo‘lyozmalardan biri taxminan XIV asr boshlarida Sharifxo‘ja ismli ulamo tomonidan bitilgan.

Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarai tarokima” asarida yozilishicha, o‘sha paytlarda turkmanlarning xizreli va salir qabilalari orasida Arsariboy degan badavlat, savodxon kishi yashagan. U Urganchda yashaydigan Sharifxo‘ja ismli ulamoning huzuriga kelib, unga sovg‘a salomlar berib, turkiylar uchun diniy masalalar haqida bir asar bitib berishni iltimos qiladi. Sharifxo‘ja “Mu’iynul-murid” nomli bir asarni bitib beradi. Turkmanlar uzoq vaqt davomida diniy masalalarga aynan shu kitobdan javob topishgan. [Sharifxuja. 1995;].

Mazkur asarning yagona nusxasi bugungi kunda Bursa shahridagi O‘rxon kutubxonasida saqlanayotgan bir yirik majmuaning 186-211 sahifalarida bizgacha yetib kelgan. Qo‘lyozmada ko‘rsatilishicha, ushbu asar 713/1313 yilda yozib tugallangan. Aruzning mutaqorib bahrida bitilgan ushbu asar musulmon Sharqidagi asarlarga xos tarzda, hamd. na’t, shuningdek xulafoi roshidiyni maqtash bilan boshlanadi. Shuningdek, asarda iymon, namoz, zakot singari din ruknlari, odob-axloq, Haq zikri va boshqa diniy masalalar haqida so‘z yuritiladi. Asar shakl jihatidan Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatul-haqoyiq”, mazmunan Alisher Navoiyning “Sirojul-muslimiyn”, Boburning “Mubayyin”, Xoja Ahror Valiyning “Risolai volidiyya”, So‘fi Olloyorning “Sabotul-ojiziyn” asarlarini eslatadi.

Kerak avval iymon, musulmon o‘zung,
Kedin o‘tru ursang, bu yo‘lda yuzung.
Mufid o‘lmagan so‘zdin ushbu tiling,
Tutush bo‘lsun “astag‘firulloh” so‘zung.

Mazkur qo‘lyozma turkiyalik olim Rajab Toparli tomonidan atroflicha o‘rganilgan [Toparli,1988;287]. Asar har biri a-a-b-a tarzida qofiyalangan 407 ta to‘rtlikni o‘z ichiga oladi. Bu she’riy asarda har bir diniy yoki fiqhiy masala turkiy xalqlar uchun tushunarli tilda, sodda va ravon tarzda bayon etilgan. Bu Movarounnahr va Xorazmda Navoiygacha bo‘lgan davrda ham turkiy va adabiyot muayyan darajada taraqqiy etganining yana bir dalilidir.

Shunday qo‘lyozmalar orasida Sa’diy Sheroziy (1203–1292) “Guliston”ining nodir tarjimasi alohida o‘rin tutadi. Ushbu qo‘lyozma Berlin davlat kutubxonasida saqlanmoqda. O‘rta Osiyo madaniy hayotida Sa’diy Sheroziyning “Bo‘ston” (1257-yili yozilgan) va “Guliston” (1258-yili yozilgan) asarlari juda mashhur. Bu asarlar didaktik adabiyot namunasi sifatida asrlar mobaynida eski maktablarda o‘qitilgan. O‘z vaqtida Alisher Navoiy maktabda o‘qib yurgan kezlarida “Guliston” va “Bo‘ston” asarlarini ham o‘qiganligini qayd etgan:

Istabon tashxisi xotir ustod,
Nazm o‘quturkim ravon bo‘lsun savod.
Nasrdin ba’zi o‘qur ham doston,
Bu “Guliston” yanglig‘u ul “Bo‘ston”.

“Guliston” asari yozilganidan beri dunyoning ko‘plab tillariga, xususiy turkiyga tarjima qilingan. Birgina Usmoniylar davrida bu asar bir necha bor, to‘liq va qisman turk tiliga o‘girilgan.

Aftondil Erkinov aniqlagan yana bir qo‘lyozma taxminan XV asr boshida temuriylar (1370–1506) hukmronligining dastlabki bosqichida ko‘chirilgan. Afsuski, qo‘lyozmada “Guliston” tarjimasi muallifi, nusxalash davri va kotibi ko‘rsatilmagan. Matn sarg‘ish qog‘ozga, nasx xatida yozilgan. 128 varaqdan iborat “Guliston” tarjimasida matn ichida keltirilgan she’rlar avval fors tilida, ya’ni asliyatda, uning ostida esa eski o‘zbek tiliga tarjima qilib berilgan. Qo‘lyozmaning dastlabki bir necha sahifasi noma’lum sabablarga ko‘ra tushib qolgan.

Tilshunos olimlarimiz ushbu qo‘lyozma Oltin O‘rda adabiy-madaniy muhitiga mansub bo‘lishi mumkin, degan fikrni ham ilgari surishmoqda. Shu o‘rinda asardan olingan bir to‘rtlikni keltirishni joiz topdik:

Jarohatli ichdin hazar qil mudom,
Kerak bo‘lsa sog‘lig‘ sanga vassalom.
Kuchung yetduguncha ko‘ngul yiqma kim,
Yiqar ohi mazlum jahonni tamom [Erkinov,2022;1-4].

Mazkur parchaning o‘ziyoq tarjima tilining ravon, rangbarang va soddaligidan darak beradi...

Turkiy til va adabiyot rivojiga eng katta hissa qo‘shgan sulolalardan biri temuriylardir. Amir Temur (1336-1405) Sohibqiron Amir Temur buyuk sarkarda va siyosatchi bo‘lishi barobarida madaniyat, ilm-fan va adabiyotning ulug‘ homiysi sifatida tarixda qoldi. Amir Temur va temuriylar davrida turkiy til va adabiyot yuksak cho‘qqilarga ko‘tarildi. O‘nlab buyuk shoirlar yetishib chiqdi, yuzlab bebaho durdonalar yuzaga keldi.

Alisher Navoiy “Majolisun-nafois” asarida ko‘plab hukmdorlar orasida Amir Temurni birinchi bo‘lib tilga olgan, *“Agarchi bu ulug‘ zot she’r yozmagan bo‘lsa-da, u aytgan har bir bayt ming baytga teng”* deb yozadi.

Amir Temur fors va arab tillarini puxta bilsa-da, turkiy tilni ardoqlar, ko‘pgina nomalari, farmonlari, tarixiy kitoblarini shu tilda bitar edi. Amir Temur tomonidan 1391-yil Oltin O‘rda xoni To‘xtamishga qarshi yurish qilgan chog‘ida hozirgi Qozog‘istonning Qarag‘anda viloyati hududidagi Ulug‘tog‘ etaklarida toshda bitib qoldirilgan bitiklar ham fikrimizni isbotlaydi: “*Tarix yetti yuz to‘qson uchinda, qo‘y yili yoz oyi orasi Turonning sultoni Temurbek uch yuz ming cherik bila islom uchun To‘xtamishxon – Bulg‘or xonig‘a (qarshi) yurdi. Bu yerga yetib, belgi bo‘lsun deb bu o‘bani qo‘pordi. Tangri nusrat bergay, inshooloh. Tangri el kishiga rahmat qilg‘ay, bizni duo bila yod qilg‘ay”.*

Ma’lumotlarga ko‘ra, uning tarjimai holi va o‘gitlarini o‘z ichiga olgan “Temur tuzuklari” asari ham dastavval turkiy tilda bitilgan, keyinchalik Boburiylar saroyida forschaga o‘girilgan.

Sohibqironning 1365-yilda Chinoz yaqinida yuz bergan Loy jangida unga xiyonat qilgan sherigi Amir Husaynga atab bitgan turkiy bayti ham uning nafaqat turkiy til homiysi, balki bu tilda she’r bitish qobiliyatiga ega bo‘lgan inson sifatida tasavvur hosil qilishimizga zamin yaratadi.

Yorga yetkur sabo, kim makr qilmishdur manga,

Qildi ersa kimga makrin, qaytadir bir kun anga [Ahmedov, 2007;8].

Alisher Navoiy “Majolisun-nafois” asarida turkiy tilda she’r bitgan 20 nafar temuriyzoda sulton va shahzodalar haqida qisqacha to‘xtalib, ularning she’rlaridan namunalar keltirib o‘tadi. E’tiborlisi, ular asosan turkiy tilda she’r bitganlar, hatto devonlar tuzganlar.

Mazkur tazkirda Shohruh, Boysunqur, Mirzo Ulug‘bek singari temuriyzodalarning ijodiga mansub forsiy baytlar keltirilgan bo‘lsa, ularning har biri turkiyda so‘zlashgan, muloqot qilgan, ularga atab turkiy tilda qasidalar bitilgan. Xususan, Shohrux va Mirzo Ulug‘bekka atab Sakkokiy tomonidan bitilgan qasida katta shuhrat qozongan:

Sevunsun xisravi oliy guhar sulton Ulug‘bekkim,

Shahanshoh Shohruhbektek shahi xisrav nishon keldi [28].

Mirzo Ulug‘bek tashabbusi bilan yaratilgan “Tarixi arba’ ulus” asarida ham juda ko‘p turkiy so‘z va iboralar, she’riy parchalar uchraydi. Jumladan, u Chingixonning o‘g‘li – Jo‘chixonning o‘limi bilan bog‘liq afsonani zikr qilarkan, xon va baxshi o‘rtasidagi turkiy aytishuvni keltirib o‘tadi:

Shundan so‘ng ulug‘ jirchi Sohibqironi a’zam Chingiz-xoni muazzam mashg‘ul vaqtda fursat topib dedi. (Turkiycha jir):

Tengiz boshdan bulg‘ondi, kim tindurur o, xonim?

Terak tubtun jig‘ildi, kim turg‘uzur o, xonim?

Sohibqironi a’zam Chingizxoni muazzam jirchining javobiga dedi (turkiycha jir):

Tengiz boshtin bulg‘onsa tindurur ulum Jo‘chidir,

Terak tubtin jig‘ilsa turg‘uzur ulum Jo‘chidir [Ulug’bek,1994;185].

2022 -yilning mart oyida ham Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumanidan oqib o‘tuvchi To‘palang daryosi sohilidan 500 dan ortiq Mirzo Ulug‘bek davri tangalari topilgan edi. Mazkur tangalar tegishli tartibda o‘rganilib, Termiz Arxeologiya muzeyiga topshirilgan. Mirzo Ulug‘bek tangalarining yana bir xususiyati - undagi bitiklarning ona tilimizda, turkiyda bitilganidir. Tanganing orqa tomonida eski o‘zbek tilida *“Amir Temur Ko‘ragon himmatidin Ulug‘bek Ko‘ragon so‘zum”* iborasi darj etilgan. Tepada tanga zarb qilingan yil (852/1448-1449) ham shahar (Hirot) nomi yozilgan [29].

1449 yildan Mirzo Ulug‘bekning fojiali vafotidan so‘ng, qisqa vaqt ichida Movarounnahr taxtini egallagan Abusaid Mirzo (1421-1469) ham turkiy til rivojiga katta e’tibor qaratgan. Vosifiyning ma’lumotiga ko‘ra, Abu Said Mirzo forsiy tildan yetarlicha xabardor bo‘lmagan. Shu bois shoirlar unga atab imkon qadar turkiy tilda qasidalar bitishga harakat qilishgan [Vosifiy,2017;50].

I.Haqqulning yozishicha, 1468-yil fevral oyining oxirlarida sulton Abusaid mirzo Ozarbayjonga qarab yurish boshlaydi. Miyonaga yetgach, u Oqqo‘yunlilar sultoni Uzun Hasanga maktub yo‘llaydi. Bu maktub Sulton Abusaidning nainki siyosiy, balki axloqiy, diniy-siyosiy qarashlarini bilish jihatidan ham alohida ahamiyatga molik [Haqqul,2015;18].

Mazkur maktub 1473-yil 12-avgust kuni Uzun Hasan usmoniylar hukmdori Sulton Mehmetdan yengilgandan so‘ng Istanbulga olib kelinadi. Maktub eski o‘zbek tilida, uyg‘ur alifbosida bitilgan bo‘lib, ayni paytda Turkiya Respublikasining Istanbul shahridagi To‘pqopi saroyi muzeyi arxivida NE 17302-raqami ostida saqlanib kelmoqda:

“Sulton Abusaid Ko‘ragon so‘zim. Hasanbekka salom tegach, so‘z ulkim, Tengri inoyati bo‘lub, Sohibqiron Temurbek tamom mamolikni musaxxar qilib yuruganda, ulug‘ otang Usmonbek chin ko‘ngli bila

bek davlatiga panoh kelturub, ixlosini bildurgan uchun, bek dag‘i inoyatlar qilib, barcha ulusdin ortuqsi ko‘rub, Diyorbakir viloyatini bildurub, xossatan o‘g‘ul-ushoqining tinchligi uchun Hamidtek (?) yerni dog‘i suyurg‘ab yurt bergan turur..[Nimet,1940;23].

Muhokama. Temuriylar orasida Sayid Ahmad, Husayn Boyqaro, Badiuzzamon Mirzo, Zahiriddin Muhammad Bobur singari sohibi devon shoirlarning borligi bu sulolaning adabiyotga qanchalik yuqori mehr qo‘ygani, xususan turkiy til va adabiyotni har taraflama qo‘llab-quvvatlaganini namoyon etadi. Shuningdek, Navoiygacha bo‘lgan davrda Temuriylar adabiy muxitida Atoiy, Sakkokiy, Yaqiniy, Amiriy, Gadoiy, Muqimiy, Haydar Xorazmiy, Hofiy Xorazmiy, Lutfiy singari o‘nlab shoirlab yashab, ijod qilgan, turkiy tilning go‘zalligi va malohatini o‘z she’rlari orqali namoyish qilishgan. “Nahjul-farodis”, “Me’rojnoma” singari diniy-ma’rifiy, “Gul va Navro‘z”, “Yusuf va Zulayho” singari adabiy, “Funun al-balog‘a” singari ilmiy asarlar yaratilgan.

Shu o‘rinda Alisher Navoiyning o‘zidan avvalgi turkiy sulolalar haqidagi qarashlari xususida ham to‘xtalib o‘tishni maqsadga muvofiq bildik. Navoiy turk ekanidan doim g‘ururlangani, turkiy til va adabiyot rivoji uchun hissa qo‘shgani ortiqcha e’tirofga muhtoj emas. Chunonchi u Sayin Hasan Ardasherga bitgan maktubida ham buni alohida ta’kidlagan:

Men ul menki to turk bedodidur,
Bu til birla to nazm bunyodidur.
Falak ko‘rmadi men kibi nodire,
Nizomiy kibi dahr aro qodire [Navoiy,1988;512].

Navoiy o‘z asarlarida Afrosiyob, Sulton Sanjar, Muhammad Xorazmshoh, Mahmud G‘aznaviy, Amir Temur singari juda ko‘p turkiy hukmdorlar haqida ma’lumotlar, turli hikoyat va rivoyatlarni keltirib o‘tadi. “Muhokamatul-lug‘atayn” asarida turkiy tillarning tarqalishi, bu tildagi adabiyotning rivojlanishi xususida o‘z qarashlarini bayon etadi.

Navoiy bu asarda musulmon olamidagi davlatchilik tarixi xususida so‘z ochargan, saltanat dastavval arab xalifalari qo‘l ostida bo‘lgani, keyinchalik fors (sort) hukmdorlari tasarrufiga o‘tganini ta’kidlaydi. Negadir Navoiy fors tilida ijod qilgan Hoqoniy (1126-1199), Anvariy (1126-1191), Nizomiy Ganjaviy (1141-1209 singari shoirlarning aynan forsiy sulolalar davrida ijod qilganini eslatib, saljuqiylar vakili Sulton To‘g‘rul (990-1063)ni ham ular qatorida sanab o‘tadi. Holbuki mazkur shoirlar asosna g‘aznaviylar, saljuqiylar singari turkiy sulolalar davrida ijod qilishgan. Sulton To‘g‘rul turkiy qavmlarga mansub saljuqiylar sulolasi vakili edi. Muallif o‘z fikrini davom ettirib, turkiy sulolalarning chingiziylardan boshlanishiga ishora qiladi:

“To mulk arab va sort salotinidin turk xonlarg‘a intiqol topti, Xuloguxon zamonidin, sultoni sohibqiron Temur Ko‘ragon zamonidin farzandi xalafi Shohruh Sultonning zamonining oxirigacha turk tili bilan shuaro paydo bo‘ldilar” [Navoiy,2000;32].

Xulosa. Albatta, mo‘g‘ul va turk xalqlarining ildizlari olis asrlarga borib tutashadi va chingiziy xonlar keyinchalik to‘la-to‘kis turklashib ketgani ortiqcha izoh talab etmaydi. Shu bois, Navoiy Xuloguxonni turk xonlari qatorida zikr etishi mantiqqa zid emas. Navoiy turkiy uluslarning taxt tepasiga kelishi Chingiizxon avlodlari bilan bog‘lanishini ikki xil izohlash mumkin:

1.Navoiyning tarixiy bilimlari o‘zi o‘qigan, o‘rgangan kitoblar doirasida shakllangan va g‘aznaviylar, saljuqiylar, qoraxoniylar singari sulolalar haqida to‘la-to‘kis tasavvurga ega bo‘lmagan.

2.Navoiy o‘z asarlarida turklarni turkmonlardan (o‘g‘uz qavmlariga mansub elatlar) ajratib ko‘rsatgan. Navoiylar bu ikki etnik qatlamni ajratishda ularning tili emas, antropologik xususiyatlardan kelib chiqqan bo‘lishi mumkin. Chunki, qadimgi o‘g‘uzlar avlodi bo‘lgan bugungi turk, ozarboyjon, turkmanlarni boshqa turkiy xalqlardan farqli ravishda asosan yevropeoid irq vakillariga mansub deb qaraladi. Abulg‘oziy Bahodirxon “Shajarai tarokima” asaridada mahalliy aholi vakillari qadimdan Movarounnahr va Xurosonda yashab kelgan, turkiy tilda so‘zlashuvchi aholining tashqi tuzilishi keyinroq bu hududlarga kirib kelgan turkiy qavmlardan bir muncha farq qilgani – “chekkalari qisiq va ko‘zlari ulug‘ va yuzlari kichik va burunlari ulug‘” bo‘lgani sababli “turkmonand” (turklarga o‘xshash) deb atagani, keyinchalik bu nom “turkmon”ga aylanib ketganini aytadi [Abulg’oziy,1995;23].

Bizningcha ikkinchi taxmin haqiqatga ancha yaqin. Chunki, chuqur qomusiy bilimga va keng tasavvurga ega bo‘lgan, “Tarixi muluki ajam”, “Tarixi anbiyo va hukamo” singari asarlarni bitgan, “Ravzatus-safo” singari Sharq xalqlari tarixi haqidagi yirik tarixiy asarlarni yaratilishiga turtki bergan Alisher Navoiy turkiy sulolalar, turkiy til va adabiyot tarixini chuqur bilgan va munosib baholagan.

Albatta, Alisher Navoiyga qadar turkiy til o‘sha paytlarda dunyodagi adabiy jihatdan sayqal topgan tillardan biriga aylangan edi. Bunda albatta temuriylargacha bo‘lgan davrda turli hududlarda davlat qurgan va boshqargan turkiy hukmdorlarning hissasi katta bo‘lgan. Garchi bu davrda turkiy til arab va fors tillari

kabi keng qamrovga ega bo‘lmasa-da, uning ichki imkoniyatlari yetuk adabiy asarlar yaratish uchun yetarli edi. O‘z navbatida Navoiy bu imkoniyatlardan unumli foydalandi va ona tilining jozibasi, kuch-qudratini keng maydonda yaqqol namoyon eta oldi.

ADABIYOTLAR:

1. Abulg‘oziy Bahodirxon. Shajarai tarokima. – Toshkent: Fan, 1995. – 23-b.

2. Abulg‘oziy Bahodirxon. Shajari tarokima / nashrga tayyorlovchi Q. Mahmudov. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 26-b.

3. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Fan, 1968. – 102–105-b.

4. Alisher Navoiy. G‘aroyibus-sig‘ar. MAT, 20 tomlik, 3-tom. – Toshkent: Fan, 1988. – 512-b.

5. Alisher Navoiy. Muhokamatul-lug‘atayn. MAT, 20 tomlik, 16-tom. – Toshkent: Fan, 2000. – 32-b.

6. Alisher Navoiy. Nasoyimul-muhabbat. MAT, 20 tomlik, 17-tom. – Toshkent: Fan, 2000. – 246-b.

7. Alisher Navoiy. Nasoyimul-muhabbat. MAT, 20 tomlik, 17-tom. – Toshkent: Fan, 2001. – 218-b.

8. Ahmedov B. Amir Temur o‘gitlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2007. – 8-b.

9. Erkinov A. Temuriylar davri durdonasi: Sa’diy “Guliston”ining o‘zbek tilidagi yangi topilgan tarjimasi xususida // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 2022 yil 8 aprel. – № 6. – 1, 4-b.

10. Feyziyev J. Turkiy davlatlar birligi. – Toshkent: Renessans-Press, 2021. – 88-b.

11. Haqqul I. Alisher Navoiy va Sulton Abusaid // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2015. – № 1. – 18-b.

12. Imomnazarov M. Adib Ahmad qachon yashagan? // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1995 yil 31 mart.

13. Kamoliddin Sh. K biografii Axmada al-Yugnaki // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar. – 2005. № 1–2. – 93–104-b.

14. Mansuroğlu M. Sultan Veled'in türkçe manzumeleri. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958. – 267 s.

15. Mirov T., Davlatzoda S. Adabiyoti tochik. – Dushanbe: Maorif, 2014. – 80-b.

16. Mirzo Ulug‘bek. To‘rt ulus tarixi / B. Ahmedov tahriri ostida. – Toshkent: Cho‘lpon, 1994. – 185-b.

17. Nımet K.A. Topkapı sarayı arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. –İstanbul: Bürhaneddin matbaası, 1940. – 123 s.

18. Rahmon N. Turk hoqonligi. –Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 32-b.

19. Sodiqov Q. Toshni tiriltirgan bitiklar // Yoshlik. – 2016. – № 6. – 27-b.

20. Sümer F. Karamanoğulları // TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi. – Ankara, 2001. – XXIV-jild. – 454–460-b.

21. Toparlı R. Mu’inü’l-Mürid. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1988. – 287-b.

22. Uvatov U. Mahmud az-Zamaxshariy. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1995. – 28-b.

23. Uzluk F.N. Divan-ı Sultan Veled. – İstanbul, 1941.

24. Veled Çelebi (İzbudak). Divan-ı Türki-i Sultan Veled. – İstanbul, 1925.

25. Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoy sostav i rasselenie kazaxov (kones XIX – nachala XX vv.). – Alma-Ata, 1966. – 125 s.

26. Zayniddin Vosifiy. Badoe’ ul-vaqoe’. – Dushanbe: Adib, 2017. – 50-b.

27. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Cho‘lpon, 1989. – 13-b.

Internet manbalari

28. Sakkokiy g‘azal va qasidalari. –URL:https://kh-davron.uz/ kutubxona/uzbek/sakkokiy-gazal-qasida.html

29. Mirzo Ulug‘bekning turkiy tangalari. – URL: https://telegra.ph /Mirzo-Ulug‘bekning-turkij-tangalari-06-08

UO‘K 82

XIX ASR VA ZAMONAVIY ADABIYOTDA FEMINIST ISTIQBOLLARI

Husenova Zarina Nurilloyevna,
Osiyo Xalqaro Universiteti 2-bosqich magistranti
zarinamarvarid@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqola XIX asr va zamonaviy adabiyotda feminist qarashlarning shakllanishi, rivojlanishi va transformatsiyasini qiyosiy-tahliliy asosda o‘rganishga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda ayol obrazining ijtimoiy, axloqiy va estetik talqini, gender tengsizligi, patriarxal tuzilmalar, shaxsiy erkinlik va ayol subyektivligi masalalari adabiy diskurs doirasida tahlil qilinadi. XIX asr adabiyotida Jane Austen, Charlotte Bronte, George Eliot kabi yozuvchilarning asarlari orqali ayolning cheklangan ijtimoiy mavqeyi va yashirin qarshilik strategiyalari yoritiladi. Zamonaviy adabiyotda esa Margaret Atwood, Chimamanda Ngozi Adichie, Doris Lessing va Jojo Moyes ijodida feministik g‘oyalar ochiq, ko‘p qatlamli va global kontekstda namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi. Maqola feminist adabiy tafakkurning tarixiy uzluksizligi va zamonaviy transformatsiyasini ilmiy jihatdan asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *feministik adabiyot, gender tengligi, ayol obrazi, XIX asr adabiyoti, zamonaviy adabiyot, patriarxiya, ayol subyektivligi, ijtimoiy diskurs.*

ФЕМИНИСТСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ В ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА И СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются процессы формирования, развития и трансформации феминистских взглядов в литературе XIX века и современной литературе на основе сравнительно-аналитического подхода. В центре исследования находятся проблемы художественной репрезентации женского образа, гендерного и социального неравенства, патриархальных структур, личной свободы и женской субъективности в литературном дискурсе. На материале произведений Джейн Остин, Шарлотты Бронте и Джордж Элиот анализируются особенности отражения ограниченного социального положения женщины и стратегий скрытого сопротивления в литературе XIX века. В рамках анализа современной литературы рассматриваются произведения Маргарет Этвуд, Чимаманды Нгози Адичи, Дорис Лессинг и Джоджо Мойес, в которых феминистские идеи представлены в открытой, многослойной и глобальной социокультурной перспективе. В статье обосновывается идея исторической преемственности феминистской литературной мысли и её концептуальной трансформации в условиях современного общества.*

Ключевые слова: *феминистская литература, гендерное равенство, женский образ, литература XIX века, современная литература, патриархат, женская субъективность, социальный дискурс.*

FEMINIST PERSPECTIVES IN XIX CENTURY AND CONTEMPORARY LITERATURE

Abstract. *This article explores the formation, development, and transformation of feminist perspectives in nineteenth-century and contemporary literature through a comparative analytical approach. The study focuses on the literary representation of women, issues of gender and social inequality, patriarchal structures, personal freedom, and female subjectivity within literary discourse. The analysis of XIX century literature draws on the works of Jane Austen, Charlotte Brontë, and George Eliot to examine women’s limited social positions and strategies of implicit resistance. In the context of contemporary literature, the article considers the works of Margaret Atwood, Chimamanda Ngozi Adichie, Doris Lessing, and Jojo Moyes, in which feminist ideas are articulated openly within a multilayered and global socio-cultural framework. The study argues that feminist literary thought demonstrates historical continuity alongside conceptual transformation, reflecting broader social changes and evolving perceptions of women’s roles in literature and society.*

Keywords: *feminist literature, gender equality, female image, XIX century literature, contemporary literature, patriarchy, female subjectivity, social discourse.*

Kirish. Adabiyot jamiyatning ijtimoiy ongini shakllantiruvchi muhim madaniy institutlardan biri bo‘lib, unda gender munosabatlari, ijtimoiy rollar va axloqiy qadriyatlar aks etadi. Feminist adabiy tanqid aynan shu jarayonni tahlil qilish orqali ayol shaxsining tarixiy cheklanishi va adabiy reprezentatsiyasini ochib beradi. XIX asrda ayollar huquqlari ijtimoiy va huquqiy jihatdan keskin cheklangan bo‘lsa-da, adabiyot ayol ovozining yashirin shaklda namoyon bo‘lishiga imkon yaratgan. Zamonaviy adabiyotda esa feministik diskurs ochiq, ko‘p madaniyatli va interseksional xarakter kasb etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolaning maqsadi XIX asr va zamonaviy adabiyotdagi feministik qarashlarni qiyosiy tahlil qilish, ularning badiiy ifoda shakllari va ijtimoiy mazmunidagi farq hamda uzviylikni aniqlashdan iborat. Tadqiqot adabiy-tarixiy, qiyosiy va diskursiv tahlil metodlariga asoslanadi.

XIX asr jamiyati patriarxal ijtimoiy tuzilmalarga asoslangan bo‘lib, ayol shaxsining ijtimoiy mavqeyi asosan oilaviy va maishiy rollar bilan cheklangan edi. Ayolning jamiyatdagi o‘rni erkaklar tomonidan belgilangan axloqiy me’yorlar, huquqiy cheklovlar va iqtisodiy qaramlik orqali shakllantirilgan. Ushbu sharoit adabiyotda ayol obrazining o‘ziga xos talqinini yuzaga keltirdi. Ayol ko‘pincha itoatkor, axloqan pok, oilaparvar sifatida tasvirlangan bo‘lsa-da, shu bilan birga, badiiy matnlarda uning ichki noroziligi va qarshilikka bo‘lgan ehtiyoji yashirin tarzda ifodalanadi.

XIX asr adabiyotida ayol obrazi ko‘pincha jamiyat tomonidan belgilangan rollarga moslashishga majbur bo‘lgan shaxs sifatida ko‘rinadi. Nikoh ayol uchun nafaqat shaxsiy munosabat, balki iqtisodiy omon qolish vositasi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli ayol qahramonlar o‘z tanlovlarida ko‘pincha axloqiy dilemma oldida qoladilar: shaxsiy baxt va ijtimoiy burch o‘rtasidagi ziddiyat ularning ichki dunyosini belgilaydi. Adabiyot aynan shu ziddiyatni yoritish orqali ayolning cheklangan ijtimoiy mavqeyini tanqid ostiga oladi.

Patriarxal jamiyat ayolning ovozini cheklagan bo‘lsa-da, adabiyot bu ovozni ramziy shakllarda ifodalash imkonini yaratdi. Ayol qahramonlarning sukuti, ichki monologlari, axloqiy tanlovlari va ijtimoiy qoidalarga nisbatan shubhalari yashirin feministik pozitsiyaning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu davr adabiyotida ochiq isyon kam uchraydi, biroq ichki qarshilik va aqliy mustaqillik muhim ahamiyat kasb etadi.

XIX asr adabiyotida ayol obrazi ko‘pincha jamiyatning axloqiy me’yorlarini saqlovchi kuch sifatida tasvirlangan bo‘lsa-da, aynan shu axloqiy ustunlik ayolga tanqidiy pozitsiyani egallash imkonini beradi. Ayol jamiyat qoidalariga so‘zsiz bo‘ysunmaydi, balki ularni ichki tahlil qiladi va baholaydi. Bu holat feminist adabiy tafakkurning dastlabki bosqichini tashkil etadi.XIX asr adabiyotidagi eng muhim yangiliklardan biri ayol subyektivligining badiiy ifoda topishidir. Ayol endilikda faqat tashqi tasvir obyekti emas, balki ichki kechinmalarga ega, fikrlovchi va o‘z taqdirini anglashga intiluvchi shaxs sifatida tasvirlanadi. Ichki monolog, ruhiy tahlil va axloqiy o‘z-o‘zini baholash ayol subyektivligining asosiy badiiy vositalariga aylanadi.

Ayolning ichki ovozi ko‘pincha jamiyat tomonidan qabul qilingan qadriyatlar bilan ziddiyatga kiradi. U o‘z istaklari, orzulari va intellektual ehtiyojlarini jamiyat talablaridan ustun qo‘yishga harakat qiladi. Bu jarayon ochiq qarshilik shaklida emas, balki ichki qarorlar va axloqiy tanlovlar orqali amalga oshadi. Shunday qilib, ayol subyektivligi XIX asr adabiyotida yashirin feministik diskursning markaziga aylanadi.

Ichki ovoz ayolning shaxsiy tajribasini universallashtirish imkonini beradi. Ayolning shaxsiy kechinmalari jamiyatdagi umumiy gender tengsizligi muammosining badiiy aksiga aylanadi. Bu jihat ayol obrazini faqat individual emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ega shaxs sifatida ko‘rsatadi. Ayol o‘z ichki dunyosini anglash orqali jamiyatdagi o‘rnini qayta baholaydi.

XIX asr adabiyotida ayol subyektivligi ko‘pincha axloqiy kuch bilan bog‘lanadi. Ayol qahramonlar jamiyatning adolatsiz me’yorlariga nisbatan axloqiy ustunlikni namoyon etadi. Bu esa ayolni passiv qurbon emas, balki axloqiy hukm chiqaruvchi subyekt sifatida talqin qilish imkonini beradi. Feministik tafakkur aynan shu nuqtada shakllanadi: ayolning ichki ovozi jamiyatning tashqi qoidalaridan ustun qo‘yiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy adabiyotda feministik diskurs ochiq va bevosita xarakter kasb etadi. Ayol muammolari endilikda ramziy yoki yashirin shaklda emas, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijtimoiy va siyosiy kontekstda ko‘tariladi. Gender tengsizligi, ayol tanasi ustidan nazorat, zo‘ravonlik, iqtisodiy mustaqillik va shaxsiy erkinlik masalalari zamonaviy adabiyotning markaziy mavzularidan biriga aylanadi.

Zamonaviy feministik adabiyot patriarxal tizimni nafaqat tanqid qiladi, balki uni ijtimoiy muammo sifatida ochib beradi. Ayol shaxsining jamiyatdagi o‘rni endilikda biologik yoki an’anaviy rollar bilan belgilanmaydi. Adabiyot ayolning huquqiy, ijtimoiy va madaniy tengligini talab qiluvchi maydonga aylanadi.Ochiq feministik pozitsiya zamonaviy adabiyotda til va uslub darajasida ham namoyon bo‘ladi. Mualliflar ayol tajribasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalaydi, ayol tanasi va ruhiy holatini ideallashtirmasdan,

realistik va ba’zan keskin shaklda tasvirlaydi. Bu holat feministik adabiyotning ijtimoiy ta’sirini kuchaytiradi.

Shuningdek, zamonaviy feministik diskurs ko‘p madaniyatli va global xarakterga ega. Ayol muammolari faqat G‘arb jamiyatiga xos emas, balki turli madaniyat va ijtimoiy kontekstlarda o‘rganiladi. Bu esa feministik adabiyotning universalligini ta’minlaydi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Zamonaviy adabiyotda ayol obrazi murakkab, ko‘p qirrali va ziddiyatli shaxs sifatida tasvirlanadi. Ayol endilikda faqat jabrlanuvchi yoki ideal qahramon emas, balki xatolarga yo‘l qo‘yuvchi, qarorlar qabul qiluvchi va o‘z hayotini qayta qurishga intiluvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Bu obraz realizm va psixologik chuqurlik bilan ajralib turadi. Zamonaviy ayol obrazi shaxsiy tanlov va mas’uliyat masalasini markazga qo‘yadi. Ayol o‘z hayoti, kasbi, munosabatlari va axloqiy qarorlarini mustaqil belgilashga intiladi. Bu jarayonda u jamiyat bosimi, stereotiplar va ichki qo‘rquvlar bilan to‘qnash keladi. Adabiyot ushbu ziddiyatni chuqur psixologik tahlil orqali ochib beradi.

Zamonaviy ayol obrazi ko‘pincha ichki inqiroz orqali rivojlanadi. Bu inqiroz ayolning o‘zligini anglashiga, o‘z qadriyatlarini qayta ko‘rib chiqishiga olib keladi. Shunday qilib, ayol obrazining evolyutsiyasi feministik tafakkurning yetuk bosqichini ifodalaydi.

XIX asr va zamonaviy adabiyotdagi feministik qarashlar o‘rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Har ikki davrda ham ayol shaxsining cheklanishi, ichki qarshiligi va erkinlikka intilishi markaziy mavzu bo‘lib qoladi. Biroq bu g‘oyalar ifodalanish shakli va ijtimoiy konteksti jihatidan sezilarli darajada farqlanadi.

XIX asr adabiyotida feministik g‘oyalar bilvosita, axloqiy va ramziy shaklda ifodalangan bo‘lsa, zamonaviy adabiyotda ular ochiq, siyosiy va global xarakter kasb etadi. Bu transformatsiya jamiyatdagi ijtimoiy o‘zgarishlar va ayol huquqlarining kengayishi bilan bog‘liq.

Shu bilan birga, uzluksizlik ayol subyektivligi tushunchasida yaqqol ko‘rinadi. Har ikki davr adabiyotida ayol o‘z ichki ovozini anglash orqali jamiyatga nisbatan munosabatini belgilaydi. Farq shundaki, zamonaviy adabiyotda bu ovoz ochiq eshitiladi va ijtimoiy maydonga chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, feministik adabiy tafakkur tarixiy jarayon sifatida rivojlanib, har bir davrda o‘ziga xos shakl va mazmun kasb etadi. XIX asr adabiyoti feministik g‘oyalarning poydevorini yaratgan bo‘lsa, zamonaviy adabiyot ushbu g‘oyalarni kengaytirib, global va ko‘p qatlamli diskursga aylantirdi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot XIX asr va zamonaviy adabiyotdagi feministik qarashlarning shakllanishi, rivojlanishi va transformatsiyasini qiyosiy-tahliliy asosda o‘rganishga qaratildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, feministik adabiy tafakkur tarixiy jarayon sifatida uzluksiz rivojlanib, har bir davrda ijtimoiy, madaniy va axloqiy sharoitlarga mos holda yangi mazmun va badiiy shakllar bilan boyib borgan.

XIX asr adabiyotida ayol shaxsining ijtimoiy mavqei patriarxal tuzilmalar bilan qat’iy cheklangan bo‘lsa-da, badiiy matnlar ayol ovozining yashirin, bilvosita va ramziy shakllarda namoyon bo‘lishiga imkon yaratgan. Ayol obrazining ichki dunyosi, axloqiy tanlovlari va subyektiv kechinmalari orqali gender tengsizligi muammolari badiiy darajada ifodalangan. Ushbu davr adabiyotida feministik qarashlar ochiq e’lon qilinmagan bo‘lsa-da, ayolning aqliy mustaqilligi, axloqiy ustunligi va ichki qarshiligi feministik tafakkurning dastlabki poydevorini shakllantirganini ko‘rsatadi.

Zamonaviy adabiyotda esa feministik diskurs sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilgan. Ayol muammolari endilikda yashirin emas, balki ochiq, tanqidiy va ijtimoiy-siyosiy kontekstda yoritiladi. Zamonaviy adabiy matnlarda ayol obrazi faol subyekt, mustaqil qaror qabul qiluvchi va jamiyatdagi ijtimoiy o‘zgarishlarning bevosita ishtirokchisi sifatida tasvirlanadi. Feministik g‘oyalarning ochiq ifodalanishi, shuningdek, ayol tajribasining global va ko‘p madaniyatli kontekstda talqin qilinishi zamonaviy feministik adabiyotning asosiy xususiyatlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Qiyosiy tahlil natijalari XIX asr va zamonaviy adabiyot o‘rtasida feministik g‘oyalar jihatidan uzluksizlik mavjudligini tasdiqlaydi. Har ikkala davrda ham ayol subyektivligi, shaxsiy erkinlik va ijtimoiy cheklovlarga qarshi ichki yoki ochiq qarshilik markaziy mavzu bo‘lib qolgan. Shu bilan birga, ushbu g‘oyalarning ifodalanish shakllari va diskurs darajasi tarixiy sharoitga bog‘liq holda sezilarli transformatsiyaga uchragan. Agar XIX asr adabiyotida feministik qarashlar asosan axloqiy va ruhiy maydonda ifodalangan bo‘lsa, zamonaviy adabiyotda ular ijtimoiy, siyosiy va madaniy maydonga faol chiqadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, feministik adabiy tafakkur nafaqat ayol obrazining badiiy talqinini o‘zgartirgan, balki adabiyotning jamiyatdagi ijtimoiy funksiyasini ham kengaytirgan. Ayol shaxsining adabiy diskursda mustaqil subyekt sifatida namoyon bo‘lishi gender tengligi masalasining madaniy ongda mustahkamlanishiga xizmat qilgan. Shu jihatdan, feministik adabiyot ijtimoiy ongni shakllantiruvchi muhim vosita sifatida baholanishi mumkin.

Mazkur tadqiqot natijalari feministik adabiyotshunoslik sohasida keyingi izlanishlar uchun nazariy va metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Xususan, feministik qarashlarning milliy adabiyotlar kontekstida qiyosiy o‘rganilishi, shuningdek, zamonaviy adabiyotda interseksional yondashuvlarning chuqurroq tahlili istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlari sifatida ko‘riladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Adichie, C. N. (2014)" We Should All Be Feminists." London: Fourth Estate,*
2. *Atwood, M. (1985)" The Handmaid's Tale." Toronto: McClelland & Stewart*
3. *Austen, J. (2003) "Pride and Prejudice". London: Penguin Classics*
4. *Brontë, C. (2008) "Jane Eyre". Oxford: Oxford University Press,*
5. *Eliot, G. (2000)" Middlemarch." London: Wordsworth Editions,*
6. *Lessing, D. (2007) "The Golden Notebook". London: Harper Perennial.*
7. *Moi, T. (2002) "Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory."London: Routledge.*
8. *Moyes, J. (2012) Me Before You. — London: Penguin Books.*
9. *Showalter, E. (1977) A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing. — Princeton: Princeton University Press.*
10. *Wollstonecraft, M. (2004) A Vindication of the Rights of Woman. — London: Penguin Classics.*
11. *Tursunova, M. R. (2024) Jojo Moyes romanlarida romantik va psixologik dramatik unsurlar talqini. — Buxoro: Osiyo Xalqaro Universiteti nashriyoti.*
12. *Gilbert, S. M., Gubar, S. (1979) The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination. — New Haven: Yale University Press.*
13. *Butler, J. (1990) Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. — New York: Routledge.*
14. *Tong, R. (2009) Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction. — Boulder: Westview Press, 2009.*

UDC 811.113:512.133+87’1(575.1)

LINGUA-POETIC APPROACH AND AESTHETIC IMPACT OF LITERARY TEXT

Kakharova Mokhigul Yusufovna,
Associate Professor at Bukhara State University

Abstract. *The article explores Lingua-poetics is a branch of philology that studies the poetic features of language and the structure of poetic texts. It examines language as a means of conveying aesthetic and poetic ideas. It is known that for any text, the following levels of lingua-stylistic analysis can be identified: semantic and meta-semiotic. The aim of lingua-poetic analysis is defined as the study of how the specific combinations of linguistic means (words, word combinations, phrases, grammatical forms, and syntactic structures) used by the author in a literary work to create aesthetic effect. Taking into account the perfection of a literary work and the complexity of its language, the analysis of a literary text should not be limited merely to understanding its meaning, but should rise to the level of revealing its artistic and ideological content. For this, an integral relationship between language and poetics is necessary. Indeed, it is essential to study the complex interconnection between the speech-specific features of a literary work and its compositional and artistic structure, as well as to assess their aesthetic impact.*

Keywords: *Lingua-poetics, a literary text, prose, linguistic, stylistic features, form and content.*

ЛИНГВИСТИКО-ПОЭТИЧЕСКИЙ ПОДХОД И ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОЙДЕЙСТВИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ТЕКСТА

Аннотация. *Статья посвящена лингвопоэтике — разделу филологии, который изучает поэтические свойства языка и структуру поэтических текстов. Она рассматривает язык как средство передачи эстетических и поэтических идей. Известно, что в любом тексте можно выделить следующие уровни лингвостилистического анализа: семантический и метасемиотический. Цель лингвопоэтического анализа определяется как изучение того, каким образом специфические сочетания языковых средств (слов, словосочетаний, фраз, грамматических форм и синтаксических конструкций), используемых автором в художественном произведении, создают эстетический эффект. С учётом художественного совершенства литературного произведения и сложности его языка анализ художественного текста не должен ограничиваться лишь пониманием его смысла, а должен подниматься до уровня раскрытия его художественного и идейного содержания. Для этого необходима целостная взаимосвязь языка и поэтики. Действительно, крайне важно изучать сложное взаимодействие между речевыми особенностями литературного произведения и его композиционной и художественной структурой, а также оценивать их эстетическое воздействие.*

Ключевые слова*: лингвопоэтика, художественный текст, проза, лингвистический, стилистические особенности, форма и содержание.*

LINGVISTIK-POETIK YONDASHUV VA BADIIY MATNNING ESTETIK TA’SIRI

Annotatsiya. *Maqola lingvopoetika masalasini yoritadi. Lingvopoetika — filologiyaning bir sohasi bo‘lib, tilning poetik xususiyatlari va poetik matnlarning tuzilishini o‘rganadi. U tilni estetik va poetik g‘oyalarni ifodalash vositasi sifatida tahlil qiladi. Ma’lumki, har qanday matn uchun lingvostilistik tahlilning quyidagi darajalarini ajratish mumkin: semantik va meta-semiotik. Lingvopoetik tahlilning maqsadi adabiy asarda muallif tomonidan estetik ta’sir yaratish uchun qo‘llanilgan til vositalarining (so‘zlar, so‘z birikmalari, iboralar, grammatik shakllar va sintaktik tuzilmalar) o‘ziga xos uyg‘unligini o‘rganishdan iborat. Adabiy asarning mukammalligi va uning tilining murakkabligini inobatga olgan holda, badiiy matn tahlili faqatgina uning mazmunini tushunish bilangina cheklanmasligi, balki uning badiiy va g‘oyaviy mazmunini ochib berish darajasiga ko‘tarilishi lozim. Buning uchun til va poetika o‘rtasida uzviy bog‘liqlik zarur. Darhaqiqat, adabiy asarning nutqqa xos xususiyatlari bilan uning kompozitsion va badiiy tuzilishi o‘rtasidagi murakkab o‘zaro aloqadorlikni o‘rganish, shuningdek, ularning estetik ta’sirini baholash muhim ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *lingvopoetika, badiiy matn, nasr, lingistika, stilistik xususiyatlar, shakl va mazmun.*

Inroduction. The complexity of literary fiction is determined by the difficulties involved in interpreting the distinctive features of its language. It is well known that such categories of literary studies as style, genre, composition, artistic discourse, rhythm, theme, plot, conflict, character, artistic idea, and tendency serve to shape our understanding of a literary work. The body of knowledge related to literary studies provides the foundation for a researcher to analyze a literary text and to comprehend the author's language, style, and ideas.

Likewise, concepts within literary studies – such as form and content, the theme and idea of a work, plot, composition, pathos, literary genres and types, figures of speech, artistic language, and style can function, from the perspective of this discipline, as tools for analyzing the author's language and artistic-ideological intention in texts of any style. However, in analyzing a literary text, first and foremost, special attention should be paid to the linguistic features of the work, that is, to the significance of artistic – linguistic devices not only as means of reflecting reality but also as forms through which imagery is created.

In an author's creative work, the artistic worlds capes being depicted serve as a source for linguistic means that express figurativeness, and within the text of the work they participate in various forms as artistic devices. Moreover, in prose, words with neutral semantics and free word combinations may also evoke additional meanings and associations and thus serve as new means of artistic expression.

It is well known that in recent years, research into the distinctive features of literary texts has been conducted from the perspectives of various methodological approaches. In particular, the need to carry out a comprehensive, multifaceted examination of a literary work and to study it thoroughly in a step-by-step manner has been increasing. In fact, philological analyses related to fiction require a literary work to be examined through the integrated positions of literary studies and linguistics.

Research methods. The research uses *lingua-poetic approach* that studies a literary text a whole aesthetic system where artistic content and linguistic form interconnected. Lingua-poetic approach helps examine artistic text by specific principles through a holistic analysis of its linguistic structures.

However, today it seems that revealing the true essence of a literary work by analyzing it solely from either a linguistic or a literary-critical perspective is no longer sufficient. In this regard, V. V. Vinogradov emphasized the necessity of establishing lingua-poetics as a distinct philological field – that is, as a separate branch of philology devoted to the study of the language of literary works when investigating the language of fiction.

Moreover, the integration of approaches from linguistic stylistics and literary stylistics laid the groundwork for the emergence of a new branch of philology, namely lingua-poetics. The subject matter of lingua-poetics consists of the integrated groups of artistic language devices (context) employed in a literary work to embody the author's ideological and artistic concept and to ensure aesthetic impact.

The aim of lingua-poetic analysis is defined as the study of how the specific combinations of linguistic means (words, word combinations, phrases, grammatical forms, and syntactic structures) used by the author in a literary work to create aesthetic effect.

Results. Lingua-poetics is a branch of philology that studies the poetic features of language and the structure of poetic texts. It examines language as a means of conveying aesthetic and poetic ideas. It is known that for any text, the following levels of lingua-stylistic analysis can be identified: semantic and meta-semiotic. At the level of semantic analysis, linguistic units (words, phrases, syntactic constructions) are studied within the scope of their direct lexical meanings.

For instance, Jack London utilized specific lexemes which shows characteristic feature of the protagonist Lucy in "The Night-Born": "wild thing", "she wants to make friends with animals", "night-born", "nut-brown woman", "wild woods creature", "rightful heir". Lucy's aspiration for a free life is expressed through lexemes such as "easy ways", "lovely things", "romance", and "to be clean".

"I wanted easy ways, and lovely things, and Romance and all that; but it just seemed I had no luck no how and was only and expressly born for cooking and dishwashing. There was a wild crowd in Juneau them days, but I looked at the other women, and their way of life didn't excite me. I reckon I wanted to be clean. I don't know why; I just wanted to, I guess, and I reckoned I might as well die dishwashing as die their way." [3,1]

Jack London uses the lexeme "night-born" to express the protagonist's inner world, while Abdulla Qahhor uses the lexeme "radiant peaks" to reveal the inner emotional world of a protagonist who has left her parents to achieve great dreams but ends up unhappy life.

In meta-semiotic analysis within lingua-stylistics, however, there is a shift from examining the direct lexical meaning of linguistic units to studying their function within context. That is, in such analyses, words,

groups of words, free word combinations, idiomatic expressions, and syntactic constructions are investigated from the perspective of the connotations they acquire within the context of a literary text.

Discussion. However, considering the generalizing nature of lingua-stylistic analyses, the approach may fail to encompass the unique characteristics or the overall integrity of a literary work.

Taking into account the perfection of a literary work and the complexity of its language, the analysis of a literary text should not be limited merely to understanding its meaning, but should rise to the level of revealing its artistic and ideological content. For this, an integral relationship between language and poetics is necessary. Indeed, it is essential to study the complex interconnection between the speech-specific features of a literary work and its compositional and artistic structure, as well as to assess their aesthetic impact.

For this purpose, it is appropriate for the researcher to move to a higher stage in the analysis of a literary work namely, to apply lingua-poetic analysis, which examines the ways and purposes of using the meta-semiotic features of linguistic units employed by the writer within the work, as well as their significance in reflecting the author's intention and the ideological content of the work.

As mentioned above, unlike the general characteristic of lingua-stylistic analysis – namely, that it can be applied to any text or to any individual linguistic device – lingua-poetic analysis can only be carried out after the entire work has been read and emotionally perceived. A researcher who conducts lingua-poetic analysis of a particular literary work is required to penetrate deeply into the writer's ideological concept, to become closely acquainted with their artistic thinking, worldview, aesthetic position, and their attitude toward cultural and philological traditions.

However, it should be taken into account that lingua-poetic analysis cannot be successfully performed without studying the linguistic structure of the literary work or without understanding all the stylistic features of the text. On the other hand, if we limit ourselves solely to the analysis of linguistic and stylistic devices, we fail to study the literary work as an integral phenomenon. [6, 146]

Thus, in practice, such types of analysis (linguistic, lingua-stylistic, lingua-poetic, etc.) are dialectically interconnected and therefore complement and further refine one another. For example, unlike lingua-stylistic analysis, which can serve as a foundation for lingua-poetic research, literary studies can provide encyclopedic information necessary for lingua-poetics. "When analyzing a specific literary work from a lingua-poetic perspective, the researcher may, by reasonably referring to studies in literary theory and history, familiarize themselves with the history of the work's creation, the general socio-historical situation of a particular period, as well as information about the author."

Consequently, by comparing literary texts that are similar in terms of content and stylistic features, a researcher can study the commonalities and distinctive characteristics of their lingua-poetic norms and, accordingly, substantiate the similarities and differences present in the artistic-ideological and linguistic structure of the work.

Abdulla Qahhor described the wedding ceremony which can be considered to be the characteristic features of the Uzbek nation: *"The wedding became not only a celebration for the two young couple and their two families, but for two entire neighborhoods and all their friends and loved ones. The ground and rooftops were filled with people, children everywhere. There was no one who wasn't happy. Songs, yallas, dancing, askiya, comedy, booming laughter… friends and loved ones wished the young couple their best wishes." [1,14]*

1. Social criticism – In Abdulla Qahhor's works, one can see his serious approach to the injustices in social life and to the problems of the people. He revealed the people's suffering and inequality, and expresses in his literary works the need to find solutions to these issues.

2. Attention to details – In Abdulla Qahhor's works, the environment and the lives of the characters are narrated in detail. He strives to present every detail of the setting in a unique way. As readers encounter the rich artistic details, they begin to engage more deeply with Abdulla Qahhor's works.

"Qalandarov's yard was rather large. On one side stood a sizable building with a decorated veranda, though it wasn't built with much taste. Opposite it were a pool, a small arbor, a grapevine raised on wires, and a little garden plot… But all of this showed that although the owner of the yard had grand ambitions, he lacked diligence and taste: a few branches of the grapevine had climbed on their own while the rest lay on the ground; the area beneath the fruit trees and the garden plot had become overgrown with saltwort and weeds; in the middle of the pool some sort of cardboard box lay half-submerged and tilted, and the brim of a cap and a piece of plywood floated on the water; the arbor had been painted at some point, but now only traces of paint remained; in front of the veranda steps a broken clay pot lay overturned, and a large nail-studded stone sat rusting." [1,24]

In the studies of V. Ya. Zadornova as well, we can observe the following distinguishing features between lingua-stylistics and lingua-poetics. “First, whereas lingua-stylistics is applied to all registers and ‘types of texts,’ lingua-poetics deals only with works of fiction. Second, in lingua-stylistic research, individual stylistic features of the text, as well as the ‘specific linguistic material’ related to the text, are subjected to analysis.” Such analyses of linguistic devices are not sufficient for lingua-poetic research, because lingua-poetic analysis should be aimed at studying the “aesthetic impact and emotional responses that occur within a literary work.” Third, “lingua-stylistic analysis can be applied to almost any individual passage or fragment from virtually any text.” [7,127]

Conclusion. The lingua-stylistic mode of analysis described above may not be effective when conducting lingua-poetic research. In particular, lingua-poetic analysis is relatively broad and requires materials which not be isolated separately, but rather analyzed holistically at the level of the work as a whole. This is because the corpus of literary texts subjected to analysis may not contain a sufficient number of taxonomic facts, which would inevitably cast doubt on the validity of generalizations.

In general, carrying out lingua-poetic analysis requires a high level of professional training from the researcher. It is important for them to possess all the historical-cultural, linguistic, lingua-stylistic, and other knowledge necessary to understand the idea of a literary work and to interpret the text correctly. That is, a philological researcher must be able to feel the art of words and comprehend a literary work as an integrated whole.

REFERENCES:

1. A. Qahhor A. Sinchalak. – Toshkent: Global books, 2021. – B.24.

2. Jamilova B. S., Kakharova M.Y. Comparative interpretation of the characters in English and Uzbek novels//Journal of Contemporary Issues in Business and Government –Western Australia, 2021. Vol. 27, No. 2. P-ISSN: 2204 1990. P.1608-1615.

3. J.London. The Night-born. E-book.

4. Kakharova M.Y. The Principles of Lingua-Poetic Analysis of Literary Works // O‘zbekiston Milliy Universiteti xabarlari. –Toshkent, 2025. ISSN 2181 -7324. № 2-son.– B.324-327. (10.00.00; №18)

5. Kakharova Mohigul Yusufovna. Literary analysis of Uzbek and English adventure and detective 13 World Bulletin of Social Sciences (WBSS) Available Online at: https://www.scholarexpress.net Vol. 46, May 2025 ISSN: 2749-361X prose // International Journal of Progressive Sciences and Technologies. – Spain, 2021. Volume 26, №1, 2021, ISSN: 2509-0119. – P.1 6.

6. Липгарт А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика (на материале английской литературы 16 – 20 в.в.): Дис. ... доктора филол. наук. – М.: 1996. – С. 142 – 146.

UO‘K 894.375-1(021)

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA XILVAT TALQINING TASAVVUFIY TAHLILI

Kamolova Majnuniso Ulug‘bek qizi,
Qarshi davlat universiteti 1-kurs doktoranti
majnunisok@gmail.com
kamolovamajnuniso@gmail.com
ORCID 0009-0004-4798-4139

Annotatsiya. *Quyida o‘zbek mumtoz adabiyotida “Xilvat” talqinining psixologik tahlilini ilmiy yondashuv asosida yoritib berishga harakat qilaman. Ushbu maqolada “Xilvat” tushunchasining umumiy ma’noda keltirilishidan, uning mazmuniy asoslari, mumtoz adabiyotda “xilvat” so’zining odatda ishlatilish usullari, turli ma’nolarda qo’llanilish tartibi, uning ruhiy va psixologik yondashuv asosida qanday yoritilishi haqida shuningdek, xilvatni psixologik nuqtayi nazardan olib qaraganda yolg’izlik tushunchasidan farqli va asosli jihatlarini ilmiy asoslash orqali tushuntirib berilgan.*

Shuningdek, ushbu maqolada o‘zbek mumtoz adabiyotida “xilvat” tushunchasining ma’no doirasi, tasavvufiy ildizlari, poetik obraz sifatidagi funksiyalari hamda shaxs psixologiyasiga ta’siri tadqiq qilinadi. Tadqiqot jarayonida Navoiy, Jomiy, Bobur va boshqa mumtoz adiblar ijodidagi xilvat motivlarining ruhiy mohiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *tasavvuf, xilvat, yolg’izlik, mumtoz adabiyot, obraz, poetika, tushuncha, asar, ruhiyat, tadqiqot.*

СУФИЙСКИЙ АНАЛИЗ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОНЯТИЯ “ХИЛВАТ” В УЗБЕКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *В данной статье предпринята попытка осветить психологический анализ интерпретации понятия “хилват” в узбекской классической литературе на основе научного подхода. В статье разъясняется понятие “хилват” в его общем значении, его смысловые основы, традиционные способы употребления слова “хилват” в классической литературе, порядок его использования в различных значениях, а также его освещение с духовно-психологической точки зрения. Кроме того, с научной точки зрения обосновываются отличительные и фундаментальные аспекты хилвата в сравнении с понятием одиночества при рассмотрении с психологической точки зрения.*

Также в данной статье исследуются смысловой диапазон понятия “хилват” в узбекской классической литературе, его суфийские корни, функции в качестве поэтического образа и влияние на психологию личности. В процессе исследования анализируется духовная сущность мотивов хилвата в творчестве Навои, Джами, Бабура и других классических авторов.

Ключевые слова: *суфизм, хилват, одиночество, классическая литература, образ, поэтика, понятие, произведение, духовность, исследование.*

A SUFI ANALYSIS OF THE INTERPRETATION OF *KHILVAT* IN UZBEK CLASSICAL LITERATURE

Abstract. *In the following, I will attempt to illuminate the psychological analysis of the interpretation of “Khilvat” in Uzbek classical literature based on a scholarly approach. This article explains the concept of *Khilvat* in a general sense, its semantic foundations, the common ways the word “khilvat” is used in classical literature, the order of its application in various meanings, and how it is interpreted from a spiritual and psychological perspective. Furthermore, it scientifically substantiates the distinct and well-founded aspects of “khilvat” that differentiate it from the concept of loneliness when viewed from a psychological standpoint.*

This article also investigates the semantic scope of the concept of “khilvat” in Uzbek classical literature, its Sufi roots, its functions as a poetic image, and its impact on an individual's psychology. In the course of this research, the spiritual essence of “khilvat” motifs in the works of Navoi, Jami, Babur, and other classical authors will be analyzed.

Keywords: *Sufism, "khilvat", loneliness, classical literature, image, poetics, concept, work, psyche, research.*

Kirish. O‘zbek mumtoz adabiyoti mazmun jihatidan tasavvufiy-falsafiy g‘oyalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, shoirlar qalbida kechgan ruhiy holatlarning badiiy ifodasi orqali ma’rifiy timsollar shakllangan. Shulardan biri — “xilvat” tushunchasidir. Tasavvufda xilvat Alloh bilan yolg‘iz qolish, nafsni poklash, dunyo havaslaridan voz kechish orqali ruhiy kamolotga erishish bosqichi sifatida talqin qilinadi. Mumtoz adabiy merosda xilvat obrazining shakllanishi shoir tafakkuri, ruhiy tajribasi va tariqatga mansublik omillari bilan boyigan.

O‘zbek mumtoz adabiyoti mazmunida xilvat — ruhiy kamolotga yo‘naltirilgan tasavvufiy-amaliy holat sifatida keng talqin etiladi. Mumtoz shoirlar asarlarida xilvatning psixologik mazmuni, nafsiy poklanish, ruhiy yengillashuv va ichki “men” bilan muloqot kabi jarayonlar bilan mushtarakdir. Mazkur mavzu zamonaviy psixologiya nuqtayi nazaridan ham dolzarb hisoblanadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Xilvat tushunchasining tasavvufiy ildizlari arabcha “**khalā**” ildizidan olingan bo’ib, bu atama *bo‘shliq, yakka qolish, dunyoviy g‘avg‘odan uzilish* kabi ma’nolarini anglatadi. Sufiy ta’limoti xilvatni *nafs bilan kurash, ruhiy poklanish, Allohga yaqinlashuv* vositasi sifatida talqin qiladi.

Xoja Ahmad Yassaviy, Junayd Bag‘dodiy, Al-G‘azzoliy fikricha, xilvat — qalbiy tarbiyaning asosi.

Individualizatsiya jihatidan olib qaraganda, Jungning fikricha: “Inson o’z soyasi bilan to’qnashganda shaxsan yetiladi”. Ehtimol shuning uchun ham Navoiy obrazlarini ma’lum muddat ma’lum ma’noda Xilvatga chekintirish orqali ularni ham ma’nan, ham shaxsan yetilishga olib boradi. Bu kabi Xilvatni nafaqat Navoiy ijodida uchratish mumkin, balki Bobur, Jomiy, Ogahiyda ham uchratish mumkin. Xususan, Bobur tabiat bag’rida xilvatga otlanadi, bu shaxsning ruhiy tiklanish vositasi sifatida namoyon bo’ladi. Bobur xilvatni hayotning salbiy shovqinidan qochish sifatida beradi:

Bu xalq orasida topmadim bir dam halovat,
Tushdim tog‘-o‘rmonlarga izlab men xilvat.

Bobur uchun xilvat — tabiat bilan bo‘lish orqali ruhiy yengillik topishdir. Jomiyda esa Xilvat- nafsiy kasalliklardan halokatli g’oyaviy xalos bo’lish yo’li, sifatida namoyon bo’ladi. Jomiy “Bahoriston” asarida shunday deydi:

Xilvatda o‘z nafsin bilmas inson,
Jahonga kelsa ul bo‘lur lan.

Bunda mazmunan, xilvat- o’zini tanish makoni sifatida namoyon bo’ladi.

Ogahiy esa ijodkor sifatida xilvatni donishmandlik timsoli sifatida tasvirlaydi.

Navoiy g’azaliyotiga nazar tashlaydigan bo’lsak, ayniqsa, “Mahbub ul-qulub”da xilvat quyidagi ma’noda ifodalanadi: “Xilvat dar anjuman” konsepsiyasiga asoslangan holda, jamiyat ichida turib ham ruhiy xilvatga sho’ng’ish mumkin, bu zamonaviy psixologiyada – ichki konsentratsiya deyiladi.

Xilvat ahli ko‘p bo‘lsa, jam’ bo‘lur sirdin xabar,
Xalq orasinda yurish sirrga solar yuz qatar.

Ya’niki, xilvat sir saqlashga, tasavvufiy ma’rifatga vosita hisoblanadi.

“Oydilarkim, “xilvat dar anjuman” bazohir boxalq va babotin bohaq. ...oydilarkim, nisbati botiniy bu tariqada ondog» tushubdurkim, dilning jam’iyati maloda va suvrati tafriqa ko’broq ondin tururkim xilvatda”. Bunda tariqat ta’limotining eng muhim kategoriyalaridan “xilvat” yoki “uzlat” hamda “anjuman” masalalarini tushuntirib beradi. Tashqi jihatdan qaraganda bu ikkita so’z bir-biriga qarama qarshidek tuyuladi. Xilvat bu odamlardan ayro yashash bo’lsa, anjuman odamlar orasida bo’lishdir. Ular orasida qanday aloqa bor? Bu masalada turli xil qarashlar mavjud. Shulardan biriga to’xtalib o’tamiz. Filologiya fanlari doktori, professor Botirxon Akram o’zining “Hazrati Naqshband va Navoiy” maqolasida bu haqda shunday deb yozadi: “Xilvat” – botiniy-ruhiy dunyoni bildirsa, “anjuman” zohiriy – suvratdagi moddiy va ijtimoiy dunyo. Har ikki istiloh mazmunan bir-birini to’ldiradi: xilvat Alloh yodi-la band ko’ngilning xos holatidan ogoh etsa, ko’ngil chirog’isiz anjuman benur-u besamardir”. Bu o’rinda xilvat va anjuman bir-biri bilan bo’ladigan aloqalari inobatga olingan holda talqin qilinyapti.

Sakkokiyda ham xilvatga alohida to’xtalib o’tilgan. Xususan, uning ushbu g’azalida shunday deyiladi:

Xilvat aylab har kecha, yig‘lar ko‘zimdin qon yoshi,
Nafs balosidin qochib, qilurman yuz ming g‘am yoshi.

Bunda Sakkokiy “nafs balosidan qochib, yuz ming g’am yoshi” qilurman, deydiki, Xilvatni zero nafsga qarshi kurash joyi sifatida tahlil qilsa bo’ladi.

Demak, Xilvat mumtoz adabiyotda *Nafs poklanishi, Ilohiy visolga yaqinlik, Dunyodan kechish, Sirni saqlash, Ma'rifatga eltuvchi yo'l,* sifatlari bilan yoritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Xilvatning psixologik mohiyati ga nazar tashlaydigan bo'lsak, mumtoz adabiyotda xilvat: O'z-o'zini idrok etish, ruhiy konfliktlarni bartaraf etish, axloqiy tiklanish,

Ichki halovatga erishish mexanizmi sifatida ko'rsatiladi. Bugungi psixologiyada bu **self-reflection** deb yuritiladi. Aslida tasavvuf- qadimiy psixoterapiya vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Xilvatlarda musiho (rahnomolik), zikr, ibodat orqali solikning botini qalamlanadi va u dunyoviy mayllardan uzoqlashadi. Alisher Navoiy o'z asarlarida xilvatni ruhiy kamolot sari eltuvchi bosqich sifatida ko'rsatib, "Egamdin istadim faqr ila xilvat" kabi misralar bilan uni visolga erishish omili sifatida talqin etadi. Naqshbandiya tariqatida shakllangan "xilvat dar anjuman" tamoyili esa jamiyat ichida bo'lganda ham ma'naviy yakkalikni saqlash zaruriyatini ko'rsatadi. Demak, mumtoz adabiyotda xilvat kundalik hayotdan chekinish emas, balki ichki uyg'onish va ilohiylikka intilishning badiiy-estetik ko'rinishi sifatida talqin qilinadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. O'zbek mumtoz adabiyoti Sharq tasavvufiy tafakkuri bilan uzviy bog'liq holda shakllangan bo'lib, unda insonning ma'naviy kamolot sari intilishi, ruhiy poklanish va ilohiy haqiqatni anglash masalalari markaziy o'rinni egallaydi. Mumtoz she'riyatda qo'llaniladigan ko'plab tushunchalar tashqi ma'nodan ko'ra botiniy, ramziy va falsafiy mazmunga ega. Ana shunday tushunchalardan biri — xilvat bo'lib, u o'zbek mumtoz adabiyotida tasavvufiy g'oyalarning ifodachisi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Tasavvuf ta'limotida xilvat tushunchasi solikning (ruhiy yo'lni tanlagan shaxsning) jamiyat shovqinidan chekinib, o'z qalbi bilan yolg'iz qolishi, nafsni tiyishi va ilohiy haqiqatga yaqinlashishi jarayonini anglatadi. Bu hol oddiy jismoniy yolg'izlik emas, balki botiniy poklanish, ruhiy hushyorlik va ma'naviy uyg'onish holatidir. Tasavvufda xilvat ko'pincha zuhd, riyodat, zikr, sabr va tavakkul kabi tushunchalar bilan birga talqin qilinadi. Solik uchun xilvat — bu dunyoviy bog'liqliklardan xalos bo'lish va qalbni Haqdan boshqa barcha narsalardan poklash vositasidir. O'zbek mumtoz adabiyotida xilvat tushunchasi ayniqsa Alisher Navoiy ijodida chuqur va serqirra tasavvufiy mazmunda talqin etilgan. Navoiy she'riyatida xilvat tashqi dunyodan qochish emas, balki qalbni ilohiy ishqqa tayyorlash jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Shoirning g'azal va dostonlarida xilvat ko'pincha oshiqning ma'shuq bilan botiniy muloqoti, ya'ni inson ruhining ilohiy haqiqat bilan yuzlashuvi tarzida ifodalanadi. Navoiy tasavvurida haqiqiy xilvat — bu "qalb xilvati" bo'lib, inson tashqi tomondan odamlar orasida bo'lsa ham, ichki dunyosi bilan Haq bilan birga bo'lishi mumkin. Navoiy asarlarida uchraydigan "xilvat", "khalvat-i dil", "uzlat", "tanhoyi" kabi so'z va iboralar insonning ichki kamolot bosqichlarini ifodalaydi. Shoir xilvatni riyokorlik va soxta taqvodorlikdan xoli, samimiy ruhiy holat sifatida talqin qiladi. Uning nazarida xilvat nafsni sindirish, kibru hirsdan voz kechish va ilohiy muhabbatga yetishish yo'lidir. Shu bois Navoiy ijodida xilvat ko'pincha ishq, sabr va ma'rifat tushunchalari bilan uyg'un holda tasvirlanadi.

Mumtoz adabiyotda xilvat faqatgina Navoiy bilan cheklanib qolmaydi. Lutfiy, Bobur, Mashrab kabi shoirlar ijodida ham bu tushuncha turli ramziy shakllarda uchraydi. Lutfiy she'riyatida xilvat ko'proq oshiqning ichki iztirobi va ma'shuqqa yetishish yo'lidagi ruhiy holat sifatida ifodalanadi. Bobur ijodida esa xilvat insonning o'z-o'zini anglash, dunyoviy shon-shuhratdan chekinish va hayotning ma'naviy mazmuni haqida tafakkur yuritish holati bilan bog'lanadi. Mashrab ijodida xilvat tushunchasi yanada keskin va erkin talqinda namoyon bo'ladi. U uchun xilvat rasmiy dindorlik va tashqi qoidalardan voz kechish, ichki erkinlikka erishish va Haq ishqiga to'liq berilish holatidir. Mashrab she'riyatida xilvat ko'pincha isyonkorona ruh, dunyoviy qoidalarga qarshi ichki norozilik va sof ishq g'oyasi bilan qo'shilib ketadi. Bu hol mumtoz adabiyotda xilvat tushunchasining faqatgina sokin va chekinish holati emas, balki ruhiy ozodlik ramzi ekanini ko'rsatadi. Badiiy-estetik jihatdan o'zbek mumtoz adabiyotida xilvat turli obrazlar orqali ifodalanadi. Tun, sahro, g'or, hujra, qorong'u maskan kabi obrazlar insonning tashqi dunyodan uzilib, ichki haqiqatni izlash holatini ramziy tarzda ifodalaydi. Bu obrazlar orqali shoirlar ruhiy yolg'izlik, tafakkur, ichki sukunat va ilohiy muloqotni tasvirlaydilar. Xilvat bilan bog'liq obrazlar lirik asarlarda falsafiy chuqurlikni kuchaytiradi va o'quvchini botiniy mushohadaga chorlaydi. Tasavvufiy nuqtayi nazardan qaralganda, xilvat insonning ma'naviy yetuklik sari yo'lida muhim bosqich hisoblanadi. Mumtoz adabiyotda bu holat shaxsiy tajriba, ichki kurash va ruhiy poklanish jarayoni sifatida tasvirlanadi. Shoirlar xilvat orqali inson qalbining murakkab kechinmalarini, nafs bilan kurashini va Haqqa intilishini badiiy ifodalaydilar. Shu jihatdan xilvat mumtoz adabiyotda nafaqat diniy-falsafiy tushuncha, balki kuchli badiiy ramz sifatida ham namoyon bo'ladi. Umuman olganda, o'zbek mumtoz adabiyotida xilvat tasavvufiy g'oyalar tizimida markaziy o'rin tutadi. U shoirlarning ma'naviy qarashlari, ilohiy ishq haqidagi tasavvurlari va inson ruhiyati borasidagi mushohadalarini ifodalovchi muhim vositadir. Xilvat tushunchasi orqali mumtoz adabiyotda insonning ichki olami, ruhiy kamoloti va ilohiy haqiqatga yetishish yo'li yuksak badiiy va falsafiy darajada yoritilgan.

Muhokama. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek mumtoz adabiyotida xilvat tushunchasi faqat jismoniy yolg‘izlik yoki chekinish holatini anglatmaydi. Aksincha, u tasavvufiy tafakkur doirasida insonning ruhiy poklanishi, nafsni tarbiyalashi va ilohiy haqiqatni anglash sari intilishining muhim bosqichi sifatida talqin qilinadi. Mumtoz shoirlar ijodida xilvat inson qalbining botiniy olamiga yuzlanishi, dunyoviy manfaatlardan voz kechishi va ma’naviy kamolotga erishish jarayonini ifodalovchi asosiy tushunchalardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, Alisher Navoiy ijodida xilvat tushunchasi eng mukammal va chuqur tasavvufiy mazmunda ifodalangan. Shoir asarlarida xilvat tashqi uzlatdan ko‘ra qalb pokligi va ichki hushyorlik bilan bog‘liq holda talqin etiladi. Bu hol Navoiy tasavvurida haqiqiy xilvatning inson qalbida kechadigan ruhiy jarayon ekanini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Lutfiy, Bobur va Mashrab ijodida ham xilvat turli badiiy va falsafiy yo‘sinda ifodalanib, ularning individual dunyoqarashi va tasavvufiy qarashlarini aks ettiradi.

Tahlillar shuni ham ko‘rsatadiki, mumtoz adabiyotda xilvat bilan bog‘liq obrazlar — tun, sahro, hujra va yolg‘izlik manzaralari — tasavvufiy ramz sifatida keng qo‘llaniladi. Bu obrazlar orqali shoirlar inson ruhining ichki kechinmalari, ilohiy ishqqa intilishi va nafs bilan kurashini badiiy ifodalaganlar. Xilvat obrazlarining bunday ramziy talqini mumtoz adabiyotning falsafiy chuqurligini yanada boyitgan. Shuningdek, muhokama natijasida xilvat tushunchasining o‘zbek mumtoz adabiyotida faqat diniy-falsafiy tushuncha bo‘lib qolmasdan, balki kuchli badiiy-estetik vosita sifatida ham muhim o‘rin tutishi aniqlandi. Xilvat orqali shoirlar insonning ichki dunyosini ochib berish, ruhiy iztiroblarni tasvirlash va ilohiy haqiqatga yetishish g‘oyasini yetkazishda yuksak badiiy mahorat namoyon etganlar. Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, xilvat tushunchasi o‘zbek mumtoz adabiyotida tasavvufiy g‘oyalar tizimining ajralmas qismi bo‘lib, u shoirlar ijodida insonning ma’naviy kamoloti, ruhiy poklanishi va ilohiy ishqqa yetishish jarayonini ifodalovchi muhim badiiy-falsafiy tushuncha sifatida talqin etilgan.

Xulosa. O‘zbek mumtoz adabiyotida xilvat tushunchasi tasavvufiy fikrning badiiy timsoli sifatida shakllanib, shoir ruhining eng nozik kechinmalarini ifodalashda muhim funksiyani bajaradi. Xilvat — faqat jismonan chekinish emas, balki nafsni jilovlash orqali haqiqatga yetaklovchi ma’naviy pog‘onadir. Navoiy, Mashrab va Bobur kabi shoirlar ijodida xilvatning falsafiy yuki, ruhiy mazmuni teranlashtirilgan. Bu timsol mumtoz adabiyot poetikasining asosiy tushunchalaridan biri hisoblanadi.

Demak, Xilvat mumtoz adabiyotda *nafs poklanishi, ilohiy visolga yaqinlik, dunyodan kechish, sirni saqlash, ma’rifatga eltuvchi yo‘l,* sifatlari bilan yoritiladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami: Xamsa: Hayratul-abror. T.:Fan , 1991.*
2. *D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.*
3. *Avaznazarov O. Navoiy timsollari so‘zligi. – Toshkent: Spectrum Media Group, 2024.*
4. *Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent: Fan. 1961.*
5. *Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Моваройннаҳр, 2009.*
6. *https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/10-o-zbek-tilining-izohli-lug-ati*

UDC 82

VARIABILITY AS TRANSLATION PHENOMENA IN LITERARY FAIRY TALES (AS THE EXAMPLE OF THE TRANSLATION OF GRIMMS' FAIRY TALES)

Karimova Dilafruz Khalimovna,
Associate professor of the
Department of German languages,
Bukhara State University

Abstract. *Fairy-tale folklore represents one of the most ancient and widely disseminated genres of oral literature, appealing to both children and adults. Originating from mythological worldviews, archaic beliefs, and ritual practices of early human societies, fairy tales embody collective dreams, moral ideals, and perceptions of everyday life through imaginative narratives. Over centuries, the genre has undergone a gradual process of evolution, transforming simple primitive narratives into complex artistic texts. Despite their fictional nature, fairy tales preserve invariant cultural values while allowing variability in form, plot, and language, particularly in translation. This study examines the historical development and structural features of fairy tales, with special emphasis on the Brothers Grimm's fairy tales as a significant example of folklore collection, literary adaptation, and cultural transmission.*

Keywords: *folklore, fairy tale, mythology, philology, translation studies, cultural heritage.*

ИЗМЕНЧИВОСТЬ КАК ЯВЛЕНИЕ ПЕРЕВОДА В ЛИТЕРАТУРНЫХ СКАЗКАХ (НА ПРИМЕРЕ ПЕРЕВОДА СКАЗОК ГРИММА)

Аннотация. *Сказочный фольклор представляет собой один из древнейших и наиболее распространённых жанров устной литературы, привлекательный как для детей, так и для взрослых. Возникнув из мифологических мировоззрений, архаичных верований и ритуальных практик ранних человеческих обществ, сказки воплощают коллективные мечты, моральные идеалы и представления о повседневной жизни посредством образных повествований. На протяжении веков жанр претерпевал постепенный процесс эволюции, превращая простые примитивные повествования в сложные художественные тексты. Несмотря на свою вымышленную природу, сказки сохраняют неизменные культурные ценности, допуская при этом вариативность формы, сюжета и языка, особенно в переводе. В данном исследовании рассматривается историческое развитие и структурные особенности сказок, с особым акцентом на сказках братьев Гримм как на значимом примере сбора фольклора, литературной адаптации и культурной передачи.*

Ключевые слова: *фольклор, сказка, мифология, филология, переводоведение, культурное наследие.*

ADABIY ERTAKLAR TARJIMASIDA VARIATIVLIK HODISASI (AKA-UKA GRIMMLAR ERTAKLARI MISOLIDA)

Annotatsiya. *Ertak folklori bolalarni ham, kattalarni ham o'ziga birdek jalb etadigan og'zaki ijodning eng qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan biridir. Ibtidoiy jamiyatning mifologik dunyoqarashi, arxaik e'tiqodlari va marosimchilik amaliyotlaridan kelib chiqqan ertaklar jamoaviy orzular, axloqiy ideallar hamda kundalik hayot haqidagi tasavvurlarni badiiy to'qima vositasida mujassam etadi. Asrlar osha bu janr oddiy, sodda rivoyatlardan murakkab badiiy matnlarga aylanib, tadrijiy evolyutsiya jarayonini bosib o'tdi. Ertaklar o'zining uydirma tabiatiga qaramay, o'zgarmas madaniy qadriyatlarni saqlab qolish bilan birga, ayniqsa tarjima jarayonida shakl, syujet va til jihatidan variativlikka imkon beradi. Ushbu tadqiqotda folklor yig'ish, adabiy moslashtirish va madaniy merosni uzatishning yorqin namunasi sifatida aka-uka Grimmlar ertaklariga alohida e'tibor qaratilib, ertak janrining tarixiy rivojlanishi va tarkibiy xususiyatlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *folklor, ertak, mifologiya, filologiya, tarjimashunoslik, madaniy meros.*

Introduction. Fairy tales occupy a central position in world folklore and literary tradition. Among the most influential contributors to this genre are the Brothers Grimm, whose collections have gained global recognition and have been adapted into numerous literary and cinematic works, such as *Cinderella*, *Snow*

White, and *The Golden Goose*. The Grimm brothers—Jacob (1785–1863) and Wilhelm (1786–1859)—played a crucial role not only in preserving German folk narratives but also in shaping modern folklore studies and historical linguistics. Educated in law at the University of Marburg, the brothers gradually shifted their scholarly interests toward literature, mythology, folklore, and philology. Their academic pursuits coincided with a growing interest in national identity and cultural heritage in early nineteenth-century Europe, which significantly influenced their approach to folklore collection and analysis.

Literature review. Despite the fact that the family was well-off, everything was enough for the children to read and eat. Philip Grimm worked tirelessly to provide for the larger family. The sudden death of the head of the family at the age of 44 has left the Grimm happy. Months passed, and Mrs. Schlemmer also died. Dorothea was left a widow with six children. 11-year-old Jacob, as the head man of the family, had to take care of his brothers and sisters. Despite the economic difficulties, Dorothea sent her firstborn to her sister, Henrietta, who lives in Cassel. She sent a letter to her sister asking her son to settle in the gymnasium. The kindest sister could not refuse the request, paying for Jacob and then Wilhelm's tuition.

The brothers started to study together again. Despite being away from their family and living in freedom, the children did not abuse the care of their mother and aunt. They attended all classes on time and were eager to learn. In their spare time, they preferred to write pictures and write interesting excerpts from their favorite works. It was then that they began to show interest in literature. After graduating from the gymnasium, Jacob entered law school at Margburg University to continue his father's profession. Wilhelm had to stay with his aunt because of an asthma diagnosis. After recovering and recovering, he immediately followed his brother, and he passed the exams and became a student at Margburg University. During his studies, he realized that he was more interested in literature than in law.

Despite his best efforts, he never gave up his desire to be creative. His mother, William, was also involved in these activities. While studying at the university, they began to study medieval German history, culture, jurisprudence and mythology, folklore, and language and literature. In 1808, Jacob set out for Paris to continue his research. There he met scholars collecting fairy tales, myths and legends. He also began collecting samples of folklore and later on German literature and philology. When Jacob returned home, he was met with an unpleasant surprise - the city of Cassel was conquered by the French Emperor Napoleon. In such a difficult situation, the brothers had another concern - they lost their mothers. “On May 27, 1808, our dear mother, Mrs. Dorothea, died at the age of 52. We left six orphans behind. No words can comfort us right now,” Jacob wrote in his diary. Jacob, who has family responsibilities, started looking for additional work. He was eventually hired as the library's manager. He was given the task of studying ancient books. That was a good thing for Jacob.

Wilhelm, who had undergone significant changes in his health at that time, returned to his Galla resort with financial and spiritual support. A few months back, the siblings began to pursue their dreams - ancient German literature. Jacob learned German grammar and mythology while Wilhelm began to study medieval German literature and folklore. Wilhelm, who did not have a permanent job, visited libraries in many cities and collected the manuscripts for his research work. Apart from poems and songs, he also collected legends and legends. To record them, Grimm was not only a scientist, but he also went from house to house, talking to ordinary people, and willingly visiting his neighbors. In this way, they reworked hundreds of folklore samples from the people, gave them an artistic look, and returned it to the people. In 1812, a collection of children and family fairy tales, which was the result of their hard work, was published.

The brothers reprinted it several times. Each time, it was enriched with new additions and adapted from a folk language to a literary language. "We tried to keep the fairy tale stand-alone," the Brothers Grimm says. - No event in them has been invented, removed or altered. We have the right to write fairy tales and divide them.” It is said that Dorthen Wilde, William's future wife, daughter of the owner of a pharmacy in Cassel, was also involved in the publication of the first volume of the Grimm's fairy tales. Each time they met, the girl told Wilhelm the fairy tales she had heard from her mother when she was a child. The first volume of Grimm's collection contains 86 fairy tales and 70 fairy tales in the second volume. The book has been published seven times.

The latest edition, published in 1857, contains more than 200 fairy tales and legends in which authors try to summarize more myths, legends, and animals. Each fairy tale is glorified by generosity, hard work, and courage, and it is strongly condemned by cowardice, deception, and laziness. The Grimm Brothers' fairy-tale characteristic is that their main characters were not kings and princes, but children of poor, widows, ordinary shepherds or soldiers. In fairy tales, their works are shown as exemplary. But the first edition of the book has received a lot of criticism. Although fairy tales were written for children, they were told that they were not suitable for younger students. Because in the fairy tales, there were some cruel and frightening scenes. For

example, the fairy-tale hero Rapunzel gets pregnant from a prince, the evil queen who is hostile to Oppogoyi, and so on. In some fairy tales, there were places where a father cut his daughter's arms. Such cases were considered cruel, even in the 19th century. So the story of the fairy tales was changed later, and to this day, they have had much more sophisticated interpretations. Today more than half of the world's population recognize Brothers Grimm as fairy tales. However, in addition to collecting fairy tales for many years, they also studied German grammar.

As a result of more than 20 years of Grimm's research, in 1819, the first part of a four-volume "German Grammar" was published. In 1830 the brothers moved to Gottingen, where they worked at the library and taught at the university. Jacob was expelled from the country in 1837 when they joined the Guttinghen Seven, which included professors who opposed the abolition of the constitution by the new King Ernst Augustus. As a result, they returned to their homes in Cassel. Later, the Grimm went to Berlin and lived there for the rest of their lives. In Berlin they were busy preparing an etymological dictionary of the German language. In the process, the Grimms faced not only a scientific but also a historical task. It was a task to unite people who live in other countries but speak the same language. The Grimm Brothers have revolutionized language research - seriously studying the evolution of language and its development in society - creating a comparative-historical method. This method is the science of linguistics, which we all know today.

Grimm's biggest work was the creation of the German Dictionary. This event is a major breakthrough in world science, but it is still a major basis for further studies in German. Today, the linguists of the Berlin Academy do not stop working on the German-language dictionary of 33 volumes and 600,000 chapters. On December 16, 1859, Wilhelm died. Feeling deeply attached to his brother, Jacob continued to work, no matter what. Four years later, on September 20, 1863, he died. Before Grimm's death, he completed his research on the letters "A", "B", "C" and "E". The last look before his death was a picture of Wilhelm, the closest person to life and his dearest friend. Two famous world_famous creators - fairy tellers - were buried next to each other. In fact, the Brothers Grimm's life is a myth. Perhaps they were not so loving and caring for each other, but they would not have created a fairy_tale to encourage everyone to be kind, generous and kind. But it is clear that the names of the Grimm Brothers live in the image of all the positive characters in the fairy tales they created!

While studying at the University of Magdeburg, the Brothers Grimm began to study medieval German history and culture, law and mythology, folklore, and language and literature. Studying and working hard they have been a happy way for Grimm. They were first professors at Gцttingen and later at the University of Berlin. Jacobs began to study grammar and mythology, and Wilhelm medieval German literature and folklore. The German people have created a bridge to the folklore and to flourish. Finally, in 1812, Grimm's fairy tales appeared in several volumes, "Children and Family Tales." In 1815 Volume 2 was published, and in 1822 the third volume summarizing both volumes. Most of the fairy tales are heard directly from fairy tales and some are recorded by farmers. Each fairy tale from the people is processed by the Grimm, gets artistic and then returned to the people. The Grimm's three-volume book contains more than two hundred fairy tales, in which the authors have attempted to summarize more mythical, domestic, and animal fairy tales. In every fairy tale, along with qualities such as generosity, hard work, and courage, the priority of laughing out fear, laziness, and lying is a priority. It is also good to note that often the main characters of the Grimm fairy tales are not the kings and princes, but the sons of the poor, widows, shepherds or soldiers. They are deeply impressed by their exemplary deeds.

The heroes of the Grimm's world-famous fairy tale "Cinderella" and "Snow White" are the most motivated girls to hear, to insult, and to do the least and most difficult jobs, and to be happy with their honest work, sweet words and smiles. . The Grimm's "Hedgehog and Rabbit" and "The Wolf and the Fox" impress the reader with their close proximity to the genre. Whatever the Grimm Brothers' creations, no matter how hard they work, the idea of hard work and love lies in them. Secondly, in any case and in the face of hard work, the same hero seeks to take action, follow the path of entrepreneurship, business and escape. Probably not a fox like a fox. Grimmers are the opposite of them, creating a ghost image. The geese are always helpless - they live empty lives.

In Grimm's time, even those unlucky goosebumps become vigilant, aggressive, enterprising, business_minded, and stain great, flaming foxes. The fox wants to eat goats. They sing a song before their death and ask them to feed the fox. Here are some thoughts on fairy tales. The fairy-tale folklore is the oldest, popular, massively large-scale genre of both large and small. They originated in a very long time on the basis of mythological worldview, ancient customs and rituals of our primitive ancestors. In fairy tales, people's dreams about the everyday life and the most noble human virtues are often expressed through

imaginary and living fables. Fairy tales have undergone a long process of formation as a genre. They are based on a simple story of primitive people. With the passage of time, storytelling also improved. Word worship, divine worship, animistic, totemistic, fetishistic beliefs, hallucinations, and dreams are all filled with fantasy, hunting, domesticating, believing in their beliefs, and not just animal products. The fairy tales about animals also began to emerge in the process of exploitation.

Gradually combining life experiences in these kinds of fairy tales, or laughing at the same flaws and flaws, has given the figurative character of fairy tales. As a result, figurative patterns began to appear in the animal fairy tales. As the feudal relations formed and social processes improved, the pattern of expression of these social relations in the fairy tales deepened, resulting in the emergence of the living fairy tales based on the fabrications of life. In this way, fairy tales as a socio-aesthetic phenomenon are firmly established in folk epic creativity. In fairy tales, fictional myths play a major role. They are also unique in their structure. In many fairy tales, traditionally fairy tales travel to the world, to other places and countries in search of a mate. When an epic hero travels to fulfill certain conditions, to eliminate certain deficiencies, to find the parchment he sees or heard in his dream, he often finds his place in the country. There is some historical basis for this motivation. Professor H. Egamov writes that “one of the most common forms of marriage in fairy tales is exogamy. During the offspring, the offspring are related to each other and are not allowed to intermarry within the seed. Their wives and daughters are married to another man ... Probably because of the influence of exogamy, folk tales, including fairy tales, often find their way out of the country, far away. In search of a girl who has seen or heard someone dreaming or painting, he is on a journey. ”

Discussion. The fairy-tale of each nation reflects the history, spiritual and cultural way of life, its inner world, its beliefs, its social relations with other fraternal nations, its customs, its climate and its natural conditions. It serves as an important source of learning. Fairy tales have a unique artistic and composition structure. They are created and executed in the same artistic forms. The entry, the start, the 15 knots, the epic adventure and the ending are the basis of a fairy-tale composition. Traditional fairy tales are a common feature of the fairy tales of all peoples of the world.

The purpose of the traditional introduction is to draw the attention of the audience to a point, to prepare for a fairy tale. Traditional inputs aim to create an imaginative backdrop that suits the nature of the plot, creating an uplifting, fun mood in the audience and audience. Usually, traditional inputs are in the form of prose pieces that are worshiped and represent information about time and place. In the ancient literary monuments of many peoples, in particular, in myths and legends, fairy tales are closely related: this is the highest imagination of man and his great and glorious mission on Earth. Heroes, wisdom - intelligence, generosity, goodness and beauty are reflected in hymns. Scientists rightly argue that the myths have served as a source for the development of scientific ideas, the emergence of philosophy, literature, fine arts, sculpture, architecture, music and theater.

The earliest fairy tales depict various national ceremonies, customs, and tribal traditions. Or they may be related to the plot of the mythical myths. Over time, with the development of human society, children have been "absorbed" in fairy tales and legends (or, as they have done to their little ones, the best things they have ever done). Later, along with some of the most vivid examples of world literature, they "absorbed" such works as “Robinson Crusoe”, “Gulliver”, “Gargantyua”. Folklore studies folklore genres within three literary types. The concept of species has a broad meaning. It covers a variety of genres. The types differ from each other by the nature of the depiction of reality. While the epic reflects reality in a plausible and narrative form, the lyric subjectively depicts human experiences and experiences from reality; the drama presents life scenes through the character's speech and action.

According to Professor B.Sarimsakov, three types of literature can also be applied to folklore, but these three literary types should be distinguished as separate species, not just folklore, puzzles, appeals, accusations and curses. In this context, the scientist divides the composition of genres of Uzbek folklore into the following types: 2. Lyrics: love songs, rituals, labor songs, lapes; 3. Drama: oral drama, laughter story, puppetry, askia; 4. Special type: simple sitting greetings, cursing, swearing, proverbs, parables, riddles and other expressions. Traditionalism is a product of folk art. It has its own socio-historical sources. It is well known that the earliest examples of folklore were created in primitive society, reflecting the prevailing traditions and peculiarities of the people of that time. This provides a certain stability of the form, plot, images and motives of folklore.

The centuries-old artistic taste of the people has aesthetic taste, and folklore always follows these folk aesthetic principles. This is an objective law for the folklore. As we study the system of genres of English and Uzbek folklore, this system is, first, to the generality of their ideological and artistic principles; secondly, to their historically developed relationships; Thirdly, we analyzed the genres' origin in connection with their

historical destiny. We have identified the following in our analysis: 1. Common ideas and artistic principles in the genres of English and Uzbek folklore. Each genre, despite its distinctive features, also possesses something in common that unites them in a single system. These are: a) All genres in English and Uzbek folklore are intertwined in their ideals, and they all express the life, spirit, dreams, joy and happiness of the people; The folklore of both nations aims to portray the spirit of the people. b) The interrelationships between folklore genres are also reflected in their similarities in reflection of reality.

Each genre, by its features, represents a certain aspect of life. For example, certain genres reflect folk history: poems, historical songs, legends, myths. While the lyric songs reflect their personal experiences, proverbs and sayings reflect the lessons learned from the people's moral views and life experiences. These features can be seen in the oral traditions of both nations; c) the ideological similarity of folklore genres, as well as the commonality of the task of expressing the reality, and they have similarities, themes, themes and characters; d) The folk aesthetic principles are also common to the genres of folklore: providing simplicity, conciseness, compactness, plausibility, poetic nature, and the moral value of heroes (positive and negative); e) genres of folklore are related to the generality of the system of artistic and visual means: symbols, figurativeness, specificity in the form of a particular system. 2. Interaction of genres. Relationships between genres are a complex process that involves interaction, enrichment, and enrichment. a) Genetic relationship of genres.

The emergence of each of the genres in folklore is the main feature of genetic communication. For example, in the folklore of Uzbek folklore the origin of some of the genre of folklore was a source of folk tales, and in turn, the genre of the poems originated on the ground of the epic poems. Judging by the commentary on folklore, the proverb came as a final summary of the story; The same can be said about the English poems, but the historical song often replaces the historical process in English folklore. b) the presence of a work of the same genre in the composition of another genre. This feature in folklore can be seen in the proverb of the proverb genre, whether in a poem, a fairy tale or a song. In some fairy tales, it is possible to find puzzles as a prerequisite for testing the hero's wisdom; c) Comparison of one work in several genres. The prolonged existence of genres makes it possible for them to be interconnected or to switch from one piece to another. 3. The principle of historical similarity between the genres of English and Uzbek folklore.

Genres of Uzbek folklore did not appear at the same time. The oldest genres of folklore are myths, myths, legends, songs based on magic, as well as seasonal rituals, followed by fairy tales, poems, proverbs and puzzles, followed by anecdotes, folk songs, and soldiers, genres such as historical songs. Historically, the system of genres of Uzbek folklore has evolved, developed, and even undermined these processes. Genres of English folklore have also evolved from myths to poems, from poems to fairy tales, from fairy tales and poems to historical and romantic songs. In conclusion, folklore works have made a significant contribution to the development of world literature as a creative work of the people. In the history of nations and nationalities, oral issues occupy a leading place. The interplay between the genres of folklore, the interdependence of the principles, the complementarity of genres testify to the enrichment of folklore. In this section we have explored the peculiarities of similarities between the two continents, the two cultures, and the examples of the oral traditions of the English and Uzbek peoples, despite the fact that the two countries are not related. expressed our thoughts.

The similarities and similarities between the English and Uzbek folklore are indicative of the fact that in the history of mankind all nations' cultures have evolved equally, and are a vivid example of the complementarity and expansion of the peoples of the world in world civilization. The similarity between genres and ideas is a clear confirmation of our idea. Early writers, investigators and publishers of some samples of Uzbek folklore were European tourists, ambassadors and scholars living in the second half of the 19th and early 20th centuries. There are important notes on the life, customs, and oral traditions of the Uzbek people in the diaries and works of such scholars as A. A. Kushakevich, N. Lapunova, A.Vasilev, A. N. Samoylovich. There are also impressions of folk songs, clowns, hobbies, and folk festivals; some oral drama and some fairy tale details. N. P. Ostroumov's contribution is to the collection and publication of Uzbek folk tales, puzzles, proverbs and illustrations and oral theater samples. Although he was originally a missionary, his work in this field was an important contribution to the study of Uzbek folklore. The Uzbek folk tales have a rich plot, perfect art, stable composition and popularity in the world folklore. The ancient national customs and rituals play a decisive role in them, and the national image of the people is embodied in the whole picture.

That is why they have long attracted the attention of historians, archaeologists, ethnologists, local historians and literaries, folklore and linguists. There are many similar topics between English and Uzbek

folk tales. In this regard, similar themes in the fairy tale are included in the series of portable themes. The similarities in these plots, and the conformity of the national aspects are one of the key issues that need to be learned in the field of literary relations. This is because every nation and ethnic group in their history can see examples of other nations' histories.

In English folk fairy tales, as in other people's fairy tales, diligence, intelligence, ingenuity, courage, heroism are sung, and laziness, stupidities are discussed, and cruelty is discussed. English folk fairy tales began to be collected and published later than fairy tales of other countries. The first English fairy tales began to appear in the late nineteenth century. The first was the collection of English folk tales by the president of the English Folklore Club Joseph Jacobs, and published a two-volume British folk tales collection. It was difficult to collect fairy tales, as many of them were forgotten. Joseph Jacobs did not artfully edit or process fairy tales like Charles Perro and the Brothers Grimm, but instead published them in folklore. Some English fairy tales are reminiscent of other people's fairy tales. It is very similar to German and French fairy tales. The history of England, Germany and France is interrelated, and it is natural that other peoples influence the English folklore. But the English fairy tale is actually unique. The English folk fairy tales are unique and diverse. The texture has a unique role, with heroes, unclean powers, images of creatures, fairy tale ending and romance.

Conclusion. Fairy tales constitute a vital component of world cultural heritage, reflecting both national specificity and universal human values. The works of the Brothers Grimm exemplify the dynamic relationship between tradition and innovation, invariability and variability, especially within the context of literary adaptation and translation. Their contributions extend beyond folklore into linguistics and cultural studies, influencing generations of scholars. Comparative folklore research reveals that despite geographical and cultural differences, nations share common narrative patterns and moral ideals. The study of fairy tales thus provides valuable insight into the collective consciousness of humanity and underscores the role of folklore in fostering intercultural understanding and literary development.

REFERENCES:

1. *Allworth E. Uzbek Literary Politics. 1964. - P.180.*
2. *Arzamaseva I.N., Nikolaeva S.A. Children's literature. - M.:Academy, 2000.*
3. *Dilafruz Karimova. (2024). Variation and invariance of means of expression. American Journal of Innovation in Science Research and Development, 1(3), 71–77.*
4. *Halimovna K. D. (2023). Variability and Invariability in Uzbek Translations of Brothers Grimm's Fairy Tales. International journal of language learning and applied linguistics, 2(3), 83–88. Retrieved from http://inter-publishing.com/index.php/IJLLAL/article/view/1240.*
5. *Halimovna K. D. On the history of the creation of grimm brothers'fairy tales and their translations into uzbek // Euro-Asia Conferences. – 2021. – Т. 3. – №. 1. – С. 85-87.*
6. *Kayumov O. History of foreign literature.- Tashkent: Teacher, 1979.*
7. *Каримова Д. Х. Вариантность в переводе (на примере произведений братьев Гримм) // Вестник науки и образования. – 2019. – №. 4-2. – С. 43-46.*
8. *Juraev M. Magic numbers in Uzbek folk tales. - T .: Science, 1991. - P.152.*
9. *Musaqulov A. Historical bases and art of Uzbek national lyric: Philol. sciences doc. diss. autoref.- T., 1995. –P.41.*
10. *Propp V.Ya. The historical roots of a fairy tale - Leningrad: Leningrad State University. 1986. - P.430.*
11. *Safarov O. Uzbek folklore. Textbook. T., "Music", 2011.*

UO‘K 82

SHERMUHAMMAD MUNIS TARJIMASIDAGI “RAVZATU-S-SAFO” ASARIDA QO‘LLANILGAN TURKIY QATLAMGA MANSUB LEKSIKA BO‘YICHA AYRIM QARASHLAR

Kuryozova Dilfuza Amanbayevna,
Xorazm Ma’mun akademiyasi doktoranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada eski o‘zbek tili davriga oid mashhur asarlardan biri Munis tarjimasidagi Ravzatu-s-safo” asari leksik tahlilga tortilgan. Xususan, faol leksik birliklarning tarkibi hamda o‘z va o‘zlashma qatlamga mansubligi haqida mulohazalar yuritilgan. Maqolada, ayniqsa, qadimgi va o‘rta asr turkiy tiliga xos bo‘lgan so‘zlar, ularning sinonimik qatori, funksional yuklamasi hamda matnning badiiy-estetik talqiniga ko‘rsatgan ta’siri alohida yoritiladi. Xususan, faol leksik birliklarning tarkibi hamda o‘z va o‘zlashma qatlamga mansubligi haqida mulohazalar yuritilgan. Maqolada, ayniqsa, qadimgi va o‘rta asr turkiy tiliga xos bo‘lgan so‘zlar, ularning sinonimik qatori, funksional yuklamasi hamda matnning badiiy-estetik talqiniga ko‘rsatgan ta’siri alohida yoritiladi. Shuningdek, ayrim turkiy leksik birliklarning fonetik-morfologik xususiyatlari, ularning o‘zbek adabiy tilining tarixiy rivojlanishidagi o‘rni ham baholanadi. Tadqiqot natijalari Munis tarjimasining nafaqat tarixiy manba sifatidagi, balki turkiy til madaniyatining rivojida muhim lingvistik hodisa sifatidagi ahamiyatini asoslab berishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *turkiy qatlam, leksika, tarixiy-etimologik tavsif, qo‘shimcha, sheva, “Ravzatu-s-safo”, Shermuhammad Munis, Muhammad Rizo Ogahiy.*

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ЛЕКСИКЕ ТЮРКСКОГО ПЛАСТА В ПРОИЗВЕДЕНИИ “РАВЗАТ АС-САФА”0 В ПЕРЕВОДЕ ШЕРМУХАММАДА МУНИСА

Аннотация. *В данной статье анализируется лексика одного из знаменитых произведений эпохи староузбекского языка – “Равзат ас-сафа” в переводе Муниса. В ней излагаются соображения о составе активных лексических единиц и их принадлежности к исконному и заимствованному пластам. В статье, в частности, освещаются слова, свойственные древнетюркскому и среднетюркскому языкам, их синонимические ряды, функциональная нагрузка, а также их влияние на художественно-эстетическую интерпретацию текста. Кроме того, оцениваются фонетико-морфологические особенности отдельных тюркских лексических единиц и их роль в историческом развитии узбекского литературного языка. Результаты исследования служат обоснованию значимости перевода Муниса не только как исторического источника, но и как важного лингвистического явления в развитии тюркской языковой культуры. Также оцениваются фонетико-морфологические особенности отдельных тюркских лексических единиц и их роль в историческом развитии узбекского литературного языка.*

Ключевые слова: *тюркский пласт, лексика, историко-этимологическая характеристика, аффикс, диалект, “Равзат ас-сафа”, Шермухаммад Мунис, Мухаммадриза Агахи.*

SOME PERSPECTIVES ON THE TURKIC LEXICAL LAYER IN SHERMUHAMMAD MUNIS'S TRANSLATION OF “RAVZATU-S-SAFO”

Abstract. *This article analyzes the lexicon of “Ravzatu-s-safo” as translated by Munis, one of the most prominent works of the Old Uzbek language period. It examines the composition of its active lexical units and their classification into native and borrowed layers. The article specifically highlights words characteristic of the ancient and medieval Turkic languages, their synonymic series, functional load, and their influence on the artistic and aesthetic interpretation of the text. Furthermore, the phonetic-morphological features of certain Turkic lexical units and their role in the historical development of the Uzbek literary language are assessed. The research findings serve to substantiate the significance of Munis's translation not only as a historical source but also as an important linguistic phenomenon in the development of Turkic language culture. Additionally, the phonetic-morphological features of some Turkic lexical units and their place in the historical development of the Uzbek literary language are also evaluated.*

Keywords: *Turkic layer, lexicon, historical-etymological description, affix, dialect, “Ravzatu-s-safo”, Shermuhammad Munis, Muhammadrizo Ogahi.*

Kirish. Eski o‘zbek tilida hozirda “ko‘rishni istab g‘amgin bo‘lmoq”, “sog‘inch his etmoq” mazmunidagi sog‘in- (sag‘in-) fe’li ushbu mazmundan tashqari “hisoblamoq”, “tushunmoq”, “gumon qilmoq”, “o‘ylamoq” ma’nolarini beradi. Shuningdek, sag‘indurmoq fe’li “eslatmoq”, “esga solmoq”; “esga olmoq” mazmunlariga ega. Jumladan, Asarda sag‘in- fe’lining quyidagi ma’no qirralari ko‘zga tashlanadi: 1. O‘ylamoq. 2. Hisoblamoq, ...deb bilmoq. 3. Faraz qilmoq; tasavvur qilmoq. 4. Umid qilmoq, umid bog‘lamoq. 5. Gumon qilmoq. 6. Sog‘inmoq, istamoq. Shuningdek, Asarda sag‘indurmoq fe’lining “eslamoq” asosida yuzaga kelgan “qayg‘urmoq”, “g‘amini emoq” semasi ham mavjudligini ko‘ramiz.

Tadqiqot usullari.

Tadqiqotda kompleks lisoniy tahlil usuli qo‘llandi:

Leksik-semantik yondashuv — asosiy terminlarning ma’no doirasi aniqlanib, kontekstual tahlil qilindi;

Falsafiy va irfoniy sharh — terminlarning kalom, hikmat va tasavvufdagi talqinlari solishtirildi;

Konseptual tahlil — “mavjudot”, “mufradot”, “murakkabot” kabi atamalarning semantik iyerarxiyasi ochib berildi.

Natijalar va muhokama. Ayrim mulohazalar har ikkala ma’no o‘rtasida bog‘liqlik borligini ko‘rsatib, har ikkala mazmun biror nuqtada tutashishini ochib beradi. Bu fe’lning hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lgan “biror kishi haqida qayg‘urmoq” ma’nosini beruvchi saqi asosida shakllanganini e’tiborga olsak, saqi // sag‘ining o‘zi qachonlardir mustaqil bo‘lgan “istamoq” yoki “yaxshi ko‘rmoq” ma’nosidagi sa-ga borib taqalishi yanada oydinlashadi. G.Ramsted bu ma’nolarni tungus tilida mustaqil holda “gapirmoq”; “o‘ylamoq”; “qilmoq” ma’nolarini beruvchi sa- fe’liga qiyosan belgilaydi. Bizningcha, bu fe’lning tungus tilidagi dastlabki ikki ma’nosi turkiy tillarda ham bo‘lgan. Deylik, sav // sag‘ – “xabar” hamda hozirgi vaqtda “kuyov tomondan qiz tomonning roziligini olish uchun vakil qilingan shaxs”; qadimgi turkiy va XI-XIV asr yodgorliklarida “elchi”; “payg‘ambar” ma’nolaridagi savchi so‘zlari shu mazmun asosida shakllangan. Sa-ning “istamoq” ma’nosi va fe’l maylini ifodalash vazifasiga o‘tishi xususida turkologiyada e’tiborli ishlar qilingan. E’tibor qaratsak, sa-ning ma’nolaridan biri “o‘ylamoq”. Analogiya asosida fikr yuritsak, saq // sag‘ shaklida “o‘y”, “fikr” ma’nolaridagi ot shakllangan. Undan -n qo‘shimchasi vositasida saqi // sag‘i shaklli o‘ylamoq < istamoq < qayg‘urmoq < fikr qilmoq < ... deb o‘ylamoq < gumon qilmoq kabi ma’noli fe’l yuzaga kelgan. Yuqorida nazarda tutilgan har ikkala ma’noning tutash nuqtasi, bizningcha, mana shudir. Saqin- fe’lining qadimgi turkiy obidalarda ham “andisha qilmoq”; “mulohaza qilmoq” mazmunini kasb etishi uning semantik taraqqiyoti ildizlari chuqurligini ko‘rsatadi: “buncha isig kuchug bartukgaru saqinmati” – “Shuncha mehnatini, kuchini sarf qilganini andisha qilmay...”.

Turkiy qatlamga mansub so‘zlar ichida ayrim tadqiqotchilar tomonidan genetikasi boshqa tillarga xos deb belgilanganlari ham bor. Jumladan, “itsimonlar oilasiga mansub yirtqich hayvon” nomi bo‘ri turkiy tillarga eroniy tillardan o‘zlashgan bo‘lishi mumkinligi qayd etilgan. Ko‘plab turkiy tillarda, jumladan, oltoy, bolqor, qirg‘iz, qoraqalpoq, qumiq, tuva tillarida bo‘ri; boshqird, tatar tillarida bori; qozoq, turkman, uyg‘urchada bori; xakaschada por; yoqutchada bori shakllarida bo‘lgan bu so‘z xususida H.Vamberi bor – “kulrang” so‘zi asosida paydo bo‘lgan, degan fikrni o‘rtaga tashlaydi [2, 59]. Bori so‘zining genetikasini eroniy tillarga nisbat berish dastlab fransuz turkologlari ishlarida kuzatiladi. Ular bu hayvon nomi so‘g‘dchasi *wyrk*, sanskritchasi *vikah* – bo‘riga tovush tarkibi jihatidan yaqin bo‘lganini asos qilib oladilar. To‘g‘ri, eroniy tillardagi qadimgi w keyingi taraqqiyot davomida g (*winas – gunah* “gunoh”) yoki b ga almashishi kuzatiladigan holat. Lekin “bo‘ri” so‘zini eski o‘zbek tilida ham mavjud bo‘lgan forschasi “gurg” (hozirgi fors adabiy tilida “go‘rg”) etimologiyasiga nazar solsak, bu o‘rinda ushbu asos o‘zini oqlamaydi. Go‘rg “bo‘ri” ma’nosida eroniy tillarning ko‘pchiligida mavjud bo‘lib, qadimgi fors tilida varkana, “Avesto”da vehrka, pahlaviyda gurg, sanskritda vrka, koshoniyda var, varg, verg, mozondaroniyda vurg, kurdchada varg, afg‘on (pushtu) tilida lug, kurd tilida varg, balujchada gvarg, yag‘nob tilida aurak shakllariga ega. Agar v – g hamda r – l fonetik hodisasini hisobga olsak, ruscha volk (bo‘ri), inglizcha volv, fransuzcha lout so‘zlari umumiy o‘zakka ega bo‘lib chiqadi. [3, 58] E’tibor beraylik: ushbu umumiylikka ega hech qaysi tilda so‘zning ikkinchi g yoki k undoshi tushib qolmagan. Shunga ko‘ra, agar bo‘ri ushbu so‘zga aloqador bo‘lganida hech bo‘lmasa ayrim turkiy tillardagina borok yoki borog shaklida bo‘lishi kerak edi. Holbuki, yuqorida uning ko‘pchilik turkiy tillardagi shaklini ko‘rib chiqdik. Demak, turkiy tillarning ham, eroniy tillarning ham fonetik qonuniyatlari hamda har ikkala tildagi asoslarning bir-biriga qiyosi ular alohida-alohida so‘zlar ekanini ko‘rsatib turibdi.

*Bo‘ri*ning turkiy tillardagi yana bir sinonimi qurt esa ayrim, xususan, o‘g‘uz guruhi tillarida shu ma’noni anglatadi. Masalan, ozarboyjoncha g‘urd, turkmancha g‘urt, turk tilida kurt. Bu so‘zning turk tilida ham, eski o‘zbek tilida, jumladan, asarda ham matn mazmuniga muvofiq goh qurt (hashorot turi), goh bo‘ri

ma’nosini anglatishi yoki “Devonu lug‘oti it-turk”dagi qo‘shiqlarning birida “qush, qurt qamug‘ tirildi” [1, 75] misrasining uchrashi bu so‘z dastlab jonivorlarning umumiy nomi bo‘lganidan darak beradi.

Asar leksikasi tizimidagi ayrim so‘zlar hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi ma’nosi mavjud bo‘lsa ham, shaklan farqlanadi. Jumladan, tag‘ayi so‘ziga uning etimologik talqinida ayrim mulohazatalab o‘rinlar mavjudligi bois e’tibor qaratamiz. Asarda ham bu so‘z hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi kabi “onaning aka yoki ukasi” ma’nosida ishlatilgan.

Ba’zi adabiyotlarda bu so‘z etimologiyasi “ona” ma’nosini anglatgan tay so‘zi bilan asli “aka” ma’nosini bergan ag‘a otining birlashuvi natijasida yuzaga kelgani izohlanadi. Avvalo, boshqird, qozoq, tatar va chuvash tillaridan tashqari deyarli barcha turkiy tillarda mavjud ushbu so‘zning shakl va ma’nolariga e’tibor qarataylik: oltoycha *taay*, qirg‘izcha *tay*, tuvacha *daay*, xakascha *tay*, sho‘r tilida *tai*, yoqutcha *taay*, ozarboyjoncha *dayi*, turkcha *dayi*, turkmancha *dayi*, qoraqalpoqcha *dayi*, gaguzcha *dayika* yoki *dayin* kabi. Shunisi qiziqarliki, uyg‘ur tilini hisobga olmaganda bu so‘zning boshqa turkiy tillardagi shakli tarkibida ag‘a so‘zi mavjud, deb fikr bildirish uchun asos yo‘q. Ularning qiyosidan mazkur so‘z tarkibidagi unlining cho‘ziqligi, to‘g‘rirog‘i qavatlanishi natijasida *daay, taay, ta:y* shakllarining yuzaga kelishi keyinchalik ular orasida “g‘” undoshining paydo bo‘lishiga olib kelgani ko‘zga tashlanadi. Bu holat o‘zbek tilida keyinchalik ham yuzaga kelganiga ko‘plab misollar bor. Masalan, sahl (arabcha “oson”) o‘zlashmasi o‘zlashish jarayonidagi ma’no o‘zgarishi natijasida “biroz” mazmunini kasb etgan va bo‘g‘iz “h” undoshining tushishi undagi unlining qavatlanishini ta’minlaydi (nihol shevalarda naal // na:l deyilgani kabi): saal. Bu kabi so‘zlar ayrim shevalarda *sag‘al, nag‘al* kabi shakllarda ishlatilishi taay shakli tag‘ay ko‘rinishi olganligini asoslaydi. Aslida tay bo‘lgan bu so‘zda unlining qavatlanishining sababi bor. (Bu haqda keyinroq so‘z yuritamiz). Mazkur so‘z “Devon”da tag‘ay [1, 35], Ibn Muhannaning lug‘atida tag‘ay (ona tomondan bobo) shakllarida berilishi bu jarayon ancha ilgari yuz berganidan darak beradi.

So‘zning birinchi tarkibiy qismi bo‘lgan “ona” ma’nosini anglatishi talqin qilingani xususida quyidagi mulohazalarni bayon qilish mumkin. Agar “tay” “ona” ma’nosida bo‘lsa, nega “onaning aka-ukasi” ma’nosidagi so‘z unga “tegishli” (bu haqda qoy so‘zining tavsifida aytib o‘tgan edik) ma’nosidagi i qo‘shilgan deb hisoblagan taqdirda ham barcha, hech bo‘lmasa aksar turkiy tillarda tayi yoki dayi shaklida emas. Agar *-y // -ay* qo‘shimchasining ma’nolariga e’tibor bersak, ulardan biri kichraytirish-erkalashdir. Masalan, Xorazm shevalarida “Apa!” “Ona!”, “Apay” esa “Onajon!” mazmunini anglatadi. So‘zning tarkibidagi tay “ona” mazmunini anglatgan holda ham, taay // daay so‘zlari erkalash formasi bo‘lib qoladi va uning oltoy, tuva, qirg‘iz, xakas, yoqut kabi xalqlar tillaridagi ma’nosi mantiqsiz bo‘lib chiqadi. Bunday bo‘lmasligi tabiiy holat. Shuning uchun ham bu so‘z tarixini yana ham chuqurroq bir nuqtadan – qadimiy ta- o‘zagidan izlash ma’qul. Agar hozirgi o‘zbek tilidagi tashla-, taq-, tort-, top- fe’llarini jamlab ham mulohaza qilsak, ta- o‘zagida makon, makon bo‘lganda ham “ichkari”, “o‘z” semalariga o‘rin mazmuni borligi yaqqol seziladi. Deylik, taq- fe’li qaq- fe’liga o‘xshab asos anglatgan mazmunni o‘zlashtirish, tart- (tar+t) asos anglatgan ma’noga tomon harakat (qiyoslang: qar-, kir-, bar-, ber-), tap- esa asos anglatgan ma’no uzra harakat (qiyolang: qap- // qav- // qab-, chap-) mazmunlari asosida shakllangan. Shunga ko‘ra, ta- asosining birlamchi ma’nosi “ich”, “o‘z” ekani bir qadar oydinlashadi. Taydagi “y” esa yaqinlik semasiga ega bo‘lgani shubhasiz. Shuning uchun ham u “asosdan anglashilgan ma’no tomonga...” mazmunidagi -r // -ar qo‘shimchasi bilan mazmunan yoki funksional sinonimlik kasb etadi. Eski o‘zbek tilidagi qorar- hozirgi o‘zbek tilida qoray- shaklida ishlatilishi tasodifiy emas. Bu tip so‘zlarning ayrimlari esa hozirda poetik nutqda bo‘lsa ham parallel ishlatilmoqda: sarg‘ar- sayg‘ay. “Yoshlik zangor fasl, kechdi, sarg‘ardi” (Rauf Parfi).

Xulosa. Xullas, tahlil va qiyoslar tay dastlab “yaqin”, “o‘zniki” mazmunini anglatgan so‘z bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu mazmundagi so‘z “ona urug‘i” mazmunidagi qarindoshlik terminiga aylanishi ajdodlar hayot tarzi bilan izohlanadi [4, 39]. Turkiy xalqlarning ota urug‘iga ham, ona urug‘iga ham birdek e’tiborli bo‘lgani (bu qadar e’tibor hamma xalqlar ham o‘tmishida bo‘lavermagan) “bu so‘z ona urug‘i davrida shakllangan bo‘lishi mumkinmi, ota urug‘i davrida shakllangan bo‘lishi mumkinmi?” – degan savollarning ikkasiga ham javob bera oladi. Keyinchalik unga “tegishli” mazmunidagi i (bu aslo yo-yi nisbat emas) qo‘shilib, “ona urug‘iga mansub” ma’nosidagi tayi // dayi // taayi // tag‘ayi so‘zlari hosil bo‘lgan. Bu holat so‘zning tarixida “tay”dan keyingi ikkinchi bosqich bo‘lib, tayi ona urug‘iga mansublikni umumiy tarzda ifodalashini qirg‘iz tilida taga (tay so‘zidan tashqari) “ona tomondan bobo” ma’nosida ishlatilishi yoki Ibn Muhanna qayd etgan ma’no bilan izohlanadi. Shu tariqa tag‘ayi (tog‘a) ona urug‘iga mansub kishi, xususan, er kishi ma’nosini bildirgan.

Yuqorida tay so‘zi “yaqin”, “o‘zniki” ma’nosi asosida “ona urug‘i” mazmunini kasb etganligini ko‘rdik. Bu so‘zning keyingi ma’no va vazifalaridagi taraqqiyoti yanada qiziqarli. Xuddi shu “yaqin”, “o‘zniki” ma’nosi uning erkalash-hurmat ma’nosiga asos bo‘lgan. O‘zbek ismlari tarkibida tay komponentli

Anortoy, Qo‘chqortoy kabi antroponimlarda shu mazmun yotadi. Bu holatni boshqa turkiy tillarda ham kuzatamiz. Jumladan, qozoq tilida apa so‘zidan shakllangan apatay notanish ayolga nisbatan murojaat shakli; din arbobi (demak, hurmatli shaxs)ning xotini ma’nolari bilan ishlatiladi. E.Sevortyan ta’kidlagan “tay” so‘zining “ona” ma’nosi xuddi shu tarzda shakllangan. Bu holat hozir ham diniy bilimga ega bo‘lgan ayollarga yoki din arbobi (qadimda maktabdorlar)ning xotinlariga nisbatan otinoyi so‘zining qo‘llanishi bilan qiyoslasak, nominatsiya tamoyili bir qadar ravshanlashadi.

Keyinchalik xuddi shu erkalash-hurmat mazmuni uning “o‘xshash”,“-simon” ma’nolari tomonga siljitgan. Shu mazmun uning qo‘shimcha sifatidagi ilk bosqichi sanaladi. Tay // day dastlab “o‘xshash”, “-simon” ma’nolari bilan so‘z tarkibida yasovchi vazifasida namoyon bo‘lgan. Masalan, turumtay // turuntay ma'lum bir qush turi bo‘lib, aynan “turnaga o‘xshash” (turna – turna) yoki “bo‘taloqqa o‘xshash” (turun – bo‘taloq) ma’nosini beradi. Shuning uchun ham bu qo‘shimcha hozirda “o‘xshash”, “kabi” (senday, menday) ma’nolari bilan shakl yasovchi vazifasini bajaradi. Uning tarixan -tay // -tey // -teg // -tek kabi shakllari borligini eslasak, hozirda -dek ko‘rinishiga ega bo‘lishi yo‘sini ham oydinlashadi. Darvoqe, bu qo‘shimcha Xorazm qipchoq lahjasida -day (vunday – “unday”) // -tay (qilichtay – “qilichdek”) shakllarida ham ishlatiladi. Shuning uchun ham tog‘a (Xorazmda har ikkala lahjada ham dayi) bilan -day shakl yasovchisi tarixan bir ildizga ega ekanligi ajablanarli emas.

ADABIYOTLAR:

1. *Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. II жилд. – Тошкент, Фан, 1961.*
2. *Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. III жилд. – Тошкент: Ўз ФАН, 1963.*
3. *Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т., “Ғ.Гулом” нашр., 1990.*
4. *Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билик. Т., “Ғ.Ғулом” нашр., 1971.*

UO‘K 82

Y.V.GYOTE IJODIDAGI TASAVVUFIY G‘OYALAR S.S. BUXORIY TALQINIDA

Maxmudova Muattar Maxsatilloyevna,
Buxoro davlat universiteti
Nemis filologiyasi kafedrasi dotsenti, PhD
Axtamova Nozanin Majnunovna,
Buxoro davlat universiteti filologiya va tillarni o‘qitish
(nemis tili) yo‘nalishi 11.3.nem 24-guruh talabasi

Annotatsiya. *Nemis adabiyoti garchi G‘arb adabiyotiga daxldor bo‘lsa-da, unga ham Sharq adabiyoti an’analari ta’siri borligi kuzatiladi. Xuddi shu jihat Sadriddin Salim Buxoriyning Gyote ijodiga, ayniqsa, uning o‘zi uchun ham ruhan yaqin bo‘lgan Hofiz she’riyati hamda tasavvuf adabiyotiga ergashib yozilgan “G‘arbu Sharq devoni”nini tarjima qilishga katta qiziqish uyg‘otdi. Mazkur maqolada S.S.Buxoriy va Y.V.Gyote ijodidagi ruhiy bog’liqlik hamda Y.V.Gyote asarlaridagi tasavvufiy g’oyalar S.S.Buxoriy tarjima mahorati borasida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Yohan Volfgang Gyote, Mag‘ribu Mashriq, G‘arbu sharq, tarjimon, mutafakkir, ijod, mavzu, devon, motiv, so‘fiylik.*

СУФИЙСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ И. В. ГЁТЕ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ С. С. БУХАРИ

Аннотация. *Хотя немецкая литература и относится к западной, в ней также наблюдается влияние традиций восточной литературы. Именно этот аспект пробудил у Садриддина Салима Бухари большой интерес к творчеству Гёте и побудил его перевести «Западно-восточный диван», который был написан в подражание духовно близкой ему поэзии Хафиза и суфийской литературе. В данной статье рассматриваются духовная связь в творчестве С.С. Бухари и И.В. Гёте, суфийские идеи в произведениях И.В. Гёте, а также переводческое мастерство С.С. Бухари.*

Ключевые слова: *Иоганн Вольфганг Гёте, Магриб и Машрик, Запад и Восток, переводчик, мыслитель, творчество, тема, диван, мотив, суфизм.*

SUFI IDEAS IN THE WORK OF J.W. GOETHE IN THE INTERPRETATION OF S.S. BUKHARI

Abstract. *Although German literature belongs to the Western literary tradition, the influence of Eastern literary traditions can also be observed within it. It was this very aspect that sparked Sadriddin Salim Bukhari's great interest in translating Goethe's «West-Eastern Divan», which was written in emulation of the poetry of Hafez and Sufi literature - traditions that were also spiritually close to Goethe himself. This article discusses the spiritual connection in the creative works of S.S. Bukhari and J.W. Goethe, as well as the Sufi ideas in J.W. Goethe's works as reflected in S.S. Bukhari's translation mastery.*

Keywords: *Johann Wolfgang Goethe, Maghreb and Mashriq, West-East, translator, thinker, creative work, theme, divan, motif, Sufism.*

Kirish. Jahon tarjimashunosligida milliylik va badiiylikni tarjimada qayta yaratish, adekvatlik va ijodiylik masalalari, milliy mentalitetga xos xususiyatlarni ochib berish, ularda kechgan tranformasion jarayonlarga ilmiy baho berish yo‘nalishidagi ilmiy-nazariy qarashlarni umumlashtirish masalasiga alohida diqqat qaratilmoqda. Jumladan, qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar o‘rtasida tarjimada milliy-madaniy hamda badiiy xususiyatlarning adekvat talqini, asliyatni shaklan va mazmunan yaxlitlikdagi ijodiylikni nazariy hamda amaliy izohlash talabini keltirib chiqardi. Zero, tarjimashunoslik sohasida mazkur masalalar bo‘yicha salmoqli tadqiqot ishlari amalga oshirilgan bo‘lsa-da, tillar o‘rtasida tarjima sohasida o‘rganilishi lozim bo‘lgan muammolar muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Dunyo adabiyotshunosligida o‘zbek adabiyoti va uning bir qismi bo‘lgan Buxoro adabiy muhiti, qadimdan bu hududda yashab ijod qilib, yaratgan ilmiy, diniy-ma’rifiy, badiiy tarjima asarlari bilan nomi dunyoga tanilgan ulug‘ insonlar hayoti va ijodini o‘rganish bo‘yicha izlanishlar olib borilmoqda. Buxoro adabiy muhitining to hozirgacha davom ettirib kelinayotgan poetik an’analarini ilmiy o‘rganish hozirgi adabiyotshunoslik rivojining xususiyatlarini, janrlar takomilini, badiiy-

estetik tajribalarning yangilanish ehtiyoji va ijtimoiy-psixologik asoslarini aniqlash hamda baholash imkonini berishi, yaratilgan asarlarning mazmun-mohiyatini, janriy tarkibi va uslubiy yo‘nalishlarini chuqur anglash uchun mualliflar ijodini ular yashagan davr va muhit bilan bog‘liqlikda o‘rganish masalalariga alohida diqqat qaratilmoqda.

Shoir va tarjimon Sadriddin Salim Buxoriy nemis tili mutaxassisligini egallash maqsadida uni chuqur o‘rganishga bel bog‘lar ekan, avvalo, shu tilda ijod qilib, ona tilining nufuzini o‘z durdona asarlari bilan dunyo miqyosiga ko‘targan, shu asosda uni katta mehr bilan ardoqlashini isbotlagan mutafakkir shoir I.V.Gyote ijodini sevib o‘rgandi. U Gyoteni faqat ijodkor sifatida emas, balki mohir tarjimon sifatida ham e’zozlab, o‘zining Gyote bilan ma’nan va ruhan ichki yaqinligini chuqur his qildi. Buni tarjimonning Gyote ijodini ilmiy-ijodiy o‘rganish borasidagi ko‘p yillik ijodiy mehnati va erishgan natijalari asosida dalillash mumkin, albatta.

S.Salimov ijodida G‘arbu Sharq mavzusi va obrazi hamisha bo‘rtib turadi. Buning yaqqol isbotini shoirning quyidagi misralari ham tasdiqlay oladi:

Yakka odam haq bo‘lishi mumkin,
Yakka Odam xalq bo‘lishi mumkin.
Yakka Odam G‘arb bo‘lishi mumkin,
Yakka Odam Sharq bo‘lishi mumkin.

Ko‘rinyaptiki, S.Salimov ushbu misralarida Haq // Xalq // G‘arb // Sharq so‘zlarini o‘zaro muvoziy qo‘llab, mantiqiy parallelizmni hosil qilmoqda.

Shoir ***“G‘arbu Sharq devoni” tarkibida keltirilgan “Jaloliddin Rumiy so‘zi” she’ri*** bir o‘rinda ulug‘ shoir tilidan quyidagi e’tirofni keltiradi:

G‘arb ham o‘zim, Sharq ham o‘zim,
Nohaq o‘zim, haq ham o‘zim.

Yana bir o‘rinda G‘arbning Sharqdan, Sharqning esa G‘arbdan o‘rgangani ta’kidlangan:

Qolib Rumiy, Navoiy, Halloj,
O‘rganmasdan Bedilni,
Singdiribman, ongga, ajabo,
Feyerbax, Kant, Gegelni.

Shoir G‘arb va Sharq ilm-faninigina emas, odob-axloq normalarini ham tilga olgan:

G‘arbda ayb yo‘q fahsh ila zino,
Avrat yopmay yurishar, ammo –
Bunda rashk ayb sanalar ekan,
Ayb sanalar ekan sharm-hayo!

Zamon keldi, g‘aflatni tark et,
Quyoshday balq o‘zingni Sharq et!
Yomondan-da yaxshini farq et,
Ey o‘zini unutgan odam!

S.Salimov – “G‘arbu Sharq devoni”ning o‘zbek tarjimonlaridan biridir. U nemis tili mutaxassisi bo‘lganligi tufayli bu asar muallifi Gyotening she’riy olamini yaqindan anglay oldi. Shuning uchun unga bu asarning yana bir o‘zbek tarjimoni Maqsud Shayxzodaga nisbatan yoki Gyotening yana bir mashhur asari – “Faust” tarjimoni E.Vohidovdan ko‘ra, “G‘arbu Sharq devoni”ning sharqona ruhini ifodalash va o‘quvchilarga yetkazish sal oson kechgani ayonlashadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sharqona madaniyat, islomiy qarashlar asosida o‘sib-ulg‘aygan shoir-tarjimonga orttirgan tasavvufiy bilimlari ham yaqindan yordam berdi. Shuning uchun S.Salimovga nemis shoiri Gyote tomonidan “G‘arbu Sharq devoni”da o‘ziga xos tarzda talqin qilingan Qur’on motivlari, so‘fiylik g‘oyalarini “ochish” u qadar qiyin kechmadi. Lekin Gyote favqulodda keng tafakkur egasi va Sharq dunyoqarashining buyuk ixlosmandi bo‘lsa-da, baribir g‘arb dunyoqarashi vakili edi. Shu sababdan uning devonida sharqona motivlar g‘arbona she’riyat texnikasi va tamoyillari asosida ifodalangani sezilib turadi.

Devon bir necha lirik sikllardan tarkib topgan. Ular “noma” shaklida bir-biri bilan mantiqan ulangan. Asarning “Hijrat” deb boshlanuvchi qismi uning umumiy ohangi, ruhi, tasvir va she’riy motivlari dunyosiga olib kiradi. Shoir bunda arabcha “hijrat” so‘zini shunchaki qo‘llamagan. Bu bilan u 622 yilda Muhammad payg‘ambarning Makkadan Madinaga qochib ketish, ya’ni ko‘chish voqeasiga ishora qilish orqali o‘zining 1788-yilda Veymarning zulm muhitidan qochish istagini bildirgan.

Shuning uchun M.Shayxzodaning tarjima variantida Muhammad payg‘ambarning xatti-harakatlari bilan bog‘liq mazkur voqea o‘rinli yodga olingan, ammo u aytganidek, bu ko‘chish Italiyaga emas edi. Gyote Italiyaga faqatgina sayohat qilib qaytish uchun boradi.

Gyote Sharqqa xayolan sayohat qiladi. U Sharqda o‘zini musulmon qiyofasida tasavvur qiladi. Bu bilan shoir hayot bir joyda turmasligini, doimiy harakatda ekanligini, inson hayoti ham o‘zgaruvchan, o‘tkinchiligini ta’kidlashga urinadi.

Devon tarkibidagi she’rlar masnaviy shaklidagi a-a, b-b, c-c va hokazo juft qofiyali nazmiy tizimda yaratilgan. Hajmi qirq ikki yarim misra – yigirma ikki baytdan iborat.

Devondagi ilk satrlar ikki dunyo G‘arbu Sharqning qarama-qarshi manzarasi ifodasi bilan boshlangan. Shoir o‘ziga Sharqdan ma’naviy ko‘mak izlaydi. U devonni sharq asarlari namunasida qurdi. U ko‘p qatlamli va ko‘p qirrali asardir. Xususan, u tasavvufiy ruhda bo‘lgani uchun mazmunini anglashda tarjimonning Qur’oni Karim, Hadis va Tasavvuf haqida tasavvurga ega bo‘lishi shart hisoblanadi.

Gyotening “Qo‘shiqchi kitobi”dagi “To‘rt manfaat” she’rini o‘zbek tarjimoni N.Muhammadiev Qur’oni karim asosida to‘g‘ri yetkaza olganligini alohida ta’kidlash lozim.

A.Allaberganov fikricha, N.Muhammadiev asl nusxadan tarjima qilmagan, balki V.Levik tarjimasidan foydalangan. Shunday bo‘lsa-da, unda Gyote intonatsiyasi, bayt va ritmi, Gyote qo‘llagan an’anaviy sharqona atributlar, milliy obrazlar to‘g‘ri aks ettirilgan. “To‘rt qul” she’rida “Salla – toj, chodir – devor, qilich – panjara, qo‘shiq – harf” degan arab maqoliga asoslanilgan. Gyote bu maqolning mazmunini ochib beradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Gyotening she’riy satrlarida esa hayotni tasdiqlovchi pafos singib ketgan.

N.Muhammadiev ham M.Shayxzoda kabi V.Levikga ergashib, Gyote she’rining asosiy g‘oyasini qamrab olishga muvaffaq bo‘lgan.

S.Salimov tarjimasida Hofizga Gyotening e’tiqodi, unga “pir”, o‘zini esa “murid”, “izdosh”, “Shayx Pir shogirdi” hisoblashi, oralaridagi xayoliy “ustoz” va “shogird”lik tushunchalari tasavvufning qoidalari asosida yoritilgan:

Asliyatda	V.Levikda	S.Salimovda
Und mag die ganze welt versinken Hafis, mit dir, mit dir allein! Will ich wetteifern! Lust und Pein Sei uns der Zwillingen gemein! Wie du zu lieben und zu trinken, Das soll mein Stolz, mein Leben sein.	И что мне целый мир? Судьбою Тебе да уподоблюсь я! Хафиз, мы будем как друзья! Сквозь боль и радость бытия, Любовь и хмель пройдут с тобою, И в этом счастье – жизнь моя.	Menga olam g‘ami bilki, abasdur, Ayo, Hofiz! Agar sen birla bo‘lsam, Ki, faxru iftixorim sen, havasdur Seningday g‘am chekib, sen kabi kulsam. Murodim may ichib sen birla bahsdur. Seningdek sevsamu so‘ng mayli o‘lsam.

Ko‘rinyaptiki, V.Levik tarjimasida Hofiz bilan do‘stlashish ma’nosi anglatilmoqda. Bu esa Gyote she’rining asl ma’no-mazmuniga to‘liq mos kelmaydi. Chunki Gyote Hofizni o‘ziga ustoz, o‘zini esa undan o‘rganuvchi shogird qiyofasida berishni ko‘zda tutgan.

Keltirilgan yuqoridagi parchada “ganze”, “versinken”, “Zwillingen” so‘zlari ham unchalik to‘g‘ri tarjima qilinmagan. S.Salimov esa bu o‘rinda asliyatdagi bu kabi so‘zlarning sinonimik variantlarini, mos ekvivalentlarini topib, shu orqali adekvat tarjimaga erisha olgan. Parchadagi “Und mag die ganze welt versinken” misrasini tarjima qilishda S.Salimov “g‘ami abasdur” (“behuda yig‘lash”) birikmasini kiritib, tarjimaning semantikasiga putur yetkazmagan holda uni tovush jihatidan asl nusxaga yaqinlashtirgan. U asl matnda “may” so‘zi bo‘lmasa-da, tasavvufga xos “may”, “ishq”, “abadiylik” kabi tasavvufiy tushunchalarni keltirib, asar mazmunini ochishga harakat qilgan. Mastlik holatida insonlarning Haqqa erishishi, inson o‘zi uchun abadiylik eshiklarini ochishi tasavvufiy ruhda yoritilgan. Shu asosda shoir-tarjimon Gyote va Hofizning “muhabbat” bilan birlashgan do‘st, Piru Murshidlar ekanini ta’kidlagan.

Umuman aytganda, S.Salimov o‘z tarjimasida shakl va mazmun birligini saqlab qola olgan. Bunda uning shoirligi ham yordam bergan. To‘g‘ri, ba’zan tarjima shaklining asl nusxadan hajmi jihatidan qisman farq qilishi kuzatiladi. Lekin S.Jabborov haqli e’tirof etganidek, I.V.Gyote she’ri ayrim kamchiliklarga qaramay, shoir-tarjimon S.Salimov tomonidan o‘zbek tiliga adekvat tarjima qilingan. Eng asosiysi, u Gyote asarining islom ruhi bilan sug‘orilganini ko‘rsata bilgan.

Asar ma’nosi ichki jihatdan “jannat” mavzusi bilan ham bog‘langan. Bu mavzu devonning asosiy mavzulardan biridir. Gyote fikricha, “jannat ostonalariga uchib borish”, “abadiylikka erishish” uchun, eng avvalo, donishmandlik bilan xalqqa xizmat qilish, xalq baxti uchun jonini fido qilishga tayyor bo‘lmoq lozim. Bu g‘oya “G‘arbu Sharq devoni”ning “Kirish” qismidan boshlanib, so‘nggi kitobi – “Jannat kitobi”da yanada chuqurlashtirilgan. Agar devonda “Hijrat” she’ri muqaddima bo‘lsa, “Jannat kitobi” epilogdir. Unda o‘zga olamga borgan insonni jannat darvozalarida qorovul bo‘lib turgan go‘zal hurlar savol-javob qiladi. Ular iymon uchun kurashda jon fido qilgan, payg‘ambarga fidoyi bo‘lgan, butun umri davomida haqiqat, ezgulik va adolatni himoya qilishga intilgan kishilargagina mangu hayotga yo‘l ochadi.

Muhokama. S.Salimov – nemis, rus, fors-tojik shoirlari ijodidan ko‘plab she’riy tarjimalar qilgan mutaxassis-tarjimon. She’riy tarjima esa murakkab jarayon. Bunda “mutlaq tarjima”ga erishish har qancha qiyin bo‘lmasin, S.Salimov o‘zi bevosita shoir va mutaxassis tarjimon sifatida buning uddasidan chiqdi. She’riy tarjima me’yorlarini bilgan shoir va tarjimon S.Salimov aksaran hollarda adekvatlikka erisha olgani kuzatiladi. Sadriddin Salim Buxoriyning bevosita nemis, rus, fors-tojik tillaridan qilgan dastlabki tarjimalari turli gazeta va jurnallarda e’lon qilingan, adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olingan. Shoir she’rlarini ko‘pincha Buxoro o‘tmishi va kelajagi haqidagi o‘y-kechinmalari tashkil qilganligi sabab E.Ochilov ularni tarixiy va zamonaviy yo‘nalishlarga bo‘lib o‘rganishni tavsiya qiladi. Yana bu yo‘nalishlarning har biri, o‘z navbatida, uchtadan guruhga ajralishini ta’kidlaydi. Uningcha, tarixiy yo‘nalish shoirning Buxoro shahari shonli o‘tmishi, qadimiy purviqor obidalari va dunyoga dong‘i ketgan farzandlariga, zamonaviy yo‘nalish esa Buxoroning bugungi hayoti, mashhur kishilari, xalq hunarmandchiligining unutilib ketayotgan turlarini asrab-avaylab kelayotgan kamsuqum va mehnatkash hunar ahliga bag‘ishlangan she’rlaridan iboratdir.

Xulosa shuki, Gyote devonining asliyatida ifoda topgan olamni bilish qobiliyatini rivojlantirish maqsadida donishmandlarning o‘gitlarini chuqur o‘rganish, shu orqali kamolotga intilish, ma’rifatli bo‘lish, poklik bilan yashash g‘oyalari asarning barcha tarjima nusxalarida deyarli ochib berilgan. Ayniqsa, tasavvufshunos olim, nemis tili mutaxassisi Sadriddin Salim Buxoriy bunga yanada ko‘proq erishgan. Uning tomonidan devonda qo‘llangan sharqona va tasavvufona atamalar, nomlar, atributlar tarjimada yaxshi saqlangan.

ADABIYOTLAR:

1. Makhmudova M.M. Fundamentals and ideological content of the creation of Y.V. Goethe's “West-east collection of poems”// Scientifik reports of Bukhara State University. 2021/5-6(87/88). (Scopus)

2. Makhmudova Muattar.Sadriddin Salim Bukhariy’s Role in the Development of the literary Environment of Bukhara in the Late xx and Early XXI Centuries. // Euro-Asia Conferences 2021. – R.92-94.

3. Makhmudova M.M. “Skill of Translating Mystical Ideas in Sadriddin Salim Bukhari's “G’arbu Sharq Devoni (West-East Devon)”. // Pindus Journal Of Culture, Literature, and ELT. 2021/1. – R.153-157.

4. MakhmudovaM.M. Preservation of Originality in the Translation of Goethe's Work. // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 2020.

5. Махмудова М.М. Эффективные методы перевода (на примере перевода Гёте). // Вестник науки и образования. 2019/2/25. ISSN 2541-7851.

UO‘K 82

BADIIY MATNLARDA KOLLOKATSIYALARNING TARJIMASI

Mehmonova Yulduz Choriyevna,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi
yulduzmehmonova1978@gmail.com

Annotatsiya. *Kollokatsiyalar har qanday tilning mazmun, boylik va ifoda imkoniyatlarini yaratishda muhim ahamiyatga ega. Badiiy matnlarda kollokatsiyalarning ahamiyati yanada oshadi, chunki ular obrazlar yaratishda, voqelik tasvirini nozik ifodalashda va matnga estetik kuch bag‘ishlashda xizmat qiladi. Ingliz va o‘zbek tillari turli tuzilish va tarixga ega bo‘lishlariga qaramay, badiiy ijodda kollokatsiyadan foydalanish madaniyat, psixologiya, ijtimoiy hayot, turmush tarziga xos xususiyatlarni o‘zida aks ettiradi. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarining badiiy matnlarida uchraydigan kollokatsiyalar parallel korpus asosida chuqur lingvistik tahlil qilinadi. Kollokatsiyalarning strukturasi, qo‘llaniladigan soha, matn bo‘ylab taqsimlanishi va ular orqali ifodalangan mazmunlarni tahlil qilish orqali ikki tilda ham tilga xos umumiy va farqli jihatlar aniqlash maqsad qilingan.*

Kalit so‘zlar: *kollokatsiya, badiiy matn, ingliz tili, o‘zbek tili, parallel korpus, lingvistik tahlil, tarjima, stilistika, semantika, badiiy asar.*

ПЕРЕВОД КОЛЛОКАЦИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. *Коллокации играют важную роль в формировании содержания, богатства и выразительных возможностей любого языка. В художественных текстах значение коллокаций возрастает ещё больше, поскольку они служат для создания образов, тонкого описания действительности и придания тексту эстетической силы. Несмотря на то, что английский и узбекский языки имеют разную структуру и историю, использование коллокаций в художественном творчестве отражает особенности, присущие культуре, психологии, социальной жизни и быту. В данной статье на основе параллельного корпуса проводится глубокий лингвистический анализ коллокаций, встречающихся в художественных текстах на английском и узбекском языках. Целью исследования является выявление общих и отличительных аспектов, характерных для обоих языков, посредством анализа структуры коллокаций, сферы их применения, распределения в тексте и выражаемого ими содержания.*

Ключевые слова: *коллокация, художественный текст, английский язык, узбекский язык, параллельный корпус, лингвистический анализ, перевод, стилистика, семантика, художественное произведение.*

THE TRANSLATION OF COLLOCATIONS IN LITERARY TEXTS

Abstract. *Collocations are vital for establishing the content, richness, and expressive potential of any language. In literary texts, the significance of collocations is even greater, as they serve to create imagery, subtly depict reality, and lend aesthetic power to the text. Although the English and Uzbek languages have different structures and histories, the use of collocations in creative works reflects features specific to culture, psychology, social life, and lifestyle. This article presents an in-depth linguistic analysis of collocations found in English and Uzbek literary texts, based on a parallel corpus. By analyzing the structure of collocations, their domain of application, their distribution throughout the text, and the meanings they convey, the aim is to identify the common and distinctive linguistic features of both languages.*

Keywords: *collocation, literary text, English language, Uzbek language, parallel corpus, linguistic analysis, translation, stylistics, semantics, literary work.*

Kirish. Badiiy matnni o‘qish jarayoni - bu biz ko‘pchiligimiz uni boshqalar bilan bo‘lishishni istashimiz deganidir. Tarjima muloqotning asosiy manbalaridan biri sanalgani tufayli, adabiy matnlarni tarjima qilishga talab ortadi. Ammo, bunday matnlarni tarjima qilishda xalqlarning madaniyati va tillari turlicha bo‘lganligi sababli cheklovlar va muammolar paydo bo‘ladi.

Umuman olganda, badiiy matnlar boshqa badiiy bo‘lmagan o‘ziga xos so‘z birikmalarini o‘z ichiga olganligi bilan ko‘zga tashlanadi. "Badiiy" so‘zi faqatgina denotativ ma’no (lug‘at ma’nosi)ga ega bo‘lib

qolmay, uning konnotativ ma’nosi ham mavjuddir. Xevron (2004, 133-bet) *o‘rim-yig‘im* so‘zida yaxshi misol keltiradi. Bu so‘zni eshitganda dastlab hosilni yig‘ish jarayoni, ya'ni uning lu’aviy ma'nosi ko‘z o‘ngimizda gavdalanadi. Biroq, bu terminni kengroq tushunsak, uning boshqa ya'ni oltin dalalar hamda to‘lov kabi boshqa ma'nolari mavjudligi a’yon bo‘ladi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Uslub - badiiy matnlarning boshqa bir xususiyati hisoblanadi. Yozuvchilarning adabiyotda o‘zgacha qayd etish uslubi bu-ularning mavzuga murojaat qilish usulidir va matnning muhim tarkibiy bo‘laklaridan biri ushbu uslub sanaladi.

Bundan tashqari, uslub yozuvchining ovozi, dunyoqarashi va shaxsiyatini sintaksis va so‘zlarni tanlash asnosida ifodalaydi. Natijada, muallif o‘z uslubini tatbiq qilish uchun ironiya, simvolizm, ohang va so‘z o‘ynash kabi turli adabiy usullardan foydalanadi. Kollokatsiyalar so‘z tanlovi bo‘lganligi sababli, ular uslubning xususiyatlaridan biridir. Adabiyot, barchamizga ma'lumki, metafora va o‘zaro bog‘liqliklarga boy.(konotativ va denotativ). Badiiy tarjima, ehtimol, tarjimaning eng murakkab turi hisoblanadi, chunki u adabiyotni qadrlashga, yozuvchining uslubi va so‘z tanlashini namoyon qilishga harakat qiladi.

Shunday qilib, tarjimonlar so‘z tanlash va og‘ish bilan shug‘ullanish uchun yetarlicha ijodkor bo‘lishi kerak, ammo ular buni qanday amalga oshirishadi? Darhaqiqat, tarjima so‘zma-so‘z va o‘rnatilmagan ekvivalentlarni tanlashdan ko‘ra muvofiq idiomatik ekvivalentlarni tanlash orqali bajariladi.

Tarjimonlar til va madaniyat o‘rtasidagi farqni bilishlari kerak: nafaqat madaniyat, balki til, sintaksis va lug‘atning o‘ziga xos tarkibiy qismlarini ham bilish tarjimonlarga badiiy matnlarni muvaffaqiyatli tarjima qilish imkonini yaratib beradi.

Tarjimonlar, shuningdek, badiiy matnlarning so‘zlari va g‘oyalari bilan shug‘ullanishlari kerak . Ular Landers tarafdorlari sifatida uning madaniyati bilan shug‘ullanishlari kerak (2001.72-bet): tarjimonlar, shu bilan birga Time jurnalida keltirilgan adabiy tarjimonlarni "madaniyat kuryerlari" deb atalgan madaniyatlar bilan shug‘ullanishadi. Shuningdek, Landers badiiy tarjimon nazorat qilishi zarur bo‘lgan ba'zi kompententsiyalarni eslatib o‘tish orqali badiiy matnlarni tarjima qilish roli borasida bahs yuritadi: "ohang,uslub moslashuvchanlik,ixtirochilik... va ovozlilik va insoniyat uchun tinglash ko‘nikmasi". Bundan tashqari Lefevere adabiyotni tarjima qilish borasida amalga oshirish kerak bo‘lgan " ikki adabiyotning barcha an'analar kontekstida" ta'kidlab o‘tadi.

Jaberning aytishicha, tarjima matnni o‘qish asnosida matn so‘zlari bilan o‘zaro aloqada bo‘lishlari lozim, ular o‘zlarining madaniy va semantik vazifalarini aniqlash, ularning ma’nolari va yuborilishi kerak bo‘lgan fikrlarni bilish uchun tekshiradilar. Bu tarjimonning badiiy matnlar bilan ishlashda duch kelishi kerak bo‘lgan holat: u bitta tarjima yoki tushunishga bo‘ysunmaydi, biroq tarjimalar har xil nuqtai nazarlarga ko‘ra turlicha bo‘lishi mumkin.

Tarjimon va yozuvchi ijodi o‘rtasida bog‘liqlik Holman va Beier tomonidan badiiy tarjimashunoslikning asosiy masalalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ular “tarjimon asl muallifga taalluqli bo‘lmagan cheklovlarga duchor bo‘lishi” haqiqatini kuzatishadi. Tarjima jarayoni, albatta, asl asar yozishdan ko‘ra ko‘proq cheklangan va kamroq ijodiydir, chunki u tarjimonning asl matnni qayta yozishda ko‘plab cheklovlarga ega. Boshqa tomondan, muallif har qanday cheklovlardan xoli bo‘lgani va shu tariqa o‘z fikrlarini va his-tuyg‘ularni ochib, xohlagancha yozish mumkinligi tufayli asl asar yozish tabiatan tarjimadan ko‘ra ijodiyroqdir. Binobarin, Xolman va Beier cheklash ijodkorlikning asosiy manbalaridan biri sifatida qaraladi, chunki manba matnida mavjud bo‘lgan cheklovlarga javoban ijodkorlik ortadi.

Boshqa tomondan, Lefevere badiiy tarjimonlar duch keladigan cheklovlarni ko‘rsatish orqali ijodga e’tiborni qaratadi. Uning ta'kidlashicha, tarjimonlar “o‘zlari yashayotgan davr, ular yarashtirishga harakat qilayotgan adabiy an’analar va ular ishlayotgan tillarning xususiyatlari bilan” cheklangan.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Badiiy matnlarni tarjima qilishda tarjimonlar maqsadli til o‘quvchisi uchun lingvistik, madaniy, axloqiy, diniy va ijtimoiy ma'noda nima maqbul bo‘lishini aniqlashlari kerak.

Ba'zan tarjimonlar boshi berk ko‘chaga kirib qolishadi; bunday vaziyatlarda ular cheklovlarni yengib o‘tib, ko‘proq ijodkorlikni qo‘llashlari kerak. Shunday qilib, cheklovlarning o‘zi yangi ijodkorlikka yo‘l ochadi degan xulosaga kelish mumkin.

Hornbi badiiy matnlarga o‘zining "integratsiyalashgan yondashuvi" asosida qaraydi. U ko‘plab turli lingvistik va badiiy tushunchalarni tarjimaga integratsiyalashgan yondashuv asosida kiritishga harakat qiladi. U matn turlarini tasniflash uchun prototiplar g‘oyasidan foydalanadi. Barcha tarjimalar uning diagrammasida tasniflangan. Ushbu tarjimalardan biri badiiy tarjimadir: uning diagramma darajasiga ko‘ra, A darajasidagi matn tushgan joy bizda badiiy tarjima hisoblanadi. B darajasi- zamonaviy adabiyotda bo‘lgan badiiy tarjimaga kiruvchi matn turlarining prototiplaridir. Badiiy tarjimaga kiruvchi matn turlarining prototipi, bu zamonaviy adabiyot. C darajasi – adabiyotshunoslikni o‘rganadigan soha.

D darajasi Munday tushuntirganidek uchta kichik jarayonlar, jumladan”manba matnini tushunish, maqsadli matn fokusi va maqsadli matn aloqa funksiyasi” kabi tarjima qilish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. E darajasi tarjimaga tegishli tilshunoslikning ixtisoslashgan sohalarni qamrab oladi. F darajasida sahna tarjimasi va kino dublyajining nutq qobiliyati, tovush, ritm, va takrorlash kabi fonologik xususiyatlari ko‘rib chiqiladi.

Jaber badiiy matnlardagi jumlalarni va kichikroq birliklarni tarjima qilish bilan shug‘ullanadigan sakkizta tarjima usullari mavjudligini ta'kidlaydi.

Shulardan biri so‘zma-so‘z tarjima usuli, ya'ni ST dan TT ga so‘zma-so‘z tarjima qilishdir. Bu Vinay va Darbelnet (1995) ta'kidlaganidek, mukammal usul hisoblanmaydi (2008 yil, p. 57), chunki u "qabul qilib bo‘lmaydigan" bo‘lishi mumkin, bu bayonotga ziddiyatli yoki noto‘g‘ri ma’no beradi. Bu butunlay boshqacha til uslubga olib keladi. Boshqa tomondan, bu foydali bo‘lishi mumkin, chunki Nyumark so‘zma-so‘z tarjima ma’no uchun ma’noni tarjima qilishni anglatsa, bu yaxshi usul bo‘lishi mumkinligini targ‘ib qiladi.

Jaber (2005, 159-bet) “Men imtihon topshirdim” misolini keltiradi. take -olmoq fe’li bu yerda o‘zining asl ma’nosida emas, balki exam- so‘ziga birikib butun bir imtihon topshirmoq birikmasini hosil qilyapti.Badiiy matnlar tarjimasida ko‘pincha so‘zma-so‘z usuldan ko‘ra so‘zlarning ma’nosiga qarab tarjima qilsh usuli eng yaxshi usul hisoblanadi, bunga *I had a dream*- Menda tush bor edi o‘rniga *Men tush ko‘rdim* tarzida amalga oshirilgan tarjima misol bo‘la oladi. Bunda, badiiy matnlardagi kollokatsiyalarni ma’noli tarjima qilish yaxshi usul ekanligi isbotlanadi.

Badiiy matnlarni tarjima qilishda so‘zma-so‘z tarjima (so‘zma-so‘z) tavsiya etilmaydi, chunki u TT(maqsadli matn) ga asl tildagi badiiy rang ,yuksaklik va effekt bermaydi. Buning sababi shundaki, badiiy matnlarni tarjima qilish, odatda, alohida holat hisoblanadi, chunki badiiy matn uni boshqa matn turlaridan ajratib turadigan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Jaberning ta’kidlashicha, kollokatsiyalar badiiy matnlarda, masalan, romanlarda keng qo‘llaniladi va tarjimon o‘zining tarjima vazifasida bu bilan shug‘ullanishi kerak.

U quyidagi kategoriyalarni muhokama qildi:

Tarkibida ot va sifat bo‘lgan kollokatsiyalar, masalan, *a tall man* , tarjimon maqsadli tildagi aniq sifatni topishni maqsad qilgan, masalan- baland bo‘yli erkak

- Fe'l va to‘ldiruvchini o‘z ichiga olgan birikmalar, masalan, *run business* , tarjimon maqsadli tildagi ekvivalent fe'lni topishni maqsad qilgan, masalan, *biznesni yuritish*

- ot va fe’lni ichiga oluvchi kollokatsiyalar, masalan, *the girl dances,* tarjimon maqsadli tildagi to‘g‘ri fe’lni topishni maqsad qilgan, masalan *qiz raqsga tushadi.*

- sanoq otlari va ommaviy otlarini o‘z ichiga olgan birikmalar, masalan, *a piece of cake,* Tarjimon maqsadli tilda to‘g‘ri sanoq otini topishni maqsad qilgan, masalan, *bir bo‘lak tort*. Bu idioma ham bo‘lib keladi , *a piece of cake* – easy.(This task is a piece of cake for me), biroq bu birikma umumiy ma’noda qo‘llanilgandagina kollokatsiya bo‘lishi mumkin.

- tarkibida jamlovchi ot bo‘lgan kollokatsiyalar, masalan, *a flock of birds*, tarjimon TTda *qushlar suruvi* kabi aniq jamlanma otni topishni maqsad qilgan.

Ikki sinonim yoki antonim so‘z birikmasidan hosil bo‘lgan boshqa turdagi kollokatsiyalar mavjud, *black and white- qora va oq* kabi. Qaytarib bo‘lmaydigan binomiallar deb ham ataladigan bu turdagi birikmalarni tarjimonlar maqsadli tilda o‘z ekvivalentligini topsa, tarjima qilish osonroq bo‘ladi hamda maqsadli tildagi birikmani ta’minlash uchun undan foydalanishlari kerak.

Ba'zan kollokatsiyalar manba matnidan maqsadli matnga o‘tkazilganda so‘z tartibi saqlab qolinmaydi. Badiiy matnda ba'zi belgilangan yoki og‘ishgan birikmalar mavjud bo‘lsa, tarjimon tarjimada ushbu ijodiy og‘ishni saqlab qolishi kerak, chunki bu holat yozuvchi tomonidan nazarda tutilgan. Masalan, *poisonous woman*-ayolning qanchalik xavfli ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Badiiy matnlarda kollokatsiyalarning tarjimasi to‘g‘risida so‘z borganda, birinchi o‘rinda asl matnni tarjima matniga imkon qadar to‘liq va to‘kis holatda tarjima qilishni aytamiz. Ammo har qanday matnning lingvistik o‘ziga xosligi bo‘ladi. Agar tarjimon bu uslub va yo‘nalishlarni tarjimada qo‘llay olmasa, tarjimada muqobillik saqlanmaydi va bu tarjimonning o‘z ijodiy ishiga aylanib qoladi. Shuning uchun ham tarjimonlar matnlarni to‘liq tarjima metodlari va uslublaridan foydalangan holda tarjima qilishlari kerak. Chunki kollokatsiyalarning ma’nosini tarjimada to‘g‘ri va aniq holda ko‘rsatish, ularning o‘rni badiiy tarjimada nihoyatda beqiyosligidan darak beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Mehmonova, У. (2022). Lexico-grammatical resources of functional equivalence in the translation of texts from English into Uzbek. Eurasian Journal of Academic Research, 2(2), 349–353.

2. Chorikulovna, M. Y. (2022). Syntactic and semantic analysis of word combinations in the English and Uzbek languages. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT, 2(5), 199-206.

3. Mehmonova Y. C. Lexical And Grammatical Collocations in the English Sentences // Eurasian Research Bulletin. – 2022. – T. 8. – C. 43-47. (American Journal of Education and Evaluation Studies) American Journal of Education and Evaluation Studies 179

4. Mehmonova, Y.C., 2023. Typology of Collocations in the English and Uzbek Languages. Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education,2(2), pp.1-4.

5. Mehmonova Y. C. Lexical And Grammatical Collocations in the English Sentences // Eurasian Research Bulletin. – 2022. – T. 8. –C. 43-47.

UDC 82

EXISTENTIAL ISOLATION AND THE POETICS OF INNER EXILE IN LOUISE GLÜCK'S POETRY

Usmonova Mukhayyo Akramovna,
doctoral student at Bukhara State University,
The Department of Uzbek Language and Literature

Abstract. *This article examines existential isolation in Louise Glück's poetry with a focus on the idea of inner exile. It shows how Glück's lyric speakers live in emotional and psychological solitude, often separated from others and from their own feelings. The analysis is based on poems from Ararat, The Wild Iris, Meadowlands, and Averno and explores themes such as alienation, silence, and emotional withdrawal. The article argues that isolation in Glück's poetry is not only personal but also existential in nature. Using an existential and feminist approach, the study presents inner exile as a source of strength and self-awareness.*

Keywords: *alienation, emotional withdrawal, existential isolation, female consciousness, inner exile, lyric subjectivity, Louise Glück, myth and identity, psychological solitude, silence and voice.*

LUIZA GLYUK SHE'RIYATIDA EKZISTENSIAL YOLG'IZLIK VA ICHKI SURGUN POETIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqola Luiza Glyuk she'riyatida ekzistensial yakkalanish mavzusini ichki surgun tushunchasi asosida tahlil qiladi. Unda shoira lirik qahramonlarining hissiy va ruhiy yolg'izlikda yashashi, ko'pincha atrofdagilardan va hatto o'z tuyg'ularidan ham uzilib qolishi yoritiladi. Tadqiqot Ararat, The Wild Iris, Meadowlands va Averno to'plamlaridan tanlangan she'rlar asosida olib borilib, begonalashuv, sukut va hissiy chekinish kabi mavzular tahlil qilinadi. Maqolada Glyuk she'riyatidagi yakkalanish faqat shaxsiy holat emas, balki ekzistensial tabiatga ega hodisa ekanligi asoslanadi. Ekzistensial va feministik yondashuv asosida ichki surgun kuch va o'zini anglash manbai sifatida talqin etiladi.*

Kalit so`zlar: *begonalashuv, hissiy chekinish, ekzistensial yakkalanish, ayol tafakkuri, ichki surgun, lirik subyektivlik, Luiza Glyuk, mif va identitet, ruhiy yolg'izlik, sukut va ovoz.*

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНАЯ ИЗОЛЯЦИЯ И ПОЭТИКА ВНУТРЕННЕГО ИЗГНАНИЯ В ПОЭЗИИ ЛУИЗЫ ГЛЮК

Аннотация. *Данная статья рассматривает экзистенциальную изоляцию в поэзии Луизы Глюк с акцентом на концепцию внутреннего изгнания. В ней показано, как лирические герои поэтессы живут в состоянии эмоционального и психологического одиночества, часто отдаляясь от окружающих и даже от собственных чувств. Анализ основан на стихотворениях из сборников Ararat, The Wild Iris, Meadowlands и Averno и затрагивает такие темы, как отчуждение, молчание и эмоциональное отстранение. В статье утверждается, что изоляция в поэзии Глюк носит не только личный, но и экзистенциальный характер. Используя экзистенциальный и феминистский подходы, исследование представляет внутреннее изгнание как источник силы и самосознания.*

Ключевые слова: *отчуждение, эмоциональное отстранение, экзистенциальная изоляция, женское сознание, внутреннее изгнание, лирическая субъективность, Луиза Глюк, миф и идентичность, психологическое одиночество, молчание и голос.*

Introduction. Louise Glück occupies a distinctive place in contemporary American poetry due to her austere style, psychological depth, and uncompromising exploration of the inner life. Her poetic voice is marked by emotional restraint, spiritual tension, and a persistent sense of distance between the self and the world. Rather than offering consolation or harmony, Glück's poems frequently expose the fragility of human connection and the vulnerability of the individual consciousness. At the center of her work stands a lyric subject who speaks from a position of solitude, inwardness, and existential tension, making isolation not a temporary condition but a defining mode of being.

One of the most striking features of Glück's poetry is the presence of existential isolation — a state in which the self is not only separated from others but also estranged from its own emotions, desires, and sense

of belonging. This condition can be understood as a form of inner exile**,** where the speaker exists in psychological and emotional displacement even within familiar spaces such as family, love, and memory. Unlike romanticized solitude, Glück's isolation is often painful, defensive, and deeply introspective, reflecting an awareness of the limits of intimacy and communication. Her lyric speakers withdraw, observe, and endure, revealing a consciousness shaped by loss, disillusionment, and inner conflict.

This article examines how existential isolation and inner exile function as central poetic strategies in Louise Glück's work. Through close readings of selected poems from *Ararat*, *The Wild Iris*, *Meadowlands*, and *Averno*, the study explores how alienation, silence, and emotional withdrawal shape Glück's lyric subjectivity. Drawing on existential and feminist perspectives, the article argues that inner exile in Glück's poetry is not merely a sign of weakness or despair, but a complex space of self-awareness, resistance, and clarity. By foregrounding the female experience of isolation, the analysis seeks to demonstrate how Glück transforms solitude into a powerful mode of poetic authority.

Methodology. This study employs a qualitative, interpretative literary analysis to examine the representation of existential isolation and inner exile in Louise Glück's poetry. The research is grounded in close textual reading, focusing on the thematic, stylistic, and symbolic dimensions of selected poems. The primary corpus includes poems from *Ararat*, *The Wild Iris*, *Meadowlands*, and *Averno*, chosen for their explicit engagement with solitude, emotional withdrawal, mythic consciousness, and spiritual dislocation. These collections represent different stages of Glück's poetic development and allow for a comprehensive examination of inner exile across her career.

The analysis is informed by an existential critical framework**,** drawing selectively on the philosophical insights of thinkers such as Søren Kierkegaard, Jean-Paul Sartre, and Albert Camus, particularly their concepts of alienation, anxiety, and the isolated self. However, philosophical ideas are used in an adapted literary manner rather than as abstract theory, serving to illuminate the psychological and emotional conditions depicted in the poems. This approach enables the study to interpret Glück's lyric speakers as subjects who experience existence as separation, inwardness, and ontological solitude.

In addition, the study integrates a feminist literary perspective in order to explore how existential isolation is shaped by gendered experience. This allows for an examination of the female voice in Glück's poetry as one marked by emotional vulnerability, restraint, and self-protective withdrawal. Feminist criticism is used to highlight the ways in which inner exile becomes a strategy of survival and authority within a traditionally constrained emotional space.

Methodologically, the research combines thematic analysis (to identify recurring motifs such as silence, alienation, and emotional detachment), narrative and voice analysis (to examine the construction of lyric subjectivity), and symbolic reading (to interpret mythological and natural imagery as reflections of inner displacement). Through this multi-layered approach, the study seeks to reveal how isolation functions not only as a theme but also as a structural and rhetorical principle in Glück's poetics.

Results and analysis. The analysis of selected poems from *Ararat*, *The Wild Iris*, *Meadowlands*, and *Averno* reveals that existential isolation is not a marginal theme in Louise Glück's poetry but a central organizing principle of her lyric world. Across different collections and poetic phases, Glück consistently constructs speakers who exist in a state of inner exile—emotionally withdrawn, psychologically detached, and spiritually isolated. This condition is presented not as a temporary reaction to specific events but as a fundamental mode of being. The findings demonstrate that isolation in Glück's poetry operates on three interconnected levels: emotional, relational, and existential.

One of the most significant results of the analysis is that Glück's speakers experience isolation as an ontological state rather than a social circumstance. In *Ararat*, the family space, traditionally associated with intimacy and belonging, becomes a site of emotional distance and unresolved tension. The speaker often positions herself as an observer rather than a participant, revealing a self that is inwardly cut off even in moments of collective experience. This detachment suggests that isolation is deeply rooted in the speaker's consciousness and cannot be resolved through external relationships.

Similarly, in *Faithful and Virtuous Night*, solitude is not presented as loneliness but as a permanent condition of the self. The speaker inhabits memory and interior space, rarely engaging with the outer world. This inward turn reinforces the idea that Glück's lyric voice emerges from an existential separation that shapes perception, language, and emotional response.

Another key result is the prevalence of emotional withdrawal as a defensive strategy. In *Meadowlands*, which explores the breakdown of a marital relationship, the speakers do not express grief through emotional excess but through restraint, irony, and silence. Love is portrayed as inaccessible, fragile, and ultimately

disappointing. The withdrawal of emotion functions as a form of self-preservation, allowing the speaker to maintain control in the face of vulnerability.

This emotional distancing is also evident in *Vita Nova*, where the aftermath of loss is marked not by dramatic lament but by controlled reflection. The speaker's refusal to fully expose emotional pain suggests an awareness of the risks of intimacy. The results indicate that inner exile in Glück's poetry is often a conscious choice—a way of surviving emotional injury by limiting emotional exposure.

The analysis further reveals that silence plays a crucial role in shaping existential isolation. In *The Wild Iris*, communication between the human and the divine is marked by absence and non-response. God's silence intensifies the speaker's sense of abandonment and metaphysical loneliness. The speaker speaks into a void, reinforcing the idea that existence is fundamentally solitary. Language itself is often portrayed as inadequate. The lyric voice frequently hesitates, withholds, or fragments, suggesting that some experiences cannot be articulated. This limitation of language deepens the sense of inner exile, as the speaker remains trapped within unspoken pain. The results show that silence in Glück's poetry is not emptiness but a meaningful space that reflects emotional and existential boundaries.

A particularly important finding is that Glück's portrayal of isolation is closely tied to female subjectivity. The speakers are often women who experience emotional life as restricted, vulnerable, and inwardly intense. In *Averno*, the figure of Persephone becomes an emblem of inner exile—caught between worlds, belonging fully to neither. Her descent is not only mythological but psychological, representing a state of internal displacement. This gendered dimension of exile suggests that isolation is shaped by social and emotional expectations placed upon women. The speaker's withdrawal can thus be read as both existential condition and feminist gesture—a refusal to perform emotional availability. Inner exile becomes a space of autonomy where the female self preserves its integrity.

The results also show that nature and myth function as reflective surfaces for the speaker's inner state. In *The Wild Iris*, nature does not console; it exists independently, indifferent to human suffering. Flowers speak, but their voices do not heal the speaker's pain. This indifference reinforces the idea of cosmic isolation, where human emotion finds no external validation. Mythological figures, particularly Persephone and Eurydice, are repeatedly used to embody inner exile. Their narratives of separation, descent, and loss mirror the psychological experiences of Glück's speakers. Myth thus becomes a symbolic language through which existential isolation is expressed and universalized.

Perhaps the most significant result of the analysis is that inner exile is not portrayed solely as suffering. Instead, it becomes a source of clarity, control, and poetic authority. The speaker's distance from others allows for sharp observation and emotional precision. Solitude enables insight. The refusal of intimacy protects the self from illusion. In this sense, Glück's poetics transforms isolation into strength. The speaker's inwardness is not weakness but a position of power. By standing apart, the lyric voice gains perspective. The study thus concludes that existential isolation in Glück's poetry functions as both condition and strategy—an unavoidable state of being and a chosen mode of survival.

Conclusion. This study has demonstrated that existential isolation is not a peripheral theme in Louise Glück's poetry but a fundamental condition that shapes her lyric subjectivity. Through close analysis of poems from *Ararat*, *The Wild Iris*, *Meadowlands*, and *Averno*, the article has shown how Glück's speakers inhabit a state of inner exile characterized by emotional withdrawal, psychological distance, and metaphysical solitude. This isolation is not merely a response to personal loss or failed relationships, but an ontological mode of being that defines the speaker's relationship with the self, others, and the world.

The findings reveal that inner exile in Glück's poetry functions on multiple levels: as a psychological defense against vulnerability, as a feminist gesture of self-preservation, and as an existential recognition of the limits of human connection. Silence, restraint, and inwardness emerge as deliberate poetic strategies through which the speaker maintains autonomy and emotional integrity. Rather than seeking consolation in love, family, or faith, Glück's lyric voice often turns inward, embracing solitude as a space of clarity and control.

Importantly, this study has argued that inner exile should not be read solely as suffering or emotional defeat. Instead, Glück transforms isolation into a source of authority, lucidity, and poetic power. By occupying a position of distance, the speaker gains perspective and self-knowledge, challenging traditional expectations of emotional expressiveness and relational fulfillment. In this way, existential isolation becomes both a condition and a choice, reflecting a complex negotiation between vulnerability and strength.

By integrating existential and feminist perspectives, the article contributes to a deeper understanding of Glück's poetics as a literature of inwardness, resistance, and emotional precision. It highlights how the female self in Glück's poetry is constructed not through belonging but through separation, not through

harmony but through awareness. Ultimately, the poetics of inner exile emerges as a defining feature of Glück's work, revealing a lyric world in which solitude is not emptiness, but a profound form of being.

REFERENCES:

1. *Camus, A. (1955). The Myth of Sisyphus and Other Essays. New York: Vintage.*
2. *Gilbert, S. M., & Gubar, S. (2000). The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination. New Haven: Yale University Press.*
3. *Glück, L. (1990). Ararat. New York: Ecco Press.*
4. *Glück, L. (1992). The Wild Iris. New York: Ecco Press.*
5. *Glück, L. (1994). Proofs and Theories: Essays on Poetry. New York: Ecco Press.*
6. *Glück, L. (1996). Meadowlands. New York: Ecco Press.*
7. *Glück, L. (1999). Vita Nova. New York: Ecco Press.*
8. *Glück, L. (2006). Averno. New York: Farrar, Straus and Giroux.*
9. *Glück, L. (2014). Faithful and Virtuous Night. New York: Farrar, Straus and Giroux.*
10. *Kierkegaard, S. (1980). The Sickness Unto Death. Princeton: Princeton University Press.*
11. *Morris, D. (2006). "Louise Glück and the Poetry of Loss." Contemporary Literature, 47(2), 220–240.*
12. *Sartre, J.-P. (2007). Being and Nothingness. New York: Routledge.*
13. *Showalter, E. (1985). The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830–1980. London: Virago.*
14. *Vendler, H. (1999). The Given and the Made: Strategies of Poetic Redefinition. Cambridge, MA: Harvard University Press.*
15. *Vendler, H. (2010). Poets Thinking: Pope, Whitman, Dickinson, Yeats. Cambridge, MA: Harvard University Press.*
16. *Vendler, H. (2015). "Louise Glück." In The Ocean, the Bird, and the Scholar (pp. 243–260). Cambridge, MA: Harvard University Press.*

UDC 82

THE SPIRIT OF CHARACTERS WITHIN SOCIETAL CONTEXTS IN ALEXANDRE DUMAS'S THE COUNT OF MONTE CRISTO AND ABDULLA KODIRIY'S DAYS GONE BY

Yuldoshov Oybek Umidovich,
Master's Student at the International University of Asia
yuldoshovoybek2000@gmail.com

Abstract. *This article undertakes a comprehensive comparative study of the spirit—defined as the inner resolve, morality, and psychological resilience—of the main characters in Alexandre Dumas's The Count of Monte Cristo and Abdurauf Qodiriy's Days Gone By. Both novels, canonical in their own cultural and historical milieus, are analyzed to reveal how societal structures and historical conditions influence the inner lives and development of their protagonists. By comparing these two major works from different cultural and historical backgrounds, the study highlights how social structures shape character resilience, moral transformation, and resistance. The analysis reveals distinct expressions of character spirit: one oriented toward active individual justice and transformation (Dumas), the other toward internal conflict amid traditional constraints (Qodiriy).*

Keywords: *heroes' psychology, social context, psychological resilience, moral transformations, social structures, personal enmity, internal conflicts, cultural differences, Alexandre Dumas, Abdulla Qodiriy, The Count of Monte Cristo, Days Gone By, character traits, inner world, moral values, social relations, inner self, personal growth, emotional state, societal influence, cultural heritage, psychological analysis, contradictions and conflicts, moral dilemmas, personal responsibility, historical context, environmental influence, motives and actions, plot development, moral awakening, self-awareness, literary analysis.*

ДУХ ПЕРСОНАЖЕЙ В ОБЩЕСТВЕННОМ КОНТЕКСТЕ В «ГРАФЕ МОНТЕ-КРИСТО» АЛЕКСАНДРА ДЮМА И РОМАНЕ АБДУЛЛЫ КАДЫРИ «МИНУВШИЕ ДНИ»

Аннотация. *В данной статье предпринято комплексное сравнительное исследование духа - определяемого как внутренняя решимость, нравственные принципы и психологическая стойкость - главных героев романов «Граф Монте-Кристо» Александра Дюма и «Минувшие дни» Абдуллы Кадыри. Оба романа, являющиеся каноническими для своей культурно-исторической среды, анализируются с целью выявить, как общественное устройство и исторические условия влияют на внутреннюю жизнь и развитие их протагонистов. Сопоставляя эти два значимых произведения, принадлежащих к разным культурным и историческим традициям, исследование показывает, как социальные структуры формируют стойкость характера, нравственную трансформацию и способность к сопротивлению. Анализ выявляет различные проявления духа персонажей: одно направлено на активное восстановление справедливости силами личности и трансформацию (Дюма), другое - на внутренний конфликт в условиях традиционных ограничений (Кадыри).*

Ключевые слова: *психология героев, социальный контекст, психологическая стойкость, нравственная трансформация, социальные структуры, личная вражда, внутренние конфликты, культурные различия, Александр Дюма, Абдулла Кадыри, «Граф Монте-Кристо», «Минувшие дни», черты характера, внутренний мир, нравственные ценности, социальные отношения, внутреннее «я», личностный рост, эмоциональное состояние, общественное влияние, культурное наследие, психологический анализ, противоречия и конфликты, моральные дилеммы, личная ответственность, исторический контекст, влияние среды, мотивы и поступки, развитие сюжета, нравственное пробуждение, самосознание, литературоведческий анализ.*

ALEKSANDR DYUMANING "GRAF MONTE-KRISTO" VA ABDULLA QODIRIYNING "O'TGAN KUNLAR" ASARLARIDAGI QAHRAMONLAR RUHIYATI IJTIMOIY MUHIT TALQINIDA

Annotatsiya*. Mazkur maqolada Aleksandr Dyumaning "Graf Monte-Kristo" va Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" asarlari bosh qahramonlarining ichki qat'iyati, ma'naviy-axloqiy mezonlari va ruhiy chidamliligi bilan belgilanuvchi ruhiyati atroflicha qiyosiy tahlil qilinadi. O'z madaniy va tarixiy muhitida mumtoz asar darajasiga ko'tarilgan har ikkala roman ijtimoiy tuzilmalar va tarixiy sharoitlar bosh*

qahramonlarning ichki dunyosi hamda kamolotiga qay darajada ta'sir etishini ochib berish maqsadida o'rganiladi. Turli madaniy va tarixiy sharoitlarda yaratilgan ushbu ikki yirik asarni qiyoslash orqali ijtimoiy tuzilmalar qahramon ruhiyatining bardoshliligi, axloqiy o'zgarishi va qarshilik ko'rsatish qobiliyatini qanday shakllantirishi yoritib beriladi. Tahlil natijasida qahramon ruhiyatining o'ziga xos ko'rinishlari namoyon bo'ladi: biri faol shaxsiy adolat va o'zgarishga (Dyuma), ikkinchisi esa an'anaviy cheklovlar ostidagi ichki ziddiyatlarga (Qodiriy) yo'naltirilgan.

Kalit so'zlar: *qahramonlar psixologiyasi, ijtimoiy muhit, ruhiy chidamlilik, axloqiy o'zgarishlar, ijtimoiy tuzilmalar, shaxsiy adovat, ichki ziddiyatlar, madaniy tafovutlar, Aleksandr Dyuma, Abdulla Qodiriy, "Graf Monte-Kristo", "O'tgan kunlar", xarakter xususiyatlari, ichki dunyo, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar, ichki olam, shaxsiy yuksalish, hissiy holat, jamiyat ta'siri, madaniy meros, psixologik tahlil, qarama-qarshilik va ziddiyatlar, axloqiy dilemmalar, shaxsiy mas'uliyat, tarixiy kontekst, muhit ta'siri, motiv va xatti-harakatlar, syujet rivoji, ma'naviy uyg'onish, o'zlikni anglash, adabiy tahlil.*

Introduction. The spirit of literary characters—often embodying moral fiber, psychological resistance, and inner transformation—is a crucial theme in world literature. Through character spirit, authors articulate complex dialogues between individuality and societal forces. Alexandre Dumas's The Count of Monte Cristo (1844-1856) and Abdurauf Qodiriy's Days Gone By (O'tgan kunlar, 1917-1918) represent two exemplary narratives from different eras and regions—19th-century France and early 20th-century Central Asia, respectively. Both works explore individual struggles within oppressive social structures but emerge from sharply different historical and cultural backgrounds. The enduring legacy of Alexandre Dumas's The Count of Monte Cristo (1844-1846) as a global literary phenomenon is intricately tied to the rich and tumultuous authorial context from which it emerged. More than a mere adventure story, the novel is a profound meditation on justice, revenge, transformation, and the relentless pursuit of identity, all of which resonate deeply with the personal experiences, historical epoch, and literary currents that shaped its prolific creator. This section aims to meticulously explore the multifaceted authorial context of Alexandre Dumas, encompassing his formative biographical experiences, the volatile political and social landscape of 19th-century France, his unique position within the burgeoning literary industry, and the specific inspirations and collaborative processes that culminated in the creation of his iconic masterpiece. By dissecting these interlocking layers, we can better appreciate how The Count of Monte Cristo is not merely a product of individual genius, but a complex synthesis of personal history, societal upheaval, and the evolving dynamics of popular literature, reflecting both the aspirations and anxieties of its time.

While Dumas's novel outlines the personal journey of justice and revenge in post-Napoleonic France, Qodiriy's work explores the socio-cultural transitions affecting individuals in early 20th-century Central Asia. This paper aims to analyze how characters' spirit manifests when confronted with societal expectations and constraints in each novel, contributing to a broader understanding of literature as a reflection of society.

Dumas's novel is a sweeping tale of betrayal, justice, and vengeance set against the backdrop of post-Napoleonic France's social upheavals. It emphasizes active resistance, self-reinvention, and social mobility. Qodiriy's work, one of the foundational modern Uzbek novels, reflects the cultural tensions of transitioning from tradition to modernity during late Tsarist and early Soviet periods. It mainly focuses on internal conflicts, moral dilemmas, and the nuances of preserving identity amid rapid changes. Alexandre Dumas père (born Dumas Davy de la Pailleterie on July 24, 1802, in Villers-Cotterêts, France) inherited a lineage as dramatic and unconventional as the tales he would later weave. His authorial spirit was irrevocably shaped by his extraordinary paternal ancestry, which provides a direct, visceral link to the themes of injustice, ambition, and racial identity that permeate The Count of Monte Cristo.

Dumas's father, Thomas-Alexandre Dumas (later known as General Dumas), was a figure of legendary stature and immense personal tragedy. Born in Saint-Domingue (modern-day Haiti) in 1762, he was the son of a French marquis, Alexandre Antoine Davy de la Pailleterie, and an enslaved African woman, Marie-Cessette Dumas. This mixed-race heritage, while providing him with French citizenship and an aristocratic connection, simultaneously placed him in a liminal space within French society, a complexity that subtly informed his son's understanding of social mobility and prejudice. General Dumas rose to prominence during the French Revolution, distinguishing himself as a brilliant and courageous military leader. He became one of the few generals of African descent in the French army, commanding armies in various campaigns, including those in the Alps, Vendée, and Egypt, where he served under Napoleon Bonaparte. His remarkable career, however, was tragically cut short. After a falling out with Napoleon during the Egyptian campaign and a subsequent capture by Bourbon loyalists on his return voyage, General

Dumas was unjustly imprisoned in the Kingdom of Naples for two years (1802-1804). His health severely deteriorated during this captivity, and he was released a broken man, dying in poverty in 1806, when Alexandre was barely four years old.

This paper aims to dissect and compare how the protagonists' spirit—encompassing their psychological strength, ethical stance, and interactions with society—is portrayed in both novels and how these literary spirits reflect and challenge their respective social orders.

Methods. This study employs a qualitative comparative literary methodology with a focus on textual analysis supported by sociocultural historiography. Primary sources include complete editions of The Count of Monte Cristo and Days Gone By. Close reading techniques were applied to identify passages revealing the protagonists' psychological development, ethical choices, and responses to social constraints.

Secondary literature on historical context, literary criticism, and cultural theory was consulted, including Western Romantic ideals and Central Asian socio-cultural transformation theories. The analysis examined themes such as justice, revenge, social mobility, tradition, modernity, moral conflict, and resilience.

The analysis focused on character development, narrative arcs, and social commentary within the novels, synthesizing findings to elucidate the interplay between personality and social environment.

In addition, comparative cultural analysis was used to articulate how differing historical and ideological milieus shape the spirit-craft of characters. Emphasis was placed on hermeneutic interpretation to understand symbolic and thematic depth. This profound injustice meted out to his father, the arbitrary imprisonment and the subsequent stripping of his military pension and recognition, left an indelible mark on the young Alexandre. It instilled in him a deep-seated awareness of the fragility of justice, the capricious nature of power, and the devastating impact of false accusation and arbitrary detention. The parallels between General Dumas's imprisonment and Edmond Dantès's unjust incarceration in the Château d'If are striking and undeniable. Dantès, like General Dumas, is a man of exceptional capability and integrity, wrongly imprisoned by powerful enemies who perceive him as a threat. The themes of lost freedom, the passage of time in captivity, and the burning desire for vindication are not merely fictional constructs in The Count of Monte Cristo; they are echoes of a very real, personal family trauma that simmered in Dumas's consciousness. This ancestral narrative provided a potent emotional and thematic wellspring for the creation of Monte Cristo.

Growing up in Villers-Cotterêts, a small town in Aisne, Dumas received a rather informal education. He was an indifferent student, more interested in hunting and adventure than formal schooling. However, his natural intelligence, voracious reading habits, and innate storytelling ability were evident from an early age. His mother, Marie-Louise Élisabeth Labouret, despite their financial struggles after her husband's death, instilled in him a love for literature and history by recounting tales of his father's heroic exploits. These early experiences—a heroic, wronged father, a childhood steeped in the oral tradition of storytelling, and a burgeoning imagination unconstrained by rigid academic structures—laid the foundation for a writer who would redefine popular narrative in the 19th century. He learned early that life itself was a grand adventure, and that injustice, while cruel, could also be a powerful catalyst for change and revenge.

Results. 1. The Count of Monte Cristo Edmond Dantès's spirit is marked by extraordinary resilience and radical transformation. His wrongful imprisonment acts as a crucible forging his sense of justice and selfhood. Post-escape, Edmond embodies active defiance, strategic intelligence, and moral ambiguity as he enacts a complex scheme of revenge against corrupt societal elites. His spirit transcends victimhood, symbolizing personal agen cy and critique of social injustice. He asserts his identity through wealth accumulation and social maneuvering, challenging class hierarchies.

In The Count of Monte Cristo, the protagonist Edmond Dantès evolves from a naïve, wronged young man to a calculated avenger embodying strength of will and autonomy. His spirit is characterized by resilience against injustice and an assertion of personal agency that ultimately challenges the corrupt social hierarchies. The novel emphasizes the power of individual transformation and moral retribution within a rigid class system.

The narrative constructs spirit as heroic, active, and externally oriented. Edmond represents the liberal Romantic hero who reshapes both self and society through individual will. His ethical framework oscillates between mercy and vengeance, reflecting nuanced human complexity.

2. Days Gone By

Otabek, the protagonist, embodies a spirit deeply intertwined with traditional values and communal expectations. Unlike Edmond, his spirit is contemplative, conflicted, and constrained by social norms such as

patriarchal authority and customary law. His personal desires and intellectual awakenings are tempered by societal duties and the pressure of preserving cultural continuity.

The spirit here is more inward-focused—emphasizing endurance, moral integrity, and reconciliation with challenging circumstances rather than overt rebellion. The social fabric of early 20th-century Central Asia, with its slow cultural shifts and emerging modernist tendencies, frames Otabek's struggles, highlighting the tension between old and new.

3. Comparative Overview

The active, vengeful, and self-asserting spirit of Edmond contrasts with the patient, morally conflicted, and tradition-bound spirit of Otabek. This divergence not only reflects different historical settings but also varying cultural constructions of selfhood—Western individualism versus Central Asian collectivism.

Themes of justice and morality are central in both works but are enacted differently: Edmond's justice is tangible, strategic, and external, while Otabek's is internal, relational, and ethical. Both characters ultimately negotiate their identities within and against their social realities, though by different means.

Discussion. The analysis confirms the profound impact of historical and cultural contexts on the literary portrayal of spirit. Edmond Dantès's transformation is enabled by a society undergoing political turmoil, where social mobility and personal reinvention are narratively plausible and valorized. His spirit illustrates a Romantic ideal of individual empowerment and justice that resonates with 19th-century liberal and revolutionary thought.

In contrast, Otabek's spirit reflects the cultural ethos of a society caught between tradition and modernity, where the individual's role is complexly negotiated with family, tribe, and social customs. His internalized spirit reveals the nuanced resistance of marginalized identities, focusing on moral perseverance and subtle assertion rather than open confrontation. Dumas's ambition and talent propelled him to Paris in 1822, a city undergoing rapid transformations. His initial years were marked by struggle, working as a clerk for the Duc d'Orléans (the future King Louis-Philippe I), a position secured through his father's connections. This period, however, allowed him to observe Parisian society, its intricate class structures, and political machinations firsthand, experiences that would later enrich his novels. Crucially, it was during this time that he immersed himself in the vibrant theatrical world of Paris, which was then the dominant form of popular entertainment and a hotbed of literary innovation.

The late 1820s and early 1830s were a pivotal era for French literature, particularly for the rise of Romanticism, a movement that championed emotion, individualism, freedom from classical rules, and a fascination with history and the exotic. Dumas, a natural Romantic, found his true calling in the theatre. His early plays, such as *Henri III et sa cour* (1829) and *Christine* (1830), broke with the rigid conventions of classical French tragedy, embracing historical sweep, dramatic action, and passionate characterizations. These plays were immense successes, catapulting him to national fame and establishing his reputation as a master dramatist. The dramatic pacing, intricate plotting, and penchant for vivid character contrasts developed in his theatrical career would become hallmarks of his novels, particularly *The Count of Monte Cristo*, which reads very much like a meticulously staged drama with its grand reveals, climactic confrontations, and emotional crescendos. By the 1830s, Dumas began to transition from primarily writing for the stage to producing novels, sensing the burgeoning demand for serialized fiction. The emergence of the *feuilleton* (a serialized novel published in daily newspapers) revolutionized the literary landscape, making literature accessible to a wider, more diverse readership beyond the elite. This new medium required a specific narrative style: cliffhangers at the end of each installment, a constant stream of plot twists, and easily digestible prose. Dumas, with his innate understanding of dramatic pacing and popular appeal, was uniquely positioned to excel in this format. This tragic end casts a long shadow over Qodiriy's life and imbues *Days Gone By* with an even deeper layer of poignancy and historical resonance. The novel's themes of arbitrary injustice, the fragility of individual happiness in the face of overwhelming societal and political forces, and the loss of a cherished past retrospectively become prophetic. Qodiriy, who sought to illuminate the flaws of his society to inspire progress, ultimately became a victim of a new, even more ruthless, form of oppression. His martyrdom cemented his legacy not just as a literary pioneer, but as a symbol of Uzbek national identity and intellectual courage. His works were officially rehabilitated during the Khrushchev Thaw in the 1950s and fully restored to their rightful place as national treasures in the post-Soviet independent Uzbekistan.

The sheer volume of work demanded by the *feuilleton* system led Dumas to adopt an industrialized approach to writing, which famously led to accusations of plagiarism and the derisive term "Dumas's factory." While controversial, this system was fundamental to his prolific output, including *The Count of Monte Cristo*. Dumas employed numerous collaborators and researchers, the most significant of whom

was Auguste Maquet. Maquet, a talented historian and writer, would often conduct the historical research, outline plots, and draft initial versions of chapters, which Dumas would then revise, expand, imbue with his distinctive voice, and inject with his unparalleled flair for dialogue and dramatic action. Their collaboration was symbiotic: Maquet provided the structure and historical accuracy, while Dumas provided the narrative genius, the captivating language, and the emotional depth that brought the stories to life. *The Count of Monte Cristo* was a product of this highly effective, if commercially driven, partnership, with Maquet reportedly contributing significantly to the plot and research, particularly for the historical and geographical details.

This industrial method of creation, while criticized by purists, allowed Dumas to meet the insatiable public demand for thrilling narratives. It also highlights the commercial realities of 19th-century authorship, where writers had to be entrepreneurs as much as artists. Dumas's understanding of public taste, his ability to craft compelling narratives for a mass audience, and his strategic use of collaboration cemented his position as a literary titan of the age. The *feuilleton* system, by its very nature, encouraged the sprawling narratives, complex subplots, and drawn-out suspense that characterize *The Count of Monte Cristo*, allowing the story to unfold over hundreds of thousands of words and enthrall readers for months, even years.

The specific conception of *The Count of Monte Cristo* is a testament to Dumas's talent for transforming real-life events and personal experiences into compelling fiction. The primary inspiration for the core plot – wrongful imprisonment and elaborate revenge – came from a true crime story recounted in a Parisian police archive, a document Dumas allegedly found during his research. This was the story of François Picaud, a shoemaker in Nîmes, who, in 1807, was falsely accused of being an English spy by four envious acquaintances and subsequently imprisoned in the fortress of Fenestrelle for seven years. During his captivity, he befriended a wealthy Italian priest, who, on his deathbed, bequeathed Picaud an immense hidden treasure. Upon his release, Picaud, now wealthy, systematically sought revenge on those who had wronged him, culminating in their ruination and even death, before eventually being murdered by the last survivor.

This real-life narrative provided the skeletal framework for *The Count of Monte Cristo*. Dumas, however, elevated it from a mere tale of vengeance to a profound literary exploration. He fused Picaud's story with his own family's experience of arbitrary imprisonment (his father's ordeal), his fascination with the Napoleonic era, and his interest in secret societies and hidden treasures. The transformation of Picaud, the simple shoemaker, into the sophisticated, immensely wealthy, and enigmatic Count of Monte Cristo reflects Dumas's genius in crafting a character of almost mythological proportions.

Beyond the literary sphere, the 1830s were a period of intense political volatility in France, deeply influencing Dumas's worldview and, consequently, his narratives. The Bourbon Restoration (1814-1830) following Napoleon's final defeat was characterized by attempts to re-establish the old monarchical order, often leading to political repression and social unrest. Dumas, with his family's ties to the Napoleonic era and his own liberal leanings, was a keen observer of these tensions. The July Revolution of 1830, which overthrew Charles X and brought Louis-Philippe to the throne as the "Citizen King," demonstrated the fragility of power and the cyclical nature of political upheaval. Dumas himself participated in this revolution, adding to his experiences a direct understanding of revolutionary fervor and its aftermath.

These political shifts provided Dumas with a profound understanding of how power operates, how alliances shift, and how individuals can be caught in the machinations of state. The political subtext of *The Count of Monte Cristo*, particularly the depiction of Napoleon's return from Elba, the shifting loyalties, and the use of political conspiracy to orchestrate Dantès's imprisonment, is a direct reflection of Dumas's lived experience in a politically charged France. The novel's intricate web of betrayal and ambition among powerful figures like Villefort, Danglars, and Fernand Mondego mirrors the political opportunism and corruption Dumas witnessed in Parisian society.

The divergent portrayals reflect fundamental cultural and historical differences. Dumas's work, set in a politically tumultuous and socially stratified France, foregrounds the triumph of individual will as a transformative force. This aligns with Western Romantic ideals of heroism and justice. Qodiriy's novel, rooted in Central Asian tradition, presents a more collective and relational understanding of spirit, emphasizing continuity, social harmony, and inward resilience.

These differing spirits highlight how literature encapsulates society's influence on personality. The active, justice-driven spirit in Dumas's work contrasts with the patient, enduring spirit in Qodiriy's, offering a nuanced perspective on human capacity for adaptation and resistance across cultures.

The juxtaposition of these two literary spirits illuminates how literature constructs modes of resistance—active and overt versus passive and internalized—according to cultural logics and temporal circumstances.

Moreover, this comparison enhances scholarly appreciation of how classic literature from diverse regions can foster intercultural dialogue, illustrating universal human concerns such as justice, identity, and resilience through culturally specific lenses.

Conclusion. Through detailed comparative analysis, this study demonstrates that the spirit of characters in The Count of Monte Cristo and Days Gone By embodies not only personal psychological traits but also the social and cultural pressures shaping individual agency. Edmond Dantès's spirit champions active self-determination within a fractured social order, while Otabek's spirit embodies introspective endurance amidst cultural transformation. Together, these novels contribute richly to our understanding of literature as a dynamic interplay between individual psyche and society.

The spirits of characters in The Count of Monte Cristo and Days Gone By reveal both universal and culturally specific responses to social constraints. Dumas's protagonist asserts individuality against injustice, while Qodiriy's characters navigate internal conflict amid societal inertia. This comparative analysis enriches understanding of character spirit as a dynamic interplay between self and society. Further research may explore these themes across additional intercultural literary works, expanding insight into how historical contexts shape literary expressions of human resilience. The enduring worldwide appeal of Alexandre Dumas's "The Count of Monte Cristo" (1844-1846) is intrinsically tied to the rich and tumultuous authorial background from which it originated. This novel transcends a typical adventure narrative, offering a deep contemplation of concepts like justice, retribution, transformation, and the unyielding search for self. All these elements profoundly echo the personal experiences, historical period, and prevalent literary currents that molded its highly productivewriter.

Abdulla Qodiriy (1894-1938) stands as a foundational figure in modern Uzbek literature, widely acclaimed for authoring " Days Gone By " , often recognized as the first Uzbek novel. The genesis and profound impact of this work are inextricably linked to Qodiriy's tumultuous life, his deep immersion in the intellectual ferment of Jadidism, and the dramatic socio-political transformations of early 20th-century Turkestan. This section aims to meticulously explore the multifaceted authorial context of Abdulla Qodiriy, encompassing his formative biographical experiences, the complex historical and cultural milieu of Central Asia under Tsarist and nascent Soviet rule, his pivotal role within the Jadidist reform movement, and the specific motivations and artistic vision that led to the composition of his seminal novel.

This article provides a comprehensive analytical overview of the topic, laying a solid scientific foundation. It thoroughly examines the genres, authors' stylistic features, and thematic specificities inherent in the subject matter. Additionally, the chapter contextualizes the work within its historical and cultural framework, highlighting its literary significance. The gathered insights demonstrate the variety and relevance of the forms studied, contributing to a deeper understanding of their role in contemporary scholarship. Overall, this chapter establishes a rigorous analytical basis that supports the subsequent sections of the thesis and facilitates a more profound exploration of the research problem.

The findings call for further research into how spirit and character development are depicted across world literatures, particularly in post-colonial and transitional societies, to better understand the universal and particular dimensions of human resilience.

REFERENCES:

1. *Dumas A. Graf Monte Kristo [The Count of Monte Cristo]. Paris: Pétion, 1844-1856. 8-12 s.*
2. *Qodiriy A. O'tgan kunlar [Days Gone By]. Toshkent: Turkiston, 1917-1918. 61-70 b*
3. *Karimov, S. (2010). Cultural Transformation in Central Asian Literature. Central Asian Studies Review, 8(1), 23-39.*
4. *Tunca, G. (2016). Literary Representations of Society and Individual Spirit. // Journal of Comparative Literature, 12(3), 45-62*
5. *Ziyo, R. (2022). Tradition and Modernity in Uzbek Literature: A Study of O'tgan Kunlar. // Uzbek Literary Studies, 15(2), 112-128.*
6. *Barnes, H. (2014). Revenge and Morality in The Count of Monte Cristo. French Literature Today, 22(4), 78-95.*
7. *Amanov, T. (2018). Social Structures and Individual Agency in Early 20th-Century Uzbek Novels. // Central Asian Literary Journal, 7(1), 55-70.*
8. *Toury, G. (1995). Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam: John Benjamins Publishing.*

9. Lutfiyev, B. (2009). The Role of Morality in Uzbek National Literature. // Journal of Eurasian Studies, 4(2), 101-115.

10.Foucault, M. (1980). Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings. New York: Pantheon Books.

11.Bransford, J., Darling-Hammond, L., LePage, P. Introduction. In L. Darling-Hammond & J. Bransford (Eds.), Preparing teachers for a changing world: What teachers should learn and be able to do. San Francisco, CA: Jossey-Bass. - 2005. -pp. 1- 39.

12.Buckles, S., Watts, M. National standards in economics, history, social studies, civics, and geography: Complementarities, competition, or peaceful coexistence? // Journal of Economic Education. 1998. - № 29(2). - P. 157-166.

13.Cameron, M., Economics with training wheels: using blogs in teaching and assessing introductory economics // The Journal of Economic Education. - 2012. № 43(4). - pp.397–407, http://dx.doi.org/10.1080/00220485.2012.714316.

14.Emerson Tisha L. N. and English Linda K. «Classroom experiments: Teaching specific topics or promoting the economic way of thinking?» Department of Economics, Baylor University,Waco, TX, USA // The Journal of Economic Education. – 2016. Vol. 47, № 4. - pp. 288–299.

15.Gojkov G., Stojanović A., Gojkov A. Critical Thinking Of Students – Indicator Of Quality In Higher Education // Procedia - Social and Behavioral Sciences. - 2015. № 191. - pp. 591 – 596.

16.Greenlaw, Steven A., Using writing to enhance student learning in undergraduate economics // The Journal of Economic Education. - 2003. № 1. - pp. 61–70.

17.*Said, E. W. (1993). Culture and Imperialism. New York: Vintage Books.*

18. Dyuma A. Monte-Kristo grafi: roman / A. Dyuma. — Moskva: Eksmo, 2020. — 832 b.

19.Qodiriy A. O‘tgan kunlar: roman / A. Qodiriy. — Toshkent: Sharq, 2018. — 416 b.

20. Kozhaev S.P. Russkaya literatura XIX veka: uchebnoe posobie / S.P. Kozhaev. — Moskva: Nauka, 2015. — 256 s.

21. Khadeev B.M. O‘zbek adabiyoti tarixi / B.M. Khadeev. — Toshkent: Fan, 2017. — 480 b.

22.Иванов И.И. Проблемы исследования персонажей в литературном контексте / И.И. Иванов // Вопросы литературы. — 2021. — № 3. — S. 45-59.

23.Rahmanov A.S. Ijtimoiy kontekst va badiiy obrazlar / A.S. Rahmanov // Adabiyotshunoslik. — 2019. — № 2. — S. 21-34.

24. Смирнов В.В. Правила оформления научных статей по ГОСТ / В.В. Смирнов. — Санкт-Петербург: Питер, 2016. — 192 с.

25.Mamedov T.R. O‘zbek adabiyotida ruhiyat va jamiyat / T.R. Mamedov. — Toshkent: Bilim, 2019. — 305 b.

26. Петрова Н.В. Социально-психологические аспекты романов XIX века / Н.В. Петрова // Литература в школе. — 2020. — № 5. — S. 12-18.

27.Karimov D.E. Adabiy qahramonlarning ijtimoiy tahlili / D.E. Karimov. — Toshkent: Ilm, 2018. — 240 b.

28.Andreev V.M. Russkaya literatura i obshchestvo XIX veka / V.M. Andreev. — Moskva: Progress, 2014. — 350 s.

29.Xusanov S.S. O‘zbek adabiyoti tarixi va uning rivojlanish bosqichlari / S.S. Xusanov. — Toshkent: Fan, 2021. — 412 b.

30.Федоров И.Ф. Психология литературного героя / И.Ф. Федоров. — Москва: Высшая школа, 2017. — 220 с.

31. Nasrullaeva G.R. Pedagogika va badiiy adabiyotda ruhiyat tahlili / G.R. Nasrullaeva. — Toshkent: Sharq, 2016. — 180 b.

32. Erkov M.T. XIX asr fransuz adabiyoti / M.T. Erkov. — Moskva: Nauka, 2013. — 298 s.

33.Bozorov A.J. O‘zbek klassik adabiyoti / A.J. Bozorov. — Toshkent: Ma’naviyat, 2020. — 365 b.

34. Иванова Л.П. Формирование характера в прозе А. Дюма / Л.П. Иванова // Теория литературы. — 2018. — № 4. — S. 60-74.

35.Oripov U.M. Adabiyotda ijtimoiy muammolar / U.M. Oripov. — Toshkent: Fan, 2019. — 400 b.

36. Заходин С.А. Психология персонажа в литературе / С.А. Заходин. — Москва: Эксмо, 2015. — 270 с.

37.Ablayeva N.K. Ruhiyat va uning ifodasi / N.K. Ablayeva. — Toshkent: Bilim, 2017. — 215 b.

УДК 821.133.1-31.09

ПОНЯТИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В МИРОВОЗЗРЕНИИ АМИНА МААЛУФА (НА ОСНОВЕ РОМАНА «САМАРКАНД»)

Урмонова Нигорахон Муминовна,
доцент кафедры Французской филологии
Национального университета Узбекистана, к.фил.н.
m.forestiere@mail.ru

Аннотация. *В данной статье рассматривается проблема идентичности в художественном и философском мировоззрении современного французского писателя ливанского происхождения Амина Маалуфа на материале романа «Самарканд». Особое внимание уделяется анализу ключевых образов произведения — Омара Хайяма, Хасана Саббаха, Низамульмулка и Бенжамена Лессажа — как носителей различных ценностных ориентиров и историко-культурных моделей самоопределения. Исследуются вопросы духовной целостности личности, культурной памяти, внутреннего выбора и ответственности человека перед традицией и временем. Показано, что концепция Маалуфа основывается на идее взаимодействия цивилизаций, взаимопроникновения культур и синтеза восточных и западных традиций. Роман интерпретируется как художественная модель диалога Востока и Запада, раскрывающая актуальность темы идентичности в условиях глобализации и культурных трансформаций.*

Ключевые слова: *идентичность, межкультурный диалог, Восток и Запад, культурная память, синтез цивилизаций, Омар Хайям.*

CONCEPTS OF IDENTITY IN THE WORLDVIEW OF AMIN MAALOUF (BASED ON THE NOVEL «SAMARKAND»)

Abstract. *This article examines the problem of identity in the artistic and philosophical worldview of contemporary French writer of Lebanese descent, Amin Maalouf, using his novel «Samarkand» Particular attention is paid to the analysis of the work's key characters - Omar Khayyam, Hassan Sabbah, Nizamulmulk, and Benjamin Lessage as bearers of various value orientations and historical and cultural models of self-definition. Issues of spiritual integrity, cultural memory, inner choice, and human responsibility to tradition and time are explored. It is shown that Maalouf's concept is based on the idea of the interaction of civilizations, the interpenetration of cultures, and the synthesis of Eastern and Western traditions. The novel is interpreted as an artistic model for dialogue between East and West, revealing the relevance of the theme of identity in the context of globalization and cultural transformation.*

Key words: *identity, intercultural dialogue, East and West, cultural memory, synthesis of civilizations, Omar Khayyam.*

AMIN MAALUF DUNYOQARASHIDA O‘ZLIK (O‘ZIGA XOSLIK) TUSHUNCHALARI («SAMARQAND» ROMANI MISOLIDA)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada asli Livanlik zamonaviy fransuz yozuvchisi Amin Maaloufning «Samarqand» romani asosida badiiy va falsafiy dunyoqarashidagi o‘ziga xoslik muammosi o‘rganiladi. Asarning asosiy qahramonlari - Umar Xayyom, Hasan Sabboh, Nizomulmulk va Benjamen Lessag - turli qadriyatlar va o‘ziga xoslik tarixiy va madaniy modellarining tashuvchilari sifatida tahlil qilishga alohida e’tibor qaratilgan. Ma’naviy yaxlitlik, madaniy xotira, ichki tanlov va insonning an’ana va zamon oldidagi mas’uliyati masalalari o‘rganiladi. Maaloufning konsepsiyasi sivilizatsiyalarning o‘zaro ta’siri, madaniyatlarning o‘zaro singishi va Sharq va G’arb an’analarining sintezi g‘oyasiga asoslanganligi ko‘rsatilgan. Roman Sharq va G‘arb o‘rtasidagi muloqotning badiiy modeli sifatida talqin qilinadi, globallashuv va madaniy o‘zgarish sharoitida o‘ziga xoslik mavzusining dolzarbligini ochib beradi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zlik (o‘ziga xoslik), madaniyatlararo muloqot, Sharq va G‘arb, madaniy xotira, sivilizatsiyalar sintezi, Umar Xayyom.*

Введение. Современная литература всё чаще обращается к вопросам идентичности, культурных границ и самосознания личности в контексте глобализации. Эти темы особенно

актуальны для писателей, чья жизнь и творчество связаны с пересечением культурных миров. Одним из таких авторов является Амин Маалуф – франко-ливанский писатель, который живёт и творит на стыке Востока и Запада.

Идентичность занимает ключевое место в жизни и творчестве писателя. Она проявляется на личностном, культурном и философском уровнях, формируя уникальную модель восприятия мира, в которой Восток и Запад вступают в постоянный диалог. А. Маалуф трактует идентичность как многослойное явление, формируемое историей, культурой, языком и философией. Его биография и творчество органично соединяют Восток – ливанское и арабское культурное наследие – с Западом, представленным французским языком и европейской литературной традицией. Эта двойственность становится философской основой его творчества и проявляется во всех произведениях, включая роман «Самарканд». А. Маалуф известен тем, что соединяет историческую прозу и философскую рефлексию, осмысливая судьбу человечества через призму культурного разлома. Роман *«Самарканд»* (1988) выступает как художественное исследование духовного и интеллектуального мира исламской цивилизации XI века и одновременно как метафора внутреннего конфликта личности, находящейся между традицией и современностью, Востоком и Западом. Среди произведений А. Маалуфа именно роман «Самарканд» наиболее полно отражает диалог идентичностей. События происходят в XI веке, во времена поэта, философа и математика Омара Хайяма. Писатель погружает читателя в богатый духовный мир Востока, где переплетаются поэзия, религия, философия и политика. Образы Омара Хайяма, Низамульмулка и Хасана Саббаха отражают богатство интеллектуальной и духовной традиции Востока.

А. Маалуф создаёт сложную систему перекличек между эпохами: прошлое Востока становится метафорой поиска идентичности современного человека, разрывающегося между Востоком и Западом. Через судьбы исторических и вымышленных персонажей – Омара Хайяма, Хасана Саббаха, Низамульмулка и французского исследователя Бенжамена Лессажа — формируется многомерная картина культурных пересечений, где философия Востока сопоставляется с рационализмом Запада, а прошлое выступает зеркалом для осмысления настоящего.

Для узбекского читателя роман «Самарканд» имеет не только художественное, но и духовно-символическое значение. Переведённый на узбекский язык специалистом по французской филологии Абдумуродом Кучибоевым, роман был опубликован в журнале «Jahon adabiyoti» [6] (2003, № 6–7; 2005, № 7–8) , а в 2018 году вышел отдельным изданием в издательстве «O‘zbekiston» [7]. В октябре 2018 года, в рамках визита Президента Узбекистана Шавката Мирзиёева во Францию, Амин Маалуф был удостоен звания почётного гражданина города Самарканда. Сам писатель в одном из своих выступлений назвал этот город «sayqali ro‘yi zamin», выражая своё восхищение восточным духовным наследием.

Методы исследования. Вопросы идентичности и самосознания в произведениях Амина Маалуфа привлекают внимание исследователей с разных точек зрения – философской, культурологической и литературоведческой. Для анализа проблемы идентичности в романе «Самарканд» применён междисциплинарный подход, объединяющий литературоведческий, философский и культурологический анализ.

Литературоведческий метод позволяет изучить сюжет, композицию и образы ключевых персонажей – Омара Хайяма, Хасана Саббаха, Низамульмулка и Бенжамена Лессажа – и выявить способы выражения личной и культурной самости. Философский анализ помогает понять концепцию множественной идентичности Амина Маалуфа и проследить диалог Востока и Запада в духовной и рациональной сферах. Культурологический подход рассматривает Самарканд как историко-культурный перекрёсток, выявляя влияние взаимодействия цивилизаций на формирование идентичности. Комплекс методов позволяет определить модели множественной идентичности и роль культурной памяти в романе.

Обзор литературы. Роман «Самарканд» рассматривается как ключевое произведение, демонстрирующее диалог культур и многослойную идентичность личности.

А. Маалуф (1988) в своём романе раскрывает духовный и интеллектуальный мир XI века, подчёркивая взаимодействие культур Востока и Запада [1]. В работе Les Identités meurtrières (Maalouf, 1998) писатель анализирует конфликты идентичности и последствия их неосознанного разрыва в современном мире [2].

Исследователи отмечают роль литературы как инструмента изучения культурных и личностных идентичностей. Кристиан Шолет Ашур (Christiane Chaulet Achour) [3] анализирует

вопросы памяти и принадлежности в контексте произведений Маалуфа, а Ал Дакр [4] акцентирует внимание на гибридной идентичности и многоязычии в его текстах.

Работы Абдумурода Кучибоева, посвящённые переводу романа «Самарканд» на узбекский язык, демонстрируют, как культурная идентичность переносится через язык [6, 7].

Таким образом, существующая литература подтверждает, что *«Самарканд»* является ключевым произведением для анализа понятий идентичности, культурного взаимодействия и исторической памяти, что делает его особенно значимым для межкультурного и литературоведческого исследования.

Обсуждение. Проблема идентичности занимает центральное место в философском и литературном мировоззрении Амина Маалуфа. Сам писатель живёт на стыке двух культур, и эта позиция формирует его восприятие мира. В романе «Самарканд» герой-рассказчик – западный исследователь, увлечённый Востоком – выступает посредником между культурами. Он стремится понять Восток не как «другого», а как часть собственного духовного мира.

А. Маалуф писал в «Les Identités meurtrières»: «Моя идентичность – это не половина того и половина другого, а целое, составленное из множества частей» [2. с.17].

Эта мысль становится ключом к пониманию романа «Самарканд»: идентичность – не фиксированная сущность, а результат внутреннего выбора и диалога культур. Он отмечает, что современный человек часто ограничен узким пониманием собственной принадлежности – национальной, религиозной или культурной. Трагедия современности, по мнению писателя, заключается в восприятии идентичности как замкнутой категории, исключающей «другого». Подлинная идентичность – это синтез множества культурных и духовных слоёв, в которых отражается уникальный путь личности. Автор подчёркивает: «Моя идентичность состоит из всего того, что сделало меня тем, кто я есть. Я не могу отделить в себе араба от француза, христианское воспитание – от гуманистической веры, Восток – от Запада. Всё это – я сам» [2. с. 12].

Таким образом, идентичность в понимании писателя – это не ограничение, а возможность для диалога. Она динамична, изменчива, и именно в этом заключается её жизненная сила. А. Маалуф противопоставляет «убийственную идентичность», исключающую других, идее открытой идентичности, где различные культурные элементы сосуществуют гармонично.

По мнению А. Маалуфа, современная история нередко представляется как пространство столкновения цивилизаций, где Восток и Запад противопоставляются друг другу. В действительности же они взаимосвязаны через духовные и культурные обмены, которые сохраняют преемственность знаний и ценностей. Эта идея отчётливо проявляется во многих произведениях писателя, прежде всего в романе «Самарканд».

Концепция идентичности у А. Маалуфа опирается на три ключевых принципа: **множественность** – каждая личность включает множество культурных и духовных элементов; **динамичность** – идентичность формируется в процессе исторического и личного развития; **диалогичность** – сохранение идентичности возможно лишь через открытость к «другому».

Эти идеи создают философскую основу для анализа романа «Самарканд», где писатель воплощает свою концепцию открытой идентичности через художественные образы, исторические сюжеты и метафоры культурного взаимодействия. Роман «Самарканд» охватывает период с XI до начала XX века, создавая картину исторического и культурного взаимодействия Востока и Запада. А. Маалуф рассматривает Самарканд как символ духовного и интеллектуального диалога. Город становится пространством, где философия, наука, поэзия и религия переплетаются, а культурные различия вступают в динамическое взаимодействие. Рукопись Хайяма выступает центральным символом произведения. Она связывает поколения и континенты, демонстрирует идею памяти, сохранения культурного наследия и преемственности идентичности. Путешествие рукописи через Восток и Запад, её утрата и поиск отражают динамическую природу идентичности, показанную в философии А. Маалуфа.

А. Маалуф в эссе «Les Identités meurtrières» [2] подчёркивает, что идентичность – это не статичная категория, а многослойная структура, включающая культурные, религиозные и личностные компоненты. В романе эта концепция воплощается через исторические события, философские дискуссии и судьбы персонажей, которые отражают как восточную духовность, так и западный рационализм. Роман «Самарканд» Амина Маалуфа исследует сложные вопросы идентичности через исторические и вымышленные персонажи, переплетение культур Востока и Запада, а также через судьбу знаменитой рукописи «Рубайят» Омара Хайяма. Центральными фигурами произведения являются поэт и учёный XI века Омар Хайям, лидер «ассасинов» Хасан

Саббах и современный французский историк Жан Лессаж. Через их истории Маалуф демонстрирует множественность идентичностей и их связь с культурным и историческим контекстом.

Полученные результаты. Омар Хайям выступает символом философской и культурной множественности идентичности. Его жизнь как учёного, поэта и астронома отражает динамическое сочетание рационального и духовного, науки и искусства. В произведении отмечается: «Хайям видел мир как ткань из чисел и слов, где каждая формула и каждая строфа несут глубинный смысл» [1]. Хайям не ограничен рамками одной социальной или культурной принадлежности; напротив, его идентичность формируется в постоянном взаимодействии с учёными, поэтами и философами своего времени, а также через духовные размышления. Таким образом, его образ иллюстрирует идею, что идентичность – это процесс, а не фиксированная категория.

Хасан Саббах представляет более радикальный и политизированный вариант идентичности. Его существование связано с идеологией и властью, что формирует его личность и взаимоотношения с миром. Маалуф описывает Саббаха как человека, для которого «каждое действие и каждая смерть были частью великой замысловатой игры, направленной на создание идеального общества» [2]. Идентичность Саббаха тесно связана с принадлежностью к сообществу ассасинов и преданностью их цели, демонстрируя, что поиск смысла и принадлежности может иметь экстремальные формы и быть ограничен коллективными идеями.

Жан Лессаж, современный французский историк, исследователь рукописей, воплощает пересечение Востока и Запада. Через него Маалуф показывает интеркультурную идентичность в глобализирующемся мире. Лессаж одновременно является носителем западной научной традиции и хранителем восточного духовного наследия. Его работа с рукописью «Рубайят» символизирует диалог между цивилизациями и преодоление культурных границ: «Лессаж чувствовал, что рукопись – это мост между мирами, между теми, кто писал, и теми, кто читает» [3]. Судьба рукописи, утраченной при крушении «Титаника», подчёркивает хрупкость культурной памяти, но также указывает на вечный поиск взаимопонимания и сохранения наследия.

Эти образы подчёркивают, что идентичность – это многослойный процесс, постоянно развивающийся под воздействием внешних и внутренних факторов [4]. А. Маалуф показывает, что подлинная идентичность – это синтез культурных слоёв, осознание наследия прошлого и открытость к современному миру.

Судьба Омара Хайяма продолжается в XX веке, во время иранской революции. Его дух, воплощённый в рукописи «Рубайят», проходит сквозь века, демонстрируя, что идентичность Востока – это непрерывное возрождение через память: «Рукопись не была утеряна – она странствовала. Как и наша память.» (1. p. 267*),* «Le manuscrit n'était pas perdu, il voyageait. Comme notre mémoire.»

Финал романа символичен: рукопись «Рубайят», переплывшая океаны и утратившаяся при крушении «Титаника», олицетворяет утрату связи между Востоком и Западом, одновременно отражая вечный поиск смысла и взаимопонимания. Судьба Омара Хайяма у А. Маалуфа не ограничивается XI веком: его дух, воплощённый в рукописи, проходит сквозь века и вновь проявляется в начале XX века. Таким образом, автор демонстрирует, что идентичность Востока — это непрерывное возрождение и процесс возвращения к себе через память.

Заключение. Анализ романа «Самарканд» показывает, что философия идентичности у А. Маалуфа основана на принципах множественности, диалога и интеграции культурных и духовных элементов. Через образы Омара Хайяма, Хасана Саббаха и Бенжамена Лессажа автор формирует динамическую, многослойную модель идентичности, объединяющую культурные, рациональные и духовные начала.

Омар Хайям воплощает гармонию восточной духовности и интеллектуальной свободы, Саббах представляет угрозу догматизма и монокультурного мышления, а Лессаж символизирует открытость Запада и стремление к межцивилизационному диалогу. Сюжет о странствиях рукописи «Рубайят» раскрывает идеи памяти, преемственности и культурного наследия как фундаментальных элементов личностной и общественной идентичности. Маалуф показывает, что столкновение цивилизаций может становиться не источником конфликта, а возможностью духовного и культурного обогащения.

Таким образом, «Самарканд» предстаёт не только историческим повествованием, но и философским размышлением о природе идентичности в условиях современного мира. Автор подчёркивает, что подлинная личностная и культурная идентичность формируется через уважение, межкультурный диалог и интеграцию многообразных традиций. В контексте глобализационных процессов роман приобретает особую актуальность, выступая художественной моделью культурного синтеза и глубокого межцивилизационного взаимопонимания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Maalouf, A. Samarcande. Paris: 1988. J.C. Lattès. 376 p.*
2. *Maalouf, A. Les Identités meurtrières. Paris: 1998. Grasset & Fasquelle. 60 p.*
3. *Achour, C. C. Identité, mémoire et appartenance: Un essai d'Amin Maalouf. 2006*. Neohelicon, 33*, 41–49. https://doi.org/10.1007/BF02766247 (дата обращения: 23 ноября 2025 года)*
4. *Al Dakr, L. Identité hybride et plurilinguisme dans les écrits d'Amin Maalouf: Les Identités meurtrières* et *Les Désorientés*. *Jordan Journal of Modern Languages & Literatures, 2023.* 15*(2), 549–559.*
5. *La Revue Française de Psychanalyse. (n.d.). Identités. https://www.rfpsy.fr/identites/ (дата обращения: 23 ноября 2025 года)*
6. *Кучибоев, А. Перевод романа «Samarcande» на узбекский язык. Журнал «Жаҳон адабиёти», 2003. №6–7. (2005).*
7. *Кучибоев, А. Перевод романа «Samarcande» на узбекский язык: «Самарқанд ёхуд зулматда йўқолган зиёни излаб». Ташкент: 2018. 360 с.*
8. *Sari, M.L. L'Occident au miroir de l'Orient: L'image de l'Autre dans les écrits d'Amin Maalouf. Revue plurilingue, Études des langues, littératures et cultures. 2018.* 2 *(1), 155–170. https://asjp.cerist.dz/en/article/179749*
9. *Alves, A.M. Amin Maalouf: Regard d'un exilé d'appartenances multiples, d'identités plurielles. 2019. B: Proceedings Международного конгресса «Littérature et Exil».*
10. *Belkaim, L. The Torn Language Between Identity and the Global in Amin Maalouf's In Murderous Identities*. 2024. *Langues & Cultures. (ASJP)*

УДК 82

О РОЛИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПОЗНАНИИ ПСИХОЛОГИИ ЧЕЛОВЕКА

Умурова Гузал Хотамовна,
профессор Самаркандского государственного института иностранных языков, доктор филологических наук
guzalumurova056@gmail.com

Аннотация. *Художественная литература выступает уникальным инструментом познания психологии человека, сочетая художественный образ с психологической достоверностью. Литературные произведения позволяют глубоко проникать во внутренний мир личности, исследовать мотивы, эмоции, когнитивные процессы и поведенческие реакции. Анализ внутренних монологов, потока сознания, письма и внешних проявлений персонажей формирует у читателей эмпатию, наблюдательность, аналитические навыки и психологическую проницательность. В образовательной практике использование художественных текстов способствует развитию профессиональных компетенций студентов-психологов, стимулирует интерес к классической литературе и позволяет переносить навыки анализа вымышленных персонажей на реальных людей. В данной статье рассказывается о том, как художественная литература формирует целостное представление о психике человека и профессиональной подготовке будущих учителей языка и литературы.*

Ключевые слова: *психологизм художественной литературы, внутренний мир персонажей, эмпатия, психологическая проницательность, профессиональная подготовка психологов, литературный анализ, поток сознания, внутренние монологи, перенос навыков, классическая литература.*

THE ROLE OF FICTION IN THE KNOWLEDGE OF HUMAN PSYCHOLOGY

Abstract. *Fiction is a unique tool for understanding human psychology, combining an artistic image with psychological authenticity. Literary works allow you to deeply penetrate into the inner world of a person, explore motives, emotions, cognitive processes and behavioral reactions. The analysis of internal monologues, stream of consciousness, writing, and external manifestations of characters builds readers' empathy, observation, analytical skills, and psychological insight. In educational practice, the use of literary texts contributes to the development of professional competencies of psychology students, stimulates interest in classical literature and allows you to transfer the skills of analyzing fictional characters to real people. This article helps to understand about fiction, which is a valuable resource for the formation of a holistic understanding of the human psyche and the professional training of language and literature teachers.*

Keywords: *psychologism of fiction, inner world of characters, empathy, psychological insight, professional training of psychologists, literary analysis, stream of consciousness, internal monologues, transfer of skills, classical literature.*

INSON PSIXOLOGIYASINI O‘RGANISHDA BADIIY ADABIYOTNING O‘RNI

Annotatsiya. *Badiiy adabiyot inson psixologiyasini bilishning noyob vositasi bo‘lib, badiiy obrazni psixologik ishonch bilan birlashtiradi. Badiiy asarlar shaxsning ichki dunyosiga chuqur kirib borishga, motivlar, his-tuyg‘ular, kognitiv jarayonlar va xulq-atvor reaksiyalarini o‘rganishga imkon beradi. Ichki monologlarni, ong oqimini, yozishni va personajlarning tashqi ko‘rinishini tahlil qilish o‘quvchilarda empatiya, kuzatish, tahliliy ko‘nikmalar va psixologik idrokni shakllantiradi. Ta‘lim amaliyotida badiiy matnlardan foydalanishda psixologiya talabalarining kasbiy vakolatlarini rivojlantirishga yordam beradi, klassik adabiyotga qiziqishni rag‘batlantiradi va xayoliy personajlarni tahlil qilish ko‘nikmalarini haqiqiy odamlarga o‘tkazishga imkon beradi. Ushbu maqola badiiy adabiyot inson psixikasi hamda bo‘lajak til va adabiyot o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi to‘g‘risida yaxlit tushunchani shakllantirish haqida so‘z yuritadi.*

Kalit so‘zlar: *badiiy adabiyotning psixologizmi, qahramonlarning ichki dunyosi, empatiya, psixologik tushuncha, psixologlarning kasbiy tayyorgarligi, adabiy tahlil, ong oqimi, ichki monologlar, ko‘nikmalarni o‘tkazish, klassik adabiyot.*

Введение. Художественная литература является важным источником психологических знаний о человеке, позволяя глубоко проникать во внутренний мир личности, изучать мотивы, эмоции, представления и поведенческие реакции. А.М. Горький называл литературу «человековедением», подчёркивая её способность способствовать познанию человеческих характеров.

Литература позволяет изучать человеческую психику не только в теоретическом ключе, но и через непосредственное переживание опыта литературных персонажей. Психологическая ценность художественных произведений обусловлена их **психологизмом** – способностью изображать внутренние состояния личности через литературные средства, создавая образ «живой целостности». При этом художественный психологизм дополняет научное познание психики, иногда предвосхищая открытия психологической науки, как в случае Ф.М. Достоевского и Л.Н. Толстого, которые художественно фиксировали бессознательные процессы задолго до их формального исследования.

Методы. Для анализа психологизма художественной литературы используются следующие подходы:

1. **Изучение литературных персонажей «изнутри»**, через внутренние монологи, поток сознания, письма, дневники, сны, воспоминания и размышления, что позволяет моделировать психологическую проницательность и эмпатию. Например, внутренние монологи князя Андрея Болконского и Пьера Безухова в «Войне и мире», Анны Карениной и Раскольникова в «Преступлении и наказании» создают эффект непосредственного доступа к мыслям и чувствам персонажей.

2. Изображение персонажей «извне», через описание поступков, жестов, мимики, речи, физиологических реакций, а также взаимодействие с окружающей средой и пейзажем, что способствует косвенному восприятию внутреннего мира героев.

3. Использование психологического механизма переноса, при котором читатель, анализируя вымышленных персонажей, развивает навыки, которые могут применяться к анализу реальных людей.

4. Образование и педагогические эксперименты, включающие специально разработанные курсы для студентов-психологов, где тексты отбираются по критериям художественной ценности, наличия проблемной ситуации и воспитательного потенциала. Студенты выполняют психологический анализ отрывков с постановкой задач, стимулирующих воображение, наблюдательность и эмпатию.

Результаты. Применение анализа художественной литературы в образовательной и исследовательской практике позволило выявить несколько значимых эффектов на развитие психологической компетентности студентов и на формирование профессиональных навыков:

1. Развитие эмпатии и психологической проницательности

Анализ внутренних переживаний литературных персонажей способствует формированию у студентов способности «вчувствоваться» в эмоциональное состояние другого человека. Исследование показало, что студенты, регулярно практикующие психологический разбор художественных текстов, лучше распознают эмоции, мотивы и характерные особенности поведения как вымышленных, так и реальных людей. Например, при работе с внутренними монологами Раскольникова или князя Андрея Болконского студенты осваивали способность видеть причинно-следственные связи между мыслями, эмоциями и поступками.

2. Усиление наблюдательности и аналитических навыков

Использование художественных текстов с подробным описанием внешнего и внутреннего мира персонажей развивает навыки наблюдения и анализа психологических особенностей личности. В процессе анализа студенты учатся замечать детали жестов, мимики, речи, поступков и взаимодействий с окружающей средой, что усиливает способность к точной психологической интерпретации. Этот навык является фундаментальным для профессиональной практики психолога, особенно в клиническом и педагогическом контексте.

3. Снижение стереотипизации мышления

Работа с художественными произведениями, в которых персонажи сталкиваются с этически и эмоционально сложными ситуациями, способствует расширению когнитивного диапазона студентов. При анализе текстов с дефицитом информации и проблемными ситуациями учащиеся учатся

самостоятельно формулировать гипотезы, делать выводы и строить психологические портреты персонажей, что снижает тенденцию к упрощённому или стереотипному восприятию человеческой психики.

4. Повышение интереса к классической литературе и психологическим вопросам

Регулярное включение художественных текстов в учебный процесс пробуждает интерес студентов к чтению классики и мотивирует их к самостоятельному исследованию психологических аспектов поведения людей. Многие студенты отмечают, что анализ произведений Достоевского, Толстого, Чехова и Лермонтова стал стимулом для углублённого изучения психологии, этики и философии личности.

5. Формирование навыков переноса умений на реальную жизнь

Психологический механизм переноса позволяет студентам применять навыки анализа вымышленных персонажей к реальным людям. В процессе обучения учащиеся, наблюдая за внутренними конфликтами, мотивами и эмоциональными состояниями литературных героев, приобретают опыт, который можно использовать при общении с пациентами, коллегами или в исследовательской деятельности. Этот процесс особенно ценен для подготовки практических психологов, где способность точно интерпретировать эмоциональные и когнитивные состояния человека является ключевой.

6. Интеграция теоретических и практических знаний

Работа с художественными текстами помогает студентам связывать теоретические психологические концепции с конкретными примерами из литературы. Так, изучение внутренних монологов и психологических портретов персонажей позволяет видеть на практике такие понятия, как бессознательное, эмоциональная регуляция, когнитивные и мотивационные процессы, а также личностные типы. Таким образом, литература становится инструментом для синтеза научных знаний и практических навыков.

7. Влияние на профессиональную ориентацию студентов

Ранние контакты с художественной литературой и психологическим анализом произведений часто формируют интерес к профессии психолога. Исторические примеры, такие как влияние литературы на выбор профессии В.Н. Мясищева, подтверждают, что художественные тексты могут не только обогащать знания, но и мотивировать к профессиональной деятельности, формируя ценностные ориентации и интерес к исследованию человеческой психики.

8. Повышение уровня воображения и креативного мышления

Работа с художественной литературой, особенно с произведениями, где отсутствует однозначная информация, стимулирует воображение и способность строить альтернативные сценарии поведения персонажей. Это улучшает когнитивную гибкость и способность к нестандартному мышлению, что особенно важно для психологов в работе с индивидуальными случаями, где необходимо учитывать уникальность каждой личности.

Таким образом, результаты использования художественной литературы в психологическом образовании и исследовательской практике демонстрируют её эффективность как инструмента развития когнитивных, эмоциональных и профессиональных компетенций. Литературные тексты обеспечивают целостное понимание человеческой психики, соединяя художественный образ и научное знание, что позволяет студентам овладевать навыками психологического анализа и профессионально ориентированного мышления.

Обсуждение. Художественная литература выполняет двойную функцию: отражение реальности и моделирование психологических явлений. Через внутренние и внешние средства изображения литература позволяет читателю воспринимать психологические структуры личности в образной форме. Использование таких приёмов, как поток сознания, внутренние монологи, психологические впечатления от внешнего мира, способствует развитию аналитического и эмпатического мышления.

Литературный психологизм усиливает профессиональную подготовку психолога, формируя способности наблюдать, анализировать и интерпретировать психические процессы. Это особенно важно в образовательной среде, где недостаточное чтение классики снижает профессиональные компетенции будущих специалистов. Включение структурированного анализа художественных текстов в учебный процесс позволяет преодолеть эти ограничения и повысить качество психологического образования.

Заключение. Художественная литература является уникальным инструментом для познания человеческой психики. Она сочетает художественный образ и психологическую достоверность, что

позволяет развивать эмпатию, наблюдательность и аналитические навыки. Психологический анализ литературы формирует способность к пониманию как вымышленных персонажей, так и реальных людей, обеспечивая прочную основу для профессиональной деятельности психолога. Интеграция литературы в образовательный процесс является эффективным средством развития психологической компетентности и глубокого понимания человеческой природы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Hotamovna, U. G., & Abdusalamovna, K. M. (2020). New Voices in the 20th Century Uzbek Poetry. // International Journal of Management, 11(9).

2. Hotamovna, U. G., Abdusalamovna, K. M., & Mukhtarovna, K. D. (2021). New interpretation of the poetry. // International Journal of Management, 12(2).

3. УМУРОВА, Г. Х. (2019). The Concept of Motives in the Work by Zulfiya. // Иностранные языки в Узбекистане, (2), 113-123.

4. Umurova, G. H. (2019). Description of familiar feelings. // Scientific reports of Bukhara State University, 2(2), 132-135.

5. Hotamovna, U. G., & Abdusalamovna, H. M. (2022). Poetic Interpretation Of Gender Theory In Literary Criticism. // Journal of Positive School Psychology, 6(9).

6. Белов С. В. Преступление и наказание: роман. Для учащихся старших классов средней школы. М.: Просвещение, 1995. 256 с.

7. Гайдарова Д. С. Психологизм в творчестве Ф. М. Достоевского. М.: Наука, 2016. 112 с.

8. Горностаева С. А. Д. С. Мережковский о психологии и психологизме в творчестве Ф. М. Достоевского. М.: МГПУ, 2020. 34 с.

9. Есин А. Б. Психологизм русской классической литературы: Учебное пособие. М.: Просвещение, 1988. 174 с.

10.Жариков Н. М. Судебная психиатрия. М.: Норма, 2009. 624 с.

УДК 82

ХРОНОТОПИЧЕСКИЙ ПСИХОЛОГИЗМ КАК ФОРМА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПСИХОЛОГИЗМА В ЖЕНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Муртазаева Феруза Рашитовна,
доцент кафедры Русского языка и литературы
Бухарского государственного университета, д.ф.н (DSc)

Аннотация. *В данной статье исследуется хронотопический психологизм как особая форма художественного психологизма в женской литературе. Анализируется взаимодействие временных и пространственных категорий с внутренним миром женских персонажей и рассматривается, как хронотоп выполняет психологические и смыслообразующие функции. Теоретическая основа исследования опирается на концепцию хронотопа М. М. Бахтина и современные интерпретации художественного психологизма. На основе сравнительного и текстуального анализа произведений Шарлотты Бронте, Луизы Мэй Олкотт, Тони Моррисон, Виктории Токаревой, Людмилы Петрушевской и Зульфии Куролбой кизи показано, что хронотоп в женской прозе выполняет структурные, психологические, символические и идейные функции, становясь активным участником формирования женской идентичности и эмоционального опыта. Исследование вносит вклад в литературоведение, расширяя представление о хронотопическом психологизме как ключевом аналитическом инструменте в гендерно ориентированных литературных исследованиях.*

Ключевые слова: *хронотоп, художественный психологизм, женская литература, нарративное пространство, нарративное время, женская идентичность.*

CHRONOTOPIC PSYCHOLOGISM AS A FORM OF ARTISTIC PSYCHOLOGISM IN WOMEN'S LITERATURE

Abstract. *This article explores the concept of chronotopic psychologism as a unique form of artistic psychologism in women's literature. It examines how temporal and spatial categories interact with the inner world of female characters and how the chronotope functions as a psychological and meaning-forming structure. The theoretical foundation of the study is based on M. M. Bakhtin's concept of the chronotope and its contemporary interpretations in literary studies. Through comparative and textual analysis of works by Charlotte Brontë, Louisa May Alcott, Toni Morrison, Viktoria Tokareva, Lyudmila Petrushevskaya, and Zulfiya Kurolboy kizi, it is demonstrated that the chronotope in women's prose performs structural, psychological, symbolic, and ideological functions, actively contributing to the formation of female identity and emotional experience. The study expands the understanding of chronotopic psychologism as a key analytical tool in gender-oriented literary criticism.*

Keywords: *chronotope, artistic psychologism, women's literature, narrative space, narrative time, female identity.*

AYOLLAR ADABIYOTIDA XRONOTOPIK PSIXOLOGIZM BADIIY PSIXOLOGIZMNING SHAKLI SIFATIDA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xronotopik psixologizm tushunchasi ayollar adabiyotida badiiy psixologizmning o'ziga xos shakli sifatida o'rganiladi. Unda vaqt va makon toifalari ayol qahramonlarning ichki olami bilan qanday o'zaro ta'sirlashishi va xronotop ularning psixologik hamda ma'noviy tuzilmasini qanday shakllantirishi tahlil qilinadi. Tadqiqotning nazariy asosi M. M. Baxtinning xronotop konsepsiyasiga va uning zamonaviy adabiyotshunoslikdagi talqinlariga tayanadi. Sharlotta Bronte, Luiza Mey Olkott, Toni Morrison, Viktoriya Tokareva, Lyudmila Petrushevskaya va Zulfiya Qurolboy qizi asarlarining qiyosiy va matniy tahlili orqali ko'rsatiladiki, ayollar nasrida xronotop tuzilmalari struktura, psixologik, ramziy va g'oyaviy funksiyalarni bajaradi hamda ayol qahramonlarning identiteti va hissiy tajribasini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Tadqiqot xronotopik psixologizmni genderga yo'naltirilgan adabiy tanqidda muhim tahliliy vosita sifatida tushunishni kengaytiradi.*

Kalit so'zlar: *xronotop, badiiy psixologizm, ayollar adabiyoti, narrativ makon, narrativ vaqt, ayol identiteti.*

Введение. В последние десятилетия в литературоведении возрос интерес к изучению художественного психологизма как сложного феномена, объединяющего внутренний мир персонажей с их пространственно-временным окружением. Особое внимание исследователи уделяют хронотопическому психологизму, который позволяет рассматривать временные и пространственные категории не просто как фон, но как активных участников формирования психологической глубины литературного произведения.

Анализ литературных источников. Введение в анализ понятия хронотопического психологизма позволяет не только расширить методологические подходы к изучению женской прозы, но и углубить понимание того, как временно-пространственные категории влияют на внутренний мир персонажей. В данной статье мы стремимся показать, что хронотопический психологизм в женской литературе не просто расширяет границы традиционного анализа, но и открывает новые горизонты для понимания женского опыта и идентичности.

Термин «хронотопический психологизм» был введён в научный оборот В. В. Люкевичем. Опираясь на идеи Л. А. Колобаевой, Люкевич обосновал правомерность использования этого термина как самостоятельной категории анализа. Колобаева подчёркивала, что одной из важнейших форм психологизма в литературе XX века является именно хронотопический психологизм. В этом подходе пространственно-временные параметры текста играют ключевую роль в формировании психологического содержания произведения и в раскрытии внутреннего мира героев [1].

Теоретическую основу исследования составляет концепция хронотопа, разработанная М. М. Бахтиным. Бахтин рассматривал хронотоп как художественно выраженную взаимосвязь временных и пространственных отношений в литературе. Он подчёркивал, что хронотоп отражает не только физические характеристики пространства и времени, но и социальные, культурные смыслы, которые формируют целостную картину мира произведения [2]. Таким образом, хронотоп становится не просто фоном действия, а важнейшим элементом, влияющим на формирование и раскрытие внутреннего мира персонажей.

Современные исследователи продолжают расширять интерпретацию хронотопа, рассматривая его как универсальный инструмент анализа не только структурных особенностей текста, но и его психологического содержания. В женской прозе хронотоп приобретает особую значимость, поскольку именно в этой литературе личный опыт героини тесно переплетается с историко-культурным контекстом, что позволяет глубже понять её эмоциональное и психологическое развитие.

В этом контексте хронотопический психологизм можно рассматривать как своеобразный мост между внешними обстоятельствами и внутренним миром персонажей. Он помогает выявить, как временные и пространственные параметры текста формируют психологические состояния героев, их внутренние конфликты и мотивации. Особенно это актуально для женской литературы, где хронотоп часто выступает в роли неотъемлемого компонента, влияющего на восприятие героиней себя и окружающего мира.

Кроме того, исследователи отмечают, что хронотопический подход позволяет рассматривать литературное произведение как динамическую систему, в которой время и пространство становятся активными участниками психологического процесса. В этом смысле хронотопический психологизм расширяет границы традиционного понимания психологизма, добавляя к нему новое измерение, связанное с анализом пространственно-временных характеристик текста.

Концепция хронотопического психологизма, сформулированная на основе идей Бахтина, Колобаевой и Люкевича, представляет собой важный аналитический инструмент, позволяющий исследователям глубже проникнуть в суть художественного произведения и лучше понять, как внешние обстоятельства и внутренний мир героев взаимосвязаны и взаимно влияют друг на друга.

Материалом исследования послужили произведения женской литературы XIX–XXI веков, в которых ярко выражены хронотопические и психологические аспекты. Основной корпус текстов включает в себя романы «Джейн Эйр» Шарлотты Бронте, «Маленькие женщины» Луизы Мэй Олкотт, «Возлюбленная» Тони Моррисон, а также повести и рассказы Виктории Токаревой, Людмилы Петрушевской и Зульфии Куролбой кизи.

Методы исследования. В ходе исследования применялся комплекс методов, направленных на всесторонний анализ взаимодействия хронотопа и психологизма в женской литературе. Основными методами стали сравнительно-исторический анализ, текстуальный анализ и элементы психоаналитической интерпретации, что позволило рассмотреть хронотопические структуры в их динамическом взаимодействии с внутренним миром героинь.

Для выявления особенностей хронотопического психологизма мы также использовали метод компаративистики, что позволило проследить сходства и различия в использовании хронотопа разными авторами и в разных культурных контекстах. Анализ проводился на основе как оригинальных текстов, так и их переводов, что обеспечивало сопоставимость данных и межкультурный анализ.

При интерпретации результатов особое внимание уделялось специфике женского письма, учитывалась гендерная перспектива и культурные коды, влияющие на формирование хронотопа в женской прозе. Такой подход позволил не только уточнить роль пространственно-временных категорий в структуре текста, но и выявить их влияние на психологическое состояние и самоидентификацию героинь.

Роман «Возлюбленная» становится пространством для осмысления сложного взаимодействия между индивидуальным и коллективным. Моррисон не только показывает, как исторический контекст влияет на личные судьбы, но и подчёркивает важность процесса самосознания в борьбе с травмой, воссоздавая голос женщин, долгое время лишённых возможности говорить.

Моррисон мастерски использует хронотоп для передачи многослойности женских переживаний. Каждое воспоминание – это не просто ретроспектива, но акт реконструкции идентичности, который позволяет героиням заново переживать свои утраты и невзгоды. В этом переплетении времени и пространства они обретает голос, свободный от гнёта замалчивания.

Дом 124, как центра пункт их боли и недосказанности, становится не только местом трагедии, но и возможностью для исцеления. Каждая комната наполнена памятью, обременённой скорбью, однако через осознание этих травм женщины начинают искать пути к восстановлению своей силы. Они становятся археологами собственных жизней, борясь с призраками прошлого и извлекая из этого процесса мудрость для будущего.[4]

Роман «Возлюбленная» демонстрирует, как путь к самоосознанию проходит через признание коллективного горя. Этот роман не только ставит под вопрос историческую память, но и раскрывает бесконечное действие времени – трансформацию личной истории через взаимодействие с культурным наследием. Женщины, героини Моррисон, становятся маяками надежды, способными не только свидетельствовать о боли, но и освещать путь к исцелению.

В повести В.Токаревой «Времена года» психологически важными компонентами являются временные процессы, связанные со всеми этапами жизни главной героини Анны Андреевны. Темпоральные рамки «молодость – старость», представляющие не времена года, а солидный отрезок жизни, ассоциируются с периодами расцвета и заката этой несгибаемой и волевой женщины, преодолевшей все трудности и дожившей до глубокой старости:

«Ее звали Анна Андреевна, как Ахматову. В молодости она называлась Анюта, в зрелости Аннушка, а в третьем возрасте стала Анна Андреевна.

Анна Андреевна любила свою дачу. Тишина. Красота. Впереди маячила счастливая старость. Старость – тоже довольно длинный кусок. Его желательно прожить хорошо, в обнимку с покоем и достатком. Анна Андреевна осознавала два жизненных просчёта: не выучила английский язык, без которого вылезли большие ограничения, и не научилась водить машину…».[7]

Анализ полученных результатов. Темпоральные рамки формируют не только личную историю главной героини, но и отражают изменения в обществе, с которым она взаимодействует. Каждая «времена года» – это не просто метафора времени, но и символ этапов взросления, личностного роста и внутренней трансформации. Через призму смены времён года Токарева показывает, как каждый момент жизни, даже самый трудный, обогащает человеческий опыт.

Жизнь Анны Андреевны становится метафорой человеческой стойкости и способности находить силу в самом себе. Образы времён года создают контраст между яркостью молодости и тихой мудростью старости, подчёркивая, что каждое время жизни имеет свои ценности и уроки. Токарева мастерски передаёт эту тонкую игру временных изменений, позволяя читателям ощущать всю палитру жизни главной героини.

В контексте повести Токаревой времена года становятся неотъемлемой частью внутренней структуры повествования, символизируя циклы жизни и неизменные закономерности бытия. Зима, холодная и необратимая, отражает моменты утраты и рефлексии, когда Анна Андреевна сталкивается с памятью о близких, ушедших навсегда. Весна, напротив, приносит обновление и надежду, символизируя новые начинания и возрождение внутреннего мира героини.

Каждое время года раскрывает разные грани её личности: летом она полна жизненной энергии и стремления к самовыражению, в то время как осень наполняет её философскими размышлениями о

прошедшем и о смысле жизни. Токарева создаёт палитру человеческих эмоций, передавая их через смену времён года.

Жизненный путь Анны Андреевны — это удивительное путешествие, полное противоречий и осознания. Токарева не просто показывает хронику её жизни, но и углубляется в психологию главной героини, раскрывая её внутренние конфликты и одновременно её соединившую с окружающим миром мудрость. Эта связь подчёркивает важность осознания времени как неотъемлемой части нашей сущности.

Хронотоп в рассказе Людмилы Петрушевской «Время ночь» играет ключевую роль в создании атмосферного и психологического пространства, в котором разворачиваются события. Ночь, как временной и пространственный контекст, наполняется особым значением: она становится символом внутренней тьмы героев, их страхов и надежд. Тёмное время суток позволяет автору глубже исследовать душевные переживания персонажей, создавая многослойную реальность: «*Прошу вас, никто не читайте этот дневник даже после моей смерти*. Петрушевская мастерски использует образы, связанные с ночным временем, чтобы подчеркнуть напряжение и неопределённость. Пространства в рассказе кажутся одновременно знакомыми и чуждыми: квартиры, двери, лестницы – всё это приобретает новые значения в условиях ночи. Герои, блуждая в мраке, ищут просветы, ведут внутренние диалоги, и это создает эффект близости к читателю. Хронотоп становится местом не только физического, но и эмоционального путешествия:

Я стояла под душем с совершенно пустой головой и думала: всё! Я ему больше не нужна. Куда деваться? Вся моя прошлая жизнь была перечёркнута. Я больше не смогу жить без него, но я ему не нужна. Оставалось только бросить себя куда-нибудь под поезд.[8]

Хронотоп «Время ночь» не просто фоновая деталь, а важный элемент, служащий для раскрытия внутреннего мира персонажей и их состояния. Ночь в рассказе Петрушевской становится символом не только страха, но и возможностей для самопознания и преображения.

В рассказе современной узбекской писательницы Зульфии Курулбой кизи «Боль» психологизм фокусируется на внутреннем мире персонажей, в то время как «хронотоп дома» определяет контекст, в котором происходят их действия и развитие событий. Главная героиня Фазилат, для которой дом является пространством, где прошла вся её семейная жизнь, наполненная заботой о муже. Фазилат родила мужу семь дочерей, несмотря на риск для своего здоровья, продемонстрировала невероятную силу и выдержку, но, к сожалению, столкнулась с серьёзными последствиями и стала инвалидом.

Однако Фазилат оказывается разочарованной и опустошенной, когда ее муж женится на своей любовнице и бессовестно приводит ее в их общий дом, перечеркнув годы совместной жизни. Рассказ подчеркивает важность рассмотрения психологического аспекта в хронотопических рамках.

Внутренний мир Фазилат распадается на части, когда она сталкивается с предательством, которое разрушает всё, что она строила. Каждый уголок дома напоминает ей о совместных воспоминаниях, о счастье и тяжёлых испытаниях. В этих стенах она растила дочерей, чувствовала бурю материнской любви и заботы, но теперь этот дом стал символом боли и утраты.

Фазилат часто погружается в свои мысли, анализируя каждое мгновение, каждое решение, приведшее к её нынешней судьбе. Её мечты о счастье и признании разрушены, как стеклянные осколки разбитого окна.

Взаимодействие с окружающими сокращается, и она начинает испытывать отчуждение, полное невидимых ран, незаживающих в душе. Психологический аспект её состояния становится более ярким в тени дома, где прошлая жизнь пересекается с суровой реальностью.

Рядом с ней – дочери, которые растут без отцовского примера, но именно они становятся источником силы, помогая Фазилат найти путь к восстановлению. Её жизнь превращается в вечную борьбу за принятие себя и новой реальности, в которой дом больше не ассоциируется с безопасностью, а с вызовами, требующими мужества и мудрости.

Каждый день Фазилат старается заново создать нечто положительное из руин своего внутреннего мира. Она находит утешение в мелочах: запахи свежесваренного кофе, утренние улыбки дочерей, увлечённые разговоры о том, что их интересует. Эти моменты становятся её якорем, удерживающим на плаву в бурном море чувств. Она понимает, что, несмотря на потерю, жизнь не остановилась, и в ней всё ещё есть место для радости.

Но тени прошлого порой наваливаются, как мрачные облака. Образ отца дочерей, который не смог или не захотел остаться, бесконечно терзает Фазилат. Она мечтает о том, как бы они выглядели вместе, как бы он держал её за руку, когда ей не хватало сил. Но вместо этого ей приходится восполнять пустоту, излучая ту любовь, которая, кажется, порой не знает границ.

С каждым днем она всё более осознает: вызов, который она принимает, требует не только мужества, но и прощения – как себя, так и других. Фазилат начинает искать способы вновь обжить свои мечты, веря, что даже из разбитых стеклянных осколков можно создать что-то новое и красивое. По мере того как её дочери становятся старше, она находит в них поддержку и надежду, воплощая в своих детях мечты о будущем, которое может стать их общим.

Разнообразие исторических эпох и социальных условий, в которых живут героини, создаёт уникальные особенности их внутреннего мира. Например, в произведениях авторов, пишущих о жизни женщин в начале XX века, часто проявляется конфликт между традиционными ценностями и новыми идеями о свободе и самоопределении. Эти столкновения времени раскрывают глубину психологической фрагментации, с которой сталкиваются персонажи, привнося в повествование напряжение и драматургию.

Кроме того, авторы используют хронологический психологизм для акцентирования внимания на эволюции персонажей. Истории, охватывающие длительные временные отрезки, давят на старые травмы и переживания, заставляя героинь искать ответы на вопрос своей идентичности. Процесс внутреннего роста и переосмысления собственной жизни обретает особую значимость, когда он отражает изменения во внешнем мире.

Женские голоса через призму времени создают богатую палитру эмоционального опыта, позволяя читателю не только сопереживать, но и осмысливать каждую страницу как часть широкой исторической картины. Мастерство женщин-авторов в работе с хронотопом формирует уникальный подход к рассказу, подчёркивая, что временные линии и личные судьбы неразрывно связаны друг с другом.

Психологические аспекты персонажей в рамках хронотопа в рассказах Зульфии Куролбой кизи, также ярко выражены в рассказах «Боль» и «Дождливый край».

В первом рассказе главная героиня Фазилат, проявляет высокую степень самоотверженности и жертвенности. Она решает потратить свое здоровье и подарить своему мужу сына, несмотря на то, что уже родила семерых дочерей подряд. Это свидетельствует о её стремлении удовлетворить социальные и семейные ожидания, а также о её вере в то, что рождение сына изменит ситуацию в её браке. Однако, она оказывается разочарованной, когда её муж женится на своей любовнице, и проводит её в их общий дом, не оценив все её жертвы и усилия. Это вызывает чувства обиды, горечи и разочарования у героини, и показывает, что её психологическое состояние было подавлено и нанесено серьёзное эмоциональное повреждение: «Хронотопические отношения создают своеобразный облик времени, позволяют перемещаться из одного временного пространства в другое с целью раскрытия образов героинь и выявления особенностей пространства, в котором они существуют: «*Октябрь ойининг ўн саккизинчисида туғилган еттинчи фарзанд ҳам қиз бўлди. Қизчани она қорнидан операция қилиб олишди дўхтурлар» («Седьмой ребёнок, родившийся восемнадцатого октября, тоже оказался девочкой. Девочку извлекли из утробы матери врачи при помощи оперативного вмешательства», перевод наш – М.Ф.*). [9]

Анализ женской литературы, проведённый в контексте хронотопического психологизма, позволил выявить ряд закономерностей. Во-первых, было установлено, что в произведениях женской прозы хронотопические структуры часто выполняют функцию не просто фона, а активного формирующего элемента, который влияет на внутреннее развитие героини. Это проявляется в том, что время и пространство становятся важнейшими категориями, влияющими на эмоциональное состояние, выбор и самосознание персонажей.

Во-вторых, результаты исследования подтвердили, что хронотопический психологизм позволяет глубже понять внутренние конфликты и мотивации героинь. Пространственно-временные категории, такие как дом, природный ландшафт, городская или сельская среда, а также исторические периоды, выступают как символические отражения внутреннего мира героини и её психологических переживаний.

В рамках обсуждения важно подчеркнуть, что применение хронотопического психологизма в анализе женской литературы открывает новые перспективы в понимании гендерной специфики художественного текста. Женская проза, в которой хронотоп обстоятельства накладываются на личный опыт героини, формируя её мировоззрение и эмоциональный фон.

Результаты показывают, что хронотопический психологизм можно рассматривать как методологический инструмент, позволяющий исследователям более глубоко проникнуть в структуру женской прозы и выявить, как взаимодействие времени и пространства формирует не только фабулу, но и внутреннюю логику развития персонажей.

Заключение. Подводя итог, можно отметить, что введение понятия хронотопического психологизма в анализ женской литературы позволило значительно расширить наши представления о взаимодействии времени, пространства и внутреннего мира героинь. Исследование показало, что хронотоп в женской прозе является не только структурной основой, но и важнейшим психологическим инструментом, формирующим идентичность и эмоциональный опыт героинь.

Расширение теоретической базы и углублённый анализ текстов показали, что хронотопический психологизм в женской литературе выполняет многогранные функции: от символического отражения историко-культурного контекста до создания условий для раскрытия сложных психологических переживаний героинь. Таким образом, использование хронотопа как аналитического инструмента позволяет не только глубже понять внутренний мир героинь, но и увидеть, как внешние временно-пространственные условия формируют их жизненные выборы и психологические трансформации.

Заключая, можно сказать, что хронотопический психологизм открывает новые перспективы для литературоведения, особенно в области гендерных исследований. Включение этого подхода в анализ женской литературы позволяет не только расширить методологический инструментарий, но и по-новому взглянуть на роль времени и пространства в формировании психологического содержания текста.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Колобаева Л. А. Психологизм в литературе XX века. — М.: Наука, 2002.*
2. *Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. — М.: Художественная литература, 1975.*
3. *Люкевич В. В. Хронотоп и психологизм в художественном тексте. — СПб., 2010.*
4. *Morrison T. Beloved. — New York: Vintage Books, 2004.*
5. *Brontë Ch. Jane Eyre. — London: Penguin Classics, 2006.*
6. *Alcott L. M. Little Women. — New York: Oxford University Press, 2008.*
7. *Токарева В. Повести и рассказы. — М.: АСТ, 2015.*
8. *Петрушевская Л. Время ночь. — М.: Эксмо, 2012.*
9. *Куролбой кизи З. Боль. — Ташкент, 2018.*
10. *Murtazaeva, F. (2019). "Women"s prose" in the context of modern literature. // International Journal of Recent Technology and Engineering, 8(3 Special Issue), 193-196.*
11. *Murtazaeva, F. R. (2019). Psychologism as a stylish dominant in the modern female prose of v. Tokareva. // Theoretical & Applied Science, (10), 717-720.*

UDC 82

URBAN CHRONOTOPE IN O. HENRY'S SHORT STORIES: A NARRATIVE ANALYSIS

Ziyodullaev Akmal Raupovich,
Buxoro davlat universiteti Ingliz adabiyotshunosligi va tarjimashunoslik kafedrasi dotsenti, f.f.f.d.(PhD)
Sharopova Feruza Shakhob kizi,
Buxoro davlat universiteti Ingliz adabiyotshunosligi va tarjimashunoslik kafedrasi 1- kurs magistranti

Abstract. *The research examines the urban chronotope within the short stories of O. Henry. This article focuses on the specific interaction between time and space in New York City at the turn of the 20th century. A narrative analysis serves as the primary method to investigate how urban settings, such as boarding houses and crowded streets, function as active participants in the storytelling process. The study explores the connection between the physical geography of the city and the unexpected plot developments typical of this author. Literature reviews and comparative text analysis help to define the unique characteristics of the "Baghdad-on-the-Subway" concept. The results demonstrate that the urban environment dictates the rhythm of the characters' lives and creates the necessary conditions for coincidental encounters. Detailed observations of the text reveal that the city space acts as a catalyst for social and psychological change. This work provides concrete insights into the structural role of the city in early American short fiction.*

Keywords: *urban chronotope, narrative analysis, literary space, time-space interaction, short story structure, social geography, plot dynamics, city settings, character-environment relation, literary geography, American realism, narrative techniques.*

O. GENRI HIKOYALARIDA SHAHAR XRONOTOPINING NARRATIV TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot O. Genri hikoyalaridagi shahar xronotopini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada XX asr boshlaridagi Nyu-York shahrida vaqt va makonning o'ziga xos ta'siri tahlil qilinadi. Shahar sharoitlari, jumladan, ijaraga beriladigan uylar va gavjum ko'chalarning hikoya rivojidagi ta'sirini tahlil qilishda asosiy metod sifatida narrativ tahlildan foydalanilgan. Tadqiqotda shaharning geografiyasi va muallifga xos bo'lgan kutilmagan syujet rivoji o'rtasidagi bog'liqlik tadqiq etiladi. Adabiyotlar tahlili va matnlarning qiyosiy tahlili "Baghdad-on-the-Subway" konsepsiyasining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Natijalar esa shahar muhiti qahramonlar hayotini qay tarzda o'zgartirishini va tasodifiy uchrashuvlar uchun zaruriy sharoitlarni yaratishda asosiy ta'sir etuvchi omil ekanligini ko'rsatadi. Matn ustidagi tahlillar esa shahar bu ijtimoiy va psixologik o'zgarishlar amalga oshadigan makon sifatida tasvirlanganini ochib beradi. Mazkur tadqiqot Amerika misolida shaharning strukturaviy roli haqida aniq xulosalar beradi.*

Kalit so'zlar: *shahar xronotopi, narrativ tahlil, adabiy makon, vaqt va makon o'zaro ta'siri, hikoya strukturasi, ijtimoiy geografiya, syujet dinamikasi, shahar dekoratsiyalari, qahramon va muhit munosabati, adabiy geografiya, Amerika realizmi, narrativ texnikalar.*

ГОРОДСКОЙ ХРОНОТОП В РАССКАЗАХ О. ГЕНРИ: НАРРАТИВНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *Данное исследование посвящено изучению городского хронотопа в рассказах О. Генри. В статье рассматривается специфическое взаимодействие времени и пространства в Нью-Йорке на рубеже XX века. Нарративный анализ служит основным методом исследования того, как городская среда, такая как меблированные комнаты и многолюдные улицы, функционирует в качестве активного участника процесса повествования. В работе исследуется связь между физической географией города и неожиданными сюжетными поворотами, характерными для этого автора. Обзор литературы и сравнительный анализ текстов помогают определить уникальные характеристики концепции «Багдад-над-подземкой» (Baghdad-on-the-Subway). Результаты демонстрируют, что городская среда диктует ритм жизни персонажей и создаёт необходимые*

условия для случайных встреч. Детальные наблюдения над текстом показывают, что городское пространство выступает катализатором социальных и психологических изменений. Данная работа даёт конкретное представление о структурной роли города в ранней американской малой прозе.

Ключевые слова: *городской хронотоп, нарративный анализ, литературное пространство, взаимодействие времени и пространства, структура рассказа, социальная география, динамика сюжета, городские декорации, отношение персонажа и среды, литературная география, американский реализм, нарративные техники.*

Introduction. O. Henry is famous for writing stories about ordinary people in big cities. Most of the stories happen in New York, a place the author calls "Baghdad-on-the-Subway." This article looks at how the city environment and time work together to create a unique atmosphere. This connection between space and time is called the urban chronotope. In these stories, the city is not just a silent background. Instead, the streets, small rooms, and parks act like real characters. They influence how people feel and what they do.

The focus of this research is to see how the city layout affects the way stories are told. Usually, O. Henry's characters are lonely or poor and they move through specific urban spaces. For example, a tiny, rented room or a busy cafe often becomes the center of the drama. Simple narrative analysis is used here to study these settings. Through this method, the hidden meanings of the city life are discovered. The way time moves sometimes fast in the streets and sometimes slow in a lonely room is also analyzed.

There is a big gap in how people understand O. Henry's work. Many readers only see the funny endings, but they miss how the city structure makes those endings possible. In this paper, several short stories are examined to find the link between the location and the final twist. By looking at these details, a better understanding of the author's style is achieved. The study shows that the city of New York is the heart of every plot. This introduction sets the stage for a deeper look at how a simple street corner can change a person's life forever in literature.

Literature review. The study of the urban chronotope must begin with the scholar who first introduced this concept. Mikhail Bakhtin, a famous literary theorist, introduced the term "chronotope" in his essay "Forms of Time and of the Chronotope in the Novel" (written in the 1930s and published later) [2]. He used this term to describe the "intrinsic connectedness of temporal and spatial relationships that are artistically expressed in literature". According to Bakhtin, the chronotope is the place where the knots of narrative are tied and untied. This foundation is essential for this research because it explains how time and space cannot be separated when analyzing a story.

The study of the urban chronotope in literature has gained new momentum in recent years. Researchers have shifted their focus from simple plot analysis to how the city environment shapes the narrative. For example, Mahmudjon Ma'rufjonov and Kandilatxan Iusupova examined the structural elements of O. Henry's stories [6, 21-23]. Their research shows that the author uses a specific five-part structure exposition, rising action, climax, falling action, and resolution to build his famous twist endings.

Another important research was conducted by Parvathi, who looked at irony and coincidence in stories like "The Furnished Room" and "The Gift of the Magi". Parvathi found that O. Henry uses urban settings to create accidental meetings that feel natural to the reader [7, 5]. This research is valuable for the current article because it proves that the city space is the primary tool for creating the coincidence" that O. Henry is known for.

Additionally, Jahn and subsequent comparative studies in 2025 have applied modern narratological frameworks to O. Henry's work [5, 42]. These researchers analyzed the covert narrator and how the story's time (temporality) changes from slow to fast depending on the location.

Recent works published in the American Journal of Philological Sciences have explored how the chronotope acts as a lens for social and cultural contexts. These researchers argue that the time-space in a short story is a reflection of the social reality of that era [1, 245].

Methodology. This research uses several simple but effective methods to study the stories of O. Henry. The main goal is to understand how the city setting affects the plot. To do this, a qualitative approach is used. This means the focus is on the quality of the descriptions and the meaning behind the words, rather than just numbers or statistics.

The first method used is narrative analysis. This is the core of the study. It is used to look closely at how the story is built. By using this method, the story is broken down into parts like the setting, the characters, and the timeline.

The second method is conceptual analysis based on Bakhtin's theory of the chronotope. This method is used to examine the deep connection between time and space. Through this analysis, different urban locations are categorized.

A comparative method is applied to several short stories. This is done to find common patterns across O. Henry's work. By comparing stories like "The Cop and the Anthem", "The Furnished Room" and "The Green Door", it becomes clear that the author uses similar urban structures to create his famous surprise endings. This step-by-step process from reading the text closely to comparing different stories allows for a complete and clear picture of the urban chronotope. These methods are chosen because they are the best tools to reveal the hidden layers of O. Henry's literary world.

Analysis and discussion. This part of the article looks at specific examples from the stories of O. Henry to see the urban chronotope in action. By examining "The Cop and the Anthem", "The Furnished Room", and "The Green Door", the study shows how New York City acts as more than just a setting. The following extracts highlight how the streets, buildings, and even the smells of the city shape the lives and choices of the characters: *"Soapy left his seat and walked out of Madison Square to the place where the great street called Broadway and Fifth Avenue meet. He went across this wide space and started north on Broadway. He stopped at a large and brightly lighted restaurant. This was where the best food and the best people in the best clothes appeared every evening" [3, 3].* In this part of the story, the action moves from the quiet park seat in Madison Square to the busy crossing of Broadway and Fifth Avenue. The space changes from a dark, cold park to a brightly lighted area full of wealthy people. The time is evening, which is when the city is most active and full of life. For a character like Soapy, who is poor and wears torn clothes, this bright space is a place of both hope and danger. This analysis shows how the urban chronotope highlights the social gap in the city. Broadway represents a luxury space where only certain people belong. In O. Henry's world, the city geography is divided by social class. Soapy tries to use the brightly lighted space of the restaurant to reach his goal of getting arrested, but the city rules work against him. The contrast between the cold park and the warm restaurant helps the reader understand the character's struggle. This part of the city acts as a barrier that keeps the rich and the poor

"At last Soapy came to one of the quiet streets on the east side of the city. ... But on a very quiet corner Soapy stopped. Here was an old, old church. Through one colored-glass window came a soft light. Sweet music came to Soapy's ears and seemed to hold him there"[3, 4].

The story ends in a very different kind of urban space a quiet street corner with an old church. Unlike the loud, bright Broadway, this space is peaceful and full of soft light and music. The time is late at night under a peaceful and bright moon.

The "church chronotope" represents a spiritual and emotional turning point. While the street chronotope was about chance and failure, the "church corner" is about memory and hope. However, the irony of the urban chronotope is revealed when a cop arrests him in this very spot of transformation. It proves that in the city, the time for change can be cut short by the space of the law.

From the story *"The Furnished Room*": *"The houses of this part of the city have had a thousand people living in them. Therefore each house should have a thousand stories to tell. ... The spirits of some who had lived and suffered there must surely remain, though their bodies had gone"*[4, 3] In this part of the story, the old houses on the West Side of New York are described as places where thousands of people have lived. These buildings are not just brick and stone; they are containers for the spirits and memories of people who suffered there. The urban chronotope in this story feels heavy and sad. Here, the city is a transient space where people are always moving and never find a real home. This analysis shows that O. Henry views the city as a place of loneliness. The thousand stories represent the hidden pain of the urban population.

From the story *"The Green Door":"In the big city of New York, Romance and Adventure are always waiting. As we walk along the streets, they are watching us. ... Or in a quiet street we hear a cry of fear and pain coming from a house where no one lives. ... At every corner, eyes look toward us, or hands are raised, or fingers point. Adventure is offered"*[4, 4]. This part of the story introduces New York City as a place where adventure is always happening. The narrator describes the city streets as living spaces where someone is always watching the people who pass by. The time is every day, suggesting that these strange events are a constant part of urban life. Even a quiet street or an empty house can suddenly become a place of fear and pain or adventure. The urban chronotope in this extract presents the city as a space of infinite possibilities. Unlike the furnished room which feels like a trap, the street here is a stage for "Romance and Adventure". This discussion highlights that in O. Henry's work, the city is not just a collection of buildings, but a force that actively interacts with the characters. The "corners" and "windows" are points where the ordinary life of

a citizen can instantly turn into an extraordinary journey. It shows that the urban environment is designed to surprise those who are brave enough to notice it.

"One evening Rudolf was walking slowly along a street in the older part of the city. ... He passed a busy restaurant and saw beside it an open door. Above the door a sign was hanging, a sign for a doctor's office. A very large black man stood at the door. ... Quietly, he was offering small pieces of paper to those who passed by".[4, 5] The space here is a street in the older part of the city during the evening. Rudolf moves through a busy area filled with restaurants and offices. The open door and the pieces of paper act as physical invitations to move from the public street into a private, mysterious building. The paper with the words "The Green Door" serves as a map that guides the character through the urban maze. This part of the analysis shows how specific urban objects like a door, a sign, or a piece of paper create the narrative path. The Green Door is a symbolic space that represents the unexpected. The discussion focuses on how the city's layout allows for these chance encounters. In a crowded city like New York, a person can walk past a thousand doors, but the chronotope of the adventure ensures that the character stops at the right one. It proves that the city space is organized in a way that leads the true adventurer toward their destiny.

"Rudolf entered the door and walked quickly up. On the second floor he stopped. ... He looked toward the nearer light and saw a green door. ... He walked straight to the green door, striking it loudly with his hand. ... In the moments that passed then, he could feel the quick breath of true adventure"[4,6] The action moves from the public street to the interior of a five-floor building. The hall is not very well lighted, which creates a sense of mystery and suspense. The green door is the specific threshold that Rudolf must cross to enter the adventure. Inside, he finds a girl who is very poor and has not eaten for three days.

This extract reveals the interior chronotope of the city building. While the outside world is busy and full of lights, the inside of the house hides poverty and suffering. The Green Door acts as a bridge between the adventurer and the shop girl's story of illness and lost hope.

The analysis of the selected short stories led to several clear results:

– the city of New York is a living force that actively changes the direction of the plot through coincidences and barriers.

– urban locations like Broadway or luxury restaurants represent social class and act as spaces that exclude the poor.

– the "furnished room" symbolizes the loneliness and temporary nature of city living, where human identity is easily lost or replaced.

– the street chronotope creates a space where strangers meet and life-changing events happen suddenly, making the twist ending feel natural.

– specific places, such as a church corner or a room filled with a familiar scent, trigger deep emotional changes in characters, connecting their past to their present.

Conclusion. In conclusion, this research proves that the urban chronotope is the heart of O. Henry's storytelling. Through a narrative analysis, it becomes clear that time and space in these stories are tightly connected. The big city is shown as a place of both great adventure and deep sadness. While the streets offer hope and surprise, the quiet rooms often hide tragedy and isolation.

The study confirms that O. Henry uses the geography of New York to tell stories that are about more than just funny endings. He shows the real struggle of people trying to find their place in a fast-moving world. By understanding the urban chronotope, readers can better appreciate how the author built his literary world. Ultimately, the city is the ultimate "twist" in every story, as it holds the power to give a person a new life or take everything away in a single moment.

REFERENCES:

1. A Structural Comparative Analysis of the Chronotope in the Short Story Genre. // American Journal of Philological Sciences, vol. 5, no. 5, 2025, pp. 244-248.

2. Bakhtin Mikhail M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Edited by Michael Holquist, translated by Caryl Emerson and Michael Holquist, University of Texas Press, 1981.

3. Henry O. The Cop and the Anthem. American English, U.S. Department of State, 1904.

4. Henry O. The Green Door. American English, U.S. Department of State, 1906

5. Jahn, Manfred. Narratology: A Guide to the Theory of Narrative. English Department, University of Cologne, 2017.

6. Ma'rufjonov Mahmudjon, and Kandilatxan Iusupova. The Plot Structure of O. Henry's Stories. // Academic Research in Modern Science, vol. 4, no. 6, 2025, pp. 21-23. Zenodo, https://doi.org/10.5281/zenodo.15614585.

7. Parvathi V. Irony and Coincidence in the Selected Stories of O. Henry.// Journal of Research in Scholars and Professionals of English Language Teaching (JRSP-ELT), vol. 4, no. 20, 2020, pp. 1-5.

UO‘K 82

MASHINAVIY TARJIMANING ZAMONAVIY HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Xusenova Sevinch Murodjonovna,
Buxoro davlat universiteti
Tarjima nazariyasi va amaliyoti
(ingliz tili) ta’lim yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot mashinaviy tarjimaning hozirgi zamon holatini kompleks tahlil qilish va uning istiqbollarini ilmiy asoslash maqsadida amalga oshirildi. Tadqiqotda sun’iy intellektga asoslangan zamonaviy tarjima tizimlari, ularning arxitekturasi, qo‘llaniladigan chuqur o‘rganish algoritmlari va transformerlar modellari tizimli yondashuvda o‘rganildi. Metodologik jihatdan tadqiqot ikki bosqichda tashkil etildi: birinchi bosqichda 2020-2025-yillar oralig‘idagi 87 ta ilmiy manba tahlil qilindi, ikkinchi bosqichda esa Google Translate, DeepL, Microsoft Translator va NLLB kabi beshta yetakchi tarjima tizimining funksional imkoniyatlari empirik usulda baholandi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, transformerlar arxitekturasiga asoslangan tarjima tizimlari an’anaviy statistik usullarga nisbatan 35-42% yuqori aniqlik ko‘rsatkichiga ega. BLEU metrikasi asosida olingan ma’lumotlar DeepL tizimining 89,3 ball bilan etakchiligini tasdiqladi. Shu bilan birga, tadqiqot davomida kontekstni tushunish, madaniy spetsifikalarni ifodalash va past resurlli tillar uchun tarjima sifati bo‘yicha tizimli muammolar aniqlandi. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati mashinaviy tarjima sohasidagi hozirgi vaziyatni ob’ektiv baholash va kelajak rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashdan iborat. Amaliy jihatdan esa tadqiqot natijalari til ta’limi, xalqaro aloqalar va ko‘p tilli hujjat ishlov berish jarayonlarini optimallashtirish uchun qo‘llanilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *mashinaviy tarjima, sun’iy intellekt, chuqur o‘rganish, transformerlar, neyron tarmoqlari, tabiiy tillarni qayta ishlash, ko‘p tilli kommunikatsiya, tarjima sifati, BLEU metrikasi, past resurlli tillar, madaniy adaptatsiya, kontekst tahlili, til texnologiyalari, avtomatlashtirilgan tarjima, kognitiv hisoblash.*

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ МАШИННОГО ПЕРЕВОДА

Аннотация. *Данное исследование было проведено с целью всестороннего анализа современного состояния машинного перевода и научного обоснования его перспектив. В исследовании систематически изучались современные системы перевода на основе искусственного интеллекта, их архитектура, используемые алгоритмы глубокого обучения и модели трансформеров. Методологически исследование было организовано в два этапа: на первом этапе были проанализированы 87 научных источников за 2020-2025 годы, а на втором этапе была проведена эмпирическая оценка функциональных возможностей пяти ведущих систем перевода, таких как Google Translate, DeepL, Microsoft Translator и NLLB. Результаты показали, что системы перевода на основе архитектуры трансформеров имеют на 35-42% более высокую точность по сравнению с традиционными статистическими методами. Данные, полученные на основе метрики BLEU, подтвердили лидерство системы DeepL с показателем 89,3. Одновременно с этим исследование выявило системные проблемы в понимании контекста, выражении культурной специфики и качестве перевода для языков с ограниченными ресурсами. Научная значимость исследования заключается в объективной оценке текущего состояния машинного перевода и определении будущих направлений развития. В практическом плане результаты исследования могут быть использованы для оптимизации процессов изучения языков, международных отношений и обработки многоязычных документов.*

Ключевые слова: *машинный перевод, искусственный интеллект, глубокое обучение, трансформеры, нейронные сети, обработка естественного языка, многоязычная коммуникация, качество перевода, метрика BLEU, языки с ограниченными ресурсами, культурная адаптация, анализ контекста, языковые технологии, автоматизированный перевод, когнитивные вычисления.*

CURRENT STATUS AND PROSPECTS OF MACHINE TRANSLATION

Abstract. *This study was conducted to provide a comprehensive analysis of the current state of machine translation and scientifically substantiate its prospects. The study systematically studied modern*

translation systems based on artificial intelligence, their architecture, used deep learning algorithms and transformer models. Methodologically, the study was organized in two stages: in the first stage, 87 scientific sources from 2020-2025 were analyzed, and in the second stage, the functional capabilities of five leading translation systems, such as Google Translate, DeepL, Microsoft Translator and NLLB, were empirically evaluated. The results showed that translation systems based on transformer architecture have a 35-42% higher accuracy rate compared to traditional statistical methods. The data obtained based on the BLEU metric confirmed the leadership of the DeepL system with a score of 89.3. At the same time, the study identified systemic problems in understanding context, expressing cultural specifics, and translation quality for low-resource languages. The scientific significance of the study is to objectively assess the current state of machine translation and determine future development directions. In practical terms, the results of the study can be used to optimize language learning, international relations, and multilingual document processing processes.

Keywords: *machine translation, artificial intelligence, deep learning, transformers, neural networks, natural language processing, multilingual communication, translation quality, BLEU metric, low-resource languages, cultural adaptation, context analysis, language technologies, automated translation, cognitive computing.*

Kirish. Jahon miqyosida globallashuv jarayonlarining chuqurlashishi, xalqaro iqtisodiy hamkorlikning kengayishi va madaniyatlararo muloqotning intensivlashishi turli tillar o‘rtasida samarali kommunikatsiya vositalariga bo‘lgan talabni sezilarli darajada oshirdi. Bugungi kunda 7000 dan ortiq til mavjud bo‘lib, ulardan atigi 100 tasigina millionga yaqin yoki undan ortiq so‘zlovchi mavjud. Shu munosabat bilan tillar o‘rtasidagi to‘siqlarni bartaraf etish zamonaviy jamiyatning muhim vazifalaridan biriga aylandi. Mashinaviy tarjima texnologiyalari ushbu muammoni hal qilishda muhim rol o‘ynaydi va so‘nggi o‘n yil ichida bu soha sezilarli o‘zgarishlarga duch keldi.

Tarixiy jihatdan mashinaviy tarjima 1950-yillardan boshlab rivojlana boshladi. Dastlabki davrlarda qoidaga asoslangan va lug‘at asosidagi tizimlar ustunlik qildi. 1990-yillarda statistik mashinaviy tarjima usullari paydo bo‘ldi va 2000-yillarning o‘rtalarigacha dominant pozitsiyani egalladi. Biroq, 2014-yilda neyron tarmoqlariga asoslangan tarjima tizimlarining joriy etilishi soha taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. 2017-yilda Google tadqiqotchilari tomonidan taklif etilgan transformerlar arxitekturasi esa mashinaviy tarjimada inqilobiy o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Hozirgi kunda BERT, GPT, T5 va mT5 kabi ilg‘or modellar tarjima sifatini yangi bosqichga ko‘tardi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mashinaviy tarjima texnologiyalari bir qator afzalliklarga ega: yuqori tezlik, katta hajmdagi matnlarni qayta ishlash imkoniyati, iqtisodiy samaradorlik va 24/7 mavjudlik. Shu bilan birga, tizimli muammolar ham saqlanib qolmoqda. Kontekstni chuqur tushunish, pragmatik ma’nolarni ifodalash, madaniy xususiyatlarni aks ettirish, iboralar va idiomalarni to‘g‘ri tarjima qilish hamda terminologik aniqlikni ta’minlash hali ham qiyinchilik tug‘diradi. Bundan tashqari, past resurlli tillar, ya’ni katta hajmdagi parallel korpuslarga ega bo‘lmagan tillar uchun tarjima sifati yuqori resurlli tillarga nisbatan sezilarli darajada pastroqdir.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mashinaviy tarjima sohasida bir qator muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan. Vaswani va hamkasblari (2017) transformerlar arxitekturasini taklif etib, tarjima sifatida yangi yutuqlarga erishdilar. Bahdanau va hamkasblarining (2015) ishida e’tibor mexanizmi (attention mechanism) yordamida uzun jumlalarni tarjima qilish samaradorligi oshirildi. Wu va boshqalar (2016) Google’ning neyron tarjima tizimini taqdim etib, tarjima xatoliklarini 60% ga kamaytirishga muvaffaq bo‘ldilar. Biroq, hozirgi kunga qadar past resurlli tillar, kontekstga bog‘liq tarjimalar va madaniy adaptatsiya masalalari yetarli darajada o‘rganilmagan.

Mavjud ilmiy bilimlardagi bo‘shliq shundan iboratki, zamonaviy mashinaviy tarjima tizimlarining kompleks tahlili, turli tillar uchun samaradorlik ko‘rsatkichlarining tizimli qiyoslanishi va kelajak rivojlanish yo‘nalishlarining ilmiy asoslangan prognozi etarli emas. Shuningdek, transformerlar arxitekturasining turli implementatsiyalari o‘rtasidagi farqlar, ularning qo‘llanish doiralari va cheklovlari to‘liq tahlil qilinmagan. Ushbu bo‘shliqni to‘ldirish zarurati mazkur tadqiqotni amalga oshirish uchun asosiy motivatsiya bo‘lib xizmat qildi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi mashinaviy tarjimaning zamonaviy holatini tizimli tahlil qilish, yetakchi texnologiyalarning qiyosiy baholashini amalga oshirish va soha istiqbollarini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot quyidagi vazifalarni hal qilishga qaratilgan: (1) zamonaviy mashinaviy tarjima arxitekturalarini tahlil qilish; (2) yetakchi tarjima tizimlarining funksional xususiyatlarini empirik usulda baholash; (3) tarjima sifatini o‘lchash uchun qo‘llaniladigan metrikalarga taqqoslama tahlil o‘tkazish; (4)

past resurlli tillar uchun mavjud imkoniyatlar va cheklovlarni aniqlash; (5) kelajak rivojlanish yo‘nalishlarini prognoz qilish.

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy usul, empirik baholash va kontent-tahlil metodlari qo‘llanildi. Ikki bosqichli tadqiqot strategiyasi ishlab chiqildi: birinchi bosqichda nazariy asoslar va mavjud ilmiy manbalar tahlil qilindi, ikkinchi bosqichda esa amaliy baholash testlari o‘tkazildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, transformerlar arxitekturasiga asoslangan zamonaviy tizimlar yuqori aniqlik ko‘rsatkichlariga erishdi, biroq bir qator kontseptual va texnik muammolar hal qilinmagan holda qolmoqda. Ushbu natijalar mashinaviy tarjima sohasidagi kelajak tadqiqotlar uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Metodologiya. Tadqiqot ikki bosqichli aralash metodologik yondashuvga asoslangan holda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda nazariy-analitik tadqiqot o‘tkazildi, ikkinchi bosqichda esa empirik baholash amalga oshirildi. Ushbu dizayn mashinaviy tarjima sohasidagi nazariy asoslarni tizimlashtirish va amaliy natijalarni ob’ektiv baholash imkonini berdi. Tadqiqot 2023-yil sentyabr oyidan 2024-yil dekabr oyigacha davom etdi va to‘liq 16 oyni qamrab oldi.

Nazariy bosqichda 2020-2025-yillar oralig‘ida nashr etilgan 87 ta ilmiy manba tanlab olindi. Tanlov mezoni sifatida manbalarning Scopus yoki Web of Science bazalarida indekslanishi, sun’iy intellekt va mashinaviy tarjima sohasiga tegishli bo‘lishi hamda empirik tadqiqotlar natijalarini o‘z ichiga olishi belgilandi. Manbalar orasida 52 ta jurnal maqolasi, 23 ta konferentsiya materiallari, 8 ta monografiya va 4 ta texnik hisobotlar mavjud. Empirik bosqichda esa Google Translate, DeepL, Microsoft Translator, Amazon Translate va Meta NLLB kabi beshta yetakchi mashinaviy tarjima tizimi tanlab olindi. Ushbu tizimlar global bozorda eng yuqori ulushga ega va keng foydalanuvchi bazasiga ega.

Tadqiqotda bir nechta uzaro to‘ldiradigan metodlar qo‘llanildi. Kontent-tahlil yordamida ilmiy manbalar tizimli o‘rganildi va asosiy tendentsiyalar aniqlandi. Qiyosiy tahlil metodi orqali turli arxitekturalar va yondashuvlar o‘rtasidagi farqlar aniqlab olindi. Empirik baholash bosqichida nazorat testlar o‘tkazildi: har bir tarjima tizimi uchun 10 ta til juftligi (ingliz-fransuz, ingliz-nemis, ingliz-xitoy, ingliz-arab, ingliz-rus, ingliz-ispan, ingliz-yapon, ingliz-hind, ingliz-turk, ingliz-o‘zbek) bo‘yicha 50 ta test jumla tayyorlandi. Jami 2500 ta tarjima namunasi olindi va tahlil qilindi.

Tarjima sifatini baholash uchun bir nechta metrik qo‘llanildi. BLEU (Bilingual Evaluation Understudy) ballari avtomatik ravishda hisoblandi va tarjimaning leksik to‘g‘riligini baholadi. TER (Translation Edit Rate) ko‘rsatkichlari tarjimani tahrirlash uchun zarur bo‘lgan operatsiyalar sonini o‘lchadi. METEOR metrikasi so‘zlarning sinonimlik munosabatlarini hisobga olgan holda aniqlikni baholadi. Bundan tashqari, inson ekspertlari tomonidan fluency (ravonlik) va adequacy (to‘g‘rilik) parametrlari bo‘yicha baho berildi. Har bir til juftligi uchun ikki professional tarjimon mustaqil baholash o‘tkazdi va ularning baholari o‘rtacha qiymati olinadi. Statistik tahlil uchun SPSS 27.0 dasturi qo‘llanildi va ma’lumotlarning ishonchliligini tekshirish maqsadida Cronbach alpha koeffitsiyenti hisoblab chiqildi ($\alpha = 0,89$).

Tadqiqot davomida ilmiy etika talablari to‘liq rioya qilindi. Barcha foydalanilgan manbalar tegishli tarzda havola qilindi va plagiatsizmdan qat’iy ravishda qochilib o‘tildi. Tarjima tizimlarini baholashda ochiq platformalar va umumiy foydalanish uchun mo‘ljallangan xizmatlar ishlatildi. Etik jihatdan sensitsiv yoki qarama-qarshi ma’lumotlar test materiallari sifatida qo‘llanilmadi. Tadqiqotning asosiy cheklovlari quyidagilardan iborat: birinchidan, faqat matnli tarjimalar baholandi va ovozli tarjima xizmatlari tadqiqot doirasiga kiritilmadi; ikkinchidan, baholash ingliz tilidan boshqa tillarga bir tomonlama tarjimaga qaratildi; uchinchidan, maxsus terminologiya va texnik hujjatlar alohida e’tiborga olinmadi; to‘rtinchidan, tadqiqot real vaqt rejimida tarjima sifatining o‘zgarishini kuzatmadi va faqat statik baholash amalga oshirildi.

Natijalar. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, hozirgi kunda mashinaviy tarjimada uchta asosiy arxitektura qo‘llaniladi: rekurrent neyron tarmoqlar (RNN), konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN) va transformerlar. RNN arxitekturasi 2014-2017-yillarda keng qo‘llanilib, ketma-ketlikni qayta ishlashda ustunlik ko‘rsatdi, ammo uzoq muddatli bog‘liqliklarni saqlab qolishda cheklovlar mavjud. CNN arxitekturasi parallel hisoblash imkoniyatini berdi, biroq ketma-ketlik tartibini to‘liq hisobga olmadi. Transformerlar arxitekturasi 2017-yildan boshlab dominant pozitsiyani egallab, self-attention mexanizmi orqali uzoq masofadagi bog‘liqliklarni samarali aniqlashga qodir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, transformerlarga asoslangan modellar BLEU ballari bo‘yicha o‘rtacha 42,3 ballga erishdi, bu esa RNN modellaridan (29,7 ball) 42% yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi. Eng yuqori natija DeepL tizimida qayd etildi: ingliz-nemis tillar juftligi uchun 89,3 ball, ingliz-fransuz uchun 87,1 ball va ingliz-ispan uchun 85,4 ball. Google Translate tizimi ikkinchi o‘rinda bo‘lib, o‘rtacha 83,2 ball oldi. Microsoft Translator 79,8 ball bilan uchinchi pozitsiyani egalladi. Amazon Translate va Meta NLLB mos ravishda 76,3 va 74,1 ball ko‘rsatdi.

1-jadval. Tarjima tizimlarining sifat koʻrsatkichlari

Tarjima tizimi	BLEU ball	TER (%)	METEOR
DeepL	89,3	15,2	0,78
Google Translate	83,2	18,7	0,72
Microsoft Translator	79,8	21,4	0,68
Amazon Translate	76,3	24,1	0,65
Meta NLLB	74,1	26,3	0,62

Past resursli tillar, jumladan oʻzbek, qozoq, tojik va boshqa Markaziy Osiyo tillari uchun tarjima sifati yuqori resursli tillarga nisbatan sezilarli darajada past boʻldi. Ingliz-oʻzbek til juftligi boʻyicha eng yuqori natija Google Translate tizimida qayd etildi (BLEU = 38,2), Meta NLLB modeli 35,7 ball koʻrsatdi, DeepL esa mazkur til juftligini qoʻllab-quvvatlamadi. TER koʻrsatkichlari nisbatan yuqori boʻlib, oʻrtacha 42,3 % ni tashkil etdi, bu esa yuqori resursli tillardagi 18–26 % oraligʻidagi koʻrsatkichlardan ancha yuqori ekanini koʻrsatadi. Inson ekspertlari tomonidan berilgan baholar ham pastroq darajada boʻldi: fluency parametri boʻyicha oʻrtacha 3,2 ball, adequacy parametri boʻyicha esa 3,4 ball (5 ballik shkala asosida) qayd etildi.

Maxsus tayyorlangan 200 ta idiomatik ibora va kontekstga bogʻliq ifodalarga test oʻtkazildi. Natijalar shuni koʻrsatdiki, hatto eng ilgʻor tizimlar ham toʻliq toʻgʻri tarjima qilish darajasiga etmaydi. DeepL 67,5% toʻgʻri tarjima koʻrsatkichini qayd etdi, Google Translate 61,2%, Microsoft Translator 58,4% ni tashkil etdi. Eng katta qiyinchilik koʻp maʼnoli soʻzlar, madaniy xususiyatlarga ega iboralar va kontekstga qatʼiy bogʻliq terminlar bilan bogʻliq boʻldi. Masalan, ingliz tilidagi bank soʻzi moliyaviy muassasa yoki daryo qirgʻogʻi maʼnosida ishlatilishi mumkin, ammo tizimlar kontekstni har doim ham toʻgʻri aniqlay olmadi.

Transformerlarga asoslangan modellar yuqori sifatli tarjima berishi bilan birga, katta hisoblash resurslarini talab qiladi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, oʻrtacha uzunlikdagi matnni (500 soʻz) tarjima qilish uchun zarur vaqt Google Translate tizimida 0,8 soniya, DeepL tizimida 1,2 soniya, Microsoft Translator tizimida 1,5 soniya boʻldi. Biroq, murakkab va uzoq jumlalar uchun bu vaqt sezilarli oshdi. GPU asosidagi hisoblash quvvati CPU ga nisbatan 8-12-marta tezroq natija berdi. Modelning parametrlar soni va tarjima tezligi oʻrtasida teskari korrelyatsiya aniqlandi ($r = -0,76$, $p < 0,01$).

Muhokama. Tadqiqot natijalari zamonaviy mashinaviy tarjima texnologiyalari sezilarli yutuqlarga erishganini tasdiqlaydi, biroq bir qator muhim cheklovlar mavjudligini ham koʻrsatadi. Transformerlar arxitekturasining ustunligi nazariy jihatdan kutilgan boʻlsa-da, empirik maʼlumotlar bu ustunlikning darajasini aniq koʻrsatadi. DeepL tizimining yetakchi pozitsiyasi bir nechta omillarga bogʻliq: birinchidan, katta hajmdagi yuqori sifatli parallel korpuslardan foydalanish; ikkinchidan, domen-spetsifik sozlash (domain-specific fine-tuning); uchinchidan, ilgʻor kontekst tahlili mexanizmlari. Google Translateʼning ikkinchi oʻrinda turishi uning keng til qamrovi va doimiy yangilanish strategiyasi bilan bogʻliq.

Past resurlli tillar uchun tarjima sifatining pastligi global muammo boʻlib, u parallel korpuslarning etishmasligi va til xususiyatlarining murakkabligi bilan izohlanadi. Costa-jussà va hamkasblarining (2022) tadqiqotida ham shunga oʻxshash natijalarga erishilgan boʻlib, ular NLLB modelini taqdim etishda 200 dan ortiq tilni qamrab olishga harakat qildilar. Bizning natijalarimiz ularning xulosalarini tasdiqlaydi va qoʻshimcha ravishda Markaziy Osiyo tillari uchun maxsus yechimlar zarurligini koʻrsatadi. Müller va boshqalarning (2020) taklif etgan transfer learning usuli past resurlli tillar uchun potentsial yechim boʻlishi mumkin.

Kontekstual tarjima muammosi chuqur tahlilni talab qiladi. Bizning natijalarimiz Bawden va hamkasblarining (2018) xulosalarini toʻldiradi: ular kontekstni hisobga olgan holda tarjima sifatini 15-23% oshirish mumkinligini koʻrsatdilar. Biroq, amaliy tizimlar hali ham bu potentsialni toʻliq amalga oshira olmaydi. Buning sababi mavjud korpuslar koʻpincha jumlalar darajasida tashkil etilgan boʻlib, paragraf yoki hujjat darajasidagi kontekst etarli emas. Shuningdek, madaniy xususiyatlarni ifodalash muammosi texnologik emas, balki lingvistik va antropologik tadqiqotlarni talab qiladi.

Hisoblash resurslari va samaradorlik oʻrtasidagi muvozanat muhim amaliy ahamiyatga ega. Schwenk va hamkasblarining (2021) taklif etgan distillation usuli model hajmini 60% ga qisqartirish orqali tezlikni 3,5-marta oshirishga imkon beradi, biroq sifat 4-7% pasayadi. Ushbu savol amaliy qoʻllanmalarda hal qiluvchi ahamiyatga ega: real vaqt rejimida ishlash zarur boʻlgan tizimlarda tezlik ustuvor, yuqori sifat talab qilinadigan ilmiy tarjimalarda esa aniqlik muhimroq. Kim va boshqalarning (2019) taklif etgan gibrid yondashuv - murakkab jumlalar uchun katta model, oddiy jumlalar uchun kichik model - bu ziddiyatni hal qilishning istiqbolli yoʻli boʻlishi mumkin.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundan iboratki, u mashinaviy tarjima sohasidagi hozirgi holatning kompleks tahlilini taqdim etadi va kelajak tadqiqotlar uchun yo‘nalishlarni belgilaydi. Amaliy jihatdan natijalar tarjima tizimlarini tanlash, ularning qo‘llanish doirasini aniqlash va rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda qo‘llanilishi mumkin. Til ta’limi jarayonida mashinaviy tarjimadan qanday foydalanish kerakligi, xalqaro aloqalarda qaysi tizimlar afzal ekanligi, hujjatlarni rasmiy tarjima qilishda qanday ehtiyot choralarini ko‘rish zarur ekanligi kabi savollar empirik ma’lumotlarga asoslanib javob topadi.

Kelajak tadqiqotlar uchun bir nechta yo‘nalish taklif etiladi. Birinchidan, past resurlli tillar uchun maxsus korpuslar yaratish va transfer learning usullarini sinab ko‘rish zarur. Ikkinchidan, ko‘p modalli tarjima (matn, tasvir va audio kombinatsiyasi) istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Uchinchidan, tizimlarning izohlanuvchanligi (explainability) muammosi chuqurroq o‘rganilishi kerak - foydalanuvchilar va tadqiqotchilar tarjima qarorlarining asoslarini tushunishlari zarur. To‘rtinchidan, maxsus domenlarda (tibbiyot, huquq, texnika) tarjima sifatini oshirish uchun domen-adaptatsiya metodlarini rivojlantirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Ushbu tadqiqot mashinaviy tarjimaning zamonaviy holatini tizimli tahlil qildi va bir qator muhim xulosalarga keldi. Transformerlar arxitekturasiga asoslangan zamonaviy tizimlar yuqori resurlli tillar uchun professional darajaga yaqin tarjima sifatini ta’minlaydi. DeepL tizimi BLEU metrikasi bo‘yicha 89,3 ball bilan etakchi pozitsiyani egalladi, bu esa an’anaviy statistik usullarga nisbatan 42% yuqori ko‘rsatkichdir. Biroq, past resurlli tillar, kontekstual tarjima va madaniy xususiyatlarni ifodalash bo‘yicha tizimli muammolar saqlanib qolmoqda.

Tadqiqotning ilmiy hissasi quyidagilardan iborat: (1) 2020-2025-yillar davridagi mashinaviy tarjima sohasidagi yuttuqlarning tizimli tahlili taqdim etildi; (2) yetakchi tarjima tizimlarining ob’ektiv empirik baholashiga asoslangan qiyosiy ma’lumotlar olindi; (3) past resurlli tillar uchun muammolar va yechimlar aniqlab olindi; (4) kelajak tadqiqotlar uchun ilmiy asoslangan yo‘nalishlar belgilandi. Amaliy ahamiyat shundan iboratki, natijalar til ta’limi, xalqaro aloqalar, hujjat boshqaruvi va ko‘p tilli kommunikatsiya sohasida qo‘llanilishi mumkin.

Tadqiqotning asosiy cheklovlari quyidagilardan iborat: faqat matnli tarjimalar baholandi, bir tomonlama tarjima (ingliz tilidan boshqa tillarga) o‘rganildi, maxsus terminologiya alohida ko‘rib chiqilmadi va longitudinal (vaqt bo‘yicha) tahlil amalga oshirilmadi. Biroq, ushbu cheklovlarga qaramay, tadqiqot mashinaviy tarjima sohasidagi hozirgi vaziyatning ishonchli tasvirini taqdim etadi.

Yakuniy xulosa shundan iboratki, mashinaviy tarjima texnologiyalari so‘nggi besh yilda sezilarli taraqqiyot qildi va ko‘plab amaliy vazifalarni hal qilishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Biroq, inson tarjimonlarini to‘liq almashtirish hali mumkin emas va yaqin kelajakda ham ehtimoldan yiroq ko‘rinadi. Optimalistiq istiqbol - inson va mashina hamkorligiga asoslangan gibrid yondashuv bo‘lib, bunda mashinaviy tarjima dastlabki taslimani tayyorlaydi, inson tarjimon esa uni takomillashtiradi va finallashtiradi. Texnologik rivojlanish davom etar ekan, past resurlli tillar uchun yechimlar, kontekstual tushunish va madaniy moslashuvchanlik muhim tadqiqot yo‘nalishlari bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Bahdanau, D., Cho, K., & Bengio, Y. (2015). Neural machine translation by jointly learning to align and translate. In 3rd International Conference on Learning Representations (ICLR 2015). arXiv:1409.0473.

2. Bawden, R., Sennrich, R., Birch, A., & Haddow, B. (2018). Evaluating discourse phenomena in neural machine translation. In Proceedings of the 2018 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies (pp. 1304-1313). Association for Computational Linguistics.

3. Costa-jussà, M. R., Cross, J., Çelebi, O., Elbayad, M., Heafield, K., Heffernan, K., ... & Joulin, A. (2022). No language left behind: Scaling human-centered machine translation. arXiv preprint arXiv:2207.04672.

4. Edunov, S., Ott, M., Auli, M., & Grangier, D. (2018). Understanding back-translation at scale. In Proceedings of the 2018 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (pp. 489-500). Association for Computational Linguistics.

5. Haddow, B., & Koehn, P. (2012). Analysing the effect of out-of-domain data on SMT systems. In Proceedings of the Seventh Workshop on Statistical Machine Translation (pp. 422-432). Association for Computational Linguistics.

6. Kim, Y., Gao, Y., & Ney, H. (2019). Effective cross-lingual transfer of neural machine translation models without shared vocabularies. In Proceedings of the 57th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (pp. 1246-1257). Association for Computational Linguistics.

7. Koehn, P., & Knowles, R. (2017). Six challenges for neural machine translation. In Proceedings of the First Workshop on Neural Machine Translation (pp. 28-39). Association for Computational Linguistics.

8. Li, X., Zhang, X., Li, F., & Chen, Q. (2021). Does neural machine translation benefit from larger context? arXiv preprint arXiv:2106.03268.

9. Müller, M., Rios, A., & Sennrich, R. (2020). Domain robustness in neural machine translation. In Proceedings of the 14th Conference of the Association for Machine Translation in the Americas (pp. 151-164). Association for Machine Translation in the Americas.

10. Ott, M., Edunov, S., Baevski, A., Fan, A., Gross, S., Ng, N., ... & Auli, M. (2019). fairseq: A fast, extensible toolkit for sequence modeling. In Proceedings of the 2019 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics (pp. 48-53). Association for Computational Linguistics.

11. Popović, M. (2020). On the differences between human and automatic evaluation of MT. In Proceedings of the Fifth Conference on Machine Translation (pp. 679-690). Association for Computational Linguistics.

12. Schwenk, H., Wenzek, G., Edunov, S., Grave, E., Joulin, A., & Fan, A. (2021). CCMatrix: Mining billions of high-quality parallel sentences on the web. In Proceedings of the 59th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and the 11th International Joint Conference on Natural Language Processing (pp. 6490-6500). Association for Computational Linguistics.

13. Tiedemann, J., & Thottingal, S. (2020). OPUS-MT – Building open translation services for the World. In Proceedings of the 22nd Annual Conference of the European Association for Machine Translation (pp. 479-480). European Association for Machine Translation.

14. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., ... & Polosukhin, I. (2017). Attention is all you need. In Advances in Neural Information Processing Systems 30 (NIPS 2017) (pp. 5998-6008). Curran Associates, Inc.

15. Wu, Y., Schuster, M., Chen, Z., Le, Q. V., Norouzi, M., Macherey, W., ... & Dean, J. (2016). Google's neural machine translation system: Bridging the gap between human and machine translation. arXiv preprint arXiv:1609.08144.

16. Zhang, B., Haddow, B., & Birch, A. (2023). Prompting large language models for machine translation. In Findings of the Association for Computational Linguistics: ACL 2023 (pp. 4862-4878). Association for Computational Linguistics.

17. Zhou, C., Neubig, G., & Gu, J. (2020). Understanding knowledge distillation in non-autoregressive machine translation. In Proceedings of the 8th International Conference on Learning Representations (ICLR 2020). OpenReview.net.

UO‘K 82

JOJO MOYES ROMANLARIDA ROMANTIK VA PSIXOLOGIK, DRAMATIK UNSURLARNING ESTETIK HAMDA IJTIMOIY KONTEKSTLAR KESISHMASIDA TALQINI

Tursunova Marxabo Raxmonovna,
Osiyo xalqaro universiteti tayanch doktoranti
tursunovamarhabo58@gmail.com

Annotatsiya*. Ushbu maqola zamonaviy ingliz adabiyotining yetakchi vakillaridan biri bo‘lgan Jojo Moyesning hayoti va ijodiy faoliyatini tizimli va kompleks tarzda tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda yozuvchining adabiy shakllanish bosqichlari, muhim romanlari hamda ularning tematik va g‘oyaviy yo‘nalishlari ilmiy-nazariy asosda yoritiladi. Xususan, Moyes asarlarida insoniy munosabatlar, sevgi va tanlov muammolari, ijtimoiy tengsizlik, gender masalalari, kasallik va nogironlik kabi dolzarb mavzularning badiiy talqini tahlil qilinadi. Maqolada yozuvchining uslubiy xususiyatlari – psixologik tasvirning chuqurligi, emotsional realizm, dialoglarning tabiiyligi hamda narrativ strukturaning o‘quvchiga yo‘naltirilganligi – zamonaviy adabiy jarayonlar kontekstida baholanadi. Shuningdek, Jojo Moyes romanlarining adabiy tanqidda va keng kitobxonlar auditoriyasida qabul qilinishi, ularning tijoriy muvaffaqiyati bilan bir qatorda estetik va ijtimoiy ahamiyati ham ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Moyes ijodining XXI asr ingliz romanchiligi taraqqiyotidagi o‘rni va uning zamonaviy adabiyotda ijtimoiy masalalarni badiiy idrok etishdagi ahamiyatini asoslashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Jojo Moyes, zamonaviy ingliz adabiyoti, XXI asr romani, hissiy realizm, psixologik proza, ijtimoiy muammolar talqini, ayol qahramon obrazi, sevgi va tanlov mavzusi, narrativ uslub, adabiy qabul va tanqid, ommabop va badiiy adabiyot uyg‘unligi, gender masalalari, adabiy jarayon.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РОМАНТИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ДРАМАТИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В РОМАНАХ ДЖОДЖО МОЙЕС НА СТЫКЕ ЭСТЕТИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНОГО КОНТЕКСТОВ

Аннотация. *Данная статья посвящена системному и комплексному анализу жизни и творческой деятельности одной из ведущих представительниц современной английской литературы — Джоджо Мойес. В исследовании на научно-теоретической основе рассматриваются этапы литературного становления писательницы, её ключевые романы, а также их тематические и идейно-смысловые направления. В частности, анализируется художественная интерпретация таких актуальных проблем, как межличностные отношения, любовь и выбор, социальное неравенство, гендерные вопросы, болезнь и инвалидность в произведениях Мойес. В статье также оцениваются стилистические особенности авторского письма – глубина психологического изображения, эмоциональный реализм, естественность диалогов и ориентированность нарративной структуры на читателя – в контексте современных литературных процессов. Кроме того, раскрывается восприятие романов Джоджо Мойес в литературной критике и среди широкой читательской аудитории, а также их эстетическая и социальная значимость наряду с коммерческим успехом. Результаты исследования способствуют обоснованию роли творчества Мойес в развитии английского романа XXI века и его роли в художественном осмыслении социальных проблем в современной литературе.*

Ключевые слова: *Jojo Moyes, современная английская литература, роман XXI века, эмоциональный реализм, психологическая проза, интерпретация социальных проблем, образ женщины-героини, тема любви и выбора, нарративный стиль, литературное восприятие и критика, синтез массовой и художественной литературы, гендерные вопросы, литературный процесс.*

INTERPRETATION OF ROMANTIC AND PSYCHOLOGICAL DRAMATIC ELEMENTS IN JOJO MOYES' NOVELS AT THE INTERSECTION OF AESTHETIC AND SOCIAL CONTEXTS

Abstract. *This article is devoted to a systematic and comprehensive analysis of the life and creative activity of Jojo Moyes, one of the leading representatives of contemporary English literature. The study examines the stages of the writer’s literary formation, her major novels, and their thematic and ideological*

orientations on a scientific and theoretical basis. In particular, the article analyzes the artistic interpretation of such pressing issues as human relationships, love and choice, social inequality, gender issues, illness, and disability in Moyes's works.

The article also evaluates the author's stylistic features – including the depth of psychological portrayal, emotional realism, the naturalness of dialogue, and the reader-oriented narrative structure – within the context of contemporary literary processes. In addition, it explores the reception of Jojo Moyes's novels in literary criticism and among a broad readership, revealing their aesthetic and social significance alongside their commercial success. The findings of the study substantiate the place of Moyes's oeuvre in the development of the English novel of the twenty-first century and highlight its importance in the artistic interpretation of social issues in modern literature.

Keywords: *Jojo Moyes, contemporary English literature, twenty-first-century novel, emotional realism, psychological prose, interpretation of social issues, female protagonist, themes of love and choice, narrative style, literary reception and criticism, synthesis of popular and literary fiction, gender issues, literary process.*

Kirish. Zamonaviy ingliz adabiyoti XXI asrda inson shaxsiyati, emotsional tajriba va ijtimoiy muammolarni badiiy idrok etishga bo‘lgan qiziqishning kuchayishi bilan xarakterlanadi. Ushbu jarayonda adabiyot nafaqat estetik hodisa, balki jamiyatdagi ijtimoiy, axloqiy va psixologik muammolarni aks ettiruvchi muhim diskurs maydoniga aylanmoqda. Ana shunday adabiy jarayonda Jojo Moyes ijodi alohida e’tiborga loyiq bo‘lib, uning romanlari hissiy realizm va ijtimoiy kommentariyning uyg‘unligi bilan ajralib turadi. Yozuvchi ommabop adabiyot doirasida ijod qilgan bo‘lsa-da, uning asarlarida ko‘tarilgan masalalar va badiiy yechimlar zamonaviy adabiyotshunoslik uchun muhim ilmiy tahlil obyektini tashkil etadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi Jojo Moyes ijodining zamonaviy ingliz adabiyotidagi o‘rnini aniqlash hamda uning asarlarida hissiy realizm va ijtimoiy kommentariyning o‘zaro uyg‘unligini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida yozuvchining yetakchi romanlari – Me Before You, After You, Still Me, The Giver of Stars va The Last Letter from Your Lover asosida tematik maydon xaritalanadi. Ushbu romanlarda sevgi va yo‘qotish, shaxsiy avtonomiya va tanlov erkinligi, gender munosabatlari, sinfiy tafovut, kasallik va nogironlik kabi masalalar markaziy o‘rin egallaydi hamda ular badiiy syujet orqali ijtimoiy muammo sifatida talqin qilinadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Shuningdek, maqolada hissiy realizmni yuzaga chiqaruvchi badiiy vositalar – psixologik portret yaratish, ichki monolog, konflikt dinamikasi va dialoglarning funksional roli tahlil qilinadi. Ushbu vositalarning o‘quvchi empatiyasini shakllantirishdagi ahamiyati, ya’ni o‘quvchini qahramon ruhiyati bilan hamohang holatga olib kirish mexanizmlari ilmiy jihatdan baholanadi. Bundan tashqari, Jojo Moyes ijodida janrlararo sintez – zamonaviy romantika va psixologik drama elementlarining uyg‘unlashuvi – adabiy jarayonning muhim belgisi sifatida ko‘rsatilib, uning ommaboplik va badiiylik o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashdagi roli asoslab beriladi.

Mazkur kirish qismi tadqiqotning nazariy va metodologik yo‘nalishini belgilab, Jojo Moyes romanlarini zamonaviy ingliz adabiyotida hissiy va ijtimoiy mazmunni uyg‘unlashtirgan muhim badiiy hodisa sifatida o‘rganish zaruratini ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Jojo Moyes zamonaviy ingliz adabiyotining yirik va nufuzli vakillaridan biri sifatida tan olingan bo‘lib, uning ijodi ingliz roman an’anasining rivojlanishida alohida o‘rin tutadi. U o‘zining ko‘plab romanlari orqali nafaqat keng o‘quvchilar ommasiga tanilgan, balki adabiyotshunoslar va tanqidchilar e’tiborini ham qozongan. Moyes ijodining janriy doirasi keng bo‘lib, u zamonaviy romantika, tarixiy roman va psixologik drama janrlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali o‘ziga xos badiiy makonni yaratgan.

Adibaning asarlari inson ruhiyati, shaxsiy tanlov va axloqiy mas’uliyat kabi mavzularni chuqur tahlil etish bilan ajralib turadi. U o‘z qahramonlarini hayotiy sinovlar, ijtimoiy bosim va ichki ziddiyatlar orqali tasvirlab, o‘quvchini zamonaviy jamiyatning axloqiy va emotsional muammolari bilan yuzlashtiradi. Shuningdek, Moyes asarlarida gender masalalari, sinfiy tafovutlar, nogironlik, ijtimoiy tengsizlik kabi dolzarb ijtimoiy muammolar badiiy talqin topgan.

Moyesning adabiy uslubi hissiy realizm va ijtimoiy tafakkurning o‘zaro uyg‘unligiga asoslanadi. Uning badiiy matnlari yuqori darajadagi psixologik chuqurlik, tabiiy dialoglar, realistik tasvirlar hamda ijtimoiy kontekstni yoritishdagi aniqlik bilan ajralib turadi. Shu bois, Jojo Moyesning asarlari faqatgina ommabop adabiyot namunasi sifatida emas, balki zamonaviy ingliz adabiyotining ijtimoiy-psixologik tahliliga asos bo‘luvchi ilmiy manba sifatida ham ahamiyatlidir.

Uning ijodi, ayniqsa, adabiy tanqid va madaniyatshunoslik doirasida insoniy qadriyatlar, hissiy tajriba va ijtimoiy o‘zgarishlar o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganish uchun muhim empirik material

sifatida baholanadi. Shu nuqtai nazardan, Jojo Moyes ijodi zamonaviy ingliz adabiyotida insonparvarlik, empatiya va ijtimoiy ongni badiiy talqin qilishning yorqin namunasi hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Jojo Moyes 1969-yil 4-avgustda Angliya, Londonda tug‘ilgan bo‘lib, zamonaviy ingliz adabiyotining eng mashhur yozuvchilaridan biridir. U ko‘pincha sevgi, yo‘qotish, shaxsiy o‘sish va ijtimoiy masalalarni o‘rganadigan qiziqarli romanlari bilan tanilgan. Moyes London universitetining Royal Holloway kollejida tahsil olib, Filosofiya, Sotsiologiya va Iqtisodiyot (PPE) bo‘yicha diplom olgan. To‘liq vaqtli yozuvchi bo‘lishdan oldin jurnalist sifatida ishlagan, bu esa uning hikoya uslubiga va realistik personajlar yaratishga ta’sir qilgan. Moyesning asarlari nafaqat tijoriy muvaffaqiyatga, balki tanqidiy e’tirofga ham erishgan. U o‘quvchilarga chuqur hissiy hikoyalarni taqdim etish qobiliyati bilan e’tirof etilgan. Uning romanlari 30 dan ortiq tillarga tarjima qilingan va butun dunyo bo‘ylab keng auditoriyaga yetib borgan. Eng mashhur asarlaridan biri – *Me Before You* (2012), xalqaro bestsellerga aylangan va muvaffaqiyatli filmga moslashtirilgan.

“Me Before You” (2012) romanida Louisa Clark va Will Traynor o‘rtasidagi munosabatlar tasvirlangan bo‘lib, sevgi, nogironlik, shaxsiy avtonomiya va axloqiy dilemmani o‘rganish muhim mavzu sifatida ilgari suriladi. Ushbu asar hissiy realizm va murakkab psixologik tafakkur orqali o‘quvchini personajlarning ichki dunyosi bilan tanishtiradi. Roman global miqyosda muvaffaqiyatga erishgan, bu uning universalligi va insoniy tajribani chuqur yoritish qobiliyatini tasdiqlaydi.

“After You” (2015) – *Me Before You*ning davomiy qismi bo‘lib, Louisa Clarkning shaxsiy o‘sish jarayonini va qayg‘u bilan kurashish sayohatini izchil tasvirlaydi. Ushbu roman orqali Moyes o‘quvchini shaxsiy travma va qayg‘u bilan yuzlashish jarayoni, shuningdek, ichki motivatsiya va qaror qabul qilish jarayonlarini tahlil qilishga chorlaydi. Bu esa asarning psixologik chuqurligi va ma’naviy tafakkurini oshiradi.

“Still Me” (2018) romanida Louisa Clark seriyasining yakuniy qismi sifatida shaxsiyat, professional faoliyat va shaxsiy ro‘yobga erishish masalalari ko‘rib chiqiladi. Asar o‘quvchiga zamonaviy ayolning ijtimoiy va shaxsiy hayotdagi muammolarini tahlil qilish imkoniyatini beradi va shaxsiy o‘sish hamda qaror qabul qilish jarayonlarining murakkabligini ochib beradi.

“The Giver of Stars” (2019) – tarixiy roman bo‘lib, Buyuk depressiya davrida Kentukidagi haqiqiy Packhorse kutubxonachilarining hayotini yoritadi. Moyes ushbu asarda do‘stlik, jasorat va kitoblarning inson hayotini o‘zgartirishdagi transformatsion kuchini ko‘rsatadi. Roman tarixiy voqealarni realistik tafsilotlar bilan tasvirlab, o‘quvchiga o‘sha davr ijtimoiy muhitini tushunishga imkon beradi.

“The Last Letter from Your Lover” (2008) asari romantik drama janriga mansub bo‘lib, ikki vaqt chizig‘ini birlashtiradi. Ushbu roman sevgi, xotira va yarashish mavzularini chuqur tadqiq etadi. Moyesning uslubi hikoya strukturasi va vaqt o‘qi orqali o‘quvchiga hissiy izlanish va shaxsiy qaror qabul qilish jarayonlarini yanada yaqqol tushunishga yordam beradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Shu tarzda, Moyesning romanlari nafaqat hissiy qirralari bilan, balki murakkab ijtimoiy va axloqiy kontekstlarni ochib berishi bilan ilmiy adabiy tahlil uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. U asarlari orqali zamonaviy inson tajribasini, axloqiy dilemmani va shaxsiy o‘sish jarayonlarini o‘rganish imkoniyatini beradi. Jojo Moyesning romanlari zamonaviy ingliz adabiyotida hissiy realizm, murakkab psixologik portretlar va axloqiy izlanishlar bilan ajralib turadi. Uning asarlari o‘quvchida nafaqat estetik zavq uyg‘otadi, balki insoniy tajriba, ijtimoiy normalar va shaxsiy qadriyatlar haqida chuqur mulohaza yuritishga imkon yaratadi. Moyesning ijodiy uslubi va tematik yo‘nalishlari o‘zaro uyg‘unlashgan bo‘lib, ularni akademik tahlil qilish ko‘plab adabiy va psixologik jihatlarni o‘rganish imkonini beradi.

Jojo Moyes ko‘plab romanlarni nashr qilgan, ularning aksariyati zamonaviy romantika, tarixiy roman va drama janrlariga kiradi. Eng mashhur asarlari quyidagilar:

Me Before You (2012) – Louisa Clark va Will Traynor hikoyasini tasvirlaydi, sevgi, nogironlik, avtonomiya va axloqiy dilemmani o‘rganadi. Kitobning hissiy chuqurligi va murakkab personajlarni realistik tasviri uning global muvaffaqiyatiga hissa qo‘shgan.

After You (2015) – *Me Before You*ning davomi bo‘lib, Louisa ning o‘zini kashf etish va qayg‘u bilan kurashish sayohatini kuzatadi.

Still Me (2018) – Louisa Clark seriyasining yakuniy qismi bo‘lib, shaxsiyat, ish va shaxsiy ro‘yobga e’tibor qaratadi.

The Giver of Stars (2019) – Buyuk depressiya davrida Kentukidagi haqiqiy Packhorse kutubxonachilari haqida tarixiy roman. Ushbu roman do‘stlik, jasorat va kitoblarning o‘zgartiruvchi kuchini yoritadi.

The Last Letter from Your Lover (2008) – Ikki vaqt chizig‘ini birlashtirgan romantik drama bo‘lib, sevgi, xotira va yarashish mavzularini o‘rganadi.

Ushbu maqola Jojo Moyes ijodining zamonaviy ingliz adabiyotidagi o‘rnini belgilash, uning asarlarida hissiy realizm va ijtimoiy kommentariyning o‘zaro uyg‘unlik mexanizmlarini ochib bergandir. Adibaning yetakchi romanlari bo‘yicha mavzular uyg’unligini aks ettirgan holda romantika va psixologik drama elementlarini uyg‘unlashtirib, o‘quvchini shaxsiy (ichki) va ijtimoiy (tashqi) ziddiyatlar kesimida yuzlashtiradigan o‘ziga xos badiiy makon yaratishi ochib berilgan hisoblanadi. Psixologik portret, ichki monolog, konflikt dinamikasi va tabiiy dialoglar o‘quvchi empatiyasini kuchaytiruvchi asosiy strategiyalar sifatida namoyon bo‘lishi, personajlarning axloqiy tanlovlari va ruhiy kechinmalarini ishonarli va murakkab ko‘rinishda aks ettirilgandir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Jojo Moyes zamonaviy ingliz adabiyotida o‘zining izchil va sermahsul ijodiy faoliyati bilan barqaror estetik va ijtimoiy mavqega ega bo‘lgan adib sifatida namoyon bo‘ladi. Uning romanlari hissiy hikoya uslubi, murakkab va realistik personajlar tizimi hamda ijtimoiy va axloqiy masalalarning chuqur badiiy talqini orqali ommabop adabiyot imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Shu bilan birga, Moyes ijodi nafaqat keng kitobxonlar auditoriyasi uchun mo‘ljallangan badiiy matn sifatida, balki ilmiy-adabiy tahlil uchun muhim material vazifasini ham bajaradi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanganki, yozuvchining asarlarida hissiy realizm va ijtimoiy kommentariy o‘zaro uzviy bog‘langan bo‘lib, bu holat personajlarning ichki ruhiy kechinmalari, axloqiy tanlovlari va ijtimoiy muhit bilan bo‘lgan ziddiyatlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ushbu uyg‘unlik o‘quvchida empatiya hissini shakllantiradi, individual o‘z-o‘zini anglash jarayonini faollashtiradi hamda insoniy munosabatlarning murakkabligi va qadriyatlar tizimini chuqurroq idrok etishga xizmat qiladi. Moyes romanlarida sevgi, yo‘qotish, shaxsiy o‘sish, matonat va axloqiy qarorlar kabi universal mavzularning markazga qo‘yilishi ularni turli madaniy va ijtimoiy kontekstlarda dolzarb qiladi.

Shuningdek, Jojo Moyes ijodida janrlararo sintez – zamonaviy romantika, psixologik drama va ijtimoiy roman elementlarining uyg‘unlashuvi – uning asarlariga badiiy ko‘lam va semantik chuqurlik bag‘ishlaydi. Bu xususiyat yozuvchining ommaboplik va estetik qiymat o‘rtasida muvozanatni ta’minlashga erishganini ko‘rsatadi. Natijada, Moyes nafaqat keng o‘qiladigan va tijoriy muvaffaqiyatga erishgan yozuvchi sifatida, balki zamonaviy ingliz adabiy jarayoniga sezilarli ilmiy, estetik va madaniy hissa qo‘shgan, adabiyot va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni badiiy idrok etishda muhim rol o‘ynagan adabiy shaxs sifatida e’tirof etiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari Jojo Moyes ijodini kelgusida psixologik proza, gender tadqiqotlari, ijtimoiy adabiyot va ommabop hamda badiiy adabiyot o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar doirasida yanada chuqurroq o‘rganish uchun nazariy va metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. *BBC. (2016). Jojo Moyes: Writing and inspiration. BBC Arts.*
2. *James E. “Romance, Popular Fiction and Literary Value”.Routledge*
3. *Moyes J. “Sheltering rain” Hodder & Stoughon (2002)*
4. *Moyes J. “The last letter from your lover”. Penguin books (2011)*
5. *The Guardian. (2016). Me Before You film sparks debate over disability portrayal. The Guardian.*
6. *Moyes, J. (2012). Me Before You. Penguin Books.*
7. *Penguin Random House. (2020). Jojo Moyes – Author biography. Penguin Books UK.*
8. *Penguin Random House. (2020). Jojo Moyes – Author biography. Penguin Books UK.*
9. *The Guardian. (2016). Me Before You film sparks debate over disability portrayal. The Guardian.*
10. *Raxmonovna T. M. (2024). The Importance of Learning Discourse Analysis in the Acquisition of Foreign Languages. European journal of innovation in nonformal education, 4(9), 45–48. Retrieved from http://www.inovatus.es/index.php/ejine/article/view/4012*
11. *Tursunova Marxabo Raxmonovna. (2024). Expanding Your Lexicon: Effective Strategies for Enhancing Vocabulary in a Foreign Language. European journal of innovation in nonformal education, 4(10), 141–145. Retrieved from https://inovatus.es/index.php/ejine/article/view/4204*
12. *The Importance of Learning Discourse Analysis in the Acquisition of Foreign Languages. TM Raxmonovna. European journal of innovation in nonformal education 4 (9), 45-48 2024*
13. *Translation Studies as a Fascinating World of Learning about Nations. TM Raxmonovna. European journal of innovation in nonformal education 4 (6), 32-35*
14. *Skill for Learning Foreign Languages. In Formation and Development of Pedagogical Creativity: International Scientific-Practical Conference (Belgium) (Vol. 5, pp. 5-9).*

15. Raxmonovna T. M. (2024). Effective Strategies for Teaching English to Medical Students. European journal of innovation in nonformal education, 4(3), 132-137.

16. Tursunova Marxabo Raxmonovna. (2023). Adabiyotshunoslikda Obraz Va Ramz Tushunchalari. Open Academia: Journal of Scholarly Research, 1(3), 24–27. Retrieved from https://academiaone.org/index.php/4/article/view/94

17. Tursunova M. (2024). Forms and methods of teaching in higher education. Modern Science and Research, 3(2), 276–281. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/29017

18. Karimov R., & Tursunova M. (2024). The problem of originality in the analysis of parallel corpus prism. Молодые ученые, 2(2), 51–54. извлечено от https://www.in-academy.uz/index.php/yo/article/view/26144

19. Tursunova M. (2024). The importance of teaching english as a second language. Modern Science and Research, 3(1), 196–199. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/27934

UO‘K 82

XX ASR O‘ZBEK ADABIYOTINING XORIJIY ILMIY MAKONDA TALQINI: TARJIMA, NASHR VA TAHLIL MASALALARI

Sidiknazarova Zulfiya Mirsharapovna,
Toshkent davlat transport universiteti
“Chet tillar“ kafedrasi dotsenti
sidiknazarovaz@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-3708-5250

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda talqin qilinishi masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘zbek adabiyoti namunalarining xorijiy tillarga tarjima qilinishi, ularning nashr etilishi hamda chet ellik adabiyotshunoslar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tahlillar ko‘rib chiqiladi. Xususan, tarjima jarayonida yuzaga keladigan badiiy-estetik muammolar, milliylikni ifodalovchi madaniy kodlarning uzatilishi, shuningdek, tarjimon va tadqiqotchilarning individual yondashuvlari masalalari yoritiladi. Maqolada sovet davri va mustaqillikdan keyingi davrda XX asr o‘zbek adabiyotiga bo‘lgan xorijiy ilmiy munosabatlar qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o‘zbek adabiyotining jahon adabiy jarayonidagi o‘rni va ahamiyatini aniqlashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *XX asr o‘zbek adabiyoti, xorijiy ilmiy makon, tarjima, adabiy talqin, nashr jarayoni, badiiy-estetik muammolar, madaniy kod, xorijiy adabiyotshunoslik, qiyosiy tahlil, jahon adabiy jarayoni.*

РЕЦЕПЦИЯ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XX ВЕКА В ЗАРУБЕЖНОМ НАУЧНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА, ИЗДАНИЯ И АНАЛИЗА

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы рецепции узбекской литературы XX века в зарубежном научном пространстве. В исследовании рассматриваются перевод образцов узбекской литературы на иностранные языки, их издание, а также научный анализ, осуществлённый зарубежными литературоведами. В частности, освещаются художественно-эстетические проблемы, возникающие в процессе перевода, передача культурных кодов, отражающих национальную идентичность, а также индивидуальные подходы переводчиков и исследователей. В статье проводится сравнительный анализ научного интереса зарубежных исследователей к узбекской литературе XX века в советский период и в период после обретения независимости. Результаты исследования способствуют определению роли и значения узбекской литературы в мировом литературном процессе.*

Ключевые слова: *узбекская литература XX века, зарубежное научное пространство, перевод, литературная рецепция, издательский процесс, художественно-эстетические проблемы, культурный код, зарубежное литературоведение, сравнительный анализ, мировой литературный процесс.*

INTERPRETATION OF 20TH CENTURY UZBEKISTAN LITERATURE IN THE FOREIGN SCIENTIFIC SPACE: ISSUES OF TRANSLATION, PUBLICATION AND ANALYSIS

Abstract. *This article examines the interpretation of twentieth-century Uzbek literature within the foreign academic discourse. The study focuses on the translation of Uzbek literary works into foreign languages, their publication, and the scholarly analyses conducted by international researchers. Particular attention is paid to aesthetic and stylistic challenges in translation, the transmission of national identity and cultural codes, as well as the influence of translators’ and scholars’ individual approaches on literary interpretation. The article provides a comparative analysis of foreign scholarly perspectives on twentieth-century Uzbek literature during the Soviet period and the post-independence era. The findings of the study contribute to a deeper understanding of the role and significance of Uzbek literature within the global literary process.*

Keywords: *Twentieth-century Uzbek literature, foreign academic discourse, translation, literary interpretation, publication, aesthetic challenges, cultural codes, comparative analysis, international literary studies, global literary process.*

Kirish. Globallashuv jarayonlari kuchaygan hozirgi davrda milliy adabiyotlarning jahon ilmiy va madaniy makoniga integratsiyalashuvi muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan XX asr o‘zbek adabiyoti nafaqat milliy badiiy tafakkurning muhim bosqichi, balki jahon adabiy jarayoni bilan uzviy aloqada rivojlangan hodisa sifatida alohida e’tiborga loyiqdir. Ushbu davr adabiyoti ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, estetik izlanishlar va badiiy shakllarning yangilanishi bilan xarakterlanib, xorijiy tadqiqotchilar tomonidan turli metodologik yondashuvlar asosida talqin qilingan.

XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda o‘rganilishi, avvalo, tarjima va nashr jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Adabiy asarlarning xorijiy tillarga tarjima qilinishi milliy adabiyotning tashqi ilmiy muhitda qabul qilinishi va talqin etilishida hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Biroq tarjima jarayonida milliylik, madaniy kontekst va badiiy-estetik xususiyatlarning to‘liq aks etmasligi ayrim talqinlarda mazmuniy cheklanishlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli xorijiy ilmiy adabiyotlarda XX asr o‘zbek adabiyotining qabul qilinishi va baholanishi masalasi alohida ilmiy tahlilni talab etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolaning maqsadi XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda talqin qilinish jarayonini tarjima, nashr va ilmiy tahlil nuqtayi nazaridan o‘rganishdan iborat. Tadqiqot doirasida xorijiy adabiyotshunoslikda shakllangan qarashlar, sovet davri va mustaqillikdan keyingi ilmiy yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinadi hamda o‘zbek adabiyotining jahon adabiy jarayonidagi o‘rni aniqlanadi.

1. XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonga kirib borish jarayoni

XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonga kirib borish jarayoni murakkab va bosqichma-bosqich rivojlangan jarayon bo‘lib, u siyosiy, madaniy hamda ilmiy omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Mazkur jarayon, avvalo, o‘zbek adabiyotining mustaqil milliy adabiyot sifatida shakllanishi va uning ilmiy jihatdan anglanishi bilan bevosita aloqador bo‘lgan. XX asr davomida yuz bergan tarixiy-siyosiy o‘zgarishlar o‘zbek adabiyotining tashqi ilmiy makonda qabul qilinishi va talqin etilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

XX asr boshlarida o‘zbek adabiyoti xorijiy ilmiy muhitda asosan Sharqshunoslik doirasida o‘rganilgan. Bu davrda o‘zbek adabiyoti mustaqil adabiy hodisa sifatida emas, balki umumiy turkiy yoki Markaziy Osiyo adabiy jarayonining tarkibiy qismi sifatida talqin qilingan. Xorijiy tadqiqotchilar e’tiborini asosan folklor, mumtoz adabiyot va tarixiy manbalar jalb etgan bo‘lib, zamonaviy adabiy jarayon yetarli darajada o‘rganilmagan.

Sovet davrida o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonga kirib borishi muayyan darajada institutsional tus oldi. Bu davrda ayrim adabiy asarlarning tarjima qilinishi, adabiy antologiyalarning nashr etilishi va xalqaro ilmiy tadqiqotlarda o‘zbek adabiyotiga murojaat qilinishi kuzatildi. Biroq mazkur jarayon ideologik cheklovlar doirasida amalga oshirilgan bo‘lib, o‘zbek adabiyoti ko‘pincha sovet adabiy paradigmasi kontekstida talqin etildi. Natijada xorijiy ilmiy adabiyotlarda XX asr o‘zbek adabiyotining estetik va milliy xususiyatlari to‘liq ochib berilmadi.

Mustaqillik davridan boshlab o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonga kirib borish jarayoni yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu davrda adabiy merosga yangicha yondashuv, milliylik va madaniy identitet masalalariga e’tibor kuchaydi. Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o‘zbek adabiyotiga qiyosiy adabiyotshunoslik, madaniyatlararo tadqiqotlar va postkolonial yondashuvlar asosida murojaat qilina boshlandi. Shu bilan birga, tarjima va nashr faoliyatining faollashuvi XX asr o‘zbek adabiyotining jahon ilmiy muhitida kengroq tanilishiga zamin yaratdi.

Umuman olganda, XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonga kirib borish jarayoni uzluksiz va dinamik xarakterga ega bo‘lib, u tarjima, ilmiy tadqiqot va madaniy muloqot omillari orqali shakllangan. Ushbu jarayonni o‘rganish o‘zbek adabiyotining jahon adabiy jarayonidagi o‘rnini aniqlash va uning ilmiy talqinini chuqurlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Tarjima va nashr masalalari

XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda talqin etilishida tarjima va nashr jarayonlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, aynan ushbu omillar milliy adabiyotning tashqi ilmiy muhitda tanilishi va qabul qilinishini belgilaydi. Adabiy asarlarning xorijiy tillarga tarjima qilinishi o‘zbek adabiyotining jahon madaniy va ilmiy muomalaga kirib borishida asosiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, tarjima va nashr jarayonlari muayyan muammolar va cheklovlar bilan ham kechgan.

XX asr davomida o‘zbek adabiyoti asarlarining xorijiy tillarga tarjima qilinishi notekis xarakterga ega bo‘ldi. Ayrim davrlarda tarjimalar tizimli ravishda amalga oshirilgan bo‘lsa, ba’zi bosqichlarda bu jarayon sustlashgan. Sovet davrida amalga oshirilgan tarjimalar ko‘pincha ideologik tanlov asosida bajarilib, asarlarning mazmuniy va estetik qatlamlari to‘liq aks ettirilmagan holatlar uchraydi. Natijada xorijiy o‘quvchi va tadqiqotchilar XX asr o‘zbek adabiyotini cheklangan va soddalashtirilgan shaklda qabul qilishga majbur bo‘lgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarjima jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolardan biri milliylik va madaniy kontekstni yetarli darajada uzatish masalasidir. O‘zbek adabiyotiga xos bo‘lgan tarixiy voqelik, milliy mentalitet, urf-odat va ramziy obrazlar tarjima jarayonida ko‘pincha yo‘qoladi yoki umumlashtiriladi. Bu holat esa xorijiy ilmiy tahlillarda asarning badiiy-estetik qiymatini to‘g‘ri baholashga to‘sqinlik qiladi. Ayniqsa, poetik nutq, metaforik ifoda va milliy obrazlar tarjimasida mazmuniy siljishlar kuzatiladi.

Nashr masalalari ham XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda tarqalishida muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek adabiyoti namunalarining xorijiy nashrlarda asosan antologiyalar, to‘plamlar yoki tanlab olingan asarlar shaklida e’lon qilinishi keng tarqalgan. Bunday nashrlar o‘zbek adabiyotining umumiy manzarasini berishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, ayrim mualliflar va adabiy oqimlarning yetarli darajada yoritilmasligiga sabab bo‘lgan. Shu bois xorijiy ilmiy adabiyotlarda XX asr o‘zbek adabiyoti haqida fragmentar tasavvur shakllangan.

Tarjimon shaxsi va uning adabiy-estetik qarashlari ham tarjima va nashr jarayonining muhim omillaridan biridir. Tarjimonning til bilimi, madaniy kompetensiyasi va ilmiy tayyorgarligi asarning xorijiy talqiniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ba’zi hollarda tarjimon muallif uslubini moslashtirishga intilib, asarning milliy xususiyatlarini ikkinchi darajaga surib qo‘yadi. Bu esa xorijiy ilmiy tahlillarda o‘zbek adabiyotining o‘ziga xosligini yetarli darajada ochib bermaslikka olib keladi.

Mustaqillik davrida tarjima va nashr jarayonlarida muayyan ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. O‘zbek adabiy merosiga bo‘lgan qiziqish ortib, asarlarning xorijiy tillarga bevosita tarjima qilinishi kengaya boshladi. Shuningdek, nashr siyosatida ham milliy adabiyotning badiiy va estetik qimmatini to‘liq namoyon etishga intilish kuchaydi. Bu jarayon XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda yanada chuqurroq va xolisroq talqin etilishiga zamin yaratmoqda.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Umuman olganda, tarjima va nashr masalalari XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda qabul qilinishi va tahlil qilinishida muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu jarayonlarni chuqur o‘rganish o‘zbek adabiyotining jahon adabiy jarayonidagi o‘rnini aniqlash hamda uning ilmiy talqinini boyitishga xizmat qiladi.

3. Xorijiy ilmiy tahlil va talqin xususiyatlari

XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda o‘rganilishi turli metodologik yondashuvlar va nazariy qarashlar asosida amalga oshirilgan bo‘lib, bu holat uning talqinida muayyan xususiyatlarni shakllantirgan. Xorijiy adabiyotshunoslikda o‘zbek adabiyotiga bo‘lgan ilmiy qiziqish, avvalo, tarixiy-madaniy kontekst, adabiy an’ana va badiiy tafakkur masalalarini ochib berishga qaratilgan. Shu bilan birga, mazkur tahlillar o‘zbek adabiyotining milliy xususiyatlari bilan bir qatorda, uning umumjahon adabiy jarayoni bilan aloqadorligini aniqlashga intiladi.

Xorijiy ilmiy tahlillarning muhim xususiyatlaridan biri qiyosiy yondashuvning ustuvorligidir. XX asr o‘zbek adabiyoti ko‘pincha Sharq va G‘arb adabiy an’analari, shuningdek, turkiy xalqlar adabiyoti kontekstida tahlil qilinadi. Bunday qiyosiy tahlillar o‘zbek adabiyotining janr xususiyatlari, badiiy uslub va mavzu doirasini kengroq ilmiy maydonda anglash imkonini beradi. Biroq ayrim hollarda qiyosiy yondashuv milliy o‘ziga xoslikni ikkinchi darajaga surib qo‘yish xavfini ham keltirib chiqaradi.

Xorijiy tadqiqotlarda XX asr o‘zbek adabiyotining mavzu va g‘oyalari ko‘pincha ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Ayniqsa, shaxs va jamiyat munosabatlari, milliy o‘zlik, modernizatsiya va an’ana muammolari asosiy tahlil obyektiga aylanadi. Sovet davrida yaratilgan asarlar xorijiy ilmiy adabiyotlarda ideologik kontekst orqali o‘rganilgan bo‘lsa, mustaqillikdan keyingi talqinlarda estetik va madaniy yondashuvlar ustuvorlik kasb etmoqda.

Metodologik jihatdan xorijiy ilmiy tahlillarda strukturalizm, madaniyatlararo tadqiqotlar, postkolonial nazariya va qiyosiy adabiyotshunoslik usullari keng qo‘llaniladi. Ushbu yondashuvlar XX asr o‘zbek adabiyotini faqat milliy doirada emas, balki global adabiy jarayonning tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda o‘zbek adabiyotiga tashqi nazariy modellarni mexanik tarzda qo‘llash holatlari ham uchrab, bu asarning ichki badiiy mantiqini to‘liq ochib bermaslikka olib keladi.

Xorijiy ilmiy talqinlarda tarjima omilining ta’siri alohida seziladi. Tadqiqotlar asosan tarjima qilingan matnlarga tayangan holda olib borilgani sababli, tarjima sifati va tarjimonning yondashuvi ilmiy xulosalarning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Natijada ayrim badiiy va stilistik jihatlar yetarlicha anglanmay qolishi yoki soddalashtirilgan talqinlar yuzaga kelishi mumkin.

Umuman olganda, xorijiy ilmiy tahlil va talqinlar XX asr o‘zbek adabiyotini xalqaro ilmiy makonda tanitishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, bu talqinlar milliy adabiyotning chuqur estetik va madaniy qatlamlarini to‘liq ochib berish uchun mahalliy adabiyotshunoslik bilan uzviy muloqotda olib borilishi lozim.

Bunday yondashuv o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makondagi talqinini yanada mukammal va xolis qilishga xizmat qiladi.

4.Xorijiy ilmiy diskursda o‘zbek adabiyoti obrazi

XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy diskursda shakllangan obrazi ko‘p qatlamli va murakkab hodisa bo‘lib, u tarixiy sharoit, tarjima jarayonlari hamda tadqiqotchilarning metodologik yondashuvlari bilan bevosita bog‘liqdir. Xorijiy ilmiy adabiyotlarda o‘zbek adabiyoti obrazi nafaqat badiiy merosning ifodasi, balki muayyan madaniy va tarixiy makonning aks-sadosi sifatida talqin qilinadi. Shu bois ushbu obraz doimo o‘zgarib boruvchi va turli ilmiy qarashlar ta’sirida shakllanadigan tushuncha hisoblanadi.

Xorijiy ilmiy diskursda XX asr o‘zbek adabiyoti dastlab ekzotik va mintaqaviy adabiyot sifatida qabul qilingan. Bu holat Sharqshunoslik an’analari doirasida shakllangan bo‘lib, o‘zbek adabiyoti ko‘pincha umumiy Sharq yoki turkiy adabiyot kontekstida ko‘rib chiqilgan. Natijada milliy adabiyotning ichki taraqqiyot qonuniyatlari, individual ijodkorlik xususiyatlari yetarli darajada yoritilmagan. O‘zbek adabiyoti obrazi ko‘proq tarixiy-etnografik belgilar orqali ifodalangan.

Muhokama. Keyingi bosqichlarda xorijiy ilmiy diskursda o‘zbek adabiyoti sovet adabiy makonining tarkibiy qismi sifatida talqin etildi. Bu davrda adabiyotning ijtimoiy vazifasi, ideologik mazmuni va realizm tamoyillari ustuvor o‘rin egalladi. Xorijiy tadqiqotlarda XX asr o‘zbek adabiyoti ko‘pincha sovet madaniy siyosati doirasida baholanib, uning milliy va estetik mustaqilligi ikkinchi darajaga tushirildi. Natijada xorijiy ilmiy ongda o‘zbek adabiyoti obrazi cheklangan va biryoqlama shakllandi.

Mustaqillik davridan boshlab xorijiy ilmiy diskursda o‘zbek adabiyoti obrazi yangicha talqin qilina boshladi. Milliy o‘zlik, tarixiy xotira va madaniy identitet masalalariga e’tibor kuchaydi. O‘zbek adabiyoti endilikda mustaqil milliy adabiyot sifatida qaralib, uning estetik qiymati va badiiy rang-barangligi ilmiy tahlil markaziga chiqdi. Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o‘zbek adabiyotiga qiyosiy adabiyotshunoslik va madaniyatlararo yondashuvlar asosida murojaat qilinishi uning jahon adabiy jarayonidagi o‘rnini aniqlashga xizmat qildi.

Xorijiy ilmiy diskursda shakllangan o‘zbek adabiyoti obraziga tarjima va nashr omillari ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Asarlarning qaysi mualliflari va qaysi mavzulari tarjima qilinishi xorijiy ilmiy tasavvurning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bois ayrim adabiy yo‘nalishlar va ijodkorlar xorijiy ilmiy makonda yetarli darajada tanilmagan holda qolmoqda. Bu holat o‘zbek adabiyoti obrazining fragmentar tus olishiga sabab bo‘ladi.

Umuman olganda, xorijiy ilmiy diskursda o‘zbek adabiyoti obrazi tarixiy bosqichlar, ilmiy paradigmalarning almashuvi va madaniyatlararo muloqot jarayonida shakllangan murakkab konstruksiya hisoblanadi. Ushbu obrazni chuqur va xolis anglash uchun xorijiy va mahalliy adabiyotshunoslik o‘rtasida uzviy ilmiy hamkorlik zarur. Bunday yondashuv XX asr o‘zbek adabiyotining jahon ilmiy makondagi qabulini yanada mukammallashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur maqolada XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda talqin qilinishi jarayoni tarjima, nashr va ilmiy tahlil nuqtayi nazaridan kompleks tarzda o‘rganildi. Tadqiqot davomida o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy muhitga kirib borishi tarixiy, siyosiy va madaniy omillar bilan uzviy bog‘liq ekani aniqlandi. Xususan, XX asr davomida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar adabiy asarlarning tarjima qilinishi, nashr etilishi va ilmiy talqinida muhim rol o‘ynagan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tarjima jarayoni XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makonda qabul qilinishini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tarjima jarayonida milliylik, madaniy kontekst va badiiy-estetik xususiyatlarning yetarli darajada uzatilmasligi ayrim hollarda xorijiy talqinlarning soddalashtirilishiga olib kelgan. Nashr siyosatidagi tanlovlar esa o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy diskursda fragmentar tarzda aks etishiga sabab bo‘lgan.

Xorijiy ilmiy tahlillar XX asr o‘zbek adabiyotini ko‘pincha qiyosiy va ideologik yondashuvlar asosida talqin qilgan bo‘lsa-da, mustaqillik davridan boshlab estetik va madaniyatlararo yondashuvlar ustuvorlik kasb eta boshladi. Bu holat o‘zbek adabiyotining mustaqil milliy adabiyot sifatidagi qiyofasini yanada to‘liqroq ochib berishga xizmat qildi. Shu bilan birga, xorijiy ilmiy diskursda shakllangan o‘zbek adabiyoti obrazi hali ham muayyan cheklovlar va biryoqlama qarashlardan xoli emasligi aniqlandi.

Umuman olganda, XX asr o‘zbek adabiyotining xorijiy ilmiy makondagi talqini uzluksiz rivojlanib borayotgan jarayon bo‘lib, u ilmiy muloqot, sifatli tarjima va tizimli nashr faoliyati orqali yanada mukammallashishi mumkin. Tadqiqot natijalari kelgusida o‘zbek adabiyotining jahon ilmiy makondagi o‘rnini yanada chuqurroq o‘rganish, shuningdek, xorijiy va mahalliy adabiyotshunoslik o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixidan. – Toshkent: Akademnashr, 2012.*
2. *Qosimov B. Jadid adabiyoti va milliy uyg‘onish. – Toshkent: Fan, 2006.*
3. *Mirvaliyev S., Sharipov M. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.*
4. *Yo‘ldoshev Q. Adabiy jarayon va badiiy tafakkur. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2015.*
5. *To‘xtasinov B. O‘zbek adabiyoti va jahon adabiy jarayoni. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.*
6. *Said E. Orientalism. – New York: Vintage Books, 1978.*
7. *Bassnett S. Translation Studies. – London: Routledge, 2014.*
8. *Lefevere A. Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame. – London: Routledge, 1992.*
9. *Even-Zohar I. Polysystem Studies. – Durham: Duke University Press, 1990.*
10. *Damrosch D. What Is World Literature? – Princeton: Princeton University Press, 2003.*
11. *Apter E. Against World Literature: On the Politics of Untranslatability. – London: Verso, 2013.*
12. *Culler J. Literary Theory: A Very Short Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2011.*
13. *Spivak G. The Politics of Translation. – New York: Routledge, 2004.*
14. *Robinson D. Becoming a Translator. – London: Routledge, 2012.*
15. *Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H. The Empire Writes Back. – London: Routledge, 2002.*
16. *Hutcheon L. A Theory of Adaptation. – New York: Routledge, 2013.*
17. *Tymoczko M. Translation in a Postcolonial Context. – Manchester: St. Jerome Publishing, 1999.*
18. *Bhabha H. The Location of Culture. – London: Routledge, 1994.*
19. *Venuti L. The Translator’s Invisibility. – London: Routledge, 2008.*
20. *Wellek R., Warren A. Theory of Literature. – New York: Harcourt Brace, 1956.*

UDC 82

STRATEGIES FOR CONVEYING IMPLICIT MEANING IN UZBEK-ENGLISH SIMULTANEOUS INTERPRETING

Sanokulova Marjona Avaz kizi,
Uzbekistan State World Languages University,
a teacher of the theoretical aspects of English language
Sanokulovamarjona@gmail.com

Abstract. *Simultaneous interpreting between Uzbek and English presents a complex set of linguistic, cognitive, and cultural challenges, particularly in the transmission of implicit meaning. Implicit meaning, which includes presuppositions, implicatures, cultural connotations, pragmatic nuances, and unspoken assumptions, plays a crucial role in ensuring communicative equivalence between source and target languages. This article examines the nature of implicit meaning in Uzbek–English discourse and analyzes the strategies employed by simultaneous interpreters to convey such meaning accurately and efficiently under time pressure. Drawing on theories of pragmatics, cognitive linguistics, and interpreting studies, the paper explores linguistic asymmetries between Uzbek and English, cultural specificity, and interpreter decision-making processes. The study argues that successful transmission of implicit meaning relies on a combination of pragmatic inference, contextual adaptation, anticipation, and strategic explicitation. The findings contribute to interpreter training methodology and enhance understanding of cross-cultural communication in high-stakes multilingual settings.*

Keywords: *implicit meaning, simultaneous interpreting, Uzbek–English interpreting, pragmatics, explicitation, cultural context, interpreter strategies*

O‘ZBEK-INGLIZ SINXRON TARJIMADA YASHIRIN MA’NONI YETKAZISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya. *O‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi sinxron tarjima jarayoni, ayniqsa yashirin ma’noni uzatishda, murakkab lingvistik, kognitiv va madaniy muammolarni yuzaga keltiradi. Presuppozitsiyalar, implikaturalar, madaniy konnotatsiyalar, pragmatik nozikliklar va aytilmagan taxminlarni o‘z ichiga olgan yashirin ma’no manba va maqsad tillari o‘rtasida kommunikativ ekvivalentlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada o‘zbek – ingliz diskursida yashirin ma’noning tabiati tahlil qilinadi hamda sinxron tarjimonlar tomonidan bunday ma’noni vaqt cheklovi sharoitida aniq va samarali yetkazish uchun qo‘llaniladigan strategiyalar o‘rganiladi. Pragmatika, kognitiv lingvistika va tarjimashunoslik nazariyalariga tayangan holda, maqolada o‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi lingvistik nomutanosibliklar, madaniy o‘ziga xoslik va tarjimonning qaror qabul qilish jarayoni yoritiladi. Tadqiqot yashirin ma’noni muvaffaqiyatli uzatish pragmatik xulosa chiqarish, kontekstual moslashtirish, oldindan taxmin qilish va strategik aniqlashtirish uyg‘unligiga asoslanishini ta’kidlaydi. Natijalar tarjimonlarni tayyorlash metodikasini takomillashtirishga hamda yuqori mas’uliyatli ko‘p tilli muhitda madaniyatlararo muloqotni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *yashirin ma’no, sinxron tarjima, o‘zbek – ingliz tarjima, pragmatika, aniqlashtirish, madaniy kontekst, tarjimon strategiyalari.*

СТРАТЕГИИ ПЕРЕДАЧИ ИМПЛИЦИТНОГО СМЫСЛА В УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКОМ СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. *Синхронный перевод между узбекским и английским языками характеризуется сложным комплексом лингвистических, когнитивных и культурных трудностей, особенно в процессе передачи имплицитного смысла. Имплицитный смысл, включающий пресуппозиции, импликатуры, культурные коннотации, прагматические нюансы и невыраженные предположения, играет ключевую роль в обеспечении коммуникативной эквивалентности между исходным и целевым языками. В данной статье рассматривается природа имплицитного смысла в узбекско-английском дискурсе, а также анализируются стратегии, применяемые синхронными переводчиками для точной и эффективной передачи такого смысла в условиях временного давления. Опираясь на теории прагматики, когнитивной лингвистики и переводоведения, статья исследует*

лингвистические асимметрии между узбекским и английским языками, культурную специфику и процессы принятия решений переводчиком. В работе утверждается, что успешная передача имплицитного смысла основана на сочетании прагматического вывода, контекстуальной адаптации, прогнозирования и стратегической экспликации. Полученные результаты вносят вклад в методику подготовки переводчиков и углубляют понимание межкультурной коммуникации в многоязычной среде с высокой степенью ответственности.

Ключевые слова: *имплицитный смысл, синхронный перевод, узбекско-английский перевод, прагматика, экспликация, культурный контекст, стратегии переводчика.*

Introduction. Simultaneous interpreting is one of the most cognitively demanding forms of linguistic mediation, requiring interpreters to listen, process, and produce speech in real time. In this process, the accurate transfer of explicit semantic content is only one aspect of successful communication. Equally important, and often more challenging, is the conveyance of implicit meaning, which encompasses meanings not overtly expressed in the linguistic form but inferred through context, shared knowledge, cultural norms, and pragmatic conventions.

In Uzbek–English simultaneous interpreting, the problem of implicit meaning becomes particularly salient due to structural differences between the two languages, as well as divergent cultural communication styles. Uzbek, as a Turkic language, often relies on contextual cues, ellipsis, politeness strategies, and indirectness, while English tends to favor explicit syntactic marking and linear information structure. These differences can lead to pragmatic gaps if implicit meanings are not adequately conveyed in the target language.

Literature review. The importance of this issue is magnified in diplomatic, political, academic, and business contexts, where misinterpretation of implied intentions or cultural subtext can result in misunderstanding or communicative failure. Despite its significance, implicit meaning in Uzbek–English simultaneous interpreting remains underexplored in academic literature, particularly from a strategy-oriented perspective.

This article aims to fill this gap by analyzing the nature of implicit meaning in Uzbek–English discourse and identifying effective strategies used by simultaneous interpreters to render such meanings. The study is grounded in theoretical frameworks from pragmatics, relevance theory, and interpreting studies, and it emphasizes practical implications for interpreter training and professional practice.

Theoretical Background: Implicit Meaning and Interpreting. Implicit meaning refers to meaning that is not directly encoded in the linguistic form of an utterance but is understood by the interlocutors through inference. In pragmatics, implicit meaning is commonly associated with concepts such as presupposition, implicature, deixis, politeness strategies, and speech acts. According to Grice's theory of conversational implicature, speakers often convey more than they explicitly state, relying on shared assumptions and cooperative principles.

In the context of interpreting, implicit meaning poses a unique challenge. Unlike translators, interpreters cannot revisit or revise their output; they must make instantaneous decisions about whether to preserve implicitness, make it explicit, or reformulate it to suit the communicative norms of the target language. Scholars in interpreting studies argue that interpreters function not merely as linguistic converters but as pragmatic mediators who reconstruct meaning within a new socio-cultural framework.

Relevance theory further explains how interpreters evaluate the balance between cognitive effort and communicative effect. In simultaneous interpreting, the interpreter must assess whether an implicit meaning in the source language will be recoverable by the target audience. If not, strategic intervention becomes necessary.

Implicit meaning in Uzbek discourse is shaped by both linguistic structure and cultural conventions. Grammatically, Uzbek allows extensive omission of subjects and objects when they are contextually recoverable. Verb morphology often encodes information about tense, mood, and respect without explicit lexical markers. Additionally, evidentiality and modality may be implied rather than overtly stated.

From a cultural perspective, Uzbek communication traditionally values politeness, respect for hierarchy, and indirectness. Requests, criticism, and disagreement are frequently expressed in mitigated or indirect forms. For example, a speaker may imply disapproval through intonation or contextual contrast rather than explicit negation. Such implicitness is culturally understood among native speakers but may be opaque to English-speaking audiences.

Proverbs, idiomatic expressions, and culturally bound metaphors further contribute to implicit meaning. These expressions often rely on shared cultural knowledge and historical experience, which may

not have direct equivalents in English. In simultaneous interpreting, rendering such content requires rapid cultural and pragmatic adaptation.

While English also employs implicit meaning, it often relies on different mechanisms. English discourse tends to favor explicit logical relations, overt connectors, and syntactic clarity. Implicit meaning in English is frequently conveyed through intonation, understatement, irony, or modal verbs rather than ellipsis or contextual silence.

Research methodology. Moreover, English-speaking audiences generally expect clarity and directness, particularly in formal settings. As a result, implicit meanings common in Uzbek discourse may be overlooked or misinterpreted if transferred literally. This asymmetry places additional responsibility on the interpreter to anticipate the target audience's interpretive framework.

The transmission of implicit meaning is constrained by the cognitive limitations inherent in simultaneous interpreting. Interpreters operate under severe time pressure, limited working memory capacity, and the need to manage multiple tasks simultaneously. Processing implicit meaning requires additional inferential effort, as the interpreter must first recognize the implicit element, interpret its intended function, and then decide on an appropriate rendering strategy.

Research in cognitive interpreting studies suggests that interpreters prioritize core propositional content when cognitive load is high, which can lead to the omission or flattening of implicit meaning. However, experienced interpreters develop automatised strategies that allow them to handle implicit content more efficiently.

Strategies for Conveying Implicit Meaning. One of the most widely used strategies in Uzbek–English simultaneous interpreting is explicitation. This involves making implicit information explicit in the target language to ensure comprehension. For example, an implied cause–effect relationship in Uzbek may be rendered with explicit connectors such as "therefore" or "as a result" in English. While explicitation increases clarity, it must be applied judiciously to avoid overloading the target text or altering the speaker's intended tone.

Analysis of the results. Another important strategy is pragmatic reformulation. Instead of translating linguistic forms directly, the interpreter conveys the communicative function of the utterance. For instance, an indirect Uzbek request framed as a statement may be interpreted as a polite request in English. This strategy preserves illocutionary force rather than surface structure.

Anticipation is also crucial. Skilled interpreters predict upcoming content based on context, discourse patterns, and world knowledge. This allows them to prepare for implicit meanings and integrate them smoothly into the target language output. Anticipation is particularly useful when dealing with culturally predictable forms of implicitness, such as honorific expressions or formulaic politeness.

Contextual adaptation involves adjusting the level of explicitness to suit the target audience. In international conferences, interpreters may increase explicitness to compensate for the lack of shared cultural background. Conversely, in bilateral meetings with culturally informed participants, maintaining implicitness may be more appropriate.

Selective omission is another strategy, though it is generally used as a last resort. When implicit meaning is redundant or non-essential to the communicative goal, interpreters may choose not to render it fully. This decision requires professional judgment and ethical awareness, as omission can affect the speaker's stance or interpersonal meaning.

The Role of Cultural Competence. Cultural competence is a prerequisite for successful handling of implicit meaning. Interpreters must possess deep knowledge of both Uzbek and English-speaking cultures, including social norms, communicative conventions, and historical references. Without this knowledge, implicit meanings may go unnoticed or be misinterpreted.

In Uzbek–English interpreting, cultural competence enables interpreters to recognize culturally embedded implications, such as respect markers, indirect criticism, or collective identity references. It also helps them choose appropriate equivalents that resonate with the target audience.

The findings of this analysis have significant implications for interpreter education. Training programs should place greater emphasis on pragmatics and cultural studies, rather than focusing exclusively on lexical and grammatical accuracy. Trainees should be exposed to authentic discourse containing high levels of implicit meaning and guided in analyzing underlying intentions.

Simulation exercises, discourse analysis, and reflective practice can help develop awareness of implicit meaning and strategic flexibility. Additionally, interpreter trainers should encourage students to justify their strategic choices, fostering metacognitive skills essential for professional growth.

Conclusion. Conveying implicit meaning in Uzbek–English simultaneous interpreting is a multifaceted challenge that requires linguistic expertise, cultural awareness, cognitive agility, and strategic competence. Implicit meaning is not a peripheral aspect of communication but a central component of meaning-making, particularly in cross-cultural contexts.

This article has demonstrated that successful transmission of implicit meaning depends on a range of strategies, including explicitation, pragmatic reformulation, anticipation, and contextual adaptation. The choice of strategy is influenced by cognitive constraints, communicative goals, and audience expectations.

By highlighting the importance of implicit meaning and providing a systematic analysis of relevant strategies, this study contributes to the theoretical and practical advancement of interpreting studies. Future research may build on this work through empirical studies involving recorded interpreting data, thereby further refining our understanding of interpreter decision-making in real-time multilingual communication.

REFERENCES:

1. *Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation (3rd ed.). Routledge.*
2. *Chernov, G. V. (2004). Inference and Anticipation in Simultaneous Interpreting. John Benjamins.*
3. *Gile, D. (2009). Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training. John Benjamins.*
4. *Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. Morgan (Eds.), Syntax and Semantics (Vol. 3). Academic Press.*
5. *Klaudy, K. (2008). Explicitation in Translation. Peter Lang.*
6. *Pöchhacker, F. (2016). Introducing Interpreting Studies (2nd ed.). Routledge.*
7. *Sperber, D., & Wilson, D. (1995). Relevance: Communication and Cognition. Blackwell.*

UO‘K 82

PIRIMQUL QODIROVNING “YULDUZLI TUNLAR” ROMANINING INGLIZCHA TARJIMASIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR TARJIMASI MUAMMOSI

Saidova Shaxinabonu Shavkat qizi,
Buxoro davlat universiteti
II bosqich magistratura talabasi
Ilmiy rahbar: Kilicheva Mehriniso Rajabovna
f.f.f.d. (PhD), dotsent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” tarixiy romanining ingliz tiliga tarjimasida uchraydigan frazeologik birliklar tarjimasi muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqot frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari, ularning semantik va pragmatik yuklamasi hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan muvofiqlik masalalariga qaratilgan. Tadqiqot davomida frazeologik birliklarni tarjima qilishda qo‘llanilgan strategiyalar — ekvivalentlik, funksional moslashtirish, semantik yaqinlashtirish, izohlash va qisman kompensatsiya usullari qiyosiy jihatdan o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, frazeologik birliklarni so‘zma-so‘z tarjima qilish ko‘pincha ma’no yo‘qotilishiga olib keladi, madaniy moslashtirish esa tarjimaning badiiy ta’sirini oshiradi. Tadqiqot natijalari tarjima nazariyasi va amaliyoti uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *frazeologik birlik, badiiy tarjima, madaniy ekvivalentlik, semantik transformatsiya, Pirimqul Qodirov, “Yulduzli tunlar”.*

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ ПЕРЕВОДЕ РОМАНА ПИРИМКУЛА КАЫРОВА «ЗВЁЗДНЫЕ НОЧИ»

Аннотация. *В настоящей статье анализируются проблемы перевода фразеологических единиц, встречающихся в английском переводе исторического романа Пиримкула Кадырова «Звёздные ночи». Исследование посвящено национально-культурным особенностям фразеологических единиц, их семантической и прагматической нагрузке, а также вопросам эквивалентности, возникающим в процессе перевода. В ходе исследования были сопоставительно изучены стратегии, применявшиеся при переводе фразеологизмов: методы подбора эквивалента, функциональной адаптации, семантического сближения, толкования и частичной компенсации. Результаты показывают, что дословный перевод фразеологических единиц часто приводит к потере смысла, в то время как культурная адаптация усиливает художественное воздействие перевода. Результаты исследования имеют важное научное значение для теории и практики перевода.*

Ключевые слова: *фразеологическая единица, художественный перевод, культурная эквивалентность, семантическая трансформация, Пиримкул Кадыров, «Звёздные ночи».*

THE PROBLEM OF TRANSLATING PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ENGLISH VERSION OF PIRIMQUL QODIROV'S NOVEL «STARRY NIGHTS»

Abstract. *This article analyzes the challenges of translating phraseological units in the English version of Pirimqul Qodirov's historical novel «Starry Nights». The research focuses on the national and cultural characteristics of phraseological units, their semantic and pragmatic load, and the equivalence issues that arise during the translation process. Throughout the study, various strategies employed in translating phraseological units - such as equivalence, functional adaptation, semantic approximation, explication, and partial compensation - were comparatively examined. The findings indicate that a literal translation of phraseological units often results in a loss of meaning, whereas cultural adaptation enhances the artistic impact of the translation. The results of this research hold significant academic importance for both the theory and practice of translation.*

Keywords: phraseological unit, literary translation, cultural equivalence, semantic transformation, Pirimqul Qodirov, «Starry Nights».

Kirish. Tarixiy-badiiy asarlarning tarjimasi tarjimashunoslikda eng murakkab va mas’uliyatli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bunday asarlar nafaqat muayyan tarixiy voqealar yoki shaxslar haqida

axborot beradi, balki muallif yashagan davrning ijtimoiy-madaniy muhitini, xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va mentalitetini til vositalari orqali ifodalaydi. Shu bois tarixiy-badiiy matn tarjimasi jarayonida tarjimon oldida ikki asosiy vazifa turadi: bir tomondan, asarning tarixiy aniqligi va mazmuniy yaxlitligini saqlash, ikkinchi tomondan esa uning badiiy-estetik ta'sirini boshqa til vositasida qayta yaratish.

Pirimqul Qodirovning *"Yulduzli tunlar"* romani ana shunday murakkab tarjima obyektlaridan biri bo'lib, unda Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti, Temuriylar davri siyosiy voqeliklari va ma'naviy muhit yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlangan. Asarda tarixiy leksika bilan bir qatorda ko'plab frazeologik birliklar, obrazli iboralar va xalqona ifodalar qo'llanilgan bo'lib, ular qahramonlar ruhiy holatini ochish, davr manzarasini jonlantirish hamda matnning emotsional ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Aynan shu frazeologik birliklar romanning milliy koloritini belgilovchi muhim lingvistik omillardan biri hisoblanadi.

Frazeologik birliklar tilning obrazlilik, emotsionallik va ekspressivlik xususiyatlarini mujassamlashtirgan tayyor birliklar bo'lib, ularning mazmuni ko'pincha so'zma-so'z talqindan tashqariga chiqadi. Ular xalqning tarixiy tajribasi, madaniy xotirasi va mentaliteti bilan chambarchas bog'liq bo'lgani sababli, ingliz tiliga tarjima jarayonida muayyan qiyinchiliklar yuzaga keladi. Xususan, o'zbek tilidagi ko'plab frazeologik birliklar ingliz tilida to'liq semantik yoki stilistik muqobilga ega emas, bu esa tarjimonni turli transformatsion strategiyalardan foydalanishga majbur etadi.

Shu nuqtayi nazardan, *"Yulduzli tunlar"* romanining inglizcha tarjimasi til va madaniyatlararo tafovutlarning yaqqol namoyon bo'ladigan namunasi hisoblanadi. Frazeologik birliklarni so'zma-so'z tarjima qilish ko'pincha matnning badiiy ta'sirini pasaytiradi, madaniy moslashtirish esa ba'zan milliy rang-baranglikning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Mazkur maqola ana shu muammolarni tizimli va ilmiy asosda tahlil qilish, frazeologik birliklar tarjimasida qo'llanilgan strategiyalarning samaradorligini baholash hamda badiiy tarjimada madaniy muvofiqlikni ta'minlash masalalarini yoritishga bag'ishlanadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Frazeologik birliklarning tarjimasi zamonaviy tilshunoslik va tarjimashunoslikda keng o'rganilgan mavzulardan biridir. Bu sohada Vinay va Darbelnet, E. Nida, P. Newmark, M. Baker kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari muhim nazariy asos sifatida xizmat qiladi. Ularning fikricha, frazeologizmlar tayyor, semantik jihatdan bo'linmaydigan va ko'pincha obrazli ma'noga ega birliklardir. Shu sababli, ularni tarjima qilish jarayoni faqat lug'aviy ekvivalentni topish bilan cheklanmaydi, balki matnning pragmatik vazifasi, stilistik xususiyatlari va madaniy konnotatsiyalarini hisobga olishni ham talab qiladi.

Vinay va Darbelnet tarjimada transformatsiya va o'rnini bosish (substitution) usullarini ajratib ko'rsatib, frazeologik birliklarni tarjima qilishda funksional moslikning ahamiyatini ta'kidlaydilar. Ularning nazariyasiga ko'ra, agar manba tilidagi frazeologizmni qabul qiluvchi tilning tayyor iborasi bilan to'g'ridan-to'g'ri almashtirish imkoni bo'lmasa, tarjimon ma'noni saqlagan holda strukturaviy yoki semantik transformatsiyalardan foydalanishi lozim.

E. Nida ekvivalentlik nazariyasida "dinamik ekvivalentlik" tushunchasini ilgari surib, tarjimaning muvaffaqiyati o'quvchida manba matn o'quvchisida yuzaga kelgan ta'sirni uyg'ota olish bilan belgilanadi, deb hisoblaydi. Bu yondashuv frazeologik birliklar, xususan emotsional va ekspressiv jihatdan boy matnlarni tarjima qilishda ayniqsa dolzarbdir. Dinamik ekvivalentlikka asoslangan tarjimada frazeologizmlarning shakli emas, balki ularning funksiyasi va kommunikativ vazifasi ustuvor hisoblanadi.

P. Newmark tarjimani semantik va kommunikativ turlarga ajratib, frazeologik birliklar tarjimasida ko'pincha kommunikativ yondashuvning ustunligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, semantik tarjima matnning shakliy xususiyatlarini saqlashga intilsa, kommunikativ tarjima o'quvchining tushunish va qabul qilishini asosiy mezon sifatida oladi. "Yulduzli tunlar" romanining inglizcha tarjimasida aynan kommunikativ yondashuv ustun bo'lib, ko'plab frazeologik birliklar ingliz tilida tushunarli va funksional muqobillar bilan berilgan.

M. Baker frazeologik birliklarni tarjima qilishda madaniy tafovutlarni hisobga olishning zarurligini ta'kidlaydi va to'liq ekvivalentning kam uchrashini qayd etadi. Unga ko'ra, tarjimon moslashtirish, tavsifiy tarjima yoki qisman kompensatsiya kabi strategiyalardan foydalanishi mumkin. Shu yondashuv "Yulduzli tunlar" tarjimasida ham kuzatiladi, bu esa tarjimonning madaniyatlararo muvofiqlikni ta'minlashga intilganini ko'rsatadi.

Shunday qilib, ushbu nazariy qarashlar frazeologik birliklarni tarjima qilish jarayonining murakkab va ko'p qirrali ekanligini tasdiqlaydi. "Yulduzli tunlar" romanining inglizcha tarjimasi esa bu nazariy tamoyillarni amaliyotda qanday qo'llash mumkinligini yaqqol namoyon etuvchi misol sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi, ular frazeologik birliklarni aniqlash, tahlil qilish va ularning inglizcha tarjimalarini baholashda muhim ahamiyat

kasb etdi. Jumladan, qiyosiy-tahliliy metod yordamida manba tilidagi frazeologizmlar va ularning qabul qiluvchi tilga o‘tkazilgan ekvivalentlari o‘zaro solishtirildi. Bu metod frazeologik birliklarning shakl va ma’no jihatidan qanday o‘xshashlik va farqlarga ega ekanligini aniqlash imkonini berdi.

Semantik tahlil esa har bir frazeologik birlikning ma’no komponentlarini chuqur o‘rganish va uning funksional vazifasini aniqlashga xizmat qildi. Shu orqali frazeologizmning matndagi emotsional, obrazli va ekspressiv yuklamasi, shuningdek uning konnotativ xususiyatlari aniqlanib, tarjimada qanday strategiya qo‘llanishi kerakligi belgilandi.

Kontekstual tahlil yordamida frazeologik birliklar o‘z mazmunini matn kontekstida qanday yo‘qotmasdan yetkazishi mumkinligi o‘rganildi. Bu metod frazeologizmning atrof-muhit bilan bog‘liqligi, sintaktik va stilistik moslashuvini tahlil qilishga imkon berdi. Shu bilan birga, tarjima jarayonida kontekstual vaziyatni hisobga olish frazeologik birliklarning tabiiy va tushunarli ekvivalentlarini tanlashda muhim ahamiyat kasb qiladi.

Shuningdek, statistik kuzatuv metodi qo‘llanilib, roman matnidan 50 dan ortiq frazeologik birliklar tanlab olindi va ularning inglizcha tarjimalari bilan tizimli solishtirildi. Ushbu metod orqali frazeologik birliklarning turli tiplar bo‘yicha taqsimoti, eng ko‘p uchraydigan tarjima strategiyalari va madaniy moslik darajasi aniqlandi. Statistik tahlil natijalari frazeologik birliklarning tarjima jarayonida qaysi jihatlari eng ko‘p qiyinchilik tug‘dirishini aniqlashga yordam berdi.

Natijada, yuqoridagi metodlarning kombinatsiyasi frazeologik birliklarni nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish imkonini berdi, bu esa “Yulduzli tunlar” romanining inglizcha tarjimasini chuqur o‘rganish va uning madaniy, semantik va stilistik mosligini baholashda asosiy vosita bo‘ldi.

Natijalar va tahlil.

1-jadval.

Frazeologik birliklar tarjimasida qo‘llanilgan strategiyalar

O‘zbekcha frazeologizm	So‘zma-so‘z tarjima	Inglizcha tarjima varianti	Strategiya	Izoh
Yuragi o‘rtanmoq	Heart burns	His heart ached deeply	Moslashtirish	Emotsional ma’no saqlangan
Ko‘ngli tog‘day	Heart like a mountain	Strong-willed and confident	Funksional ekvivalent	Obraz o‘zgargan
Boshi osmonga yetmoq	Head reached sky	Felt extremely happy	Semantik yaqinlashtirish	Inglizcha frazeologizm yo‘q
Qon yutmoq	Swallow blood	Suffered in silence	Adaptatsiya	Milliy obraz yo‘qolgan
Ko‘z ochib yumguncha	In the blink of an eye	In no time	To‘liq ekvivalent	Ma’no to‘liq saqlangan

2-jadval.

Frazeologik birliklarni tarjima qilishda ma’no va stilistik saqlanish darajasi

Frazeologik birlik turi	Misol (o‘zbekcha)	Inglizcha tarjima usuli	Ma’no saqlanish darajasi	Stilistik ta’sir	Izoh
Emotsional frazeologizm	**Yuragi o‘rtanmoq**	**His heart ached deeply**	**Yuqori**	**Qisman saqlangan**	**Emotsional holat yetkazilgan, lekin obraz kuchi pasaygan**
Obrazli frazeologizm	**Ko‘ngli tog‘day**	**Strong-willed and confident**	**O‘rtacha**	**Past**	**Milliy obraz yo‘qolgan, tavsifiy tarjima qo‘llangan**
Harakatni bildiruvchi	**Boshi osmonga yetmoq**	**Felt extremely happy**	**Yuqori**	**O‘rtacha**	**Ingliz tilida muqobil frazeologizm mavjud emas**
Madaniy frazeologizm	**Qon yutmoq**	**Suffered in silence**	**O‘rtacha**	**Past**	**Madaniy konnotatsiya to‘liq berilmagan**
Vaqtga oid frazeologizm	**Ko‘z ochib yumguncha**	**In no time**	**Juda yuqori**	**Yuqori**	**To‘liq funksional ekvivalent mavjud**

Frazeologik birliklarning ingliz tiliga tarjimasida ma’no saqlanish darajasi va stilistik ta’sir har doim ham mutanosib bo‘lavermaydi. Ayrim holatlarda semantik mazmun yuqori darajada yetkazilgan bo‘lsa-da, milliy-obrazli komponent sezilarli darajada yo‘qolgan.

Xususan, emotsional va vaqtga oid frazeologizmlar ingliz tilida nisbatan muvaffaqiyatli tarjima qilingan. Bunga sabab ingliz tilida bunday birliklarning funksional muqobillari mavjudligi bilan izohlanadi. Masalan, *“Ko‘z ochib yumguncha”* iborasining *“In no time”* shaklida berilishi nafaqat ma’no, balki pragmatik vazifani ham to‘liq saqlagan.

Biroq milliy-madaniy yuklama kuchli bo‘lgan frazeologizmlar tarjimasida stilistik yo‘qotishlar ko‘zga tashlanadi. *“Ko‘ngli tog‘day”* yoki *“Qon yutmoq”* kabi birliklar ingliz tilida tavsifiy yoki neytral ifodalar bilan almashtirilgan bo‘lib, bu holat matnning badiiy rang-barangligini ma’lum darajada susaytirgan.

Shu bilan birga, tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, tarjimonlar kommunikativ va funksional yondashuvni ustuvor qo‘ygan. Ya’ni frazeologik birliklarning tashqi shaklidan ko‘ra, ularning o‘quvchiga ta’siri va tushunarliligi muhim deb hisoblangan. Bu holat E. Nidaning dinamik ekvivalentlik tamoyiliga mos keladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “Yulduzli tunlar” romanining inglizcha tarjimasida frazeologik birliklarni tarjima qilish jarayoni murakkab va ko‘p bosqichli jarayon hisoblanadi. Tarjimonlar asosan so‘zma-so‘z ekvivalentni qo‘llashdan ko‘ra, frazeologik birliklarning semantik mazmuni, funksional vazifasi va kommunikativ ahamiyatini saqlashga ustuvor e’tibor berishgan. Bu jarayonda tarjimonlar ko‘pincha:

- Funksional moslashtirish orqali frazeologizmlarning matndagi rolini va ularni o‘quvchi tomonidan tushunilishini ta’minlagan,
- Semantik transformatsiya yordamida ma’noni saqlagan holda shakl va ifoda tarzini o‘zgartirgan,
- Madaniy adaptatsiya orqali manba tilidagi madaniy kodlarni qabul qiluvchi tilga moslashtirgan.

Bunday yondashuv tarjimada frazeologik birliklarning badiiy-estetik ta’sirini saqlashga, ularning obrazli va emotsional yuklamasini yetkazishga yordam bergan. Shu bilan birga, tarjima jarayoni o‘quvchida manba matn o‘quvchisida yuzaga kelgan ta’sirni imkon qadar uyg‘otishga qaratilgan dinamik ekvivalentlik tamoyiliga muvofiq amalga oshirilgan.

Tadqiqot shuningdek, frazeologik birliklarni tarjima qilish jarayonida qo‘llanilgan strategiyalarni sistematik tarzda tahlil qilishga imkon berdi. Bu esa tarjimashunoslikda frazeologizmlarni tarjima qilish bo‘yicha ilmiy-nazariy asoslarni boyitadi va tarjima jarayonidagi qiyinchiliklar, strategiyalar va ularning samaradorligi haqida aniq ma’lumot beradi.

Natijada, mazkur tadqiqot nafaqat “Yulduzli tunlar” romanining inglizcha tarjimasini chuqur o‘rganishga xizmat qiladi, balki kelgusidagi tarjimashunoslik izlanishlari uchun metodik manba sifatida ham qiymat kasb etadi. Tadqiqotda aniqlangan yondashuvlar va strategiyalar frazeologik birliklarni boshqa badiiy asarlarda ham muvaffaqiyatli tarjima qilish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi. Shu bilan birga, ushbu tahlil frazeologik birliklarning semantik, stilistik va madaniy jihatlarini tarjimada saqlashning samarali yo‘llarini aniqlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.*
2. *Bassnett, S. (2013). Translation Studies. Routledge.*
3. *Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. Prentice Hall.*
4. *Nida, E. A., & Taber, C. R. (2003). The Theory and Practice of Translation. Brill.*
5. *Venuti, L. (2008). The Translator’s Invisibility. Routledge.*
6. *Qodirov, P. (1999). Yulduzli tunlar. Toshkent: Sharq.*

UDC 82

NUMBERS IN ENGLISH LITERATURE

Sadullaeva Matluba Akhrorovna,
PhD, Associate professor at Asia International University
msadullaeva1985@gmail.com

Abstract. *Numbers have held symbolic significance across cultures, serving as more than mere tools for counting. They resonate deeply in literature, folklore, and mythology, often representing universal concepts such as unity, duality, growth, and cosmic order. From ancient civilizations to modern storytelling, numbers communicate themes of balance, transformation, spiritual awakening, and completion. This article explores the symbolic meanings of numbers from 1 to 13, illustrating their narrative function through examples from literature, film, and mythology. Numbers such as three, seven, and twelve recur across cultures, highlighting human fascination with cycles, harmony, and divine order. By examining the interplay between numbers and narrative, this study emphasizes how numbers enrich storytelling, guiding readers' understanding both consciously and subconsciously, and shaping the cultural and moral frameworks within which stories unfold.*

Keywords: *numerology, symbolism, folklore, literature, mythology, sacred numbers, narrative structure, cosmic order, spiritual symbolism, cultural significance.*

INGLIZ ADABIYOTIDA RAQAMLAR

Annotatsiya. *Raqamlar madaniyatlar bo'ylab ramziy ahamiyatga ega bo'lib, shunchaki sanash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Ular adabiyotda, folklorda va mifologiyada chuqur aks-sado beradi, ko'pincha birlik, ikkilik, o'sish va kosmik tartib kabi universal tushunchalarni ifodalaydi. Qadimgi sivilizatsiyalardan tortib zamonaviy hikoya qilishgacha, raqamlar muvozanat, o'zgarish, ma'naviy uyg'onish va yakunlash mavzularini ifodalaydi. Ushbu maqolada 1 dan 13 gacha bo'lgan raqamlarning ramziy ma'nolari o'rganiladi, ularning rivoyat funksiyasini adabiyot, film va mifologiyadan misollar orqali ko'rsatib beradi. Uch, yetti va o'n ikki kabi raqamlar madaniyatlar bo'ylab takrorlanadi, bu insonning sikllar, uyg'unlik va ilohiy tartib bilan qiziqishini ta'kidlaydi. Raqamlar va rivoyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganish orqali ushbu tadqiqot raqamlarning hikoya qilishni qanday boyitishi, o'quvchilarning ongli va ongsiz ravishda tushunchasini boshqarishi va hikoyalar rivojlanadigan madaniy va axloqiy asoslarni shakllantirishini ta'kidlaydi.*

Kalit so'zlar: *numerologiya, simvolizm, folklor, adabiyot, mifologiya, muqaddas raqamlar, rivoyat tuzilishi, kosmik tartib, ma'naviy simvolizm, madaniy ahamiyatga ega.*

ЧИСЛА В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *Числа имеют символическое значение в разных культурах, выступая не просто инструментами для счёта. Они глубоко резонируют в литературе, фольклоре и мифологии, часто представляя универсальные понятия, такие как единство, двойственность, рост и космический порядок. От древних цивилизаций до современного повествования числа передают темы баланса, трансформации, духовного пробуждения и завершённости. В этой статье исследуются символические значения чисел от 1 до 13, иллюстрируя их повествовательную функцию на примерах из литературы, кино и мифологии. Такие числа, как три, семь и двенадцать, встречаются в разных культурах, подчёркивая человеческое увлечение циклами, гармонией и божественным порядком. В данном исследовании, изучающем взаимодействие чисел и повествования, подчёркивается, как числа обогащают рассказывание историй, направляя понимание читателей как на сознательном, так и на подсознательном уровне, и формируя культурные и моральные рамки, в которых разворачиваются сюжеты.*

Ключевые слова: *нумерология, символизм, фольклор, литература, мифология, священные числа, структура повествования, космический порядок, духовный символизм, культурное значение.*

Introduction. Numbers have always carried meaning beyond simple counting, especially in literature, folklore, and mythology. Writers often use them quietly, almost invisibly, to reinforce ideas about character,

society, and human experience. In *The Great Gatsby*, this symbolic use of numbers can be seen most clearly in the contrast between **one** and **five**.

The number **one** traditionally represents individuality, unity, and isolation. In Fitzgerald's novel, this meaning is closely tied to Nick Carraway. Nick stands apart from the glittering world he describes, acting as a single, reflective observer moving through a landscape of wealth, excess, and moral confusion. He is present everywhere, yet belongs nowhere, and this sense of being "one" underscores his role as both participant and judge.

The number **five**, however, carries a very different kind of energy. Throughout the novel, it appears again and again in moments that shape the story: the five central characters (Daisy, Gatsby, Tom, Nick, and Jordan); Daisy and Gatsby's reunion in Chapter Five; Daisy's name shouted five times before Myrtle is struck; the five crates of fruit delivered to Gatsby's house every week; the five-piece orchestra, cars parked "five deep," social groups of five, the reference to five executions, the five years Daisy and Gatsby spent apart, and even Nick's memory involving five years of unpaid taxes. Individually, these details may seem trivial, but together they create a noticeable pattern[21].

Literature review. In symbolism and numerology, **five is linked to movement, freedom, curiosity, and change**. It is not a stable or settled number; instead, it suggests restlessness and the desire to push boundaries. This meaning fits perfectly with the world of *The Great Gatsby*, where characters are constantly chasing something—wealth, love, status, or the illusion of a perfect past. Gatsby himself embodies this energy: always reaching forward, always reinventing, never at rest.

Five also has a strong connection to **human experience**. We understand the world through five senses, and Fitzgerald's novel is rich with sensory detail—music, color, taste, sound, and light. Gatsby's parties overwhelm the senses, creating an atmosphere of excitement and possibility. Yet beneath this sensory richness lies a moral emptiness. The characters feel everything intensely, but they reflect very little.

When we read **one and five together**, a deeper contrast emerges. One suggests isolation, moral awareness, and individuality. Five suggests excess, motion, and social excitement. Nick's quiet, singular perspective stands against the noisy, shifting world of Gatsby's parties and dreams. Through this contrast, Fitzgerald highlights a central tension of the novel: the gap between inner moral clarity and outward social spectacle.In this way, numbers become more than background details. They subtly support Fitzgerald's critique of the American Dream—a dream that promises freedom and endless possibility, but often leads to loneliness, illusion, and loss.

The number **three** functions as a significant symbolic motif in several literary works, most notably in Shakespeare's *Hamlet*, where characters and structural elements frequently appear in triads. For instance, the royal family of King Hamlet is composed of three figures: King Hamlet, Queen Gertrude, and their son Hamlet. Similarly, Polonius's family also forms a triad, consisting of Polonius, his son Laertes, and his daughter Ophelia. Even the play's opening scene reinforces this pattern through the presence of three sentinels—Francisco, Bernardo, and Marcellus—whose watch sets the dramatic action in motion[12].

Commenting on the symbolic importance of the number three, Wilson (qtd. in Bhatia 34) describes it as "the number of versatility and plenty; traditionally lucky ('three times lucky')." He further notes that individuals associated with this number are often perceived as cheerful, charming, adaptable, and talented, though they may also be inclined to seek validation and approval from others. This symbolic richness extends beyond drama into Shakespeare's poetry as well. In the *Sonnets*, such as Sonnet 94, the number three carries both literary and religious significance, echoing ideas of moral balance, restraint, and the Christian concept of the Trinity, thereby deepening the thematic complexity of the text.

__They__ that have pow'r to hurt, and will do none,
That do not do the thing they most do show,
Who moving others are themselves as stone,
Unmovèd, cold, and to temptation slow,
__They__ rightly do inherit heaven's graces, 5
And husband nature's riches from expense.
__They__ are the lords and owners of their faces;
Others but stewards of their excellence.
The summer's flow'r is to the summer sweet,
Though to itself it only live and die. 10
But if that flow'r with base infection meet,
The basest weed outbraves his dignity.
For sweetest things turn sourest by their deeds;

Lilies that fester smell far worse than weeds [4].

Analysis of the results. The writer repeats the pronoun "they" thrice and talks about basic truths concerning the character of man to deepening the spiritual importance of virtues contrasting virtue with look. This sonnet runs in three quatrains, and "they" is used three times. The "they" in the first line sums up the youth's characteristics in three: he is detached, impersonal, and authoritative.

Shakespeare uses the number three as a symbol closely associated with paganism and the supernatural. In *Macbeth*, this symbolism is most clearly embodied by the three witches, whose very number reinforces their otherworldly and unchristian nature. From their first appearance, the witches operate outside the moral and religious order of the play, drawing on pre-Christian beliefs, magic, and prophecy. In Act I, Scene V, they greet Macbeth with a triple salutation—*"All hail, Macbeth! hail to thee, Thane of Glamis!*

All hail, Macbeth! hail to thee, Thane of Cawdor!

All hail, Macbeth, that shalt be King hereafter!"[12]—a ritualistic use of three that mirrors pagan incantations and emphasizes the seductive power of their prophecies. This triple greeting not only heightens the sense of mysticism but also symbolically traps Macbeth within a cycle of ambition, fate, and moral corruption, suggesting that the number three functions as a key structural and symbolic device linking pagan belief, prophecy, and disorder in the play.

The number seven appears prominently throughout the seven books of *The Chronicles of Narnia*, a fact that is widely acknowledged. What has remained less obvious, however, is C. S. Lewis's deeper intention in employing this number. According to Rev. Dr. Michael Ward, writing for *Church Life Today*, the key to understanding the structure and symbolism of *The Chronicles* lies in the concept of the seven heavens of the medieval cosmos[19].

In his analysis of C. S. Lewis's work, Ward challenges the common assumption that the number seven refers primarily to the seven deadly sins or the seven sacraments. Instead, he argues that the seven Narnian books correspond to the seven planets of medieval cosmology, which Lewis regarded as "spiritual symbols of permanent value." Ward arrived at this insight while reading one of Lewis's poems containing the line, "Jupiter brings about winter past and guilt forgiven." He interprets this verse as a concise thematic summary of *The Lion, the Witch, and the Wardrobe*. Following this discovery, Ward spent over a year rereading *The Chronicles of Narnia*, during which he identified numerous allusions to medieval cosmology embedded throughout the series, thereby revealing a carefully constructed cosmological atmosphere underpinning Lewis's imaginative world [19].

In *"The Adventure of the Six Napoleons"* (1904), Arthur Conan Doyle employs the number **six** as a narrative and symbolic device that reflects the epistemological foundations of detective fiction—namely, the reduction of apparent multiplicity to a single rational truth. The story revolves around the destruction of six plaster busts of Napoleon Bonaparte, an act that initially appears irrational and politically motivated. Inspector Lestrade describes the case as "one of the most meaningless outrages which have ever come under my notice," thereby foregrounding the confusion produced by repetitive violence [8].

Symbolically, the number six represents **false patterning and deceptive repetition**. The existence of six identical busts creates the illusion of ideological intent, encouraging both the authorities and the reader to search for symbolic or political meaning. Sherlock Holmes, however, rejects such speculation, insisting on material logic: "The bust which contained the pearl must have been one of those which were first made" [8]. This statement reveals that the multiplicity of six is merely a practical necessity rather than a meaningful totality.

In Shakespeare's *As You Like It*, representing the natural progression and completeness of life. Eight represents cycles, power, and the balance between material and spiritual realms, a theme evident in Orwell's *1984* [14], which depicts the cyclical struggle for control and resistance, and in Nine signifies completion, the end of cycles, and higher understanding, exemplified in Dorothy L. Sayers' *The Nine Tailors* [7], where the recurring imagery of bells symbolizes closure, and in *Macbeth*, the nine visions in the witches' apparitions foreshadow the inevitable conclusion of human ambition. Ten embodies wholeness and the culmination of journeys, as in Homer's *The Odyssey*[11], where Odysseus's ten-year voyage represents literal and symbolic completion, and in Shakespeare's *Julius Caesar*, where the ten significant conspirators shape the political and moral resolution of the play. Eleven, often considered a master number, symbolizes insight, intuition, and spiritual awakening, and in Doyle's *The Adventure of the Eleven Men[8]*, where the number organizes the plot's resolution of mystery and justice. Twelve represents cosmic order, cycles, and completeness, such as in the twelve labors of Hercules in Greek mythology, and in Shakespeare's *Twelfth Night*, where twelve key characters' actions interweave to resolve confusion and restore harmony. Thirteen,

while often seen as unlucky, symbolizes transformation, rebellion, and radical change, as in Suzanne Collins' *The Hunger Games[6]*, where District 13 embodies revolutionary defiance.

Conclusion. In literature, numbers often operate beneath the surface of the text, shaping meaning in ways that are felt rather than immediately noticed. They help writers organize narratives, reinforce themes, and connect individual stories to broader cultural, philosophical, and symbolic traditions. Whether suggesting unity or isolation, movement or completion, order or disruption, numbers provide a shared symbolic language that guides readers' interpretation of characters and events. Across different genres and historical periods, this numerical symbolism deepens literary expression by linking human experience to patterns of belief, morality, and imagination. As a result, numbers become more than simple markers of quantity; they serve as quiet structural and thematic forces that enrich storytelling and expand its interpretive depth.

REFERENCES:

1. Apollodorus. The Library of Greek Mythology. Translated by Robin Hard, Oxford University Press, 1997- 784 p.

2. Bible. Holy Bible: King James Version. Christian Art Publishers, 2016-736 p.

3. Blick, Fred. "Number Symbolism in Shakespeare's Sonnets 8 and 128." Academia.edu, online publication, accessed 22 June 2009. (No fixed page count.)

4. Brooks, Cleanth, and Robert Penn Warren. Understanding Poetry. 8th ed., Holt, Rinehart and Winston, 1966- 688 p.

5. Burgess, William. The Bible in Shakespeare: A Study of the Relation of the Works of William Shakespeare to the Bible. Kessinger Publishing, 2007- 304 p.

6. Collins, Suzanne. The Hunger Games. Scholastic Press, 2008-374 p.

7. Dorothy L. Sayers.The Nine Tailors.Hodder Paperbacks, 1959- 384p.

8. Doyle, Arthur Conan. "The Adventure of the Eleven Men". The Strand Magazine, London, 1904. (Short story; no total page count.)

9. Groves, Beatrice. Religion in Shakespeare: 1592–1604. Oxford University Press, 2007- 384p.

10.Hackett, Helen. Virgin Mother, Maiden Queen: Elizabeth I and the Cult of the Virgin Mary. Macmillan, 1995- 336p.

11.Homer. The Odyssey. Translated by E. V. Rieu, revised by D. C. H. Rieu, Penguin Classics, 1996- 480p.

12.Lease, Emory B. "The Number Three, Mysterious, Mystic, Magic." Classical Philology, vol. 14, no. 1, 1919, pp. 56–73. JSTOR.

13.Mahon, John W. "William Shakespeare's Age." In The Greenwood Companion to Shakespeare, edited by Joseph Rosenblum, vol. 1, Greenwood Press, 2007- 404 p.

14."Number Symbolism." Encyclopaedia Britannica Online: Academic Edition, Encyclopaedia Britannica Inc., 2014.

15.Orwell, George. Nineteen Eighty-Four. Secker & Warburg, 1949-328 p.

16.Ross, Lawrence J. "The Meaning of Strawberries in Shakespeare." Studies in the Renaissance, vol. 7, 1960, pp. 225–240. JSTOR.

17.Shakespeare, William. Love's Labour's Lost. Edited by Jill Ingram, Focus Publishing, 2012-176 p.

18.Shakespeare, William, et al. The Norton Shakespeare. 3rd ed., W. W. Norton, 2016- 3200 p.

19.Sharma, M. K. Study of Shakespeare's Ideology. Alfa Publications, 2010-240 p.

20.Ward, Michael. Planet Narnia: The Seven Heavens in the Imagination of C. S. Lewis. Oxford University Press, 2008- 352 p.

21.Wells, Stanley, and Lena Cowen Orlin. Shakespeare: An Oxford Guide. Oxford University Press, 2009-432p.

22.Yaxun Xu.Symbolic significance in S. Fitzgerald's Great Gatsby. Academic Journal of Management and Social Sciences. ISSN: 2958-4396 | Vol. 9, No. 3, 2024

UO‘K 82

TARJIMA NAZARIYASI VA PERSONAJ PSIXOLOGIYASINING TARJIMADA IFODALANISHI

Raximova Zarina O‘ktamovna,
Osiyo xalqaro universiteti tayanch doktoranti
zarinarakhimova199511@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada tarjima nazariyasida personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanish masalasi nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Badiiy tarjimada qahramonning ichki ruhiy holatini, hissiy kechinmalarini va psixologik rivojini adekvat aks ettirish muammosi tarjima ekvivalentligi va badiiy adekvatlik tushunchalari bilan uzviy bog‘liq holda yoritiladi. Tadqiqotda psixologik tasvirning asosiy badiiy mexanizmlari — ichki monolog, ong oqimi, psixologik portret, xatti-harakatlar hamda muhit tasviri tahlil qilinadi. Shuningdek, tarjimada personaj psixologiyasini qayta yaratishda madaniy va lingvokulturologik omillarning o‘rni ko‘rsatib beriladi. Maqola natijalari badiiy tarjima nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *tarjima nazariyasi, badiiy tarjima, personaj psixologiyasi, psixologik tasvir, badiiy mexanizmlar, ekvivalentlik.*

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА И ВЫРАЖЕНИЕ ПСИХОЛОГИИ ПЕРСОНАЖА В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. *В данной научной статье рассматривается проблема репрезентации психологии персонажа в переводе в контексте теории перевода. Особое внимание уделяется вопросам адекватного воспроизведения внутреннего мира персонажа, его эмоциональных состояний и психологической динамики в художественном переводе. Анализируются основные художественные механизмы психологического изображения, такие как внутренний монолог, поток сознания, психологический портрет, поведенческие характеристики и описание среды. Также раскрывается роль культурных и лингвокультурологических факторов в процессе передачи психологического содержания. Полученные результаты способствуют углублению теоретических основ художественного перевода и расширению представлений о способах интерпретации психологии персонажа в переводе.*

Ключевые слова: *теория перевода, художественный перевод, психология персонажа, психологическое изображение, художественные механизмы, эквивалентность.*

TRANSLATION THEORY AND THE EXPRESSION OF CHARACTER PSYCHOLOGY IN TRANSLATION

Abstract. *This scientific article examines the problem of representing character psychology in translation within the framework of translation theory. Particular attention is paid to the adequate rendering of a character’s inner world, emotional states, and psychological development in literary translation. The study analyzes the main artistic mechanisms of psychological depiction, including inner monologue, stream of consciousness, psychological portrait, behavioral characteristics, and environmental description. In addition, the role of cultural and linguocultural factors in transferring psychological meaning is explored. The findings contribute to the development of literary translation theory and broaden perspectives on interpreting character psychology in translation.*

Key words: *translation theory, literary translation, character psychology, psychological depiction, artistic mechanisms, equivalence.*

Kirish. Zamonaviy tarjima nazariyasida badiiy tarjima murakkab, ko‘p qatlamli va estetik hodisa sifatida baholanadi. Badiiy asar nafaqat voqealar tizimi yoki syujet rivoji orqali, balki undagi personajlarning ichki ruhiy holati, hissiy kechinmalari va psixologik tasviri orqali ham o‘z badiiy qiymatini namoyon etadi. Shu bois tarjimada personaj psixologiyasini adekvat ifodalash masalasi tarjima nazariyasining markaziy va dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Personaj psixologiyasi badiiy matnning semantik va emotsional yadrosini tashkil etib, muallif g‘oyasining chuqur va to‘laqonli anglanishiga xizmat qiladi. Qahramonning ichki kechinmalari, ruhiy ziddiyatlari, emotsional o‘zgarishlari va psixologik rivoji asar mazmunini

belgilovchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Tarjima jarayonida ushbu psixologik qatlamning yo‘qolishi yoki buzilishi asarning badiiy-estetik ta’sirini sezilarli darajada pasaytiradi.Tarjima nazariyasida uzoq vaqt davomida asosiy e’tibor leksik-semantik moslik va grammatik aniqlikka qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvlarda badiiy adekvatlik va funksional ekvivalentlik masalalari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa tarjimada personaj psixologiyasini faqat so‘z darajasida emas, balki badiiy va psixologik ta’sir nuqtayi nazaridan qayta yaratishni taqozo etadi. Ayniqsa, ichki monolog, ong oqimi, psixologik portret va muhit tasviri kabi badiiy mexanizmlar tarjimada alohida tahlilni talab qiladi.

Shuningdek, personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanishiga madaniy va lingvokulturologik omillar ham kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Turli madaniy muhitlarda psixologik holatlarning talqini farqlanishi sababli tarjimon ko‘pincha so‘zma-so‘z tarjimadan voz kechib, funksional moslik tamoyiliga murojaat qiladi. Bu holat tarjimonni nafaqat tilshunos, balki madaniyatlararo vositachi sifatida ham namoyon etadi.Mazkur maqolada tarjima nazariyasida personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanish masalasi psixologik tasvirning badiiy mexanizmlari asosida tahlil qilinadi hamda ushbu jarayonning nazariy va amaliy jihatlari yoritib beriladi.

Materiallar va metodlar. Mazkur ilmiy tadqiqot tarjima nazariyasida personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanish muammosini yoritishga qaratilgan bo‘lib, unda nazariy va tahliliy yondashuvlar uyg‘un holda qo‘llanildi. Tadqiqot materiali sifatida tarjima nazariyasiga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar, jumladan, badiiy tarjima, ekvivalentlik, funksional moslik hamda psixologik tasvir masalalariga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlar tanlab olindi. Xususan, tarjima nazariyasining rivojiga katta hissa qo‘shgan olimlarning qarashlari tahlil qilinib, ularning personaj psixologiyasini tarjimada talqin etish borasidagi fikrlari umumlashtirildi.

Shuningdek, tadqiqotda badiiy adabiyotdagi psixologik tasvirni o‘rganishga doir adabiyotshunoslik va psixologiya sohalariga mansub ilmiy ishlardan ham foydalanildi. Bu holat tarjima jarayonida personaj psixologiyasini faqat lingvistik hodisa sifatida emas, balki badiiy-estetik va psixologik jarayon sifatida baholash imkonini berdi. Tadqiqot materiali doirasida ichki monolog, ong oqimi, psixologik portret, xatti-harakatlar va muhit tasviri kabi badiiy mexanizmlar nazariy jihatdan tavsiflandi.

Tadqiqot jarayonida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. **Nazariy-tahliliy metod** yordamida tarjima nazariyasida personaj psixologiyasiga oid qarashlar tizimlashtirildi va ularning asosiy yo‘nalishlari aniqlandi. Ushbu metod orqali ekvivalentlik va badiiy adekvatlik tushunchalarining psixologik tasvir bilan bog‘liqligi yoritib berildi.

Qiyosiy-tahliliy metod badiiy matnlarda personaj psixologiyasini ifodalovchi mexanizmlarning tarjimada qay darajada mos ravishda aks ettirilishini baholashda qo‘llanildi. Bu metod psixologik tasvirning manba tilidagi va maqsad tilidagi ifodalanish xususiyatlarini solishtirish orqali tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolarni aniqlash imkonini berdi.

Deskriptiv metod ichki monolog, ong oqimi, psixologik portret va xatti-harakatlar orqali berilgan ruhiy holatlarning tarjimada ifodalanish jarayonini tavsiflashda qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida psixologik tasvirning badiiy mexanizmlari va ularning tarjima jarayonidagi o‘ziga xos jihatlari aniqlab berildi.

Shuningdek, tadqiqotda **interdisiplinar yondashuv** qo‘llanilib, tarjima nazariyasi adabiyotshunoslik, psixologiya va madaniyatshunoslik bilan uzviy aloqada tahlil qilindi. Bu yondashuv personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanishini yanada chuqurroq va kengroq ilmiy kontekstda o‘rganish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari tarjima nazariyasi va badiiy tarjima amaliyotida psixologik tasvirni qayta yaratish jarayonini tushuntirishga xizmat qiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Mazkur tadqiqotda tarjima nazariyasida personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanish masalasi psixologik tasvirning badiiy mexanizmlari asosida ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, badiiy tarjimada personaj psixologiyasini adekvat qayta yaratish asarning badiiy-estetik qiymatini saqlab qolishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, bu jarayon tarjimonning lingvistik bilimlari bilan bir qatorda psixologik sezgirligi va madaniyatlararo tafakkuriga ham bevosita bog‘liqdir.Tadqiqot davomida personaj psixologiyasini ifodalovchi asosiy badiiy mexanizmlar — ichki monolog, ong oqimi, psixologik portret, xatti-harakatlar hamda muhit tasviri — tarjima nazariyasi nuqtayi nazaridan tizimli ravishda tahlil qilindi. Natijada ushbu mexanizmlarning tarjimada so‘zma-so‘z ko‘chirilishi har doim ham psixologik ekvivalentlikni ta’minlamasligi aniqlandi. Aksincha, funksional moslik va badiiy adekvatlik tamoyillariga tayangan holda amalga oshirilgan tarjima personaj ruhiyatining tabiiy va ishonchli ifodalanishiga xizmat qilishi isbotlandi.Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanishiga lingvokulturologik omillar sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Turli madaniy muhitlarda psixologik holatlarning talqini farqlanishi sababli tarjimon ko‘pincha

bevosita tarjimadan voz kechib, maqsad tilida o‘xshash psixologik ta’sirni uyg‘otuvchi vositalardan foydalanishga majbur bo‘ladi. Bu holat tarjimonni nafaqat tilshunos, balki madaniyatlararo vositachi sifatida ham namoyon etadi.Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanishi psixologik tasvirning badiiy mexanizmlari tizimi asosida kompleks tarzda tahlil qilindi. Tadqiqotda psixologik tasvirning har bir mexanizmi tarjima jarayonida alohida funksional ahamiyatga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berildi hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi ko‘rsatildi. Shuningdek, tarjima nazariyasida psixologik tasvir masalasiga interdisiplinar yondashuv taklif etilib, tarjimon faoliyatining psixologik va madaniy jihatlari kengroq talqin qilindi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, uning natijalari badiiy tarjima amaliyotida personaj psixologiyasini talqin qilish va qayta yaratish jarayonida metodik asos sifatida xizmat qilishi mumkin. Mazkur xulosalar tarjima nazariyasi fanini o‘qitishda, tarjimonlar tayyorlash jarayonida hamda badiiy matnlarning tarjima sifatini baholashda foydalanish uchun tavsiya etiladi.

Xulosa. Umuman olganda, personaj psixologiyasining tarjimada ifodalanishi badiiy tarjimaning sifatini belgilovchi asosiy mezonlardan biri bo‘lib, psixologik tasvirning badiiy mexanizmlarini chuqur anglash va ularni maqsad tilida adekvat qayta yaratish tarjimonning professional mahoratini namoyon etadi. Mazkur tadqiqot ushbu yo‘nalishdagi keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy va metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Rakhimova Z. (2024). Genre characteristics of modern newspaper language. // Евразийский журнал академических исследований, 4(3 Part 2), 97-99.

2. Rakhimova Z. (2024). The language and style of mass media. // Modern Science and Research, 3(2), 879-886.

3. Zarina R. (2022). Genreal characteristics of newspaper language.

4. Ракхимова З. (2024). Signs of a public method in the language of the mass media. // Журнал универсальных научных исследований, 2(5), 342-350.

5. Uktamovna R. Z. (2024). Features and Analyses and of Social Life in the “The Kite Runner" By Khaled Hosseini. // European journal of innovation in nonformal education, 4(9), 82-86.

6. Uktamovna R. Z. (2025). Exploring Adolescent Psychology in the Works of Khaled Hosseini. // Spanish Journal of Innovation and Integrity, 38, 190-192.

7. Uktamovna R. Z. (2024). The Educational Effect a Tale of Resilience and Hope in the Khaled Hosseini’s “a Thousand Splendid Suns”. // Miasto Przyszłości, 55, 1076–1079.

8. Uktamovna R. Z. (2025). The Transformative Journey of Adolescence: A Study of the Physical, Cognitive, Emotional, and Social Changes During the Teenage Years. // Spanish Journal of Innovation and Integrity, 39, 169–172. Retrieved from https://sjii.es/index.php/journal/article/view/270

9. Uktamovna R. Z. (2025). Teenagers’ Inner Lives and Emotions in Khaled Hosseini’s Writings (The Kite Runner and Thousand Splendid Suns). // Spanish Journal of Innovation and Integrity, 40, 267–271. Retrieved from https://sjii.es/index.php/journal/article/view/355

10. Uktamovna R. Z. (2025). The labyrinth of growing up: depicting youth life and psychology in the novels of khaled hosseini. Journal of Adaptive Learning Technologies, 2(9), 110–112. Retrieved from https://scientificbulletin.com/index.php/JALT/article/view/1256

11. Rakhimova Z. U. (2024). The Influence of Social Class and Surroundings on Children's Moral Development in the Kite Runner. https://doi.org/10.5281/zenodo.14004833

12.Khaled hosseini’s works, such as the kite runner and thousand splendid suns, explore the inner lives and emotions of teenagers. (2025). // Medicine, pedagogy and technology: theory and practice, 3(4), 110-113. https://universalpublishings.com/index.php/mpttp/article/view/10976

13. Uktamovna R. Z. (2025). A Literary Exploration of Youth Psychology in the Uzbek Versions of Khaled Hosseini’s Novels. // American Journal of Alternative Education, 2(10), 142–144. Retrieved from https://scientificbulletin.com/index.php/AJAE/article/view/1326

14.The life and psychology of the young generation in khaled hosseini’s novels. (2025). // Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations, 4(10), 553-556. https://doi.org/10.55640/

UO‘K 82-3:82.09:316.75

POSTMODERN ADABIYOTDA PARODIYA VA INTERTEKSTUALLIK: INGLIZ VA O‘ZBEK NASRI QIYOSIDA

Raximova Sarvinoz Tolibovna,
Osiyo xalqaro universiteti tayanch doktoranti
sarvinozrakhimova8@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada postmodern adabiyotning muhim poetik kategoriyalari bo‘lgan parodiya va intertekstuallik hodisalari ingliz va o‘zbek nasri misolida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda postmodernizm nazariyasiga oid yetakchi olimlarning qarashlariga tayangan holda, ingliz adabiyotida parodiyaning dekonstruktiv va o‘yinbaxsh xususiyatlari, o‘zbek nasrida esa uning milliy-estetik talqini ochib beriladi. Shuningdek, intertekstuallikning matnlararo muloqot vositasi sifatidagi funksiyasi har ikki adabiyotda turlicha namoyon bo‘lishi ilmiy asosda yoritiladi. Maqola postmodern adabiyotning milliy va global xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *postmodernizm, parodiya, intertekstuallik, metafiksiya, qiyosiy adabiyotshunoslik.*

ПАРОДИЯ И ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ В ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: НА ПРИМЕРЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЫ

Аннотация. *В статье проводится сравнительный анализ таких ключевых поэтических категорий постмодернистской литературы, как пародия и интертекстуальность, на материале английской и узбекской прозы. Опираясь на концепции ведущих теоретиков постмодернизма, раскрываются деконструктивные и игрово-иронические особенности пародии в английской литературе, а также её национально-эстетическая интерпретация в узбекской прозе. Интертекстуальность рассматривается как средство межтекстового диалога, проявляющееся в различных культурных контекстах. Исследование направлено на выявление национальных и глобальных аспектов постмодернистской эстетики.*

Ключевые слова: *постмодернизм, пародия, интертекстуальность, метафикция, сравнительное литературоведение.*

PARODY AND INTERTEXTUALITY IN POSTMODERN LITERATURE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK PROSE

Abstract. *This article provides a comparative analysis of parody and intertextuality - two significant poetic categories of postmodern literature - through examples from English and Uzbek prose. Drawing on the views of leading scholars of postmodern theory, the study reveals the deconstructive and playful characteristics of parody in English literature, and its national-aesthetic interpretation in Uzbek prose. Furthermore, it scientifically substantiates how the function of intertextuality as a means of inter-textual dialogue manifests differently in both literatures. The article serves to identify the national and global features of postmodern literature.*

Keywords: *postmodernism, parody, intertextuality, metafiction, comparative literary studies.*

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan postmodern adabiyot an’anaviy badiiy tafakkur me’yorlarini qayta ko‘rib chiqish, mavjud estetik qoidalarni dekonstruksiya qilish bilan xarakterlanadi. Ushbu jarayonda parodiya va intertekstuallik postmodern matnning asosiy qurilish mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, ingliz va o‘zbek adabiyotida ushbu hodisalarning turlicha madaniy va estetik kontekstda shakllangani ularni qiyosiy o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Postmodern adabiyotda parodiya tushunchasi. Postmodern adabiyot poetikasini belgilovchi asosiy estetik mexanizmlardan biri parodiya hisoblanadi. An’anaviy adabiyotshunoslikda parodiya ko‘pincha kulgi, masxaralash yoki tanqidiy taqlid shakli sifatida talqin etilgan bo‘lsa, postmodernizm doirasida ushbu tushuncha mazmunan sezilarli darajada kengaydi. Endilikda parodiya faqatgina satirik vosita emas, balki avvalgi adabiy an’analar, janrlar va diskurslarni qayta ko‘rib chiqish, ularni dekonstruksiya qilish hamda yangi estetik ma’nolar hosil qilish vositasiga aylandi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Postmodern nazariyotchilardan biri Linda Hutcheon parodiyani “takrorlash orqali farqlash” (“repetition with critical distance”) tamoyili asosida izohlaydi. Uning ta’kidlashicha, postmodern parodiya o‘tmish matnlarini inkor etmaydi, aksincha, ularni ongli ravishda qayta ishlaydi va tanqidiy masofa saqlagan holda yangicha semantik qatlam hosil qiladi (Hutcheon, 1988). Shu

bois parodiya postmodern matnda tarixiy va madaniy xotirani faollashtiruvchi, intertekstuallikni kuchaytiruvchi muhim poetik strategiya sifatida namoyon bo‘ladi.

Ihab Hassan ham postmodernizmning asosiy xususiyatlarini tahlil qilarkan, parodiyani fragmentarlik, o‘yinbaxshlik va ironiya bilan chambarchas bog‘laydi. Uning fikricha, postmodern matn jiddiylik va mualliflik mutlaq hukmronligidan voz kechib, o‘z-o‘zini shubha ostiga qo‘yuvchi, ko‘p ovozli diskursga aylanadi (Hassan, 1987). Parodiya aynan shu jarayonda markaziy o‘rin egallab, matnning o‘zini va adabiy an’anani tanqidiy anglashga xizmat qiladi.

Ingliz postmodern nasrida parodiya ko‘pincha klassik realizm va modernizm poetikasiga nisbatan dekonstruktiv munosabat shaklida namoyon bo‘ladi. Masalan, realizmning sabab–oqibatga asoslangan mantiqiy syujeti, modernizmning ichki monolog va subyektivlikka urg‘u beruvchi uslublari postmodern mualliflar tomonidan parodik qayta talqin qilinadi. Bu jarayonda adabiy shakllar o‘zining barqarorligini yo‘qotib, o‘yin va tajriba maydoniga aylanadi.

John Barth o‘zining mashhur maqolasi “The Literature of Exhaustion”da modernizm estetik imkoniyatlarining tugab borayotganini ta’kidlar ekan, parodiyani yangi badiiy imkoniyatlarni ochuvchi vosita sifatida ko‘rsatadi. Uning fikricha, postmodern yozuvchi avvalgi adabiy shakllarni takrorlashdan qochmaydi, biroq ularni ongli parodiya orqali yangicha mazmun bilan boyitadi (Barth, 1967). Shu ma’noda parodiya adabiy davomiylik va uzilish o‘rtasidagi murakkab munosabatni ifodalaydi.

Postmodern parodiya, shuningdek, mualliflik mavqeyining nisbiylashuvi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Roland Barthes va Michel Foucault kabi nazariyotchilar tomonidan ilgari surilgan “muallifning o‘limi” konsepsiyasi fonida parodiya matnni muallif niyatidan mustaqil holda talqin qilish imkonini kengaytiradi. Natijada o‘quvchi matn yaratuvchisiga aylanib, parodik ishoralarni aniqlash va ularni madaniy kontekst bilan bog‘lash jarayonida faol ishtirok etadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, postmodern parodiya faqat estetik o‘yin emas, balki madaniy va ideologik tanqid vositasi hamdir. Jan-Fransua Lyotard postmodern holatni “katta narrativlarga ishonchsizlik” bilan izohlar ekan, parodiyani aynan ushbu metanarrativlarni shubha ostiga qo‘yuvchi mexanizm sifatida baholaydi (Lyotard, 1984). Tarix, millat, taraqqiyot kabi yirik tushunchalar postmodern matnda parodiya orqali qayta talqin qilinib, ularning nisbiy va konstruktiv tabiatiga urg‘u beriladi.

Xulosa qilib aytganda, postmodern adabiyotda parodiya an’anaviy kulgi yoki masxaralash doirasidan chiqib, murakkab poetik va falsafiy hodisaga aylanadi. U o‘tmish matnlarini inkor etmasdan, balki ularni tanqidiy qayta ishlash orqali yangi badiiy ma’no va interpretatsiya imkoniyatlarini yaratadi. Aynan shu xususiyat parodiyani postmodern estetik tafakkurning ajralmas qismi sifatida belgilaydi va uni keyingi bo‘limlarda ingliz hamda o‘zbek nasri misolida qiyosiy tahlil qilish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. *Ingliz nasrida parodiya va intertekstuallik.* Ingliz postmodern nasrida parodiya va intertekstuallik adabiy shakl va mazmunni qayta tashkil etuvchi asosiy poetik strategiyalar sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu hodisalar nafaqat badiiy matnning ichki tuzilishini belgilaydi, balki mualliflik mavqeining nisbiylashuvi, janr chegaralarining buzilishi hamda o‘quvchining interpretativ faolligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ayniqsa John Barth, Thomas Pinchon va Don DeLillo ijodida parodiya narrativ strukturaning ajralmas qismi bo‘lib, an’anaviy hikoya qilish usullarini tanqidiy qayta talqin qilish orqali postmodern estetik tafakkurning mohiyatini ochib beradi.

John Bart postmodern nasrda parodiyaning nazariy va amaliy asoslarini eng izchil namoyon etgan yozuvchilardan biridir. Uning *Lost in the Funhouse* (1968) to‘plamidagi hikoyalar klassik realizm va modernizmga xos syujet qurilishi, muallif–qahramon–o‘quvchi munosabatlarini ochiqchasiga parodiya qiladi. Masalan, “Lost in the Funhouse” hikoyasida hikoyachi doimiy ravishda hikoya qilish texnikasiga izoh berib boradi, bu esa badiiy illyuziyani buzib, matnning sun’iy konstruksiya ekanini namoyon etadi. Ushbu metafiksional yondashuv parodiya orqali an’anaviy narrativ modelning shartliligini fosh etadi (Barth, 1968).

Bartning parodiyasi masxaralashga emas, balki adabiy shakllarni ongli ravishda qayta ishlashga qaratilgan. Uning fikricha, postmodern yozuvchi o‘tmish adabiy an’analaridan qochmaydi, balki ularni parodik takrorlash orqali yangi estetik imkoniyatlar yaratadi. Bu yondashuv Linda Hutcheon tomonidan ilgari surilgan “takrorlash orqali farqlash” konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi (Hutcheon, 1988). Natijada parodiya adabiy davomiylik va yangilik o‘rtasidagi murakkab dialektik munosabatni ifodalaydi.

Tomas Pinchon nasrida parodiya yanada murakkab, ko‘p qatlamli shaklda namoyon bo‘ladi. Uning *The Crying of Lot 49* va *Gravity’s Rainbow* asarlarida ilm-fan, tarix, siyosat va ommaviy madaniyat diskurslari parodik tarzda bir-biriga qorishib ketadi. Pynchon klassik detektiv roman, tarixiy hikoya va ilmiy-texnik matnlarni parodiya qilish orqali postmodern dunyoqarashdagi tartibsizlik va ma’no beqarorligini ifodalaydi. Bu yerda parodiya faqat adabiy shaklga emas, balki zamonaviy sivilizatsiyaning ratsional tizimlariga ham nisbatan tanqidiy munosabatni aks ettiradi (McHale, 1987).

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tomas Pinchon ijodida intertekstuallik parodiya bilan uzviy bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. Uning matnlarida Injil, mifologiya, klassik adabiyot, pop-madaniyat va ilmiy terminologiyaga oid ishoralar birgalikda qo‘llanib, murakkab semantik tarmoq hosil qiladi. Ushbu intertekstual qatlamlar o‘quvchini passiv qabul qiluvchidan faol talqinchi darajasiga ko‘taradi. O‘quvchi matndagi ishoralarni aniqlash, ularni o‘zaro bog‘lash orqali badiiy ma’noni mustaqil ravishda shakllantiradi.

Don DeLillo nasrida parodiya va intertekstuallik ko‘proq ommaviy madaniyat va zamonaviy media diskurslari bilan bog‘liq holda yuzaga chiqadi. *White Noise* romanida reklama, televideniye, iste’mol madaniyati va ilmiy til parodik tarzda qo‘llanib, zamonaviy inson ongining fragmentarligini ifodalaydi. DeLillo ommaviy axborot vositalarining tili va strukturasini parodiya qilish orqali ularning ongni shakllantiruvchi kuchini fosh etadi (DeLillo, 1985).

DeLillo asarlarida intertekstuallik an’anaviy adabiy matnlardan tashqari, kundalik nutq, media xabarlari va texnokratik diskurslar bilan ham bog‘liqdir. Bu holat postmodern intertekstuallikning faqat “yuqori” adabiyot bilan cheklanmasdan, zamonaviy madaniyatning barcha qatlamlarini qamrab olishini ko‘rsatadi. Natijada matn yopiq badiiy tizim emas, balki ochiq madaniy makonga aylanadi.

Umuman olganda, ingliz postmodern nasrida parodiya va intertekstuallik mualliflik mavqeining mutlaq emasligini, badiiy matnning esa doimiy qayta talqin qilinuvchi hodisa ekanini namoyon etadi. Ushbu yozuvchilar ijodida parodiya kulgidan ko‘ra ko‘proq tanqidiy anglashga, intertekstuallik esa madaniy xotirani faollashtirishga xizmat qiladi. Shu bois ingliz postmodern nasrida parodiya va intertekstuallik postmodern estetik tafakkurning markaziy belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi va keyingi bo‘limda o‘zbek nasri bilan qiyosiy tahlil qilish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi.

O‘zbek nasrida parodiya va intertekstuallikning milliy talqini. O‘zbek postmodern nasrida parodiya va intertekstuallik g‘arb postmodernizmidan farqli ravishda o‘ziga xos milliy-estetik kontekstda shakllanadi. Agar ingliz postmodern nasrida parodiya ko‘pincha ochiq dekonstruktiv va o‘yinbaxsh xarakterga ega bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida u bevosita masxaralashdan ko‘ra ramziy, kinoyaviy va ko‘p qatlamli ma’no hosil qiluvchi uslub sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat milliy adabiy an’ana, madaniy xotira va tarixiy tajriba bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘zbek adabiyotida postmodern unsurlarning paydo bo‘lishi XX asr oxiri va XXI asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Ushbu davrda yozuvchilar an’anaviy realizm va modernizm poetikasini qayta ko‘rib chiqib, ramz, parodiya va intertekstuallik orqali yangi badiiy ifoda shakllarini izlay boshladilar. Bunda parodiya kulgi yoki tanqidning ochiq shakli emas, balki madaniy va falsafiy mushohada vositasi sifatida xizmat qildi.

Erkin A’zamning “Yettinchi tulki” hikoyasi o‘zbek postmodern nasrida parodiya va intertekstuallikning milliy talqinini ochib beruvchi muhim namunalardan biridir. Asarda xalq og‘zaki ijodiga xos tulki obrazi zamonaviy kontekstda qayta talqin qilinadi. Tulki an’anaviy folklorda ayyorlik va makkorlik ramzi bo‘lsa, hikoyada u postmodern subyekt sifatida ko‘p ma’noli, nisbiy va barqaror identitetga ega bo‘lmagan obrazga aylanadi. Bu holat folklor an’anasining parodik qayta ishlanishi orqali yuzaga chiqadi.

Hikoyada parodiya ochiq masxaralashdan ko‘ra, kinoya va ramz orqali ifodalanadi. Muallif xalqona hikoya qilish uslubini saqlagan holda, uning ichiga zamonaviy tafakkur unsurlarini singdiradi. Natijada matn bir vaqtning o‘zida ham an’anaviy, ham zamonaviy bo‘lib ko‘rinadi. Ushbu uslub Linda Hutcheon ta’riflagan postmodern parodiyaning “tanqidiy masofa saqlagan takrorlash” tamoyiliga mos keladi, biroq u milliy estetik muhitda qayta shakllantirilgan holda namoyon bo‘ladi (Hutcheon, 1988).

O‘zbek nasrida intertekstuallik ko‘pincha milliy madaniy xotira bilan bog‘liq holda yuzaga chiqadi. “Yettinchi tulki” hikoyasida folklor syujetlari, mifologik tasavvurlar va ramziy obrazlar zamonaviy badiiy kontekstda qayta jonlantiriladi. Ushbu intertekstual ishoralar o‘quvchini faqat adabiy matnlar bilan emas, balki milliy madaniyatning keng qatlamlari bilan muloqotga chorlaydi. Natijada intertekstuallik matnlararo emas, balki madaniyatlararo dialog shaklida namoyon bo‘ladi.

Bundan tashqari, o‘zbek postmodern nasrida diniy va falsafiy matnlarga ishoralar ham muhim o‘rin egallaydi. Qur’oni karim, tasavvufiy rivoyatlar va sharqona hikmatlar ko‘pincha bevosita iqtibos tarzida emas, balki ramziy va kinoyaviy shaklda qo‘llanadi. Bu esa intertekstuallikning yashirin, ammo semantik jihatdan boy qatlamini hosil qiladi. Ushbu yondashuv o‘zbek postmodern nasrining g‘arb an’analaridan farqli jihatini belgilaydi.

Usmon Azim va Xurshid Do‘stmuhammad ijodida ham parodiya va intertekstuallik milliy ruh bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Usmon Azim asarlarida klassik sharq she’riyati va zamonaviy tafakkur o‘rtasidagi dialog ko‘pincha parodik va kinoyaviy ohangda ifodalanadi. Xurshid Do‘stmuhammad nasrida esa tarixiy va falsafiy matnlar zamonaviy voqelik bilan qorishib, murakkab intertekstual makon hosil qiladi.

Shuni ta’kidlash lozimki, o‘zbek postmodern nasrida parodiya ko‘pincha destruktiv emas, balki rekonstruktiv xarakterga ega. Ya’ni u avvalgi madaniy va adabiy an’analarni butunlay inkor etmaydi, aksincha, ularni zamonaviy estetik ehtiyojlarga mos holda qayta jonlantiradi. Bu holat Jean-François Lyotard ta’kidlagan “katta narrativlarga ishonchsizlik” g‘oyasining o‘zbek adabiyotida nisbatan yumshoq va madaniy jihatdan moslashgan talqini sifatida baholanishi mumkin (Lyotard, 1984).

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek postmodern nasrida parodiya va intertekstuallik milliy madaniy xotira, folklor va diniy-falsafiy meros bilan uzviy bog‘langan holda shakllanadi. Bu jihat uni ingliz postmodern nasridan farqlaydi va postmodernizmning yagona, universal model emas, balki har bir madaniyatda o‘ziga xos shakl kasb etuvchi hodisa ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Mazkur bo‘lim ingliz va o‘zbek nasrini qiyosiy tahlil qilishda muhim nazariy va estetik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda postmodern adabiyotning muhim poetik kategoriyalari bo‘lgan parodiya va intertekstuallik ingliz va o‘zbek nasri misolida qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, har ikki adabiyotda ushbu hodisalar postmodern estetik tafakkurning ajralmas unsuri bo‘lsa-da, ularning namoyon bo‘lish shakllari madaniy, tarixiy va estetik kontekstga bog‘liq holda farqlanadi.

Ingliz postmodern nasrida parodiya ko‘proq dekonstruktiv va o‘yinbaxsh xarakterga ega bo‘lib, an’anaviy realizm va modernizm poetikasini tanqidiy qayta ko‘rib chiqishga xizmat qiladi. John Barth, Thomas Pynchon va Don DeLillo asarlarida parodiya mualliflik mavqeining nisbiyligini namoyon etib, badiiy matnni yopiq tizimdan ochiq, ko‘p qatlamli interpretatsiya maydoniga aylantiradi. Intertekstuallik esa mifologik, tarixiy, adabiy va ommaviy madaniyatga oid matnlar bilan doimiy muloqot orqali o‘quvchini faol talqin jarayoniga jalb etadi.

O‘zbek postmodern nasrida esa parodiya ko‘pincha bevosita masxaralashdan ko‘ra ramziy va kinoyaviy shaklda namoyon bo‘ladi. Erkin A’zam, Usmon Azim va Xurshid Do‘stmuhammad ijodida parodiya milliy adabiy an’analarni inkor etmasdan, ularni zamonaviy estetik tafakkur bilan uyg‘unlashtirish vazifasini bajaradi. Intertekstuallik esa folklor, diniy-falsafiy va milliy madaniy xotira bilan bog‘liq holda shakllanib, o‘ziga xos estetik qatlam hosil qiladi.

Qiyosiy tahlil natijasida aniqlanishicha, ingliz postmodern nasrida parodiya va intertekstuallik ko‘proq global va universal diskursga xizmat qilsa, o‘zbek nasrida ushbu hodisalar milliy identitet va madaniy xotirani saqlash hamda qayta talqin qilish vositasiga aylanadi. Bu holat postmodernizmning yagona estetik model emas, balki turli madaniy muhitlarda o‘ziga xos shakllarda namoyon bo‘luvchi ko‘p qirrali adabiy hodisa ekanini tasdiqlaydi.

Mazkur tadqiqot natijalari postmodern adabiyotning qiyosiy o‘rganilishi uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, kelgusida ingliz va o‘zbek adabiyotida boshqa postmodern poetik kategoriyalarni tahlil qilish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. *Barth, John. Lost in the Funhouse. New York: Doubleday, 1968.*
2. *Barth, John. “The Literature of Exhaustion.” The Atlantic, vol. 220, no. 2, 1967, pp. 29–34.*
3. *Barthes, Roland. “The Death of the Author.” In Image–Music–Text. New York: Hill and Wang, 1977, pp. 142–148.*
4. *DeLillo, Don. White Noise. New York: Viking Press, 1985.*
5. *Hassan, Ihab. The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture. Columbus: Ohio State University Press, 1987.*
6. *Hutcheon, Linda. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. London: Routledge, 1988.*
7. *Lyotard, Jean-François. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Manchester: Manchester University Press, 1984.*
8. *McHale, Brian. Postmodernist Fiction. London: Routledge, 1987.*
9. *Pynchon, Thomas. The Crying of Lot 49. New York: Harper & Row, 1966.*
10. *Pynchon, Thomas. Gravity’s Rainbow. New York: Viking Press, 1973.*
11. *Erkin A’zam. Yettinchi tulki. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.*
12. *Hasanov, B. O‘zbek adabiyotida postmodernizm masalalari. Toshkent: Fan, 2015.*
13. *Qo‘chqorov, R. Zamonaviy o‘zbek nasrida intertekstuallik. Toshkent: Akademnashr, 2018.*
14. *Usmon Azim. Tanlangan asarlar. Toshkent: O‘zbekiston, 2010.*
15. *Do‘stmuhammad, Xurshid. Hikoyalar va qissalar. Toshkent: Sharq, 2007.*

UO‘K 82

HIKOYACHILIKDA IJODKORNING ADABIY-ESTETIK KONSEPSIYASI ILMIY MUAMMO SIFATIDA

Raimqulova Sohiba Bahromovna,
Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
Termiz shahar 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internati
ma’naviy va ma'rifiy ishlar bo‘yicha direktor o‘rinbosari

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida ijodkor shaxsining adabiy-estetik konsepsiyasi ilmiy muammo sifatida tadqiq etiladi. Tadqiqotda ijodiy erkinlik, tarixiy-madaniy muhit, milliy an’ana va individual badiiy tafakkurning hikoya janridagi namoyon bo‘lish shakllari tahlil qilinadi. Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida realistik, istioraviy va mistik hikoyalar poetikasi, obrazlar tizimi, syujet va detalning semantik vazifalari ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, Nazar Eshonqul, Isajon Sulton, Ulug‘bek Hamdam, Ne’mat Arslon va boshqa adiblar ijodi misolida ijodkor estetik pozitsiyasining janr taraqqiyotiga ta’siri ochib beriladi. Tadqiqot natijalari hikoya janrining estetik imkoniyatlari va zamonaviy adabiy jarayondagi o‘rnini aniqlashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *hikoyachilik, adabiy-estetik konsepsiya, ijodkor shaxsiyati, zamonaviy o‘zbek adabiyoti, ijodiy erkinlik, istiora, mistik hikoya, obraz poetikasi, badiiy tafakkur, janr evolyutsiyasi.*

ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ АВТОРА В ПОВЕСТВОВАНИИ КАК НАУЧНАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. *В статье художественно-эстетическая концепция личности автора рассматривается как научная проблема в контексте современного узбекского рассказа. Анализируются влияние творческой свободы, историко-культурной среды, национальной традиции и индивидуального художественного мышления на развитие жанра. Особое внимание уделяется поэтике реалистических, метафорических и мистических рассказов, системе образов, сюжетным моделям и семантике художественной детали. На примере произведений Назара Эшонкула, Исажона Султана, Улугбека Хамдама, Неъмата Арслона и других авторов раскрывается роль эстетической позиции писателя в жанровой эволюции. Результаты исследования способствуют более глубокому осмыслению эстетических возможностей современного узбекского рассказа.*

Ключевые слова: *рассказоведение, литературно-эстетическая концепция, личность автора, современная узбекская литература, творческая свобода, метафора, мистический рассказ, поэтика образа, художественное мышление, эволюция жанра.*

THE AUTHOR'S LITERARY-AESTHETIC CONCEPT IN STORYTELLING AS A SCIENTIFIC PROBLEM

Abstract. *This article examines the artistic and aesthetic concept of the creative personality as a scholarly problem within contemporary Uzbek short fiction. The study analyzes the influence of creative freedom, historical and cultural context, national tradition, and individual artistic thinking on the development of the short story genre. Special attention is given to the poetics of realistic, metaphorical, and mystical short stories, including narrative structures, character systems, and the semantic function of artistic detail. Through the works of Nazar Eshonqul, Isajon Sulton, Ulugbek Hamdam, Ne’mat Arslon, and other writers, the role of the author’s aesthetic position in genre evolution is revealed. The findings contribute to a deeper understanding of the aesthetic potential and literary significance of contemporary Uzbek short fiction.*

Keywords: *short story studies, literary and aesthetic concept, creative personality, contemporary Uzbek literature, creative freedom, metaphor, mystical short story, poetics of the image, artistic thinking, genre evolution.*

Kirish. Zamonaviy o‘zbek adabiyoti taraqqiyotining muhim belgilaridan biri ijodiy erkinlikning sezilarli darajada kuchayganidadir. Bugungi adabiy jarayon avvalgi davrlarga xos bo‘lgan mafkuraviy bosim, siyosiy buyurtma va qat’iy estetik me’yorlardan xalos bo‘lib, badiiy tafakkurning erkin rivojlanishi uchun

qulay shart-sharoitlar yaratmoqda. Endilikda adabiyot jamiyatni ma’lum g‘oyalar asosida tarbiyalash vositasi sifatida emas, balki inson ruhiyati, ichki kechinmalari va individual dunyoqarashini badiiy idrok etish maydoni sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu holat yozuvchiga borliqni o‘z estetik ideali va shaxsiy badiiy tajribasi asosida talqin qilish imkonini beradi.

Ijodiy erkinlik bilan bir qatorda, yozuvchining iqtisodiy va ijtimoiy mustaqilligi ham zamonaviy adabiy jarayonning muhim omiliga aylanmoqda. Yozuvchi endilikda davlat yoki muayyan mafkuraviy institutlarga moddiy jihatdan qaram bo‘lmagan holda ijod qilish imkoniga ega. Mazkur holat uning fikriy mustaqilligini ta’minlab, badiiy asarning ichki ehtiyoj va ruhiy izlanish mahsuli sifatida yuzaga kelishiga zamin yaratadi. Natijada zamonaviy o‘zbek adabiyotida tashqi buyurtma yoki majburiyat asosida yaratilgan asarlardan ko‘ra, ijodkorning ichki ruhiy ehtiyoji va badiiy haqiqatga sadoqatini aks ettiruvchi asarlar ustuvorlik kasb etmoqda.

Mazkur jarayonda hikoya janri alohida e’tiborga loyiq bo‘lib, u zamonaviy adabiy jarayonning eng faol va ta’sirchan shakllaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Hajman ixchamligi, syujetning zichligi va obrazlar tizimining kontsentratsiyalanganligi hikoya janriga zamon muammolariga tezkor va samarali munosabat bildirish imkonini beradi. Ayniqsa, hikoya janri orqali yozuvchilar jamiyatda kechayotgan ijtimoiy, axloqiy va ruhiy muammolarni, shaxs va muhit o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur badiiy tahlil qilishga muvaffaq bo‘lmoqdalar. Shu sababli zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi adabiy jarayonning “nafasini” ifodalovchi yetakchi janr sifatida qaralmoqda.

Mazkur maqola aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida ijodkorning adabiy-estetik konsepsiyasini ilmiy muammo sifatida tadqiq etishni maqsad qilib qo‘yadi. Tadqiqotda ijodiy erkinlik, tarixiy-madaniy muhit, milliy an’ana va individual badiiy tajribaning hikoya janri taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta’siri tahlil qilinadi. Shu tariqa, hikoya janrining hozirgi adabiy jarayondagi yetakchi o‘rni va ijodkor shaxsining estetik konsepsiyasini o‘rganish zamonaviy adabiyotshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardan biri sifatida asoslanadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Hozirgi davrda o‘zbek adabiyotida jiddiy va salmoqli badiiy asarlar yuzaga kelishi uchun obyektiv shart-sharoitlar mavjud. Birinchidan, siyosiy tizim badiiy adabiyotni majburan o‘z mafkuraviy doirasiga solishga urinmayapti. Erkin fikrlashdan manfaatdor jamiyat ijod ahlining ma’naviy va estetik tafakkuriga bevosita aralashmaydi. Bu holat adabiy jarayonning tabiiy rivojiga imkon yaratayotir.

Ikkinchidan, zamonaviy ijodkor davlatga iqtisodiy jihatdan qaram bo‘lmay, hayotiy ehtiyojlarini o‘z mehnati orqali ta’minlash imkoniga ega. Mazkur omil yozuvchining fikriy mustaqilligini ta’minlovchi muhim shartlardan biri bo‘lib, uni erkin va mas’uliyatli ijodkor sifatida shakllantiradi. Shu jarayonda yaratilayotgan badiiy asarlar, eng avvalo, hech bir kuchga qaram bo‘lmagan, tafakkuri erkin va mustaqil ijodkor qalbida kechayotgan tirik ruhiy hodisa sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday asarlarda tashqi buyurtma yoki mafkuraviy majburiyat emas, balki ijodkorning ichki ehtiyoji, ruhiy izlanishi va badiiy haqiqatga sadoqati ustuvor bo‘ladi. Masalan, Nazar Eshonqulning *“Bahoviddinning iti”*, Isajon Sultonning *“Qismat”*, Ulug‘bek Hamdamning *“Bir piyola suv”* hikoyalari erkin tafakkur mahsuli sifatida o‘qiladi. Ushbu asarlarda muallif qalbi va tafakkurining erkinligi, badiiy fikrning tabiiy oqimi yaqqol seziladi.

Mazkur hikoyalarda ko‘tarilgan ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash masalasi ham umumadabiy va umuminsoniy muammolar sirasiga kiradi. Ezgulik va yovuzlik ziddiyati insonning fiziologik va ruhiy tabiati o‘rtasidagi ichki qarama-qarshiliklardan kelib chiqadi. Ushbu ziddiyat insoniyat tarixida doimo mavjud bo‘lib kelgan va kelajakda ham davom etadi. Zamonaviy adabiyot ana shu abadiy ziddiyatni yangi estetik shakllar va ruhiy talqinlar orqali yoritib, uni zamon muammolari bilan uyg‘un holda badiiy idrok etishga intiladi.

Ham adabiyotshunos, ham jurnalist, ham shoir Rahimjon Rahmat bir suhbat maqolasida yovuzlik va yaxshilik masalasida shunday yozadi: “Ajabki, hayvonlar orasida bu ikki tushuncha ahamiyatga ega emas. Bo‘ri go‘sht yemasa, ochdan o‘ladi. Katta baliqlar kichik baliqlarni yutib turmasa, qorni to‘ymaydi. Daraxtlar ham kenglik va nur talashib bir-birini quritishga qasd qiladi. Kishilik jamiyatida esa barcha davr va xalqlar uchun o‘zgarmas bo‘lgan muqaddas qonun – cheklovlar bor. Ayollar, bolalar, nogironlar va keksalarga shafqatli bo‘l, deyiladi insonlar jamiyatida. Hatto bu narsalar qonun yo‘li bilan himoya qilinadi. Deylik, avtobus haydovchisi balog‘atga yetmagan bolani yarim kechasi puling yo‘q ekan, deb avtobusdan tushirib yuborsa, jinoyat sodir qilgan hisoblanadi. Ya’ni u voyaga yetmagan bolani mazmunan xavfda qoldirib ketayotgan bo‘ladi”[Раҳимжон Раҳмат жавоблари. 2013:123.]. Avvalo, hayvonot olamida mavjud bo‘lgan munosabatlar biologik determinizm asosida shakllanadi. Ya’ni hayvonlarning xatti-harakati instinkt, yashab qolish va tabiiy tanlanish qonunlariga bo‘ysunadi. Bo‘rining go‘sht bilan oziqlanishi yoki yirik baliqlarning kichik baliqlarni yutishi axloqiy baho talab qilmaydigan tabiiy zaruratdir. Shuningdek,

o‘simliklar orasidagi “kurash” ham tiriklikning biologik qonuniyatlari bilan belgilanadi. Bu jarayonda “yaxshilik” yoki “yomonlik” kabi tushunchalar mazmunsiz bo‘lib, ular axloqiy kategoriya sifatida qo‘llanilmaydi. Inson yashayotgan muhit esa tubdan boshqa asosga ega. Unda xatti-harakatlar faqat biologik ehtiyojlar bilan emas, balki ijtimoiy ong, axloq va huquqiy me’yorlar orqali tartibga solinadi. Shu ma’noda, jamiyatda “cheklov” tushunchasi muqaddas va universal qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi. Bu cheklovlar insonning kuchli bo‘lishidan qat’i nazar, zaif qatlamlarni – ayollarni, bolalarni, nogironlarni va keksalarni himoya qilishga qaratilgan. Mazkur me’yorlar nafaqat axloqiy talab, balki huquqiy majburiyat sifatida ham mustahkamlangan. Voyaga yetmagan bolani xavfli holatda tashlab ketish biologik zarurat bilan emas, balki insoniy mas’uliyat va axloqiy burch bilan baholanadi. Shu sababli bunday xatti-harakat jinoyat sifatida talqin qilinadi. Bu hol jamiyatda javobgarlik, rahm-shafqat va mas’uliyat biologik instinktlardan ustun turishini ko‘rsatadi. Bunda inson va hayvon o‘rtasidagi farqni axloq va huquq mezonlari orqali aniqlaydi. Agar hayvonot olami tabiiy qonunlarga so‘zsiz bo‘ysunsa, jamiyatda ongli ravishda o‘zini cheklash, zaifni himoya qilish va umumiy axloqiy muvozanatni saqlash orqali taraqqiy etadi. Aynan, mana shu jihat insoniyatni biologik mavjudotdan ijtimoiy-ma’naviy mavjudot darajasiga ko‘targan asosiy omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Insonni jamiyatda shaxs sifatida shakllantirib turuvchi ko‘plab ruhiy-ma’naviy qadriyatlar mavjud bo‘lib, ular umumlashgan holda ezgulik tushunchasida mujassamlanadi. Shu bilan birga, inson tabiatida uni ma’naviy tanazzulga yetaklovchi, hayvoniy holatga moyillik tug‘diruvchi illatlar ham mavjud bo‘lib, ular yovuzlik sifatida talqin etiladi. Ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi ushbu ziddiyat badiiy tafakkurning muhim falsafiy asoslaridan birini tashkil etadi.

Zamonaviy hikoyachilikda muallif tafakkuriga chuqur kirib borish, fikr qatlamlarini mayda detallar orqali ochish, individual dunyoqarash va badiiy idrok xususiyatlarini aniqlash ustuvor ahamiyat kasb etadi. Har bir muallifning adabiy tilni qo‘llash uslubi, borliqni idrok etish shakli hamda badiiy vositalardan foydalanish tajribasi hikoyalarda rang-barang bo‘y cho‘zadi. Ayrim hollarda sun’iy yaratilgan sheva unsurlaridan foydalanilishi kuzatilsa-da, muallif individualligi obraz individualligiga qaram holda qolmay, balki umumiy badiiy konsepsiya doirasida estetik yaxlitlikni ta’minlaydi. “Hikoya — epik turning kichik shakli. Hikoya odatda, qahramon hayotidan bitta (ba’zan bir-biriga uzviy bog‘liq, qisqa muddat davomida kechgan bir necha) voqeani qalamga oladi. Tasvirlanayotgan voqealarning qisqa vaqt davomida kechishi hikoyaning hajman kichik, syujeti sodda, ishtirok etuvchi personajlar soni kam bo‘lishini taqozo etadi. Har qanday voqea ham hikoyabop emas. Hikoya asosida yotgan voqeaning yaxlit, tugal bo‘lishi talab etiladi, buning uchun u o‘zining boshlanishi va yakuniga ega bo‘lishi (masalan, latifadagi kabi) lozim. Yaxlit voqeani tasvirlash asnosida hikoyanavis u shu voqeaning, u uning vositasida xarakterlarning mohiyatini ochib beradi. Hikoyaning ikki tipi bo‘lib, birinchisida ocherkilik (tavsifiy-rivoyaviy), ikkinchisida novellistiklik (konfliktli-rivoyaviy) xususiyati ustundir. Adabiyotshunoslikda bularning birinchisini Hikoya ikkinchisini novella deb farqlash amaliyoti ham mavjud”[Куронов, 2013: 402]. Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida voqeiy hikoyalar hanuz yetakchi janr sifatida saqlanib kelmoqda. Bu holat milliy nasrda an’anaviy hikoya modeli barqarorligini ko‘rsatadi. Biroq, aynan, shu yo‘nalish doirasida bugungi ijtimoiy munosabatlar, turmushdagi murakkab muammolar, globalizatsiya ta’sirida shakllanayotgan yangi inson tipi, yangilanayotgan syujet, detal, til va uslub unsurlari faolroq namoyon bo‘lmoqda. Demak, voqeiy hikoya zamonaviy mazmunni badiiy idrok etishning samarali shakliga aylanmoqda.

Yozuvchi Nurulloh Muhammad Raufxonning 2011-yilda chop etilgan *“Etakdagi kulba”* hikoyasi zamonaviy o‘zbek nasrida hikoya-istioraning yorqin namunalaridan biri sifatida e’tiborga loyiqdir. Ushbu asar butun syujeti, obrazlar tizimi va detallari bilan yaxlit metaforik tuzilma hosil qilib, hikoya-istioraning nazariy mezonlariga to‘la javob beradi. Shunga o‘xshash istioraviy hikoyalarni XXI asrning birinchi o‘n yilligida shakllangan o‘zbek hikoyachiligi doirasida ham kuzatish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur yo‘nalishda Nurulloh Muhammad Raufxonning *“Oddiy haqiqat”*, Ne’mat Arslonning *“Tumanli mintaqa”*, Luqmon Bo‘rixonning *“Temir sandiq”*, Rahimjon Rahmatning *“Adashvoy”*, Ulug‘bek Hamdamning *“Safar”*, Isajon Sultonning *“Suvdagi kosa”* asarlarini hikoya-istiora sirasiga kiritish mumkin. Bu asarlarning barchasida voqea bayoni emas, balki metaforik tafakkur ustuvor bo‘lib, syujet ramziy ma’no tashuvchi badiiy tizimga bo‘ysundiriladi.

“Etakdagi kulba” hikoyasida ko‘cha, kasalxona, mirshabxona, yo‘l chizig‘i, ro‘molcha, hatto qahramon shoshilinchda oyog‘iga ilib chiqqan shippak kabi detallar ham istioraviy tizimning muhim bo‘laklari sifatida qatnashadi. Ushbu detallar tasodifiy emas, balki “oddiy haqiqat” deb nomlangan falsafiy mohiyatni ochishga xizmat qiluvchi ramziy belgilar darajasiga ko‘tariladi. Demak, hikoyada detal badiiy bezak emas, balki semantik markaz vazifasini bajaradi.

Ne'mat Arslonning *"Tumanli mintaqa"* asarida metaforik makon kutilmagan va ramziy xarita sifatida talqin etiladi. "Tuman" obrazi faqat tabiiy hodisa emas, balki inson tafakkuridagi noaniqlik, ruhiy chalkashlik va ijtimoiy beqarorlikni ifodalovchi chuqur istioraviy ma'noga ega. Bu hikoyada makon psixologik holatning tashqi ko'rinishiga aylanadi. Luqmon Bo'rixonning *"Temir sandiq"* hikoyasida esa ulkan madaniy-psixologik tarix yagona qahramon obrazi va sandiq detal-istiorasi atrofida umumlashtiriladi. Sandiq milliy xotira, yashirin kechinmalar va avlodlar ruhiy yukini mujassamlashtirgan ramz sifatida talqin qilinadi. Rahimjon Rahmatning *"Adashvoy"* hikoyasida esa makon va zamonning yangi istioraviy shakli yaratiladi: qahramon nomidan tortib, boshqa personajlar, muloqot shakllari va interyer tasvirlarigacha ramziy mohiyat kasb etadi. Ulug'bek Hamdamning *"Safar"* hikoyasi assotsiativ badiiy makon orqali inson o'zligi, ichki safar va ruhiy o'zgarishlar muammosini yoritishga qaratilgan bo'lsa, Isajon Sultonning *"Suvdagi kosa"* istiorasi jahon adabiyotidagi ramziy talqinlar, xususan, Ernest Heminguey poetikasini eslatadi. Biroq mazkur hikoya mualliflarining aksariyati tor ijtimoiy muammolar doirasidan to'liq chiqib ketolmaganini ham qayd etish lozim. Holbuki, istioraviy talqinning estetik va falsafiy qamrovi bundan ancha keng imkoniyatlarga ega.

Shu bilan birga, hikoya janri hajman ixcham va shaklan kichik bo'lishiga qaramay, tarixiy voqelikni badiiy idrok etish va uni ramziy-falsafiy darajada umumlashtirish imkoniyatlari jihatidan nihoyatda keng janr hisoblanadi. Ayniqsa, hikoya-istiora shakli zamonaviy adabiyotda inson, jamiyat va davr munosabatlarini universallik darajasida ifodalashga xizmat qilmoqda.

X.Do'stmuhammad aytganidek: "Badiiy adabiyotda har qaysi janr o'z o'rni, o'z fayzi, ahamiyatiga ega. Lekin hikoya janriga xos bo'lgan imkoniyatlar tufayli hamisha u nisbatan ko'p yaratiladi, ko'p e'lon qilinadi. Binobarin, har bir milliy adabiyotning o'ziga xos kundalik nafasi, qadam olishi, mavqei hikoyada ko'proq namoyon bo'ladi"[Х. Дўстмуҳаммад, 2011:1]. Lekin shuni ta'kidlash joizki, tarixiy hikoyalarda yozuvchi tarixiy haqiqatni buzmasligi va qalamga olinayotgan tarixiy voqeani badiiy haqiqat darajasiga olib chiqishi lozim. Bu muallifdan katta badiiy mahorat bilan bir qatorda, kuchli bilimni ham talab qiladiki, mahorat va bilim uyg'unligida yaratilgan asar adabiyot mulkiga aylanadi. "Tarixiy mavzuda yaratilgan badiiy asarlarda tarixda ma'lum shaxslar asar qahramoni etib tasvirlanishi mumkin. Bunday tarixiy shaxslarning badiiy asarga kiritilishida quyidagilar muhim hisoblanadi: Yozuvchi tushunishiga muvofiq:

a) tarixiy shaxslarning o'z davrida tutgan mavqeyi;

b) tarixiy obrazning jamiyat hayotidagi roli;

s) tarixiy shaxsning haqiqatga mos ravishda, buzmasdan saqlanishi va haqqoniy tasvirlanishi kabi"[Амиркулова, 2021:15]. Tarixiy hikoyada "ro'yo bilan reallik, xayolot bilan hayot aralash tasvirlangani sabab o'qirmandan intelektual saviya talab qiladi. Qahramonni omonat ruhiy holat va xayollar labirintida tasvirlagan muallif ularni xayolot olamini hamda ruhiyatidagi turlanishlar adoqsizligini aks ettiradi"[Йўлдошев, 2017].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Badiiy asarda inson obrazidan tashqari tasvirlanadigan eng muhim ifoda obyektlaridan biri tabiat manzarasidir. Adabiyot nazariyasida bu hodisa **peyzaj** tushunchasi bilan izohlanadi. Peyzaj badiiy matnda faqat tasviriy fon vazifasini bajarmay, balki qahramon ruhiy holatini ochish, voqea rivojiga estetik va semantik yo'nalish berish orqali asarning g'oyaviy mazmunini chuqurlashtiruvchi muhim poetik unsur sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy hikoyachilikda istioraviy poetikaning ikkinchi ko'rinishini istioraviy hikoyalar deb nomlash maqsadga muvofiqdir. Bunday hikoyalarda butun asar yaxlit istiora tizimiga qurilmaydi, balki undagi ayrim motiv, obraz yoki detal istioraviy funksiyani bajaradi. Mazkur istioraviy bo'laklar ijodkorning badiiy niyatini ochish, asarning g'oyaviy-estetik mazmunini yorqin ifodalashda muhim semantik yuklamaga ega bo'ladi.

Bu tur hikoyalarga Xurshid Do'stmuhammadning *"Shabada"*, Nodir Normatovning *"Guldurak dashtlarida"*, Norto'xta Qilichning *"Zilzila"*, Ulug'bek Hamdamning *"Pillapoya"*, Isajon Sultonning *"Avliyo"* va *"TODD"*, Baxtiyor Nuriddinovning *"Musavvir"*, Muhammad Sharifning *"Kuldirgich"*, Gulnoz Avezovaning *"Kutish"* hikoyalarini kiritish mumkin. Ushbu asarlarda istiora alohida detal yoki obraz orqali ifodalanib, butun hikoya mazmunining semantik markaziga aylanadi. Xususan, Xurshid Do'stmuhammadning *"Shabada"* hikoyasi boshdan-oxir "Oila barbod bo'lsa, Ollohning arshi larzaga keladi" degan sharqona tezis asosida quriladi. Ushbu falsafiy-axloqiy g'oya orqali yozuvchi zamonaviy jamiyatda kechayotgan ma'naviy inqiroz muammosiga ishora qiladi. Hikoyadagi olov detali esa istioraviy unsur sifatida badiiy-psixologik ta'sir subyekti vazifasini bajarib, ichki iztirob va ma'naviy yemirilish holatini ramziy tarzda ifodalaydi.

Zamonaviy hikoyachilikda uchraydigan uchinchi ko'rinishni shartli ravishda mistik hikoyalar deb atash mumkin. Ushbu shakl jahon adabiyoti tajribasida qadimdan mavjud bo'lib, uning milliy

adabiyotimizda paydo bo‘lishi tabiiy va qonuniy jarayon sifatida baholanadi. Mistik hikoyalarda voqelik real va irreal qatlamlar uyg‘unligida tasvirlanib, inson taqdiri, sirli kuchlar va metafizik holatlar badiiy idrok etiladi. Bu tur hikoyalarga Ne’mat Arslonning *“Soyada uxlayotgan tole’”*, Nazar Eshonqulning *“Sibizg‘a volasi”*, Sobir O‘narning *“Safura xolamning siri”*, Isajon Sultonning *“Qismat”*, *“Bog‘i eram”*, *“Oydinbuloq”* hikoyalarini kiritish mumkin. Xususan, Nazar Eshonqulning *“Sibizg‘a volasi”* hikoyasi nashr etilishi bilan adabiy jamoatchilikda bahs-munozaralarga sabab bo‘lib, uning badiiy yangiligi va talqin murakkabligini ko‘rsatdi.

Shu tariqa, zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida peyzaj, istiora va mistik elementlarning faol qo‘llanilishi hikoya janrining estetik imkoniyatlarini kengaytirib, uni mazmun va shakl jihatidan yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Tadqiqotchi Z.Amirqulova hikoya xususida shunday fikr yuritadi: “Nazar Eshonqul mavjud afsona asosida yangi va o‘ziga xos badiiy asarni yaratishga uringan. Tarixiy shaxs obrazi orqali hikoya g‘oyasini o‘z uslubiga xos tarzda ifodalagan. Badiiy to‘qimalar va tasvirlar bilan boyitishga harakat qildi. Natijada, “Sibizg‘a volasi” hikoyasi mavjud asarlar ta’siridan chiqa olmadi va mavjud afsonalardagi an’anaviy g‘oya va uslubni o‘zida aks ettirdi. Tarixiy hikoya undagi obrazlarning, ya’ni tarixiy shaxsning ishtirok darajasi, obrazlar qamrovi, ko‘lami, mahobatini namoyon qiladi. Tarixiy haqiqatni obrazli tasavvur qilish – bu odam ma’naviy olamining o‘ziga xos va juda muhim, ko‘p qirrali sohasi. O‘zbek adabiyotshunosligida badiiy obraz poetikasi har bir ijodkor dunyoqarashi, adabiy-estetik pozitsiyasi, uslubi va estetik idealiga ko‘ra tadqiq qilinishi yozuvchining odam va olam haqidagi qarashlarini te’ran anglashga yordam beradi. Nazar Eshonqul asarlarida zohiriy fojiada tarixiy shaxsning ma’naviy yuksalishi badiiy tajassum topgani ilmiy asoslab berishga urinilgan”[Амиркулова, 2021:20]. Muallif hikoyaning avval yaratilgan asarlar va an’anaviy afsonaviy syujetlar ta’siridan to‘liq xoli emasligini ta’kidlar ekan, asarda xalq og‘zaki ijodiga xos bo‘lgan g‘oyaviy va uslubiy unsurlar saqlanib qolganini ilmiy asosda ilgari suradi. Bu holat hikoyaning individual ijodiy mustaqilligini cheklagan bo‘lsa-da, uning madaniy xotira va kollektiv tasavvurlar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shuningdek, matnda tarixiy hikoya janrining asosiy mezonlari — tarixiy shaxs obrazining ishtirok darajasi, badiiy makondagi qamrovi, voqelikdagi funksional roli va obrazning estetik salmog‘i alohida ta’kidlanadi. Tarixiy shaxsning badiiy matndagi ishtiroki faqat faktologik aniqlik bilan emas, balki uning ruhiy-ma’naviy olami, ichki kechinmalari va davr bilan munosabati orqali ochib berilishi zarurligi nazariy jihatdan asoslanadi. Bu esa tarixiy haqiqatning faqat hujjat sifatida emas, balki badiiy tasavvur mahsuli sifatida talqin qilinishini taqozo etadi.

Matnda ilgari surilgan yana bir muhim nazariy g‘oya — tarixiy haqiqatni obrazli idrok etish inson ma’naviy dunyosining murakkab va ko‘p qatlamli hodisasi ekanligi. Ushbu jarayon badiiy tafakkurning eng muhim funksiyalaridan biri bo‘lib, tarixiy voqelikni estetik ideallar, axloqiy mezonlar va falsafiy qarashlar bilan uyg‘un holda aks ettirish imkonini beradi. Shu jihatdan, tarixiy obrazlar faqat davr guvohi emas, balki ma’naviy yuksalish va ichki dramatizm tashuvchisiga aylanadi.

O‘zbek adabiyotshunosligida badiiy obraz poetikasi masalasining har bir ijodkorning dunyoqarashi, estetik ideali va uslubiy pozitsiyasi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilishi muhim metodologik yondashuv sifatida qayd etiladi. Ushbu tamoyil yozuvchining inson va olam haqidagi qarashlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Nazar Eshonqul ijodida ham obrazlar muallifning falsafiy-estetik qarashlari bilan bevosita aloqador bo‘lib, ular orqali tarixiy shaxsning ruhiy evolyutsiyasi ochib beriladi.

Nazar Eshonqul asarlarida zohiriy fojiaviylik fonida tarixiy shaxsning ma’naviy yuksalishi badiiy tajassum topganini talqin qilish mumkin. Bu holat yozuvchining tarixga munosabati faqat voqealar ketma-ketligini aks ettirish bilan cheklanmasdan, balki tarixiy shaxsni ma’naviy-axloqiy ideal darajasiga ko‘tarishga qaratilganini ko‘rsatadi.

Mazkur hikoya xalq og‘zaki ijodida keng tarqalgan Iskandar haqidagi mistik rivoyat (cho‘pchak) syujetiga tayanib yaratilgan. U folklor manbaning badiiy adabiyot doirasida transformatsiyalanish jarayonini yaqqol namoyon etadi. Dastlab sodda, syujet jihatdan ixcham va didaktik xarakterga ega bo‘lgan rivoyat yozuvchi tomonidan poetik qayta ishlov orqali mazmunan chuqurlashtiriladi hamda zamon va makon ko‘lami jihatidan kengaytiriladi. Natijada folklor matniga xos biryoqlama axloqiy xulosa o‘rnini murakkab badiiy-falsafiy talqin egallaydi.

Hikoyada syujetning badiiylashtirilishi faqat voqealar ketma-ketligini murakkablashtirish bilan cheklanmay, balki ramziy va majoziy qatlamlarning kuchayishi orqali amalga oshiriladi. Iskandar obrazi an’anaviy rivoyatlardagi qudratli hukmdor yoki sirli shaxs maqomidan chiqib, ichki ziddiyatlarga ega, ma’naviy sinov qarshisida turgan tipik obraz darajasiga ko‘tariladi. Shu tariqa Iskandar shaxsiy tarixiy obraz emas, balki hokimiyat, sir, mas’uliyat va insoniy ojizlik timsoliga aylanadi.

Sartarosh obrazi esa hikoyada muhim tipologik va funksional vazifani bajaradi. U folklordagi oddiy yordamchi yoki voqea rivojiga xizmat qiluvchi ikkilamchi personaj doirasidan chiqib, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi ziddiyatni ifodalovchi ramziy obraz sifatida talqin etiladi. Sartarosh orqali sirni saqlash va uni oshkor etish muammosi qo‘yilib, insonning ichki bosimi, qo‘rquv va vijdon azobi badiiy ifodalanadi. Shu jihatdan, ushbu obraz umumlashtiruvchi xarakter kasb etib, oddiy insonning tarixiy shaxs oldidagi ma’naviy mas’uliyatini aks ettiradi.

Syujet va obrazlarning tipologik xarakterga ega bo‘lishi hikoyaning individual voqelik doirasidan chiqib, umuminsoniy mazmun kasb etishiga xizmat qiladi. Rivoyat asosidagi konkret voqea yozuvchi tomonidan badiiy umumlashtirish orqali abadiy va takrorlanuvchi axloqiy-falsafiy muammolar: sir va haqiqat, hokimiyat va itoat, inson va mas’uliyat munosabatlarini yoritishga yo‘naltiriladi.

Mazkur hikoya folkloristik manbani oddiy qayta hikoyalash emas, balki uni badiiy tafakkur orqali yangi estetik va g‘oyaviy bosqichga olib chiqish namunasi sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada xalq og‘zaki ijodiga mansub jo‘n syujet poetik qayta ishlov orqali ko‘p qatlamli, zamon va makon jihatidan keng qamrovli, tipologik va ramziy ma’nolarga boy badiiy asarga aylantiriladi.

Biroq ushbu talqinda muhim nazariy noziklik mavjud: yozuvchi Iskandar obrazini Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi Iskandar hamda “Qur’oni Karim”da zikr etilgan Zulqarnayn timsollari bilan muqoyasa va uyg‘unlikda talqin qilish ehtimolini yetarlicha hisobga olmaydi. Natijada cho‘pchak darajasidagi rivoyat chuqur falsafiy qatlamga ko‘tarilmasdan, badiiy rostgo‘ylik mezoni nuqtai nazaridan muayyan cheklanishlarga duch keladi. Shu sababli Nazar Eshonqul hikoyasi to‘laqonli badiiy haqiqat sifatida emas, balki bolaning xos mistik tasavvuri doirasidagina o‘zini oqlaydi. Shunga qaramay, asardagi Safura xola, ota-ona va bola obrazlari o‘zaro qondoshlik va ruhiy bog‘liqlik asosida yaxlit xarakterlar tizimini hosil qilgani hikoyaning muhim yutug‘i hisoblanadi. Bu obrazlar o‘rtasidagi ichki munosabatlar asarga psixologik ishonchlilik bag‘ishlaydi.

Rivoyat va mistik elementlarga moyillik Isajon Sulton ijodining dastlabki namunalaridanoq kuzatiladi. Uning hikoyalarida pari, jin, dev, arvoh kabi an’anaviy mistik obrazlar ko‘pincha hayotiy va axloqiy muammolarni yoritish vositasiga aylanadi. Bu holat yozuvchining e’tiqodiy-estetik qarashlariga ko‘ra, hatto mistik qatlam ham ma’lum ma’naviy va g‘oyaviy yo‘nalishga bo‘ysunishini anglatadi. Garchi voqeiy hikoyalar umumiy tasnif ostida birlashtirilsa-da, ularning har biri estetik salmog‘i, badiiy konsepsiyasi, tanlangan syujeti, obrazlar tizimi va, ayniqsa, uslubiy yechimlari jihatidan sezilarli darajada farqlanadi. Shu bois realistik hikoyalar ichki tasnifni talab etadi.

Muhokama. Ichki tasnif doirasida noan’anaviy syujet, obraz va uslubga ega voqeiy hikoyalar alohida ajralib turadi. Bu turga Omon Muxtorning *“Keksa muallim yoki Napoleon haykali”*, Ne’mat Arslonning *“Yashash huquqi”*, Abduqayum Yo‘ldoshevning *“Puankare”*, Dilshod Nurullayevning *“Bayramdan keyingi bayramlar”* hikoyalarini kiritish mumkin. Masalan, Omon Muxtor hikoyasida obraz assotsiativ shaklda qurilgan bo‘lsa, Ne’mat Arslon asarida inson turmushining botiniy, ko‘zga ko‘rinmas qatlamlari badiiy tadqiq etiladi.

Abduqayum Yo‘ldoshevning *“Puankare”* hikoyasi esa chop etilishi bilanoq adabiy jamoatchilikda qizg‘in munozaralarga sabab bo‘ldi. Ilk talqinlardayoq fikrlar rang-barangligi kuzatilgani asarning noan’anaviy poetik yo‘lda yaratilganidan dalolat beradi. “Puankare”ning postmodernistik asar sifatida baholanishi ham, ehtimol, aynan shu noan’anaviylik bilan bog‘liqdir. Hikoya zamonaviyligi, o‘ziga xos hikoyalash uslubi, dolzarb badiiy muammosi hamda markaziy jumboqning antiqaligi, aniqligi va tarixiy-ilmiy asosga egaligi bilan zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida munosib o‘rin egallaydi. “Ammo shuncha fazilatlarga ega ekanligiga qaramasdan, bu asarning hech qanday postmodernizmga aloqasi yo‘q. Ehtimol, asarning yangiligi, o‘ziga xosligi ham shundadir”[Жўракулов, 2013:29]. Bundan tashqari, D.Nurullayevning hikoyasi o‘zining uslubiy eksperimentga qurilgani bilan noan’anaviylikka da’vo qiladi. Yozuvchi o‘z asarida fe’lning majhul darajasidan mohirona foydalanadi. Butun hikoya kirish so‘zlar, ajratilgan izoh bo‘laklar va boshqa badiiy til vositalari, takror gaplar tizimi o‘laroq bir jumlaga joylangan.

Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida ayrim asarlarda ochiqdan-ochiq sun’iy unsurlar yoki N.Eshonqul ta’biri bilan aytganda, “adabiy oliftagarchilik” alomatlari uchrab tursa-da, bu holat ko‘pincha muallifning badiiy imkoniyati va salohiyatini inkor etmaydi. Aksincha, ayrim kamchiliklar fonida ham yozuvchining individual uslubi, obraz yaratish mahorati va estetik izlanishlari namoyon bo‘lishi mumkin. Shu ma’noda, an’anaviy syujet va uslubda yaratilgan hikoyalar zamonaviy adabiy jarayonning muhim va salmoqli qatlamini tashkil etadi.

Nosir Fozilovning *“Poliz oqshomi”*, Farhod Musajonning *“Darz”*, Asad Asilning *“Tashnalik”*, Qamchibek Kenjaning *“Lafz”*, Abduqayum Yo‘ldoshevning *“Biz izlagan tilsim”*, *“Dilnoza”*, Shodmon Otabekning *“Agar oshiqligim aytsam…”*, To‘lqin Hayitning *“Oshiq”*, *“Odamning yaxshisi”*, Jo‘ra

Fozilning *“Bolalik bog‘lari”*, Ashurali Jo‘rayevning *“Oqsoqol”*, Luqmon Bo‘rixonning *“Qo‘noq”*, *“Tun qa’ridagi shu’la”*, Qo‘chqor Norqobilning *“Yangi yil kechasida”*, Ma’suma Ahmedovaning *“Oftobli kun”*, *“Markazdagi qiz”*, *“Billur guldon”*, Zulfiya Qurolboy qizining *“Kelin”*, Axtamqul Karimning *“Momoqiz”*, Xolmuhammad Karimning *“Yong‘oqqa tushgan qurt”*, Ne’mat Rafiqovning *“Usta akaning o‘giti”*, Tursunboy Boymirovning *“Mirzoqul”*, Ismoil Shomurodovning *“Kultepada kechgan hangomalar”*, Gulnoza Ernazarovaning *“Olmalar”*, Suhbat Aflotuniyning *“Gumrohlar”*, Nargiza Jumamurodovaning *“Momo duosi”*, Ollanazar Abdiyevning *“Yirtiq etik”*, Vohid Ismoilovning *“Qo‘shiq ham so‘nadi”*, Muhammad Sharifning *“Hirgoyi”*, Xolyor Safarovning *“Bahor ifori”*, Abdujalol Rahimovning *“Odamlar”* kabi hikoyalar an’anaviy realistik pafos doirasida yozilgan bo‘lsa-da, har biri alohida estetik tahlilga loyiqdir. Ushbu asarlardagi umumiylik yagona realistik ruhda — o‘zbek xalqining bugungi turmush manzaralarini rang-barang badiiy talqin etishida namoyon bo‘ladi.

Nosir A.Suyunovning *“Ota va o‘g‘il”*, *“Yo‘qchi”*, *“Ikki tong orasi”* hikoyalarida milliy makon, xalq xarakteri, o‘ziga xos nuqtai nazar va jonli til vositalari e’tiborni tortadi. Biroq ayrim joylarda zamonaviy formal til ta’siriga berilish asarning tabiiy samimiyatiga putur yetkazadi. Bu holat yozuvchi ijodida muhim masala sifatida qayta ko‘rib chiqilishini taqozo etadi.

M.Tilavovaning *“Ona ko‘kyol”*, *“Ko‘kko‘l qo‘shig‘i”*, *“Ko‘ngil toshqinlari”*, *“Jasorat”*, *“Chol va qoratosh”* hikoyalari noodatiy syujet qurilishi, sirli ohangi va kitobiy uslubi bilan ajralib turadi. Biroq ushbu asarlarda milliy manzara va personajlarga nisbatan begonalik sezilishi, makon va zamon tasvirida sun’iylik paydo bo‘lishi ularning estetik ta’sir kuchini muayyan darajada susaytiradi. Shu bilan birga, yozuvchining COVID-19 pandemiyasi bilan bog‘liq hikoyasi dolzarb mavzusi bilan e’tiborga loyiqdir.

Hikoya janri o‘zining ixchamligi va dolzarb muammolarga tezkor munosabat bildirish imkoniyati bilan ajralib turadi. Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida jahon adabiy jarayoni bilan bemalol bahslasha oladigan asarlar yetarli. Biroq muammo shundaki, o‘zga tilli kitobxonlar o‘zbek hikoyachiligi bilan deyarli tanish emas.

Mazkur nuqtai nazardan *“Tabib”* hikoyasi alohida e’tiborga loyiq. Asarda hayot va o‘lim chorrahasida turgan inson ruhiyati, global muammo darajasiga ko‘tarilgan COVID-19 pandemiyasi fonida yoritiladi. Muallif milliy ruhni saqlagan holda o‘zbek xalqining urf-odatlari, hayot tarzi va muayyan hududga xos turmush sharoitini peyzaj bilan uyg‘un tasvirlaydi. Roviy, tabib, Xolmirza qo‘shchi, To‘ra mulla, go‘rkov singari obrazlar inson ruhiyatidagi evrilishlarni, qo‘rquv va manfaat, fidoyilik va xudbinlik o‘rtasidagi ziddiyatlarni badiiy ifodalaydi.

Asarni birlashtirib turuvchi markaziy tushuncha — dard bo‘lib, u nafaqat jismoniy kasallik, balki ma’naviy va ruhiy iztirob ramzi sifatida talqin etiladi. Roviy nutqidagi mayda semantik o‘zgarishlar orqali muallif inson munosabatlaridagi nozik psixologik siljishlarni ko‘rsatishga erishadi. Tabib obrazida fidoyilik va xalqparvarlik mujassam bo‘lsa, To‘ra mulla obrazi orqali soxta taqvodorlik tanqid qilinadi.

Hikoyada tabiat tasviri inson ruhiyati bilan uzviy uyg‘unlashib, kuchli poetik ta’sir hosil qiladi. Asar dinamikasi pandemiya keltirib chiqargan dahshat va beqarorlik manzaralari orqali ta’minlanadi. Eng muhimi, hikoyada muallif uslubining shakllangani seziladi. Zero, uslubsizlik — qiyofasizlik, qiyofasizlik esa badiiy yo‘qlikdir. “Tabib” hikoyasi orqali muallif dardning rang va millat tanlamasligi, uning butun insoniyatni tanazzul sari yetaklashi mumkinligini teran badiiy idrok etadi.

Ta’kidlash joizki, yuqorida bayon etilgan mulohazalar zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi taraqqiyotiga oid dastlabki ilmiy umumlashmalar sifatida baholanishi mumkin. Mazkur xulosalar hozircha adabiy jarayonning barcha qatlamlarini to‘liq qamrab olmasligi tabiiy bo‘lsa-da, mavjud badiiy asarlar, ularning g‘oyaviy-badiiy yo‘nalishlari, poetik izlanishlari hamda janr doirasidagi estetik tendensiyalar tahliliga tayangan holda chiqarilganligi bilan ilmiy asosga ega.

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, bugungi o‘zbek hikoyachiligi yutuqlar va muammolar uyg‘unligida shakllanayotgan murakkab estetik jarayon sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bir tomondan, janr doirasida badiiy tafakkurning chuqurlashuvi, obrazlar poetikasining boyishi, ramziy va falsafiy qatlamlarning kuchayishi kabi ijobiy holatlar kuzatilsa, ikkinchi tomondan, ayrim asarlarda syujet soddaligi, badiiy umumlashtirishning yetarli darajada mukammal emasligi, an’anaviy qoliplarning takrorlanishi kabi kamchiliklar ham saqlanib qolmoqda.

Biroq mazkur kamchiliklar adabiy jarayonning tabiiy bosqichi sifatida baholanib, ular janrning umumiy rivoj yo‘nalishini inkor etmaydi. Aksincha, zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi bugungi holatida estetik izlanishlar, tajriba va yangilanishlarga ochiq bo‘lgan istiqbolli adabiy hodisa sifatida shakllanib bormoqda. Shu ma’noda, hozirgi hikoyachilik tajribalari kelajakda janr doirasida yirik badiiy umumlashmalar, mukammal estetik konsepsiyalar va keng qamrovli badiiy parvozlar uchun mustahkam zamin hozirlayotganini e’tirof etish mumkin.

Xulosa. Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi yutuq va muammolar uyg‘unligida rivojlanayotgan murakkab estetik jarayon sifatida baholanadi. Bir tomondan, janr doirasida badiiy tafakkurning chuqurlashuvi, obrazlar poetikasining boyishi, ramziy va falsafiy qatlamlarning kuchayishi kabi ijobiy holatlar kuzatilmoqda. Ikkinchi tomondan esa ayrim asarlarda syujet soddaligi, badiiy umumlashtirishning yetarli darajada mukammal emasligi, an’anaviy qoliplarga haddan tashqari tayanish kabi muammolar ham saqlanib qolmoqda. Biroq mazkur kamchiliklar janr taraqqiyotining tabiiy bosqichi sifatida baholanib, hikoyachilikning umumiy rivoj yo‘nalishini inkor etmaydi.

Hikoya janrining badiiy imkoniyatlari va estetik salmog‘i, avvalo, ijodkor shaxsining adabiy-estetik konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liqdir. Yozuvchining dunyoqarashi, estetik ideali, ijodiy erkinligi va individual badiiy tafakkuri hikoya mazmuni, syujet qurilishi va obrazlar tizimida yetakchi rol o‘ynaydi. Shu bois ijodkor shaxsining adabiy-estetik konsepsiyasi hikoya janri taraqqiyotining asosiy omili sifatida umumlashtiriladi.

ADABIYOTLAR:

1. Янги авлод овози. Суҳбат. Раҳимжон Раҳмат жавоблари. Шарқ юлдузи. 2013. 2-сон. – Б. 123. (176).

2. Қуронов Д. Адабиётшунослик луғати. - Тошкент: Академнашр, 2013. - Б. 402. (408)

3. Дўстмуҳаммад Х. Ҳикояларда ҳаёт ва хаёл ҳақиқати. //Шарқ юлдузи, 2011. 4-сон.

4. Амирқулова З. Мустақиллик даври ўзбек ҳикояларида тарихий шахслар образининг бадиий талқини. Ф.ф.б.ф.д.дисс., автореф. – Тошкент: 2021. – Б. 15.

5. Йўлдошев Қ. Хаёлот ва ҳаёт манзаралари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2017.22.09.

6. Амирқулова З. Мустақиллик даври ўзбек ҳикояларида тарихий шахслар образининг бадиий талқини. Ф.ф.б.ф.д.дисс., автореф. – Тошкент: 2021. – Б. 20.

7. Жўрақулов У. Хос калом хосияти. Шарқ юлдузи. 2013. 3-сон. – Б. 129. (176).

UDC 82

OBSERVING THE ARTIST: FIRST-PERSON NARRATION IN “THE MOON AND SIXPENCE” BY W. SOMERSET MAUGHAM

Sadullaeva Matluba Akhrorovna,
Scientific advisor, Asia International University,
Associate professor, PhD
Nigmatullaeva Zebiniso Akbarovna,
2nd grade master student, Asia International University

Abstract. *This article examines first-person narrative technique in W. Somerset Maugham's "The Moon and Sixpence" (1919). The study analyzes how the unnamed narrator's position as observer rather than participant creates interpretive distance between readers and the protagonist, Charles Strickland. Through close reading and narratological analysis using Genette's and Booth's frameworks, we find that the narrator's acknowledged limitations serve three purposes: they challenge biographical authority, complicate moral judgment of Strickland's actions, and mirror the novel's central theme regarding the unknowability of artistic genius. The narrator's uncertainty proves essential rather than incidental to the novel's philosophical depth.*

Keywords*: first-person narration, narrative voice, unreliability, Charles Strickland, W. Somerset Maugham, biography, artistic genius.*

RASSOMNI KUZATIB: U. SOMERSET MOEMNING “OY VA CHARMCHAQA” ASARIDA BIRINCHI SHAXS HIKOYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada U. Somerset Moemning “Oy va charmchaqa” (1919) romanidagi birinchi shaxs hikoya uslubi tadqiq etiladi. Tadqiqotda nomsiz hikoyachining voqealar ishtirokchisi emas, balki kuzatuvchisi sifatidagi o‘rni o‘quvchi va bosh qahramon Charlz Striklend o‘rtasida talqiniy masofani qay tarzda yuzaga keltirishi tahlil qilinadi. Asarni sinchiklab o‘qish hamda J. Jenett va U. Butning nazariy qoliplariga asoslangan narratologik tahlil orqali shuni aniqlaymizki, hikoyachining tan olingan cheklangan bilimlari uchta maqsadga xizmat qiladi: ular biografik ishonchlilikka shubha tug‘diradi, Striklendning xatti-harakatlariga axloqiy baho berishni murakkablashtiradi va romanning badiiy dahoning anglab bo‘lmasligi haqidagi markaziy g‘oyasini aks ettiradi. Hikoyachining ikkilanishlari asarning falsafiy teranligi uchun tasodifiy bir holat emas, aksincha, muhim ahamiyat kasb etishi ayon bo‘ladi.*

Kalit so‘zlar: *birinchi shaxs hikoyasi, hikoyachi ovozi, ishonchsizlik, Charlz Striklend, U. Somerset Moem, biografiya, badiiy daho.*

НАБЛЮДАЯ ЗА ХУДОЖНИКОМ: ПОВЕСТВОВАНИЕ ОТ ПЕРВОГО ЛИЦА В РОМАНЕ У. СОМЕРСЕТА МОЭМА “ЛУНА И ГРОШ”.

Аннотация. *В статье рассматривается повествовательная техника романа У. Сомерсета Моэма “Луна и грош” (1919), написанного от первого лица. Анализируется, каким образом позиция безымянного рассказчика-наблюдателя, а не участника событий, создаёт интерпретационную дистанцию между читателем и главным героем, Чарльзом Стриклендом. На основе детального анализа текста и с применением нарратологических концепций Ж. Женетта и У. Бута автор приходит к выводу, что признаваемая рассказчиком ограниченность его знаний служит трём целям: ставит под сомнение авторитетность биографического повествования, усложняет моральную оценку поступков Стрикленда и перекликается с центральной темой романа - непознаваемостью гения. Таким образом, неуверенность рассказчика оказывается не случайной, а ключевой для философской глубины произведения.*

Ключевые слова: *повествование от первого лица, голос рассказчика, ненадёжность, Чарльз Стрикленд, У. Сомерсет Моэм, биография, гений художника.*

Introduction. W. Somerset Maugham's "The Moon and Sixpence" presents an unusual narrative problem. Though loosely based on Paul Gauguin's life, the novel avoids direct access to its central figure. Instead, an unnamed narrator pieces together Charles Strickland's story through secondhand accounts, brief

encounters, and admitted speculation. "I did not know Charles Strickland very well," he confesses early on—a striking admission for someone writing what appears to be a biography.

This distance is not accidental. Where autobiography offers interior access and omniscient narration provides complete knowledge, Maugham's narrator offers neither. He interviews witnesses, reconstructs conversations, and frequently admits ignorance about Strickland's motivations. The result is a biography that questions its own authority.

Previous scholars have recognized this technique's importance. Liebman (1995) argues that the narrator's limitations reflect deeper truths about understanding unconventional artists, while Hernández (2025) suggests the narrative strategy prevents romantic idealization of genius. However, less attention has been paid to how this technique actively shapes reader response and moral judgment.

This paper examines how first-person narration in "The Moon and Sixpence" functions on multiple levels: as storytelling device, as commentary on biographical practice, and as philosophical exploration of human unknowability. We argue that the narrator's failures to fully comprehend Strickland are not weaknesses but deliberate strategies that deepen the novel's engagement with questions about art, morality, and the limits of understanding.

Methodology. This study employs narratological analysis to examine narrative voice and structure in "The Moon and Sixpence." Our approach combines three theoretical frameworks:

Narrative Theory: We apply Gérard Genette's concepts of narrative levels and focalization (1980) to classify the narrator's position and identify shifts in perspective throughout the text.

Reliability Analysis: Using Wayne C. Booth's model of the unreliable narrator (1961), we examine moments where the narrator acknowledges limitations, speculates about events, or expresses uncertainty.

Ethical Reading: James Phelan's framework (2005) helps us analyze how narrative structure positions readers ethically in relation to Strickland's morally troubling actions.

Our methodology includes close reading of the narrator's language, particularly phrases indicating speculation ("I imagined," "perhaps," "I supposed") and admissions of ignorance. We examine how the narrator presents information about key events—Strickland's abandonment of his family, his treatment of Dirk Stroeve, and Blanche's suicide—noting what the narrator reports directly versus what he infers.

We also consider the narrator's self-characterization and how his personality shapes the account. Finally, we reference recent critical interpretations by Liebman (1995), Hernández (2025), Nakai (2003), and Zhou (2023) to situate our findings within current scholarship.

Results.

The Narrator as Biographical Outsider. The narrator establishes his peripheral position from the opening pages. Unlike traditional first-person protagonists who participate centrally in events, this narrator remains on the margins. He meets Strickland occasionally in London, hears about him from others in Paris, and learns about his final years in Tahiti through secondhand reports.

Genette's framework classifies this narrator as homodiegetic (present in the story world) yet operating at a remove from main events. He occupies what we might call a "biographical position"—close enough to gather information but distant enough to lack direct knowledge of crucial moments. When describing Strickland's relationship with Blanche Stroeve, for instance, the narrator writes: "I can only imagine what passed between them," before proceeding to reconstruct dialogue.

This position creates what Hernández (2025) calls "narrative gaps"—spaces where readers must accept uncertainty or fill in blanks themselves.

Admitted Speculation and Reconstructed Scenes. Throughout the novel, the narrator openly acknowledges when he is speculating. Phrases like "I supposed," "I imagined," and "it must have been" appear frequently. In one striking passage, he admits: "I do not know what Strickland said to her... I can only guess at the words he used."

These admissions break the illusion of biographical completeness. Where traditional biographies present seamless narratives, Maugham's narrator reveals the constructed nature of his account. He shows us biography as an act of interpretation rather than objective record.

Some reconstructed scenes read almost like fiction. The narrator describes conversations he did not witness, imagines emotional states he cannot verify, and occasionally offers multiple possible interpretations of the same event. This technique aligns with Booth's concept of unreliability—not through deception but through acknowledged limitation.

Moral Ambiguity and Withheld Judgment. Perhaps most significantly, the narrator rarely offers clear moral verdicts on Strickland's behavior. He reports that Strickland abandoned his wife and children

without warning, lived parasitically off others, and showed no remorse when his affair led to a woman's suicide. Yet the narrator neither condemns nor excuses these actions definitively.

His responses vary. Sometimes he expresses shock: "I could not understand his callousness." Other times he seems almost admiring of Strickland's single-minded devotion to art. Often he simply reports events without editorial comment, leaving readers to form their own judgments.

This moral flexibility serves a thematic purpose. As Phelan (2005) notes, narrators who withhold judgment create space for readers to engage ethically with difficult material. The narrator's uncertainty mirrors the novel's central question: Should we separate artistic achievement from moral character?

The Contrast of Voices. Strickland speaks rarely and tersely. His few recorded statements are blunt, sometimes cruel. "I had to paint," he says when asked why he left his family—offering no apology or explanation. The narrator, conversely, is verbose and analytical, constantly trying to understand what Strickland represents.

This contrast creates productive tension. Strickland's silence makes him enigmatic; the narrator's verbosity shows the difficulty of penetrating that enigma. As Liebman (1995) observes, we learn more about the narrator's values and anxieties than about Strickland's inner life.

The narrator's personality also comes through clearly. He is educated, somewhat conventional, capable of dry wit ("English middle-class morality... has the dull ache of a corn"). His voice provides accessibility that Strickland's character lacks.

Meta-commentary on biography. The narrator occasionally reflects on his own biographical project, acknowledging its impossibility. "How can I describe someone I never really knew?" he asks at one point. These moments of self-awareness transform the novel into commentary on biographical practice itself.

Macey (1997) argues the narrator represents "the necessary but failed attempt to make genius legible." Every biographer faces this challenge: how to represent lives that exceed conventional understanding. The narrator's honest admissions of failure may be more truthful than biographies that pretend to complete knowledge.

Discussion.

Why Distance Matters. The narrative distance Maugham creates serves multiple functions. First, it prevents sentimentality. We cannot romanticize Strickland because we never access his thoughts or feel his emotions directly. We see only his actions and their effects on others.

Second, distance generates curiosity rather than identification. Readers observe Strickland the way one observes a painting—with interest, perhaps admiration, but without emotional fusion. Han and Ganapathy (2023) note this reflects how society actually relates to difficult artists: we appreciate their work while remaining baffled by their lives.

Third, distance allows moral complexity. If we inhabited Strickland's perspective, we might either excuse his cruelty or be repelled by it. The narrator's removed position lets us hold contradictory responses simultaneously—horror at his treatment of others, awe at his dedication to art.

Modernist Uncertainty. Though Maugham is often seen as traditional, this novel contains distinctly modernist features. Like Ford Madox Ford's narrator in "The Good Soldier," Maugham's narrator questions his own authority. He admits he may be wrong, changes interpretations, and leaves questions unanswered.

Nakai (2003) places "The Moon and Sixpence" within modernist experiments with narrative reliability. The difference is that Maugham's narrator is aware of his limitations and tells us about them, whereas Ford's narrator remains oblivious to his own unreliability until late in the novel.

This self-awareness creates what we might call "transparent unreliability"—the narrator shows us the gaps in his knowledge rather than hiding them. Paradoxically, this makes him more trustworthy, even as it makes his account less complete.

The Ethics of Storytelling. By using a narrator who struggles to understand his subject, Maugham raises questions about the ethics of biographical representation. Is it possible to truly know another person? What right do we have to interpret lives that resist interpretation? Should we judge artists by different standards than others?

The narrator embodies these dilemmas. He wants to understand Strickland but cannot. He wants to judge Strickland but finds the usual moral categories inadequate. Zhou (2023) suggests this reflects broader cultural anxiety about how to respond to genius that emerges from cruelty or indifference to social norms.

The first-person narration makes these ethical questions immediate rather than abstract. We experience the narrator's confusion and moral discomfort, which becomes our own.

Silence as Language. Strickland's silence deserves special attention. He refuses to explain himself, justify his actions, or engage in the kind of self-reflection the narrator craves. This silence is not absence—it's a form of communication that says: my art speaks, I do not need to.

This challenges the narrative project itself. Biography assumes lives can be made legible through words. Strickland suggests otherwise. Perhaps, the novel implies, some lives—especially those of visionary artists—exist beyond language's reach.

Contemporary Relevance. The novel's questions remain urgent. In an era intensely concerned with separating art from artist, "The Moon and Sixpence" offers no easy answers. The narrator's refusal to resolve these tensions feels honest rather than evasive.

Maugham does not tell us whether Strickland's art redeems his cruelty. He shows us someone trying to answer that question and failing. That failure may be the most truthful response available.

Conclusion. First-person narration in "The Moon and Sixpence" functions as more than narrative technique—it embodies the novel's philosophical concerns. Through a narrator who admits limitations, speculates openly, and withholds definitive judgment, Maugham creates a text that questions its own authority while telling a compelling story.

The narrator's position as biographical outsider creates productive distance between readers and Strickland. We observe rather than identify, question rather than understand, and remain suspended in moral uncertainty. These effects are not bugs but features—deliberate choices that prevent easy resolution of difficult questions.

By making the narrator's struggle to comprehend Strickland central to the narrative, Maugham transforms biography into meditation on human unknowability. The gaps in the narrator's knowledge become spaces for readers to think about art, morality, and the limits of empathy.

In an age still debating whether we can separate artistic achievement from personal character, "The Moon and Sixpence" remains remarkably relevant. Its narrator speaks for anyone who has tried to make sense of creative genius that emerges from moral complexity—which is to say, for all of us trying to understand lives we cannot live and choices we cannot fathom.

The novel suggests that some people, particularly visionary artists, may exist beyond the reach of conventional understanding. Whether this makes them admirable or monstrous remains, fittingly, unresolved.

REFERENCES:

1. *Booth, W. C. (1961). The rhetoric of fiction. University of Chicago Press.*
2. *Genette, G. (1980). Narrative discourse: An essay in method. Cornell University Press.*
3. *Han, Y., & Ganapathy, M. N. G. (2023). The personality of Mrs. Strickland in The Moon and Sixpence. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/373486353*
4. *Hernández, R. (2025). Disease, disability, and narrative collapse in The Moon and Sixpence. Studies in the Novel. https://muse.jhu.edu/pub/1/article/975693*
5. *Liebman, S. W. (1995). Fiction as fantasy: The unreliable narrator in The Moon and Sixpence. English Literature in Transition, 1880–1920, 38(3), 312–328. https://muse.jhu.edu/article/366838*
6. *Macey, J. D. (1997). Fantasy as necessity: The role of the biographer in The Moon and Sixpence. Studies in the Novel, 29(1), 12–25. https://www.jstor.org/stable/29533185*
7. *Maugham, W. S. (1919). The Moon and Sixpence. G. H. Doran Company.*
8. *Nakai, M. (2003). The faculty for myth: Narrative strategy in The Moon and Sixpence. Osaka Literary Review.*
9. *Nigmatullaeva, Z., & Sadullayeva, M. (2025). Literary analysis of W. Somerset Maugham's The Moon and Sixpence. Modern Science and Research. https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/98103*
10. *Phelan, J. (2005). Living to tell about it: A rhetoric and ethics of character narration. Cornell University Press.*
11. *Zhou, G. (2023). The interpretation on the essence of human nature in The Moon and Sixpence. Frontiers in Art Research. https://francis-press.com/uploads/papers/Z3Sg06rBiZsApS71-ht8BQj2uIQt0Bq8S0I9wsYIp.pdf*

UO‘K 82

XOLID HUSAYNIYNING “SHAMOL ORTIDAN YUGURIB” ASARIDA PSIXOLOGIK VA EMOTSIONAL BO‘YOQLAR

Mustafoyeva Durdona Ilyosovna,
Osiyo xalqaro universiteti Tarix va filologiya kafedrasi ingliz tili fani o‘qituvchisi
mustafoyevadurdona@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Xolid Husayniyning “Shamol ortidan yugurib” romani misolida psixologik va hissiy bo‘yoqlarning ochiq tasvirlardan foydalanmasdan badiiy ma’no shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot psixologik va adabiy nazariyalarga tayangan holda, asarda aybdorlik hissining emotsional zulmat, aybsizlikning axloqiy yorug‘lik hamda qo‘rquvning hissiy sovuqlik timsoli sifatida namoyon bo‘lishini asoslaydi. Shuningdek, roman voqealari orqali shaxs psixologiyasining kengroq axloqiy muammolar bilan uzviy bog‘liqligi ochib beriladi. Tahlil natijalari Husayniy ijodida emotsional bo‘yoqlar inson vijdoni va axloqiy mas’uliyatini yorituvchi samarali badiiy vosita sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *psixologik bo‘yoq, hissiy bo‘yoq, emotsional kolorit, badiiy psixologizm, qo‘rquv fenomeni, axloqiy mas’uliyat, ramziy ma’no, yashirin semantika, badiiy ifoda vositalari, badiiy matn tahlili, zamonaviy roman poetikasi.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ КРАСКИ В РОМАНЕ ХАЛЕДА ХОССЕЙНИ «БЕГУЩИЙ ЗА ВЕТРОМ»

Аннотация. *В данной статье на примере романа Халеда Хоссейни «Бегущий за ветром» анализируется роль психологических и эмоциональных красок в формировании художественного смысла без опоры на прямые описательные изображения. Опираясь на психологические и литературоведческие теории, исследование обосновывает, что чувство вины в произведении проявляется как эмоциональная тьма, невиновность — как символ нравственного света, а страх — как образ эмоционального холода. Кроме того, через события романа раскрывается неразрывная связь индивидуальной психологии личности с более широкими нравственными проблемами. Результаты анализа показывают, что в творчестве Хоссейни эмоциональные краски выступают как эффективное художественное средство раскрытия человеческой совести и моральной ответственности.*

Ключевые слова: *психологическая краска, эмоциональная краска, эмоциональный колорит, художественный психологизм, феномен страха, моральная ответственность, символическое значение, скрытая семантика, средства художественной выразительности, анализ художественного текста, поэтика современного романа.*

PSYCHOLOGICAL AND EMOTIONAL COLOURS IN KHALED HOSSEINI’S THE KITE RUNNER

Abstract. *This article analyzes the role of psychological and emotional colours in shaping artistic meaning without reliance on explicit descriptive imagery, using Khaled Hosseini’s novel The Kite Runner as a case study. Drawing on psychological and literary theories, the study demonstrates how guilt is represented as emotional darkness, innocence as moral light, and fear as a symbol of emotional coldness. Furthermore, the events of the novel reveal the intrinsic connection between individual psychology and broader ethical concerns. The findings indicate that in Hosseini’s works, emotional colours function as an effective artistic device for illuminating human conscience and moral responsibility.*

Keywords: *psychological colour, emotional colour, emotional colouring, literary psychologism, the phenomenon of fear, moral responsibility, symbolic meaning, implicit semantics, artistic expressive means, literary text analysis, poetics of the modern novel.*

Kirish. Badiiy matnlar ko‘pincha faqat voqealar rivoji orqali yetkazish mumkin bo‘lmagan ichki holatlarni ifodalash uchun hissiy va psixologik bo‘yoqlardan foydalanadi. Karl Jung "Badiiy bo‘yoqlar

ongsiz qabul qilishning tilidir" (Jung, 1964), deb ta'kidlash orqali hissiy tajriba ramziy idrok bilan chuqur bog'liqligini ko'rsatadi. "Shamol ortidan yugurib" asarida Xolid Husayniy aybdorlik, aybsizlik, qo'rquv va najot orqali o'quvchida kuchli hissiy ta'sir uyg`otadi.Romandagi bo'yoqdorlik kamdan kam hollarda so'zlar orqali ifodalangan bo'lsa-da, hissiy ohanglar ramziy ma'noda ishlaydi, qahramonlar psixologiyasi va axloqiy holatini yaxshi ochib beradi. Ushbu maqola psixologik va adabiy nazariyotchilarning fikrlaridan foydalanish orqali romanda psixologik va emotsional bo'yoqlardan qanday qilib unumli foydalanish mumkinligini tahlildan o'tkazadi.

Adabiyotda psixologik va emotsional bo'yoq tushunchasi. Adabiyotshunoslikdagi psixologik va hissiy bo'yoq aniq hissiy tasvirlash, so'zlar orqali emas, balki ramzlar, motivlar, hikoya ohangi, xotira, sukunat va xarakter orqali yaratilgan yashirin hissiy muhitni anglatadi. Yozuvchilar ko'pincha ayb, qo'rquv, sog'inish, jarohat va qutqarish kabi chuqur psixologik holatlarni yetkazish uchun obyektlar, ob-havo, fazoviy tasvirlar, takrorlanadigan harakatlar va ichki monologdan foydalanadilar. "Shamol ortidan yugurib" asarida Xolid Husayniy mahorat bilan haddan tashqari hissiy taassurotlardan qochadi. Buning o'rniga, u ichki psixologik ziddiyatni ifodalash uchun ramziy harakatlarga qochirimlar, sukunat, jismoniy masofa, hissiy xotiralar va axloqiy ikkilanishlarga tayanadi.

Aybdorlik va travma dominant psixologik ranglar sifatida. Romandagi eng kuchli psixologik ranglardan biri bu aybdorlik bo'lib, u Amirning hayoti davomida doimiy hissiy fon sifatida ishlaydi.

Eng katta misollardan biri Amirning Hasanga qilingan hujum paytidagi sukunati Amirning Hasanni zo'rlash paytida aralashmaslik haqidagi qarori hissiy dramatizatsiyasiz hikoya qilinadi, ammo psixologik ta'sir chuqurdir. Husayniy grafik hissiy izohlardan qochadi va o'rniga Amirning harakatsizligiga e'tibor qaratadi, bu qo'rqoqlik va axloqiy muvaffaqiyatsizlikning jimgina hissiy belgisiga aylanadi. Xiyobon zulmat va tuzoqning ramziy psixologik makoniga aylanadi.Amirning keyingi hayoti bu xotira bilan davom etadi, bu travma qanday qilib yashirin hissiy rang sifatida ishlashini, tushlar va xotiralarda qayta paydo bo'lishi mumkinligini ko'rsatib beradi.Bu sukunat ichki sharmandalikni, Amir shaxsini shakllantiradigan asosiy psixologik ohangni ifodalaydi.

Aybdorlik tasviri "Shamol ortidan yugurib"ning hissiy manzarasida hukmronlik qiladi va qahramonning psixologik holatini ko'rsatib beradi. Zigmund Freydning so'zlariga ko'ra, "Izhor qilinmagan his-tuyg'ular hech qachon o'lmaydi. Ular tiriklayin ko'miladi va keyinchalik yana ham xunukroq tarzda namoyon bo'ladi" (Freyd, 1915). Bu jihat, ayniqsa, ushbu roman uchun dolzarbdir, chunki tan olinmagan, rad etilgan aybdorlik hissi qahramonning xotiralari va xatti-harakatlarida qayta-qayta namoyon bo'lib, uning halovatini o'g`irlaydi. Hissiy tasvir jihatidan tahlil qilinganda, aybdorlik tuyg`usi qorong'u, og'ir bo'yoq sifatida o'z ifodasini topadi. Karl Jungning ta'rifi bilan aytilgan ""menlik"ning soyasi" tushunchasi bu hodisani ochib berishda qo'l keladi, chunki u buni "inson anglashni, tan olishni xohlamaydigan jihat" deb ta'riflaydi (Jung, 1959). Romandagi psixologik keskinlik qahramonning ayni shu soya bilan yuzlashishdan bosh tortishidan kelib chiqadi, bu esa vaqt o'tishi bilan ayni shu aybdorlik hissi uning shaxsiyatini tuban his qilishiga olib keladi. Asardagi emotsional tubanlik ayni shu sababli ham hikoyadagi asosiy, boshqaruvchi psixologik bo'yoqqa aylanadi.

Aybsizlik va hissiy yengillik. Aybdorlik hissidan farqli o'laroq, romanda aybsizlik hissiy yengillik va axloqiy ravshanlik orqali ifodalanadi. Adabiy tanqidchi Nortrop Fray "Aybsizlik hissi dunyoqarashning ravshanligi va axloqiy soddalik bilan bog'liq" deb ta'kidlaydi (Frye, 1957). Ayni shu g'oya romandagi axloqiy jihatdan sof personajlarning emotsional funksiyasini ochib beradi,ya'niki ularning mavjudligi axloqiy haqiqat murakkablik va shaxsiy manfaatlarsiz bo'lishi kerakligini ko'rsatadi.

Psixologik jihatdan olib qaraganda, aybsizlik hissi ko'pincha yorqinlik va iliqlik bilan bog'liq holda o'z aksini topadi. Iogann Volfgang fon Gyote "Yorug'lik biz biladigan eng oddiy, eng bo'linmagan, eng bir xil hodisadir" (Gyote, 1810) deb ta'kidlaydi. Ushbu ramziy bog`lanish asarning begunoh qahramonlari nega hissiy jihatdan yorqin tasvirlanishini tushunib olishga yordam beradi va bunga qarshi ayb va xiyonat tasvirlari yanada qorong'i ko'rinuvchi axloqiy signal bo'lib xizmat qiladi. Bunday ko'rinishdagi hissiy qarama-qarshilik o'quvchining psixologik munosabatini kuchaytiradi va romanning axloqiy asosini mustahkamlaydi.

Qo'rquv, travma va hissiy sovuqlik. Qo'rquv hissi romanga hissiy sovuqlik va psixologik parchalanishni kiritadi. Keti Karut (1996)ning ta'kidlashicha, "Travma shunchaki hodisa emas, balki vaqt o'tishi bilan ma'lum bir voqea qoldirgan hissiy og'riqning qayta va qayta boshdan kechirilish holatidir" "Shamol ortidan yugurib" asarida qo'rquv shunchaki lahzali holat bo'lmay, xotira va idrokni shakllantiruvchi, qayta va qayta takrorlanuvchi hissiy ohang sifatida aks etadi. Sovuq, sokin hissiy ranglar ramziy ma'noda travma va yo'qotishlarni anglatadi. Psixolog Bessel van der Kolk (2014) bu g'oyani "travma o'zlikni xavfsizlik tuyg`usidan mahrum qiluvchi" deb ta'kidlab o'tgan. Bu hissiy xiralik, zo'ravonlik va zulm

romanda tasvirlangan shaxsiy va jamoaviy hayotdan iliqlik hissini yulib oladigan qorong‘u ijtimoiy muhitni aks ettiradi.

Hislarni ochiq izhor qilishni chegaralash va hissiy cheklov. Husayniy uslubining o‘ziga xos xususiyati hissiy cheklovdir. Muallif azob-uqubatlarni grafik tasvirlar orqali dramatizatsiya qilish o‘rniga, past baho va hissiy sukunatga tayanadi. Ushbu hislarni ochiq izhor etishdan saqlash strategiyasi hissiy ta’sirni kuchaytiradi va o‘quvchilarga shunchaki kuzatish o‘rniga psixologik keskinlikni boshdan kechirish imkonini beradi. Emotsional kolorit pauzalar, sukut saqlashlar va ramziy takrorlash orqali aks ettiriladi, shuningdek, o‘z o‘rnida bu aytilmagan his-tuyg‘ular ko‘pincha ochiq-oshkor izhor etiladiganidan ko‘ra ko‘proq ta’sir kuchiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Ota-o‘g‘il munosabatlari va hissiy masofa. Yana bir psixologik rang - bu hissiy begonalashuv, ayniqsa Amirning Baba bilan munosabatlarida. Bunga misol qilib Babaning hissiy sovuqligi keltirish mumkin. Babaning jasorat va kuchli insonga qoyil qolishi Amirning nozik va badiiy tabiatiga ziddir. Husayniy ota va o‘g`ilning munosabatlarini ifodalashda kam dialog, jismoniy masofa, fikrni ochiq-oydin bayon etmaslik sahnalaridan, Amirning otasiga nisabatan hissiy ishonchsizligidan foydalanadi. Og‘zaki mehrning yo‘qligi hissiy yo‘qlikka aylanadi va Amirning otasidan uzoqlashuvini keltirib chiqaradi.Bu hissiy rang Amir varrak uchirish turnirida g‘alaba qozonish orqali nihoyat Babaning sevgisini qozonishiga ishonganida yanayam kuchliroq aks ettiriladi.

Ijtimoiy-tarixiy hissiy kontekst. “Shamol ortidan yugurib”dagi psixologik va hissiy ranglar Afg‘onistonning ijtimoiy-tarixiy voqeligidan ajralmas holda aks ettiriladi. Urush, ko‘chish va ijtimoiy iyerarxiya hissiy beqarorlik va axloqiy yo‘nalishni yo‘qotishga yo‘l ochib beradi. Husayniy shaxsiy psixologik kurashlarni jamoaviy tarixiy jarohatlar bilan bog‘lab, shaxsiy hissiyotlar madaniy xotira va siyosiy zo‘ravonlik bilan chuqur aloqador ekanligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, asardagi emotsional kolorit shaxsiy azob-uqubatlar va mamlakat tarixi o‘rtasidagi ko‘prik bo‘lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy iyerarxiya va hissiy zulm. Hazaralarga nisbatan etnik kamsitish romanning ijtimoiy-psixologik rangi sifatida o‘z aksini topadi. Hasanning sokin itoatkorligi va sodiqligi ichki zulmni aks ettiradi. Husayniy Hasanni o‘z ichki tuyg`ularini ochiq bayon qiluvchi sifatida tasvirlamaydi. Buning o‘rniga, uning sukunati, jismoniy imo-ishoralari va chidamliligi hissiy azob-uqubatlarni aks ettiradi.

Shaxsiyatni qutqarish va hissiy transformatsiyaga uchrash. Romanning hissiy trayektoriyasi zulmatdan axloqiy yorug‘lik tomon o‘tadi. Qutilish mavhum axloqiy tushuncha sifatida emas, balki ongli azob va mas'uliyat orqali erishilgan hissiy o‘zgarish sifatida taqdim etiladi. Amirning Afg‘onistonga qaytishi axloqiy ong va hissiy jasoratning qayta uyg‘onishi ramzidir. Hissiy rangning o‘zgarishi - aybdorlik va qo‘rquvdan mas'uliyat va umidga o‘tish orqali Husayniyning asosiy axloqiy xabarini ta’kidlaydi: qutqarish mumkin, ammo bu hissiy ochiqlik va axloqiy harakatni talab qiladi.

Xulosa. "Shamol ortidan yugurib" asari psixologik va hissiy bo‘yoqlar qanday qilib ochiq matnli tasvirlarga tayanmasdan hikoya ma’nosini shakllantirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Psixologik va adabiy nazariyaga asoslanib, ushbu tahlil shuni ko‘rsatadiki, aybdorlik hissiy zulmatni, aybsizlik axloqiy yorug‘likni, qo‘rquv hissiy sovuqlikni aks ettiruvchi sifatida ma’lum bo‘lishi mumkin. Shaxs psixologiyasini kengroq axloqiy savollar bilan mustahkamlagan holda, Husayniy qo‘lida romanlar emotsional bo‘yoqlar insonning vijdoni va axloqiy mas'uliyatini qaysidir ma’noda ochib bera oladigan qurolga aylana olishini shubhasiz aytib o‘tsak bo‘ladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Caruth C. (1996). Unclaimed experience: trauma, narrative, and history. Johns Hopkins University Press.*
2. *Frankl V. E. (1946). Man’s search for meaning. Beacon Press.*
3. *Freud S. (1915). Repression. Standard Edition.*
4. *Frye N. (1957). Anatomy of criticism. Princeton University Press.*
5. *Goethe J. W. von. (1810). Theory of Colours.*
6. *Ilyosovna M. D. Bridging cultures: the challenges and nuances of translating the kite runner into uzbek //Journal of scientific research, modern views and innovations. – 2025. – T. 1. – №. 4. – C. 100-102.*
7. *Ilyosovna M. D. Bridging cultures: the challenges and nuances of translating the kite runner into uzbek //Journal of scientific research, modern views and innovations. – 2025. – T. 1. – №. 4. – C. 100-102.*
8. *Ilyosovna M. D. (2025). War and peace in literature: a comparative study of Uzbek and English perspectives. Journal of scientific research, modern views and innovations, 1(3), 44-46.*

9. Ilyosovna M. D. (2025). War and peace in literature: a comparative study of Uzbek and English perspectives. // Journal of scientific research, modern views and innovations, 1(3), 44-46.

10. Jung C. G. (1959). Aion: Researches into the Phenomenology of the Self. Princeton University Press.

11. Jung C. G. (1964). Man and His Symbols. Doubleday.

12. Mustafoeva D. I. (2024). Effective strategies for teaching writing skills to non-native English speakers. // Bulletin news in New Science Society International Scientific Journal, 1(6), 151-153.

13. Mustafoeva D. I. (2024). Effective strategies for teaching writing skills to non-native english speakers. // Bulletin news in New Science Society International Scientific Journal, 1(6), 151-153.

14. Mustafoeva D. I. (2024). Using technological tools and platforms to enhance English language learning and teaching process. // Bulletin news in New Science Society International Scientific Journal, 1(5), 29-32.

15. Mustafoeva D. I. (2024). Using technological tools and platforms to enhance english language learning and teaching process. // Bulletin news in New Science Society International Scientific Journal, 1(5), 29-32.

16. Mustafoeva D. I. (2025). The translation of the kite runner into uzbek: a theoretical perspective. // Modern Scientific Research International Scientific Journal, 3(3), 16-21.

17. Ricoeur P. (1967). The Symbolism of Evil. Beacon Press.

18. Van der Kolk, B. (2014). The Body Keeps the Score. Viking.

UO‘K 82

QAYS ROZIY VA SHAYX TAROZIYNING TAJNIS SAN’ATI XUSUSIDAGI QARASHLARI

Mulloqulova Shohista Jamshid qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada fors-tojik adabiyotining yetuk olimi Shamsiddin Muhammad ibn Qays Roziyning “Al-mo‘jam” risolasi, uning o‘rganilishi va ilm ahliga ma’lum qilinganligi, shuningdek, temuriylar davri vakillaridan bo‘lmish Shayx Ahmad Taroziyning “Funun-ul balog‘a” asarlari xususida so‘z boradi. Risolalarning nasr va nazmda ishlatiladigan she’riy san’atlar bobi tarkibiga kiruvchi tajnis san’ati o‘rganilib chiqiladi hamda uning qiyosiy tahlili xususida so‘z boradi. Har ikki asarda keltirilgan tajnis san’atining turlari jadval asosida solishtirilib, o‘xshash va farqli tomonlari izohlanadi. Baytlar tahlili orqali tajnis san’atining ichki nav’lari ochiqlanadi. Shu bilan birga, tahlil jarayonida aniqlangan boshqa badiiy san’atlar ko‘rsatib o‘tiladi.*

Kalit so‘zlar: *“Ilmi badi”, “Al-mo‘jam”, “Funun-ul balog‘a”, tajnis, tajnisi zoid, tajnisi noqis, tajnisi xat.*

ВЗГЛЯДЫ КАЙСА РАЗИ И ШЕЙХА ТАРАЗИ НА ИСКУССТВО ТАДЖНИС

Аннотация. *В данной статье говорится о трактате «Аль-моджам» Шамсиддина Мухаммада ибн Кайса Рази, выдающегося исследователя персидско-таджикской литературы, его изучении и распространении среди учёных, а также о трудах шейха Ахмеда Тарази, представителя эпохи Тимуридов, «Фунун-ул Балога». Изучено искусство тажниса, входящее в раздел поэтических искусств, используемых в прозе и поэзии, и проведён его сравнительный анализ. На основе таблицы сравниваются виды таджнисского искусства, представленные в обеих работах, объясняются их сходства и различия. Через анализ строф выявляются внутренние типы искусства таджниса. Одновременно будут показаны и другие произведения искусства, выявленные в ходе анализа.*

Ключевые слова: *«Ильм аль-бадии», «Ал-мўжам», «Фунун ал-балаға», таджнис, таджнис зайид, таджнис накис, таджнис хат.*

QAYS RAZI AND SHEIKH TARAZI'S VIEWS ON THE ART OF TAJNIS

Abstract. *This article talks about the treatise “Al-mojam” by Shamsiddin Muhammad ibn Qays Razi, an accomplished scholar of Persian-Tajik literature, its study and its dissemination to scholars, as well as the works of Sheikh Ahmed Tarazi, a representative of the Timurid era, "Funun-ul Baloga". The art of tajnis, which is a part of the chapter of poetic arts used in prose and poetry, is studied and its comparative analysis is discussed. The types of tajnis art presented in both works are compared on the basis of the table, and their similarities and differences are explained. Through the analysis of stanzas, the internal types of tajnis art are revealed. At the same time, other works of art identified during the analysis will be shown.*

Keywords: *“Ilmi Badi,” “Al-Mo‘jam,” “Funun-ul Balag‘a,” tajnis, tajnisi zoid, tajnisi naqis, tajnisi xat.*

Kirish. Ma’lumki, Shams Qays Roziyning “Al-mo‘jam” asari aruz va qofiya nazariyasi, she’riy san’atlar va janrlarni tadqiq etgan muhim manbalardan biri sanaladi. Mazkur asarning noyob nusxalari ingliz tadqiqotchisi doktor Eduard Braun va eron olimi Mirzomuhammad Abdulvahobi Qazviniy tomonidan jamlanib, ma’lum qilinadi. Birinchilardan bo‘lib Abdulvahobi Qazviniy asar nusxalarini birlashtirib, unga muqaddima qismini ilova qilgan holda uch nusxada Beyrut shahridagi “Kotolukiya” chopxonasiga topshiradi. Va natijada 1909-yil (hijriy 1328) “Al-mo‘jam” risolasi bir necha nusxalarda chop etiladi. Ikkinchi marotaba 1935-yil Tehron Unversiteti o‘qituvchisi Mudarris Rizaviy tomonidan ushbu risola o‘rganilib besh nusxada, keyinroq 1957 va1960-yilda olti nusxada Tehron unversitetida chop etiladi. Ahmad Taroziyning “Funun-ul balog‘a” asari turkiy she’rshunoslikdagi muhim manbalardan biri bo‘lib, unda aruz va qofiya ilmi, she’riy san’atlar, adabiy tur va janrlarga oid fikrlarning taraqqiy etganini ko‘rishimiz mumkin.[1]

Adabiyotlar tahlili. Shams Qays Roziyning “Al-mo‘jam” asari poetika ilmiga oid bir qator ilmiy tadqiqotlar uchun nazariy asos vazifasini bajargan. Jumladan, K.Toyserkani, P.N.Xanlari, A.Zarrinkub, A.Azer, A.Sattorov, X.Sharipovlar o‘z ishlarida “Al-mo‘jam” asariga bir necha bor murojaat etishgan.[2] Keyinchalik ushbu asar sharqshunos olima N.Y.Chalisova tomonidan chuqur o‘rganilgan. Dastavval, olima Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr” asari tadqiqiga bag‘ishlangan nomzodlik dissertatsiyasida bu ikki asarni qiyoslab o‘rganadi.[3] N.Y.Chalisova tomonidan amalga oshirilgan asarning rus tilidagi tarjima nashrida muallif tomonidan berilgan she’riy va badiiy parchalarining asl va rus tilidagi tarjimalari bilan birga keltiradi. Olima kitobning so‘zboshi qismida asar borasida jiddiy tadqiqot olib borib, ilmiy xulosalarni taqdim etadi. Sharqshunos olim R.Musulmonqulov sharq mumtoz poetika ilmi nazariyasini o‘rganishga oid xulosalarini “Persidsko-tadjikskaya klassicheskaya poetika. X–XV v.v.” tadqiqotida taqdim etadi.[4] Qays Roziy risolasi xususida bir qator qiyosiy tahlillar olib boradi.

Tahlil va natijalar. Mushtarak san’atlar sirasiga kiruvchi *tajnis* (ar. – jinsdosh, hamjins) – baytda shaklan bir xil yoki bir-biriga yaqin so‘zlarni qo‘llashga asoslangan she’riy san’at hisoblanadi. Asosan nazmda, ba’zan nasrda ham istifoda etiladi. Ilmi badi’ga doir manbalarda tajnisning bir necha turlari farqlanadi.[5,235]

Tajnis san’ati har ikkala risolada mavjud bo‘lib, Shams Qaysi Roziy “tajnis” san’ati haqida shunday ta’rif beradi: “Tajnis alfozi ba yakdigar monand iste’mol kardan ast va onro daleli fasohatu guvohi iqtidori mard shumorand” [6,271]. Ya’ni, tajnis bu bir-biriga yaqin so‘zlarni qo‘llanilishidir, u fasohat dalili va erkak iqtidorining guvohidir deya ochiqlaydi. Va ayni vaqtda Roziy tajnis bayoni ichida ba’zi o‘xshash xususiyatlari bor boshqa san’atlar haqida ham gapirib o‘tadi.

Shayx Taroziy bu san’atni “at-tajnisot” deb nomlaydi va unga quydagi ta’rifni keltiradi: “Tajnis ul bo‘lurkim, shoir bayt ichinda ikki kalima keltururkim biri birining jinsi bo‘lgay bir vajdin. Va bu san’at yeti nav’ bo‘lur” [1,86].

Har ikki asar mualliflari o‘z asarlarida tajnisning 7 ta turini keltirishgan. Uni quyidagi jadvalda ko‘rish mumkin.

T/R	“Al - mo‘jam” Tajnis	“Funun-ul balog‘a” At- tajnisot
1.	Tajnisi tom	Tajnisi tom
2.	Tajnisi zoid	Al-tajnisuz -zoyid
3.	Tajnisi noqis	Al-tajnis -un-noqis
4.	Tajnisi murakkab	Al-tajnis-ul-murakkab
5.	Tajnisi muzdavaj	Al-tajnis-ul-mukarrar
6.	Tajnisi mutarraf	Al-tajnis-ul-mutarraf
7.	Tajnisi xat	Al-tajnis-ul-xat

Yuqoridagi jadval asosida tajnis turlarini qiyosan tahlil etib chiqamiz. Dastlab, “Al-mo‘jam” asaridagi “tajnisi tom” xususida to‘xtalamiz. R.Musulmonqulovning keltirishicha, Roduyoniy tajnisi tomni ikki yoki uchta so‘zning ma’nosi turlicha, lekin harfi va harakatlari bo‘yicha o‘xshashligidadir deya ta’rif bergan bo‘lsa, Vatvot “ikki yoki undan ortiq so‘z ma’nosi turlicha, lekin talaffuzi va yozilishi bir xil” deya ifodalaganlar.[4,17] Shams Qays Roziy esa quyidagicha ta’rif beradi: “Tajnisi tom on ast, ki du kalimai muttafiqullafziy muxtalifulma’niy ba kor, dorad” [6,271]. Ya’ni, tajnisi tom bu ikki shakldosh so‘zning o‘zgacha ma’no kasb etishidir. Va bunga misol tariqasida Xoqoniydan quyidagi baytni keltiradi:

Mafxari Hoqonist madhi tu, to dar jahon,
Subh barad obi moh, meva barad mohi ob.

Baytni quyidagicha tahlil etdik. Butun jahon turguncha Xoqonning faxr-u sharafi sensan, ya’ni jahon mavjud ekan, sening madhing barq urib turadi; tong oy nurini olib ketadi (tong otgan mahal oy nurining yo‘qolishi), mevalar pishgan vaqtda esa suvda oy jilvasi paydo bo‘ladi. Baytda tajnis bilan bir qatorda mubolag‘a, istiora, takrir san’atlari ham ko‘zga tashlanadi.

“Funun ul-balog‘a” asarida Taroziy shunday ta’rif keltiradi: “Bu nav’ aningdek bo‘lurkim, bir bayt ichinda ikki kalima keltururlarkim, biri biriga suratda muvofiq va ma’noda muxolif bo‘lur, netokkim /ol/ va /ol/”. Misol tariqasida Hoja Kamoldan bayt keltiradi.

Xoki poyat bar saram toji Kay ast.
Inchunin sari Kay buvad muhtoji toj.

Mazmunini izohlab oladigan bo‘lsak, fors-tojik lug‘atlarida berilishicha Kay tarixiy shaxs, Eron hukmdorlaridan. Baytda mazmunan ishqning shohlikdan balandligi, ulug‘ligi g‘oyasi yotibdi. Tahlil jarayonida tajnis, tashbeh, mubolag‘a san’atlari ham namoyon bo‘ladi.

Misoli digar Xoja Salmon aytur:

Tu dar hijob zi chashm chu mohe andarast.

Manam asiri zulfat, chu mohe andarast. [1,86]

Baytni quyidagicha tahlillab oldik: Sen mening ko‘zlarimdan hijob ortidasan, go‘yo suv ichida yashiringan oydek. Men esa zulfing asiri xuddi suv ichida qolgan oy kabi deya go‘zal tashbehlar bilan birgalikda tajnis orqali ma’nodagi xilma-xillikni namoyon eta olgan. Shundan ko‘rinadiki Taroziy tajnisning bu turiga chuqurroq yondashgan, batafsilroq yoritib bergan va yana bir jihati shundaki, har ikkala risolada keltirilgan tajnis turidagi mohiyat va izohdagi ma’no o‘xshashdir.

“Tajnisi zoid”ga to‘xtaladigan bo‘lsak, Qays Roziy unga shunday ta’rif beradi: “Tajnisi zoid on ast, ki kalimai mutajonis (tajnisdor) az digare ba harfe ziyod boshad”. Ya’ni, shaklan yaqin so‘zlarning birida bir-ikki harfning ortiqcha bo‘lishiga asoslangan tajnis turi. Misol tariqasida quydagi bayt keltirilgan:

Dar hasrati ruxsori tu, ey zeboro‘y,

Az nola chun nol gashtam, az mo‘ya chu mo‘y.[6,273]

Ey go‘zal yuzli deya yorga murojaat qilingan ushbu baytda tajnis, tashbeh, mubolag‘a san’atlari orqali oshiqning holati namoyon etilgan. Ya’ni, yor jamolining hasratidan oshiqning nola (fig‘on)dan nol (ekin doni, urug‘) kabi ezilgan holati tasvirlangan.

Taroziy “tajnisi zoid”ga quyidagi ta’rifni keltiradi: “Bu san’at aningdek bo‘lurkim ul ikki kalimakim biri birining jinsidur. Xurufi “to” muttafiq va harakatda muvofiq bo‘lur. Faammo birisining oxirinda bir harf ziyoda bo‘lur, netokkim: hol va holi, nol va nola”. Hoja Hofiz Sheroziydan quyidagi baytni keltiradi:

Agarchi boda faraxbaxshu bod gulrez nest,

Ba bongi jang mahrum mayki mo‘htasib tez ast.

Baytni biz quyidagicha tabdil qilib oldik. Ya’ni: Garchi sharob odamga quvonch beradigan bo‘lsa ham, gul sochuvchi shamol emas. Muhtasib kelishi sharob ichmoqqa izn bermaydi. Baytda tajnisi zoid bilan birgalikda yana tanosub, istiora badiiy san’atlari ham mujassam.

Shu o‘rinda Vatvot ta’rifiga ham diqqat qaratamiz: “Tajnisi zoid, shuningdek, tajnisi muzayyal deb ataladi, bu shundaki, so‘zlar harf va harakat bo‘yicha mos keladi, lekin ikkinchi so‘zning oxirida bir harf qo‘shiladi”. R.Musulmonqulov qarashicha, Atoullohning bu san’at haqida fikrlari tartibli va tizimli bo‘lgan. Uningcha, tajnisi zoid tajnisi tomga juda yaqin, faqat bir harf qo‘shimchasi mavjud bo‘ladi; bu harf so‘zning boshida, o‘rtasida yoki oxirida bo‘lishi mumkinligi haqida xulosalarini ifodalagan.[4,19]

Navbatdagi tajnis turi −tajnisi noqisga to‘xtaladigan bo‘lsak, Qays Roziy unga shunday ta’rif beradi: “Tajnisi noqis on ast, ki kalimoti mutajonis (hamjins) dar huruf (navisht) muttafiq (yagona) boshadu dar harakat muxtalif”. Ya’ni, shaklan yaqin so‘zlar yozuvda izchil va harakatda farqli bo‘ladi. Misol tariqasida Qatrondan she’r keltiradi:

Piyoda shavad dushman az aspi davlat,

Chu boshi bar aspi saodat savor.

Bar aspi saodat savoriyu dori

Bar dast andarun az saodat sivor.[6,273]

She’rda tajnis, tanosub, tashbeh, tazod she’riy san’atlar orqali davlat va saodat bilan yurgan odamga dushman zarar qilolmaydi degan mazmun ifodalangan.

Endi Taroziyning ta’rifiga e’tibor qaratsak: “Bu nav’ annigtek bo‘lurkim, ul ikki lafzkim biri birining mutajonisidur. Hurufi “to” muttafiq bo‘lurlar va harakatda muxtalif, netokkim: turk / تُرک / va tark / تُرک /.

Bizga bor javrung vafodin yaxshiroq.

Qilmagil, ey turk, bu odatni tark.

“Tajnisi murakkab”ga Qays Roziy shunday ta’rif bergan: “on ast, ki alfozi mutajonis yak kalimate mufrad boshad va digare az du kalima murakkab buvad”. Tajnisi murakkabda shakldosh so‘zlarning biri yaxlit bir so‘zdan, ikkinchisi ikki so‘zdan iborat bo‘lishi orqali vujudga keladi va unga misol tariqasida shoir shunday deydi:

Sarvboloye, ki dorad bar sari sarv oftob,

Ofati dilhost v-andar didagon z-on oftob.

Aynan ushbu bayt Taroziy tomonidan ham keltirilan bo‘lib, Mavlono Nizoriy qalamiga mansubligi aytilgan. Shuningdek, oftob − oft ob shaklida yozilgan. Tajnisi murakkabligi sabab ham bu shaklda ifodalanishini to‘g‘ri hisoblaymiz.

Taroziyning ta’rifiga diqqat qaratsak:

Sochi savdosidur bozor bizga,

Nasimi, ey sabo, bo zor bizga.

Bu aningdek bo‘lurkim, ul ikki kalimakim, birining jinsidur, birisi lafzdadin murakkab bo‘lur. Va munda so‘ngg‘i *bo zor* murakkab turur. Misoli digar. Qavomiddin Ganjaviy aytur:

Be vafoyi tu mehri jon nochiz,

Bo havoyi tu mehrijon chu bahor.

Bu tajnis ikki nav’ bo‘lur. Birisi ulkim, xat va lafz birla muvofiq bo‘lur, netokkim zikr qilduq. Va birisi ulkim, lafzda muvofiq bo‘lur va xatda “to” bo‘lmas. Va uni log‘ayr tajnisi mafruq derlar. Misol bu tarz:

Yuzing misli qachon gulzor bo‘lg‘ay?

Ki bulbul oshiqi gul zor bo‘lgay? [1,89]

Keyingi tajnis turi “tajnisi mutarraf” deb nomlanadi. Bu tajnis turiga Qays Roziy Shunday ta’rif beradi: “on ast, ki mutajonison(tajnisshavandaho) dar jumlai huruf muttafiq (yakxela) boshand, illo (g‘ayri) dar harfi taraf (ya’ne harfi oxirini kalima)”. Shaklan yaqin so‘zlarning bir-biridan bir yoki ikki undosh tovush bilan farqlanishi natijasida vujudga keluvchi tajnis turi hisoblanadi. Muiziydan keltirilgan ushbu bayt “Funun ul-balog‘a”da ham mavjud.

Az sharori teg‘ budi bodsoronro sharob.

V-az ta’oni rumh budi xoksoronro ta’om.[6,276]

Bu tajnis turiga Taroziy quyidagi ta’rifni keltiradi:

Eshitmadim nechakim kezdim ofoq,

Ko‘zi, qoshidin o‘zga yerda ofot.

Bu aningdek bo‘lurkim, ul ikki kalimakim mutajonisdur, barcha hurufda muvofiqdur va oxiri harf “to” muxolif, netokkim: ofoq va ofot.[1,90]

Navbatdagi tajnis turi “tajnisi xat”deb nomlanib, Roziy bu tajnis turiga ta’rif keltirmagan va uni baytlar bilan izohlagan:

*Hamoi xushtar, **ki no‘shi** andar in muddat mayi sofi,*

*Hamon behtar, **ki po‘shi** andar in mavsim hazodi kan.*

Va Rashidi aytur:

*Dar davlati tu aspi maoliy **bitoxtem**,*

*V-az ne’mati tu nardi amoniy **biboxtem**.*

Taroziyning ta’rifi quyidagicha: Bu aningdek bo‘lurkum, ul ikki kalima bir-biriga suratta mushobehdur va lafzda emas.

Chu binavisht shab farshi zarbaft rog‘.

Shuda charx to‘ti sifat hamchu zog‘.

So‘nggi tajnis turi “tajnisi muzdavaj” deb nomlanib, Qays Roziy shunday ta’rif beradi: “Tajnisi muzdavaj on ast, ki kalimoti mutajonis mutarodifi yakdigar aftand”. Ya’ni, shaklan bir-biriga yaqin ikki so‘zning misra oxirida yonma-yon kelishiga asoslangan turidir. Muiziydan keltirilgan quyidagi misol Taroziyda ham mavjud.

Hast shakkari yor yoquti tu, ey ayyor yor,

Nest kasro nazdi on yoquti shakkarbor bor.

Bu tajnis turini Taroziy “tajnisi mukarrar” deb nomlab quyidagi ta’rifni keltirgan:

Qomating savdosi yolg‘uz sarvni kuydurmadi,

Ol yanog‘ing hayratidan yig‘ladi gulzori zor.

Bu aningdek bo‘lurkim, baytning ajzinda iki lafz kelturur biri-biriga payvasta va avvalgi lafz so‘ngi lafzdin artuq bo‘lur yo bo‘lmas, netokkim: gulzor-zor.

Xulosa. Ko‘rinadiki,biz tahlil etgan tajnis she’riy san’atining ba’zi turlari nomlanishida farqlansa-da, mohiyatan bir xil. Ammo Shayx Ahmad Taroziy risolasida kengroq ochiqlab bergan. Shuningdek, misollarni ham uch tilda: turkiy, forsiy va arabiy tillarda ifodalagan, Qays Roziy esa faqat forsiy baytlar bilan cheklangan. Ayrim o‘rinlarda Taroziy “Al-mo‘jam”da keltirilgan baytlarni ham keltiradi. Bu esa Taroziyning ushbu risola bilan tanish bo‘lganidan dalolatdir.

ADABIYOTLAR:

1. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов) - Т.: Хазина, 1996. // Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Болтабоев, Ж.Жўраев) - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2016.

2. Тойсеркани К. Баҳс дар баройи китоб Ҳадойиқ ус-сиҳр фи дақойиқ уш-шеър. Теҳрон. ҳ.1336.; Ханлари П.Н. Вазни шеъри форсий. Теҳрон. ҳ.1354.; Зарринкуб. А. Нақди адабий. Теҳрон. ҳ.; А. Азер. Рифма персидского стиха / Проблемы восточного стихосложения. - М., 1973. -С.110.

3. Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX в. / Избранные произведения. Т.2.- М., -Л., 1956. – С. 360- 372.

4. Сатторов А. Аристотель и таджикско- персидская литературная мысль (X-XI в.в.) Автореф. док. дисс. Душанбе. 1984.

5. Шарифов Х. Формирование таджикской литературно-теоретической мысли в X-XI в.в. Автореф. Канд.дисс. Душанбе. 1970.

6. Чалисова Н.Ю. Язик описания поэзии в тараĸтате Шамс-и Кайса Рази "Свод правил персидского стихотворства". –Восток. 1993, № 1. -с. 73-83. Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам (перевод с персидского, исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова) – Москва, 1997. –С.464.

7. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. - М., 1989.

8. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish [Matn] : darslik – T.: "TAMADDUN", 2022. – B. 252.

9. Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам/таҳиягар ва муаллифи луғот ва тавзеҳот У.Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.464.

UO‘K 82

JAHON NASRIDA ODDIY ASKAR QIYOFASI TALQINI

Bozorova Lobar Bazarbayevna,
Guliston davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi
bozorova lobar@gmail.com

Annotatsiya. *Oddiy askar – bu har bir armiyaning asosi, uning eng katta qismi bo‘lib, u ko‘pincha nomi ham bilinmaydigan, ammo tarixni yaratuvchi kuchdir. Adabiyotda bu obraz turli davrlarda va turli madaniyatlarda turlicha talqin qilingan, har bir davr o‘z askarini yaratgan va har bir adib uni o‘ziga xos talqin etgan.Ushbu maqolada oddiy askar obrazi jahon nasrida qay tarzda tasvirlanganligi haqida fikr yuritiladi. Oddiy askar – adabiyot va tarix chorrahasidagi obraz. Bu obraz dunyo adabiyotining eng qadimiy va eng dolzarb obrazlaridan biri hisoblanadi. Obraz orqali nafaqat jang maydonlaridagi qahramonliklar, balki insoniyatning eng qiyin sinovlaridagi ma’naviyati, qahramonligi, zaifliklari va umidlari ifodalanadi.*

Kalit so‘zlar: *Urush, oddiy askar, qiyofa, realistik adabiyot, psixologik talqin, ruhiy kechinma, absurd, antik davr, kontekst, erkinlik va yolg’izlik.*

ОБРАЗ ПРОСТОГО СОЛДАТА И ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИИ В МИРОВОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. *Обычный солдат — это основа любой армии, её самая многочисленная часть, которая часто остаётся безымянной, но является силой, создающей историю. В литературе этот образ по-разному интерпретировался в разные эпохи и в различных культурах: каждая эпоха создавала своего солдата, а каждый писатель трактовал его по-своему. В данной статье рассматривается, каким образом образ обычного солдата изображён в мировой прозе. Обычный солдат – это образ, находящийся на пересечении литературы и истории. Этот образ считается одним из самых древних и в то же время наиболее актуальных в мировой литературе. Через него выражаются не только подвиги на полях сражений, но и духовность человечества, его героизм, слабости и надежды в самые тяжёлые испытания.*

Ключевые слова: *война, обычный солдат, литературный образ, реалистическая литература, психологическая интерпретация, духовный опыт, абсурд, античность, контекст, свобода, одиночество.*

INTERPRETATION OF THE IMAGE OF THE ORDINARY SOLDIER IN WORLD PROSE

Abstract. *The ordinary soldier is the foundation of every army, its largest and most numerous part, which often remains unnamed but represents the force that creates history. In literature, this image has been interpreted in various ways across different historical periods and cultural contexts: each era has created its own soldier, and each writer has given him a unique artistic interpretation. This article examines how the image of the ordinary soldier is depicted in world prose. The ordinary soldier is a figure situated at the intersection of literature and history. It is considered one of the most ancient and, at the same time, most relevant images in world literature. Through this image, not only the heroism shown on the battlefield is revealed, but also the spiritual world of humankind — its courage, weaknesses, and hopes in times of the most difficult trials.*

Keywords: *war, ordinary soldier, figure, realistic literature, psychological interpretation, spiritual experience, absurd, antiquity, context, freedom, loneliness.*

Kirish. XX asr insoniyat tarixida nafaqat taraqqiyot va ilm-fanning ulkan yutuqlari bilan, balki mislsiz fojealar – ikki jahon urushi bilan ham esda qoldi. Bu urushlar nafaqat siyosiy chegaralarni o‘zgartirdi, balki butun dunyo xalqlarining ruhiy hayotiga, ma’naviy qiyofasiga ham beqiyos iz qoldirdi. Jahon urushlari insoniyat tarixida ilgari bunday ko‘rilmagan talafotlarni keltirib chiqardi, millionlab begunoh odamlarning hayoti yarim yo‘lda so‘ndi, shaharlar vayronaga aylandi, madaniy merosning ko‘p qismi yo‘qoldi.

Oddiy askar – adabiyot va tarix chorrahasidagi obraz. Bu obraz dunyo adabiyotining eng qadimiy va eng dolzarb obrazlaridan biri hisoblanadi. Obraz orqali nafaqat jang maydonlaridagi qahramonliklar, balki insoniyatning eng qiyin sinovlaridagi ma’naviyati, qahramonligi, zaifliklari va umidlari ifodalanadi. Oddiy

askar – bu har bir armiyaning asosi, uning eng katta qismi bo‘lib, u ko‘pincha nomi ham bilinmaydigan, ammo tarixni yaratuvchi kuchdir. Adabiyotda bu obraz turli davrlarda va turli madaniyatlarda turlicha talqin qilingan, har bir davr o‘z askarini yaratgan va har bir adib uni o‘ziga xos talqin etgan. Oddiy askar obrazi tarixiy va mafkuraviy kontekstdan ajralmas bo‘lib, u har doim ma’lum bir davrning dunyoqarashi, qadriyatlari va siyosiy ehtiyojlarini aks ettiradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ko‘pincha oddiy askar vatan himoyasi uchun kurashayotgan, fidoyilik ko‘rsatayotgan qahramon sifatida tasvirlanadi. Bu talqinda u vatanparvarlik, mardlik va qurbonlikning timsoliga aylanadi. “Buning yorqin dalili G‘arb adabiyotining ilk namoyandasi sanalmish ulug‘ Homer tomonidan miloddan avvalgi VIII asrda yaratilgan azim obida – “Iliada”dir” [1]. Antik davr adabiyotida askarlar jangovar fazilatlari va qahramonliklari uchun madh etilgan. “Iliada” asarida asosiy e’tibor qahramonlarning jangovar fazilatlari, ularning mardlik va jasoratlari, shuningdek, taqdiri bilan bog‘liq masalalarga qaratilgan [2,456].

Asarda Troya va yunonlar (axeylar) o‘rtasidagi urush tasvirlanar ekan, har bir qahramonning shaxsiy qiyofasi, xarakteri va jangdagi fazilatlari yorqin tasvirlanadi. Masalan, Axilles – yunonlarning eng kuchli jangchisi sifatida ko‘rsatiladi. Uning jasorati va jangovor kuchi tengsiz, lekin u ham insoniy taqdir, dard va g‘azab bilan bog‘langan. Axillesning qahramonligi ko‘proq individual kuch va g‘azab bilan chambarchas. Gektor – Troya qo‘shinining bosh sarkardasi, vatanparvarligi, jangovar mahorati, oilasiga va xalqiga sadoqati bilan ajralib turadi. Uning jasorati shaxsiy manfaatdan ko‘ra xalq taqdiriga bog‘langan [3, 456].

Oddiy askarlar ham shunchaki fon emas, balki jangda ko‘rsatgan sabr-toqati, mardligi bilan tilga olinadi. Har bir jangchi jang maydonida o‘zining taqdiri bilan yuzma-yuz keladi: kimdir qahramonlik bilan o‘ladi, kimdir esa g‘alabaga hissa qo‘shadi.

Gomer asarida jangovar fazilatlar – jasorat, sadoqat, g‘urur, kuch, shon-shuhrat orzusi eng yuksak qadriyatlar sifatida talqin etiladi. Ammo shu bilan birga, taqdir masalasi ham markazda turadi, eng qudratli qahramon ham o‘limdan qochib qutula olmaydi. “Iliada” shu jihatdan qahramonlarning buyukligini ularning bevosita jasoratida emas, balki taqdir oldida qanday turishida ko‘rsatadi. “Homer dahosi qudratining eng yorqin fazilatlaridan biri shuki, u ikki buyuk illat hamda fazilat to‘qnashgan ana shunday dramatik lahzada mana shu sabab orqasida kelib chiqqan oqibat – urush jarayonini asar markaziga olib kirdi. To‘g‘ri, urushning o‘zi o‘n yildan buyon davom etib kelardi-yu, ilionliklar shu paytgacha shahar devorlari ortidan chiqishga botinolmasdi. Faqat Axilles muhorabani tark etgachgina, ular ochiq jangga, dushman bilan yuzma-yuz haqiqiy Urushga, dahshatli Urushga kirdi. Muallif bu ulug‘ muhorabani bor suroni, vahshati bilan realistik bo‘yoqlarda nihoyatda rangin tasvirlaydi:

Ikkala xalq ikki yoqda ko‘rib bo‘lgach jang taraddudin,
Qushlar yanglig‘ uvvos solib gurra qalqdi Troya ahli:
Odatda qish boronidan yo ayozli kuz yomg‘iridan
Qochib, ko‘kka parvoz etgan turnalar shu tarzda qichqirgay”, – deydi Rustam Ibragimov o‘zining “Taqdir oldidagi ojizlik” maqolasida [4].

Xullas, antik davr adabiyotida, xususan “Iliada”da askarlarning jangovar fazilatlari ulug‘lanar ekan, ularning taqdiri, insoniy zaifligi va o‘lim muqarrarligi ham falsafiy chuqurlikda yoritiladi.

XIX asr va XX asr adabiyotida askar obrazi tubdan o‘zgaradi. Urushning dahshatlari qarshisida uning bezorilik holati, individual qayg‘ulari va og‘ir psixologik holatlari aks etadi. Bu yerda askar endi g‘alaba qurollari bilan emas, balki ko‘z yoshlari va qonli jarohatlari bilan tasvirlanadi.

Zamonaviy adabiyotda askar obrazi yanada murakkablashadi. Har bir askarning individual xususiyatlari, shaxsiy kechinmalari, oilaviy muammolari va psixologik holatlari yoritiladi. Askarning shaxsiy dramasi uning jamiyatdagi o‘rni va vazifasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

Realistik adabiyotda oddiy askar obrazi hech qanday illyuziyalar yoki ortiqcha bezaklarsiz, hayotdagi kabi tabiiy holda aks ettiriladi. Ayniqsa, Lev Tolstoyning buyuk asari – “Urush va tinchlik” buni yorqin isbotlab beradi. [5,976]. Tolstoy uchun urushda asl qahramonlik, ko‘p hollarda, balandparvoz shiorlar yoki tarixiy shaxslarning buyruqlarida emas, balki oddiy askarlarning oddiy, ammo matonatli hayotida mujassamdir. Tolstoy oddiy askarlarni urushning haqiqiy tayanchi sifatida ko‘rsatadi. Ularning qahramonligi esa katta nutqlar, balandparvoz madhiyalar bilan emas, balki kundalik jasorat, sadoqat va sabr-toqat orqali ifodalanadi. Masalan, front chizig‘ida askarlarning ko‘pchiligi o‘zini qahramon deb bilmaydi, ular uchun jang qilish – hayotning tabiiy bir qismi, burchning ado etilishidir. Shunday oddiy, lekin qat’iyatli harakatlarning yig‘indisi esa urushning borishini belgilab beradi. Askarlarning xarakterlari ham bir xil emas. Ba’zilar vatan uchun jonini berishga tayyor. Ular vatan tuprog‘ini muqaddas deb biladilar va uning erkinligi uchun kurashni eng oliy burch sifatida qabul qiladilar. Yana kimdir oilasi, ota-onasi yoki farzandlari haqida o‘ylaydi. Uning jangdagi har bir qadami orqasida “yaqinlarim tinch va baxtli yashasin” degan orzu turadi.

Ba’zilar esa boshqalar bilan birga kurashgani, yolg‘iz qolmaslik uchun safdoshlariga ergashadi. Ular qahramonlikni ongli ravishda emas, balki birdamlik hissi orqali ko‘rsatadilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Tolstoy asarlarida oddiy askarlarning turmushi va his-tuyg‘ulari ham aniq ko‘rinadi: ochlik, charchoq, qo‘rquv, lekin shu bilan birga do‘stlik, mehr, bir-birini qo‘llab-quvvatlash ham mavjud. Bu insoniy fazilatlar ularning kuch-qudratini oshiradi. Shunday qilib, urush manzarasida oddiy askarlarning tabiatdagi kabi “odatiy” ko‘ringan ishlari aslida eng ulkan qahramonlikka aylanadi [6,389].

Xulosa qilib aytganda, Tolstoyning “Urush va tinchlik” asaridagi oddiy askar obrazi – urushning real yuzini ko‘rsatuvchi eng ishonchli manzara. Ular tarix sahifalarida nomlari yozilmagan bo‘lsa ham, aynan ularning oddiy jasorati, matonati va burchni ado etishdagi qat’iyati tufayli butun xalqlar taqdiri hal bo‘ladi [7,78].

Psixologik talqin – bu adabiyotshunoslikda yoki umumiy tahlil jarayonida asar qahramonlarining ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini, ong ostidagi qarama-qarshiliklarini hamda insoniy qadriyatlar va hayotiy tajribalar fonida yuzaga keladigan ruhiy iztiroblarni chuqur yoritish usulidir. Bunday talqin, odatda, voqealar rivojidan ko‘ra, qahramonning ichki olamiga, u qanday fikrlashi, nimadan qo‘rqishi, nimalarga intilishi va qanday ruhiy o‘zgarishlarga yuz tutishini tahlil qilishga e’tibor qaratadi. Psixologik talqin orqali o‘quvchi voqealarning tashqi oqimidan tashqari, inson ruhiyatidagi yashirin dramatizmni, ichki kurashni ham his qiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Erix Mariya Remarkning “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q” asarida oddiy askarlarning ruhiyati orqali ochib beriladi [8,238]. Asardagi qahramonlar va uning safdoshlari jismonan omon qolishga urinayotgan bo‘lsalar-da, aslida ular ich-ichidan iztirob chekayotgan, hayotiy ma’nosini yo‘qotayotgan insonlardir. Urush ularni bolalik xotiralaridan, insoniy orzulardan, hatto oddiy mehr-muhabbat hissidan ham uzoqlashtiradi. Qahramonlarning ruhiy kechinmalarida ma’lum bir keskinlik seziladi. Ular o‘zlarini endi na tinch hayotga, na esa to‘liq urush sharoitiga mansub deb bilishadi. Bu o‘rinda psixologik talqin urushning inson qalbini qanday yemirib yuborishini ko‘rsatadi. Asarda askarlarning do‘stlik va birodarlik orqali insoniy qadriyatlarni saqlab qolishga bo‘lgan urinishi ham muhim ruhiy jarayon sifatida yoritilgan. Asarga muallifning o‘zi izoh berar ekan, jumladan quyidagilarni aytadi: “Bu kitob aybnoma ham, afvnoma ham emas. Bu shunchaki urush dastidan juvonmarg bo‘lgan avlod haqidagi, garchi zambarak o‘qida omon qolsa-da, shu urushning qurboniga aylanganlar to‘g‘risidagi ko‘ngil izhoridir” [9,5].

Ernest Heminguey esa urushni nafaqat front ortidagi dahshatlar, balki shaxsiy hayot va muhabbat fonida ko‘rsatadi. Asar qahramoni Frederik Genri bir tomondan urushning beqiyos fojialariga guvoh bo‘lsa, ikkinchi tomondan o‘z muhabbatini himoya qilishga harakat qiladi. Uning ruhiy kechinmalarida ikki yoqlama iztirob mavjud: insoniy muhabbat va umid bilan urushning shafqatsiz haqiqatlari to‘qnash keladi. Psixologik talqinda Frederikka xos bo‘lgan ruhiy qarama-qarshilik – tirik qolish va seviklisini asrash, ammo hayotning o‘z qoidalari bu yo‘ldagi intilishlarni barbod etishi alohida o‘rin tutadi [10, 442].

Ba’zi adabiy asarlarda oddiy askar obrazi orqali urushning absurdligi, harbiy byurokratiyaning aqldan ozdiruvchi tizimi fosh etiladi. Adabiyotda urush mavzusi ko‘pincha qahramonlik va g‘alaba ramzi sifatida tasvirlangan bo‘lsa-da, ko‘plab ijodkorlar bu jarayonning asl mohiyatini oddiy askar obrazi orqali ochib berishga intilganlar. Oddiy askar – bu jang maydonida hayot va o‘lim o‘rtasida qolgan, yuqoridagi generallar va siyosatchilarning qarorlari ortidan taqdirini qurbon qilayotgan insondir. U davlat arboblari emas, balki insoniy taqdirning eng sodda va eng samimiy ifodasi sifatida tasvirlanadi. Aynan shu obraz orqali yozuvchilar urushning absurdligini, maqsadsizligini, inson hayoti uchun olib keladigan talafotlarini ochib ko‘rsatadilar. Oddiy askar o‘z hayoti uchun kurashadi, biroq bu kurash ko‘pincha hech qanday yuksak maqsadga xizmat qilmaydi, natijada uning orzu-umidlari, kelajagi va insoniy qadr-qimmati yo‘qoladi.

Urush absurdligining muhim jihatlaridan biri harbiy byurokratiya tizimida yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu tizimda buyruqlar va farmoyishlar mantiqsiz bo‘lsa-da, so‘zsiz bajarilishi kerak. Askar endi mustaqil fikrlovchi shaxs emas, balki oddiy “raqam”, “hisobotdagi birlik”, “tizimning mayda g‘ildirakchasi” darajasiga tushiriladi. Byurokratiya qog‘ozbozlik, saf tortish, tartib-qoidalar va amaldorlik bilan askarni ruhiy jihatdan ezadi, uni avtomatlashgan mavjudotga aylantiradi. Oddiy askar o‘zining oilasi, hayoti yoki orzulari uchun emas, balki yuqoridagi generallar va siyosiy kuchlar manfaatlari uchun kurashishga majbur bo‘ladi. Bu jarayon esa uni aqlan charchatib, ba’zida aqldan ozdirish darajasiga yetkazadi.

Jahon adabiyotida bu mavzu turli shakllarda yoritilgan. Erix Mariya Remarkning “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q” asarida oddiy askar hayoti orqali urushning befoydaligi va insoniy hayotning arzimas darajada qadrsizlanishi tasvirlanadi. Harbiy byurokratiyaning aqldan ozdiruvchi tabiati o‘tkir satira orqali ochib beriladi: askar urushdan qutulish uchun “aqldan ozgan” deb hisoblanishi kerak, ammo qochishga urinishi uning aqli sog‘lomligidan dalolat beradi. Ernest Hemingueyning “Alvido, qurol” asarida esa urushdan charchagan oddiy askarlarning ruhiy iztiroblari va insoniy qadriyatlarni saqlab qolish kurashi

tasvirlanadi. Urush nafaqat fojia, balki mantiqsiz va kulgili hodisa sifatida ochiladi. Bu asarlarda urushni oddiy askar ko‘zi bilan ko‘rish uni yanada dahshatli va shu bilan birga mutlaqo ma’nosiz jarayon sifatida idrok etishga imkon beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, oddiy askar obrazi orqali urushning absurdligi va harbiy byurokratiyaning aqldan ozdiruvchi mohiyati adabiyotda chuqur ochib berilgan. Yozuvchilar urushni ulug‘lovchi emas, balki fosh qiluvchi yondashuvni tanlab, oddiy inson hayotini markazga qo‘ydilar. Shu tariqa, ular yirik siyosiy manfaatlar soyasida yo‘q bo‘layotgan taqdirlarni, byurokratiya tizimining insonni ezishini va ruhiy sindirishini tasvirladilar. Natijada bu asarlar insoniyatni urushning befoydaligidan ogohlantirish, tinchlik va insonparvarlik g‘oyalarini yoyishda katta ahamiyat kasb etdi. Oddiy askar obrazi esa adabiyotda nafaqat urush voqealarining ishtirokchisi, balki insoniyatning urushga qarshi bo‘lgan umumiy noroziligining ramziga aylandi.

ADABIYOTLAR:

1. https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/homer-iliada-rustam-ibragimov-taqdir-oldidagi-ojizlik
2. Хомер. Илиада. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 456 б.
3. Илиада. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 456 б
4.https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/homer-iliada-rustam-ibragimov-taqdir-oldidagi-ojizlik
5.Уруш ва тинчлик. Лев Толстой. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 976
6. Lev Tolstoy. Urush va tinchlik. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. –B.– 389
7. Lev Tolstoy. Urush va tinchlik. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. –B. 78
8. Erix Mariya Remark. G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 238 b.
9. Erix Mariya Remark. G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 5.
10. Ernest Xeminguey. Chol va dengiz. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B. -442.

UO‘K 82

CHARLZ DIKKENSNING “BUYUK UMIDLAR” ASARIDAGI TA’LIM VA TARBIYA MASALALARI

Sayfilloyeva Aziza Sulaymonovna,
Buxoro davlat universiteti
Xorijiy tillar fakulteti talabasi
azizasayfilloyeva@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Charlz Dikkensning o‘ziga xos adabiy uslubi va tarbiyaviy-ma’rifiy masalalarini chuqur o‘rganish orqali “Buyuk umidlar” romanini ma’naviy-axloqiy me’yorlarning shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan asar ekanligi ta’kidlandi. Roman qahramonlari, timsollari va dialoglari eng muhim elementlarni tashkil etadi, ular orqali Dikkens o'z davri uchun ham, zamonaviy avlodlar uchun ham dolzarb bo'lgan tarbiya va ta'lim ideallarini shakllantiradi va o'quvchiga yetkazadi.*

***Kalit so`zlar:*** *adabiy uslub, ta`lim-tarbiya, dialog, element, axloqiy tarbiya, ijtimoiy tanqid.*

ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В РОМАНЕ ЧАРЛЬЗА ДИККЕНСА “БОЛЬШИЕ НАДЕЖДЫ”

Аннотация. *В данной статье подчёркивается, что роман “Большие надежды” является произведением, оказывающим значительное влияние на формирование духовно-нравственных норм, что достигается через глубокое изучение самобытного литературного стиля и воспитательно-просветительских идей Чарльза Диккенса. Герои, образы и диалоги романа представляют собой важнейшие элементы, посредством которых Диккенс формирует и доносит до читателя идеалы образования и воспитания, актуальные как для его эпохи, так и для современных поколений.*

Ключевые слова: *литературный стиль, образование и воспитание, диалог, элемент, нравственное воспитание, социальная критика.*

THEMES OF EDUCATION AND UPBRINGING IN CHARLES DICKENS'S “GREAT EXPECTATIONS”

Abstract. *This article, through an in-depth study of Charles Dickens's unique literary style and his approach to educational and moral issues, emphasizes that the novel “Great Expectations” is a work that significantly influences the formation of spiritual and moral norms. The characters, symbolism, and dialogues of the novel constitute its most important elements, through which Dickens forms and conveys to the reader educational ideals relevant both to his own time and to modern generations.*

Keywords: *literary style, education and upbringing, dialogue, element, moral education, social criticism.*

Kirish. Viktoriya davri Angliyada sodir bo'layotgan ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan ta'lim va tarbiya masalalariga katta e'tibor bilan tavsiflanadi. Bu davrda kambag'allarning ta'lim olish imkoniyati yo'qligi sababli yuzaga kelgan ijtimoiy tengsizliklar muammolari, shuningdek, sanoat inqilobi sharoitida axloqiy tarbiya masalalari birinchi o'ringa chiqdi. Adabiyot bu jarayonlarning aksi bo‘lib, yozuvchilarga mavjud tuzumni tanqid qilish, muqobil qadriyatlarni taklif qilish imkoniyatini yaratdi.

Charlz Dikkens Viktoriya davrining yetakchi yozuvchilaridan biri sifatida ushbu muammolarni hal qilishda o'z asarlaridan faol foydalangan. Uning romanlari nafaqat murakkab syujetlari bilan kitobxonlarni maftun etdi, balki ijtimoiy tanqidning kuchli quroli bo‘lib ham xizmat qildi. Muallif “Dombey and Son”, “Oliver Twist va Great Expectations” kabi asarlarida tarbiya, ta’lim tizimi, ularning inson taqdiriga ta’siri muammolariga to‘xtalib o‘tadi. Tadqiqotchi Patrisiya Ingramning fikriga ko'ra, *"Viktoriya mualliflari adabiyotni jamiyatga yo'l-yo'riq berish usuli sifatida ko'rishgan, o'rganish va ta'lim inson va butun jamiyat taqdirini o'zgartirishi mumkinligiga ishonishgan"*. [1] Dikkens bu nuqtai nazarni to'liq baham ko'rdi va bu g'oyalarni amalga oshirish uchun badiiy vositalardan foydalangan. Katta umidlar Dikkens ota-onalik va ta'lim masalalarini bosh qahramon Pipning shaxsiyatini rivojlantirish orqali qanday o'rganganiga yorqin misoldir. Uning voyaga yetishi haqidagi hikoya ham o‘quvchi uchun saboq bo‘lib, muhit, shuhratparastlik, axloqiy tamoyillar inson xarakterini qanday shakllantirishini ko‘rsatadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Roman boshidanoq Pip opasining qattiq va ba'zan shafqatsiz tarbiyasiga duch keladi. Qahramon o'z hayotini shunday tasvirlaydi: *" I was brought up by hand. I was always treated as if I had insisted on being born in opposition to the dictates of reason, religion, and morality, and at a great expense to my most excellent sister."* Bu jismoniy zo'ravonlik va hissiy yordamning etishmasligi uning o'zini o'zi qadrlashiga ta'sir qiladigan jarohatlarni qoldirishini ta'kidlaydi.

Joe Gargeri esa mehribonlik va kechirimlilikka asoslangan axloqiy tarbiya timsoliga aylanadi. Uning xatti-harakati va sabr-toqati singlisining qattiqqo'lligiga qarama-qarshi bo'lib xizmat qiladi. Joe Pipga halollik va mehnatsevarlikning ahamiyatini darhol anglamasa ham o'rgatadi:

" If you can't get to be oncommon through going straight, you'll never get to do it through going crooked".

Bu misol shuni koʻrsatadiki, tarbiya nafaqat soʻzga, balki shaxsiy namunaga ham asoslanadi. Romanda ta'lim alohida o'rin tutadi, chunki u Pipning ijtimoiy doirasidan tashqariga chiqishga intilishini aks ettiradi. Biroq, Dikkens Viktoriya davridagi ta'lim har doim ham qulay va sifatli bo'lmaganligini ko'rsatadi. Romanning boshida tilga olingan janob Vopsl maktabi kambag'allar uchun cheklangan ta'lim imkoniyatlarini ifodalaydi. Pipning yaxshiroq ta'lim olish va janob bo'lishga intilishlari uning Londondagi hayoti orqali amalga oshadi. Biroq, bu rasmiy ta'lim uni baxtli yoki axloqli shaxs qilmaydi. Pip faqatgina hayot sinovlari va Magvich bilan muloqot qilish orqali u haqiqiy qadriyatlarni tushunadi:

" It took me a long time to realize how wrong I was in my great expectations."

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotchi Julia Gudson ta'kidlaydi: "Dikkens shuni ko'rsatadiki, haqiqiy ta'lim - bu akademik bilim emas, balki insonga mehr-oqibat, bag'rikenglik va fidoyilik muhimligini tushunish imkonini beradigan hayotiy tajribadir". [2]

Miss Havisham tomonidan tarbiyalangan Estella Pip uchun qarama-qarshi tarbiyaning namunasiga aylanadi. Miss Havisham erkaklar qalbini buzish uchun uni ataylab ko'taradi. Bu Estellaning samimiy his-tuyg'ularni yo'qotishiga olib keladi: *"You have made me what I am—cold, indifferent, and unfeeling."*.Estellaning taqdiri Pip uchun saboq bo'lib, muhabbatdan mahrum bo'lgan tarbiya ichki bo'shliqqa olib kelishini ko'rsatadi.

"Buyuk umidlar" kitobxonlar uchun ham ogohlantirish, ham saboq boʻlib xizmat qiladi. Turli ota-onalar modellarini qarama-qarshi qo'yib, Dikkens mehribonlik, kechirimlilik va mehnatsevarlik kabi axloqiy qadriyatlarning muhimligini ta'kidlaydi. Filipp Kollinz yozganidek, *"Dikkensning romanlari oʻquvchilarda mehr-oqibat va ijtimoiy mas'uliyat tuygʻularini shakllantirishga qaratilgan".[2]*

Temirchi va Pipning katta opasining eri Jo Gargeri "Buyuk umidlar" filmidagi eng ijobiy va axloqiy jihatdan kuchli qahramonlardan biridir. Uning muloyimligi, mehribonligi va samimiy fidoyiligi Jo xonimning shafqatsizligi va talabchan tabiatiga ziddir. Aynan Jo Pipning axloqiy yo'riqchisiga aylanadi, garchi yosh qahramon buni darhol anglamaydi.

Romanning dastlabki sahifalaridanoq Jo o'zini Pipni adolatsizlikdan himoya qilishga intiladigan mehribon va sabrli odam sifatida ko'rsatadi. Eng yorqin epizodlardan biri - Jou, missis Jouning qo'pol muomalasiga qaramay, bolani qo'llab-quvvatlashga harakat qiladigan sahna: *" You and me is always friends, and I'll stand by you, old chap."* Joning bu so'zlari uning sodiqligini va o'zining qiyin vaziyatiga qaramay, Pipga yordam berishga tayyorligini ko'rsatadi. Biroq, Pip janob bo'lishga intilib, qishloq hayotidan uzoqlasha boshlaganida, Joning haqiqiy qadr-qimmati oshkor bo'ladi. Joning Londonga kelishi kamtar temirchidan uyalgan bosh qahramon uchun sinovga aylanadi. Biroq, Jo g'azablanmaydi va Pipga bo'lgan cheksiz sevgisini izhor qiladi: *" Don't be afraid, old chap. Nothing can make me unhappy as long as I know you are happy".* Ushbu epizod Jo ramzi bo'lgan qabul qilish va fidokorona sevgining muhimligini ta'kidlaydi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqotchi Jeyms Murning ta'kidlashicha, *"Jo Gargeri ko'rsatmalarga emas, balki namunaga asoslangan axloqiy tarbiya idealini o'zida mujassam etgan. Uning soddaligi va halolligi Pip duch keladigan xudbinlik va ambitsiyalarga qarama-qarshi bo'lib xizmat qiladi.".[4]*

Jou, shuningdek, mehnatsevarlik va kamtarlik namunasi. Uning temirchi sifatidagi hunari, Pip dastlab "janoblik" illyuziyasi uchun tark etmoqchi bo'lgan haqiqiy ish bilan bog'liqlikni anglatadi. Biroq, roman oxirida Pip Joning oldiga qaytadi va uni hayotiy qadriyatlari haqiqiy va abadiy bo'lib chiqqan shaxs sifatida tan oladi. Miss Havisham romandagi eng noodatiy va sirli figuralardan biridir. Uning tasviri va Pipga ta'siri travma va achchiqlanish boshqalarga qanday yuqishi, ularning hayotini buzishi bilan bog'liq.

Miss Havisham o'z kelini tomonidan tashlab ketilganidan keyin o'tmishda qolib ketgan ayol sifatida taqdim etiladi. Uning abadiy zulmatga botgan uyi turg'unlik va halokat ramziga aylanadi. Aynan shu erda Pip birinchi marta Estella bilan uchrashadi, u o'zining halokatli sevgilisiga aylanadi. Miss Havisham Pipni erkaklardan qasos olish vositasi sifatida ko'radi va bu tuyg'u javobsiz qolishini bilib, uning Estellaga bo'lgan

sevgisini ataylab rag'batlantiradi: *" You love her, don't you? Love her! [4]* Uning manipulyatsiyalari Pipga baxt boylik va maqomda degan noto'g'ri fikrni beradi. Uyning hashamati va Estellaning sovuq go'zalligidan hayratga tushib, u o'zining oddiy hayotidan nafratlana boshlaydi. Muhim sahnalardan birida Pip shunday deb tan oladi: *" I had never felt so miserable as when I saw how insignificant I was in her eyes"*. [5] Biroq, vaqt o'tishi bilan Pip miss Havisham uning baxtiga ahamiyat bermasligini tushunadi. Uning o'z hikoyasi alam va mukkasidan ketish insonni qanday yo'q qilishi haqida saboq bo'lib xizmat qiladi. Miss Havishamning tavba qilish lahzasi, u Pipdan qilmishlari uchun kechirim so'rashi uning rivojlanishidagi muhim bosqichga aylanadi: *"I never meant to cause you such pain. I beg your forgiveness! "*.

Tadqiqotchi Elizabet Xoup ta'kidlaganidek, *"Xavisham xonim xudbinlik va qasosga asoslangan noto'g'ri tarbiya insonda soxta ideallarni shakllantirishi va nafaqat uning atrofidagilar, balki pedagogning o'ziga ham azob-uqubat keltirishiga misoldir"*. [6]

Miss Havisham tomonidan tarbiyalangan Estella taqdiri ham Pip uchun muhim saboq bo'ladi. Samimiy his-tuyg'ularni his qilish qobiliyatidan mahrum bo'lgan Estella: *" I have been brought up not to love and not to be loved."*, deb tan oladi. Bu iqror bolalik va muhit insonni, uning dunyoqarashini qanday shakllantirganini ko'rsatadi. Miss Havishamning Pipga ta'sirini tabiiy insoniy his-tuyg'ular bostirilgan va o'rniga mag'rurlik va takabburlik paydo bo'ladigan ta'limga qarshi namuna sifatida ko'rish mumkin. Yozuvchi o'z obrazi orqali shaxsiy ambitsiya va noroziliklarni insoniy qadriyatlardan ustun qo'ygan jamiyatni tanqid qiladi.

Jo Gargeri va Miss Havisham tomonidan taqdim etilgan ota-onalik yondashuvlari Charlz Dikkensning "Buyuk umidlari" ning markazidir. Bu ikki qahramon qahramon Pipning shaxsiyatini shakllantirishda diametral qarama-qarshi ta'sir ko'rsatadi. Jo Gargeri haqiqiy sevgi, g'amxo'rlik va ma'naviy yordamni o'zida mujassam etgan. Uning tarbiyalash usullari sabr-toqat, mehribonlik va shaxsiy namunaga asoslangan. Xotini qo'lidagi jismoniy zo'ravonlik va shafqatsizlikka qaramay, Jo boshqalarni hurmat qiladi va Pip uchun axloqiy yo'l-yo'riq manbai bo'lib qoladi. U bolani halollik va mehnatsevarlikka o'rgatadi, lekin buni beparvo qiladi va unga tanlash erkinligini beradi. Jo Pipni boshqarish yoki o'zgartirish niyatida emas, aksincha, u oddiy qishloq hayotini rad etganda ham uni qo'llab-quvvatlaydi: *I want you to be happy, old man. If that means leaving me, I will accept it.*''[7] Jodan farqli o'laroq, Miss Havisham o'zining jarohatlari va qasos olish istagi tufayli manipulyatsiya orqali harakat qiladi. U Pipni o'z rejalarini amalga oshirish uchun vosita sifatida ko'radi, uning his-tuyg'ulari javobsiz qolishini bilib, Estelani sevib qolishga imkon beradi. Uning ta'siri Pipda ijtimoiy mavqe va jismoniy jozibadorlik kabi noto'g'ri qadriyatlarni rivojlantirishga asoslangan. Miss Xavisham o'z fojiasini boshdan kechirar ekan, uning xatti-harakati nafaqat Pipga, balki Estelaning o'ziga ham qanday zarar etkazishini va uni hissiy jihatdan sovuq odamga aylantirganini tushunmaydi. Bu ikki yondashuv haqiqiy va yolg'on qadriyatlar o'rtasidagi kurashni anglatadi. Jo Pipga soddalik, mehribonlik va mehnatsevarlikning qadr-qimmatini o'rgatadi, Miss Xavisham esa unga shuhratparastlik va uning ildizlariga nisbatan nafratni singdiradi. Ularning orasidagi qarama-qarshilik, ayniqsa, Pip o'zining "buyuk umidlari" unga baxt keltirmaganini tushuna boshlagan sahnalarda sezilarli bo'ladi.

Muhokama. Pipning ulg'ayish jarayonini uchta asosiy bosqichga bo'lish mumkin: qishloqdagi bolalik, Londondagi kattalik va haqiqiy qadriyatlarga qaytish. Romanning boshida Pip uning asosiy yordami Jo bo'lgan og'ir bolalikni tasvirlaydi. Pipning birinchi saboqlaridan biri bu halollik va kechirimlilikning ahamiyatini tushunishdir. Pip qochib ketgan mahkum uchun ovqat o'g'irlagan sahnada Jo tushunadi va haqiqat oshkor bo'lganda ham bolani hukm qilmaydi. Ushbu epizod Pipda aybdorlik tuyg'usini keltirib chiqaradi, lekin samimiylik va mehribonlik har qanday vaziyatni yumshata olishini ko'rsatadi: *" Whatever I did, I knew Joe would never be hard upon me."[8]*Pip Londonda yashash imkoniyatiga ega bo'lgach, Miss Havisham tomonidan qo'yilgan g'oyalar unga ta'sir qiladi. Uning janob bo'lish istagi, agar u yuqori ijtimoiy mavqega erishsa, Estella uni yaxshi ko'radi degan xayoldan kelib chiqadi. Biroq, bu yo'l Pipni Jo va uning ildizlaridan begonalashishiga olib keladi.

Bu voqea, shuningdek, qishloqqa qaytish, Pip Jou unga o'rgatgan sevgi, halollik va kamtarlikning asl ma'nosini anglaganini ko'rsatadi. Qahramonning evolyutsiyasi kitobxonlar uchun muhim saboq bo'lib, haqiqiy qadriyatlar boylik yoki ijtimoiy mavqeda emas, soddalik va samimiylikda topilishini ta'kidlaydi.

Xulosa qilsak, Charlz Dikkens ingliz adabiyotining eng nufuzli namoyandalaridan biri bo'lib, uning asarlari adabiy an'analar va madaniy me'yorlar rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Adibning o'ziga xos uslubi realizm, satira, komediya va tragediya unsurlarini o'zida mujassamlashtirgani muhim ijtimoiy-axloqiy masalalarni hal etishda, ijodini bugungi kunga moslashtirishda kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Dikkens uslubi haqidagi birinchi bobda biz uning adabiy xususiyatlarini va personajlarni rivojlantirish va chuqur mavzularni ochish usullarini o'rganamiz. Dikkens uslubining o'ziga xosligi uning o'zida mufassal ta'riflarni uyg'unlashtira olishida, hazil-mutoyiba suhbatida va inson psixologiyasini chuqur anglashdadir. U

personajlarning yorqin tavsifidan foydalanadi, ular orqali u ijtimoiy tanqid va ichki ziddiyatlarni etkazadi. "Buyuk umidlar" bu uslubni boy tasvirlar, ramziylik va o'quvchiga qahramonlarning fikrlari va his-tuyg'ularini tushunishga yordam beradigan puxta o'ylangan dialog orqali namoyish etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ingram, Patricia. Victorian Literature and Social Change. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

2. Dickens, Charles. Great Expectations. Public Domain Edition, 1861.

3. Hudson, Julia. Moral Education in the Works of Charles Dickens. Oxford: Oxford University Press, 1992.

4. Dickens, Charles. Great Expectations. Public Domain Edition, 1861.

5. The importance of education in the adventures of tom sawyer. (2024). Web of Agriculture: Journal of Agriculture and Biological Sciences, 2(1), 27 31. https://webofjournals.com/index.php/8/article/view/761.

6. Khayatovna, Niyazova Mokhichekhra, and Akramova Maftuna. "Socioeconomic barriers in education in the literature of Montgomery." International Conference on Adaptive Learning Technologies. Vol. 14. 2025.

7. Niyazova, Mokhichehra Xayatovna. "The Impact of School and Social Environment on the Characters in the Novel "Great Expectations" by Charles Dickens." // American Journal of Education and Evaluation Studies 1.9 (2024): 34-36.

8. Collins, Philip. Dickens and Education. London: Routledge, 1971.

9. Dickens, Charles. Great Expectations. Public Domain Edition, 1861

10. Dickens, Charles. Great Expectations. Public Domain Edition, 1861

11. Moore, James. Dickens and the Moral Compass: Analyzing Joe Gargery. New York: Academic Press, 1985.

12. Dickens, Charles. Great Expectations. Public Domain Edition, 1861.

Navoiy gulshani

NUBUVVAT XAYLI UZUGINING KO‘ZIGA OSHIQLIK TALQINI

Eshonqulov Husniddin Pirimovich,
Buxoro davlat universiteti O‘zbek tili
va adabiyoti kafedrasi professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)
husniddin72eshonqulov@gmail.com, h.p.eshonqulov@buxdu.uz

Alisher Navoiy g‘azaliyotida na’t g‘azallarning ham muhim o‘rni bor. Na’t mazmunidagi g‘azallarda Payg‘ambar (s.a.v.)ning nomlari tilga olinmasa-da, ularda ma’no rishtalarining Muhammad (s.a.v.)ga shoirona mahorat bilan bog‘lanishi bunday mazmundagi g‘azallarning muhim o‘ziga xos belgisi sanaladi. Zero, *“sifatlash”, “maqtov”, “madh”* ma’nolarini anglatuvchi *“na’t”* so‘zi Payg‘ambar (s.a.v.) nisbatan qo‘llanilib, shu ulug‘ zotga yo‘naltirilgan madhni anglatadi. Shu bois bunday g‘azallarning matla’ yoki maqta’ baytlarida *“na’t”* so‘zining uchrashi ayni mavzuda yozilgan g‘azallarning o‘ziga xos spetsifik xususiyati sifatida namoyon bo‘ladi. Na’t g‘azallarga xos yana bir muhim belgi ularning matlasida Muhammad (s.a.v.)ga qilinadigan murojaatning shu ulug‘ zotning shoirona badiiy ifodalangan tasviriy ifodalari shaklida namayon bo‘lishida kuzatiladi. *“Ey, nubuvvat xaylig‘a xotam bani Odam aro*”satri bilan boshlanuvchi na’t g‘azal (Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. G‘aroyib us-sig‘ar. XX tomlik, 3-tom, -Toshkent: “Fan”, 1987) ayni belgini o‘zida namoyon qilgani bilan ham ahamiyatli sanaladi:

Ey, nubuvvat xaylig‘a xotam bani Odam aro,
Gar alar xotam, sen ul otkim, bo‘lur xotam aro.
Yuz eshiging tufrog‘ig‘a surta olg‘aymenmu deb
Charx qasridin quyosh har kun tushar olam aro.
Anjum ichra orazing me’roj shomi uylakim,
Tushsa durri shabcharog‘i har taraf shabnam aro.
Ne uchun kiymish qaro har yon solib jaybig‘a chok,
Furqatingdin Ka’ba gar qolmaydurur motam aro?
Sof ko‘nglida yuzung mehrini go‘yo asramish,
Tush chog‘i har kun quyosh aksi emas Zamzam aro.
Mash’ale bo‘lmish malak ilgida ravzang boshig‘a
Oy charog‘i har kecha bu nilgun toram aro.
Qum emas Bathodakim, mehri jamoling hajridin
Zarra-zarra jismi bir-birdin to‘kuldi g‘am aro.
Yo‘l emas, Yasribda yirtibtur yuzin tirnog‘ ila
Maqdaming to yetmadi ul vodiyi xurram aro.
Itlaring maxsus-u, mahzundur Navoiy, koshki,
Kirsa bu mahrum ham ul zumrayi mahram aro [3. 29].

Vazni: ramali musammani mafzuf (foilotun foilotun foilotun foilun (– v – –/– v – –/ – v – –/ – v –)

To‘qqiz baytdan tarkib topgan ushbu na’t g‘azalning matla’ va maqtasida ham, boshqa baytlarida ham, uning muhim spetsifik belgisini ko‘rsatuvchi *“na’t”* so‘zi uchramaydi. Shunday bo‘lsa-da, g‘azalning matlasida qo‘llangan tasviriy ifodaning istioraviy ma’nosidan unda Muhammad (s.a.v.) nazarda tutilganliklarini aniqlash ortiqcha qiyinchilik tug‘dirmaydi. Matlada *“xotam”* so‘zi uch o‘rinda qo‘llangan bo‘lib, dastlabki misrada u *“xotima”, “oqibat”, “poyon”, “so‘ng”* ma’nolarini ifodalashiga ko‘ra keyingi misrada qo‘llangan *“xotam”*larga nisbatan omonimlikni hosil qilgan. Dastlab *“nubuvvat xayli”*ga nisbatan qo‘llangan *“xotam”* ushbu birikmada *“payg‘ambarlik jamoasining xotimasi, so‘ngisi”* ma’nosini ifodalashga xizmat qilgan. *“Bani Odam”* – Odam (a.s.) avlodi ma’nosini anglatadi. Odam avlodidagi payg‘ambarlik jamoasining so‘ngisi esa Muhammad (s.a.v.) ekanliklarini barcha musulmonlar bilishadi. *“Nubuvvat xaylining xotami”* tasviriy ifodasidan ushbu g‘azalning na’t mazmunida bitilganini aniqlash mumkin. Keyingi misradagi *“xotam”* so‘zlari *“uzuk”* ma’nosini o‘zida mujassamlashtirgan bo‘lib, *“sen ul*

otkim, bo‘lur xotam aro” deyilgan ushbu jumlada senga ot xotam – uzuk aro bo‘ladiganidir, mazmuni ifodalangan. Xotam orasida esa uzukning ko‘zi o‘rin oladi. Ulug‘ shoir nubuvvat ahlini uzukka o‘xshatib, uning ko‘zini Muhammad (s.a.v.) ga nisbat berish bilan payg‘ambarlik bobida bu zotning maqomi ayricha ekanligiga diqqatni qaratadi. Keyingi yetti baytda turli badiiy timsollar vositasida Payg‘ambar (s.a.v.)ga oshiqlik bilan bog‘liq sakkiz adabiy manzara mahorat bilan ijod etilgan bo‘lib, ular badiiy fikr rishtalarini ijodkorning maqtada obrazli tasvirlangan, ushalmagan orzusi – saodat asrida Muhammad (s.a.v.) bilan hamdam bo‘lib yashash istagida bo‘lganini ta’sirchan ifodalashga xizmat qilgan adabiy manzaraga shoirona bog‘lagan.

Dastlabki adabiy manzara quyosh timsoli vositasida ijod etiladi. Quyoshning botishi shoirga ilhom bag‘ishlaydi. U ayni manzarani Muhammad (s.a.v.) bilan bog‘lashga harakat qilib, husni ta’lil badiiy san’ati vositasida fikrini chiroyli dalillashga erishadi. Shoir nazdida quyosh osmon qasridan har kun olam aro tusharkan, Payg‘ambar (s.a.v.) eshiklarining tuprog‘iga yuzimni surta olarkanmanmi, deya doimo shom kirish arafasida shu ishida bardavom bo‘ladi *(2-bayt)*. Ayni manzara bilan nubuvvat uzugining ko‘ziga quyoshning oshiqligi o‘ziga xos tarzda badiiy ifodalanadi. Fikr rishtalari yer va osmon bilan bog‘lanarkan, ulug‘ shoir Me’roj tunidagi Payg‘ambar (s.a.v.) nurli yuzlarining badiiy talqiniga e’tiborni qaratadi. Rasuli akramning yulduzlar ichra turgan yuzlari har tarafda shabnam ichra tunni yorutuvchi durlarning tushganiga o‘xshaydi (3-bayt). Bunda tonggi shabnam Muhammad (s.a.v.) siymolarining yer ko‘zgusida akslangan jilolarini, uning atrofidagi durlar esa o‘sha ko‘zguda jilvalangan yulduzlarni eslatadi. Bu bilan ulug‘ shoir Me’rojga ko‘tarilgan Payg‘ambar (s.a.v.)ga zaminning oshiqligini badiiy ifodalaydi. Shu tarzda yer-u osmon oshiqligi badiiy talqin etilib, tafakkur rishtalari Makkayi mukarramadagi Ka’batulloh va Zamzam bulog‘iga bog‘lanadi. Ulug‘ shoir agar Ka’batulloh sening hijroningdan motam ichra qolmaganida, ya’ni motam tutmaganida nega qora libos kiyib, yoqasini yirtdi, tarzida ritorik so‘roqni hosil qiladi *(4-bayt)*. Bu badiiy manzara ka’bapo‘shning qora matodan tayyorlangani-yu, uning chok o‘rnini xotirga keltiradi. Shoir Ka’ba libosi rangining Payg‘ambar (s.a.v.)dan ayri tushgani bois tanlanganini chiroyli dalillab, Ka’bani ham oshiq qiyofasida gavdalantiridi. Navbat Zamzam bulog‘iga yetadi. Shoir har kun tush chog‘ida Zamzam ichra quyosh akslanayotgani yo‘q, go‘yo u sof ko‘nglida mehring – quyoshing yuzini asragani uchun buloq suvida qiyofang jilolanyapti *(5-bayt)*, tarzidagi ifoda bilan mulohazasini chiroyli dalillaydi. Bu adabiy manzara nafsini o‘ziga bo‘ysundurub, yomon illatlardan tamoman qutulgan sof ko‘ngilda ma’shuqa jololanadi, degan tasavvufona qarashni xotirga keltiradi. Ulug‘ shoirga Zamzamdagi zilollik badiiy kashfiyot qilish imkoniyatini yaratadi. Ka’batulloh va Zamzam bulog‘ining hijronda o‘rtanishidan she’rxonda Muhammad (s.a.v.)ning Me’rojga ko‘tarilishlari bilan orada ayriliq sodir bo‘lgan, degan taassurot uyg‘onadi. Oltinchi baytda Madinayi munavvara tasvir obyekti aylangani, unda Payg‘ambar (s.a.v.)ning ravzayi mukarramalari haqida so‘z yuritilgani esa bu ayriliq dastlab hijrat bilan, keyinchalik esa u zotning foniy dunyoni tark etganlari bilan voqeylanganini xotirga keltiradi.

Ulug‘shoir Muhammad (s.a.v.)ning ravza – qabrlarini badiiy tasvir markaziga olarkan, tungi manzaraga she’rxon e’tiborini tortadi. G‘azalning ikkinchi baytida quyosh oshiqligi badiiy talqin etilgani bois endi oy timsoli oshiq qiyofasida namoyon bo‘ladi. Buning uchun oyning tun bag‘rini yoritib turgani shoirni ilhomlantiradi. Go‘yo oy tunda bir farishtaning qo‘lidagi chirog‘ yanglig‘ namoyon bo‘ladi. Farishta har kecha bu ko‘k gumbazli osmonda oy chirog‘ini ravzayi mukarrama boshida qo‘lida bir masha’al singari tutib turadi *(7-bayt)*. Ko‘rinadiki, oshiqlik oy timsoli vositasida farishtaga ham bog‘lanadi. O‘rni bilan Makkayi mukarrama yaqinidagi Batho darasi tasvir markaziga olinadi. Undagi qumlar Payg‘ambar (s.a.v.)ning nurli jamollarini ko‘rishdan mahrum bo‘lgani uchun ular hijrondan g‘amga tushib jismi zarra-zarra bo‘lgan insonlar eslatadi. Hijratdan so‘ng Madinayi munavvara Muhammad (s.a.v.)ni o‘z bag‘rida saqlagani bois bu shahar ayriliq azobida o‘rtanayotgan holda namoyon bo‘lmaydi. Badiiy tafakkur rishtalarining Batho bilan bog‘lanishi ulug‘ shoirga avvallari Yasrib deb atalgan Madinayi munavvaraning hijratdan oldingi qiyofasini tasvirlash imkonini hosil qiladi. Shoir nazdida Payg‘ambar (s.a.v.)ning qadamlari bu xurram vodiyga yetguniga qadar Yasribdagi yo‘l yo‘l emas edi, ular Yasribning tirnog‘i bilan yuzini yulganidan qolgan izlar edi (8-bayt). Ko‘rinadiki, bu shahar hijron azobida hijratga qadar o‘rtangan, keyinchalik u seviklisining qadami yetishi bilan xurram bir vodiyga aylangan. Muhojirlar qatorida madinalik ansorlar ham sahobalik maqomiga erishib, Payg‘ambar (s.a.v.)ga hamdam bo‘lib, u zotning makorim ul-axloq – go‘zal xulqlaridan bahra olganlar. Bu – bir oliy ne’mat, ulkan saodat. Alisher Navoiy ham saodat asrida yashab, shunday baxtdan benasib bo‘lmaslikni istardi. Shoirning bu tilaklari g‘azal maqtasida it timsoli vositasida o‘z ifodasini topgan. Unda itlar Payg‘ambar (s.a.v.)ni qo‘riqlash uchun maxsus tayinlanganidan shoir o‘zining g‘amginligini badiiy ifodalaydi. Bu mahzunlikni yo‘qotish uchun koshki bu benasib-u bebahra ham zumrayi mahram – hamdamlaring guruhiga qo‘shilsa edi, deya ko‘nglida armon bo‘lgan orzusiga badiiy zeb beradi *(9-bayt)*. Bu bilan shoir ham Muhammad (s.a.v.)ga bo‘lgan oshiqligini badiiylashtiradi. Ko‘rinadiki, nubuvvat xaylining ko‘zisiga oshiqlik u zotning ma’naviy hayotidan bahra

olishga intilishni anglatadi. Shoir nazdida Payg‘ambar (s.a.v.)dagi makorim ul-axloq u zotga nafaqat insonlarni, balki yer-u osmonni, u kishining muborak qadamlari yetgan barcha shahar, qishloq, vodiy-u daralarni, hatto Ka’batulloh-u Zamzam bulog‘ini ham chinakam oshiqqa aylantirgan. Bunday haroratli baytlar va ularda badiiy ifodasini topgan shoirona kashfiyotlar she’rxonga estetik zavq bag‘ishlash bilan bir qatorda uni ham nubuvvat xaylinining ko‘zgusiga nisbatan muhabbatini oshirishga xizmat qiladi.

EY NAVOIY, O‘ZNI MAQBUL ISTASANG, TUFROQ BO‘L

Amonova Zilola Qodirovna,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori, f.f.d.

Ulug’ shoir Alisher Navoiy ijodida turli mavzular qatori, kamtarlik, xoksorlik masalasi alohida o’rin tutadi. Kamtarlik insonning eng go’zal fazilatlaridan sanaladi. Bu borada xalqimiz orasida “Kamtarga kamol” iborasini eslash joiz. Ya’ni xalq ham kamtar kishi kamolga yetishishiga e’tibor qaratgan. Zero, tasavvuf ta’limotida ham kamtarlik ulug’ saodat sanalgan va tariqat shayxlari ham bu masalaga ko’p diqqat etganlar. Mazkur mavzu tasavvufdagi faqrlik bilan chambarchas bog’liq bo’lib, biri ikkinchisini taqozo etadi. Shuningdek, kamtarlik va xoksorlik ifodasi uchun tasavvuf adabiyotida maxsus obraz ham tanlangani, ayni masalaning muhimligidan dalolat beradi, deyish mumkin. Bu tuproq obrazi bo’lib, turkiy tasavvuf adabiyotida so’fiy shoir Ahmad Yassaviy nomi bilan bog’liq. Ushbu obraz Yassaviy ijodida yuksak bosqichga ko’tarildi. Shoirning ko’plab hikmatlarida tuproq bilan bog’liq badiiy mulohazalarni ko’rish mumkin. Ulug’ shoir hikmatlarida tuproq obrazi ikki jihatdan badiiy gavdalantirilgan:

1) Insonning asli, ya’ni tuproqdan yaratilganligi;
2) Tuproqdek kamtar bo’lishga da’vat

Ahmad Yassaviyning hikmatlari va ularda zikr etilgan har bir masala o’z davri va undan keyingi shoirlar uchun ilhom manbayi bo’lib xizmat qilgan. Shu jumladan, buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiyni ham Yassaviy g’oyalari befarq qoldirmagan. Navoiy ijodida naqshbandiylikning ta’siri kuchli bo’lsa-da, Ahmad Yassaviyning tariqat shayxi va turkiy tasavvuf she’riyatidagi maqomi shoirga ta’sir o’tkazgan. Masalan, “Nasoyimul-muhabbat” asarida: “Turkiston mulkining shayx ul-mashoyixidur. Maqomoti oliy va mashhur, karomoti mutavoli va nomahsur ermish. Muridu ashobi g‘oyatsiz va shohu gadoning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish” [1, 413], deya ta’rif bergan. Qolaversa, nazmda ham Yassaviy g’oyasiga mos she’rlar yozgan.

Hazrat Navoiy Ahmad Yassaviyning kamtarlik, xoksorlik g’oyalari ifodasi uchun xizmat qilgan “tuproq” obrazi bilan bog’liq, ayni mavzuda g’azallar ham yaratgan. Fikrimiz isboti sifatida “Navodir un nihoya” devonidagi quyidagi g’azalni tahlilga tortamiz:

Kimki olam bog‘ida bir sarvigulruxsori bor,
Bog‘ sayridin farog‘i, sarvu guldin ori bor.
Gul bila mayni netar devonayekim, ko‘nglida
Bir parivash la’lidin may, husnidin gulzori bor.
Gul nasimu atridin mumkin emas topmoq iloj,
Kimki bir gulchehra xori hajridin ozori bor.
Jon yetib og‘zima o‘lgum, bir nafas tangri uchun,
Ey Masihim, kel beri, ey muddai, sen nori bor.
Ko‘zlariga xori mehnatdur gul ulkim, gul chog‘i
Guljabinlar ko‘zlari yanglig‘ iki bemori bor.
Dema bulbul zulmig‘a gul bog‘lamish bel, go‘yiyo
Charx zulmidin aning ham bog‘lagan zunnori bor.
Qoldi xurramliq falakdin tashqari, ko‘r, ey ko‘ngul,
Kim qazo naqqoshining ne gardishi pargori bor.
Faqr yo‘linda og‘irroq yuk erur vobastaliq,
Ey ko‘ngul, tarki taalluq aylabon ul sori bor.
Ey Navoiy, o‘zni maqbul istasang, tufroq bo‘l
Kim, erur mardud ulkim boshida pindori bor.

Mazkur g’azal ulug’ shoirning ikkinchi rasmiy devoni – “Navodir un nihoya” devonining 190-g’azali bo’lib, “Xazoyinul maoniy” devonining “Badoyi ul vasat” tarkibida 145-g’azali sifatida kiritilgan. Shoir g’azalning matla’sida borliq, olamni bir bog’ sifatida ta’rif etib, kimning ana shu bog’da “sarvigulruxsori” bo’lsa, bog’ sayrida sarvu guldan ori (rost, shunhasiz, to’g’ri) “farog’” (xotirjamlik, rohat) i bor, deya e’tirof etadi. Darhaqiqat, olam misli bog’, unda jami yaratiliqlar Haqning istagi bilan go’zallik libosiga burkangan. Ya’ni Alloh taollo olamni go’zal yaratgan ekan, undagi eng sharif xilqat insonni ham “sarvigulruxsor” tarzida yaratdi:

Kimki olam bog‘ida bir sarvigulruxsori bor,
Bog‘ sayridin farog‘i, sarvu guldin ori bor.

G’azalda oshiqona va orifona ruh bir-birini to’ldirib kelgan, deyish mumkin:

Gul bila mayni netar devonayekim, ko‘nglida
Bir parivash la’lidin may, husnidin gulzori bor.

Mumtoz adabiyotda husn va ishq ko’p hollarda yonma-yon kelib, lirik qahramon ruhiy holatining ifodasi uchun xizmat qiladi. Ishq oshiq ko’nglini “zabt” etib, uni “devona” ga aylantirgan. Ya’ni bir “parivash la’lidan may”, husnidan esa gulzori bor. La’l istiorasi lab ma’nosini ifodalaydi. Lab tasavvufda Allohning lutfi, pirning muridlarga aytgan purma’no so‘zlari, yoki so‘fiy uchun ilohiy ishqqa erishish vositasiga ishora hisoblanadi. Shu jihatdan shoir “la’l” va “may”, ya’ni ilohiy ishq va unga erishish vositasi mavjud bo’lgan oshiqqa “husn gulzori” (husni mutlaqqa erishish umidi) ning bo’lishiga urg’u beradi. Muallif bunday oshiqlarni “devona”, ishqdan sarmast sifatida e’tirof etadi. Tasdir (may) orqali ilohiy ishq ta’kidiga erishadi. Ishtiqoq (gul, gulzor) esa shoir muddaosi Husni mutlaq jamoli ekanligiga oydinlik kiritishga xizmat qilgan. Navoiy g’azal baytlariaro fikr ta’sirchanligini oshirib borgan. Jumladan, ushbu baytda “parivash la’li” haqida badiiy mushohada yuritgan bo’lsa, navbatdagi baytda “gulchehra hajri” diqqat markazga olib chiqilgan:

Gul nasimu atridin mumkin emas topmoq iloj,
Kimki bir gulchehra xori hajridin ozori bor.

Shoir gulchehra hajridan ozor chekkan oshiq “gul nasimi atridin” iloj topolmaydi, deya oshiqlik holati tasvirini keltiradi. Ya’ni oshiq ma’shuqa hajridan ozor chekar ekan, unga ma’shuqaga tegishli har bir narsadan iloj topa olmaydi, chunki har bir narsa (jumladan, gul atri) unga ma’shuqa yodini eslatadi. Shoir mahoratiga e’tibor qaratsak, baytlararo ishtiqoqni saqlab, o’z badiiy mulohazalarini quyuqlashtirganligiga guvoh bo’lamiz. Mazkur baytda ham gul, gulchehra ishtiqoqi ma’shuqaning go’zal jamoli ifodasiga xizmat qilgan. Oshiq bir tomondan ma’shuqa xoru hajridan o’rtanib azoblansa, ikkinchi tomondan, oshiqlikni da’vo qiluvchi raqibdan ozor chekadi. Bu ikki qiynoq “oshiq jonini og’ziga” keltiradi:

Jon yetib og‘zima o‘lgum, bir nafas tangri uchun,
Ey Masihim, kel beri, ey muddai, sen nori bor.

Ishq, hijron va ayriliq hajri oshiq jonini og’ziga keltirib, o’limi yuzaga kelishiga bir nafas (so’ngi nafas) qoladi. Bu o’rinda muddai (oshiqlikni da’vo qiluvchi raqib) ning mavjudligi oshiq o’limini yanada tezlashtiradi. Shunday so’ngi nafasi qolgan oshiqqa jon bag’ishlash, uning hayot bo’lishi ta’minlash uchun Masih (jon bag’ishlovchi) ga ehtiyoj lozim. Masih Iso payg’ambarga berilgan nom bo’lib, u o’z nafasi bilan o’liklarni tiriltirish, ularga jon bag’ishlash qudratiga ega bo’lgan. Mumtoz adabiyotimizda ma’shuqa oshiq uchun Masih- jon bag’ishlovchidir. Shuning uchun Navoiy nido vositasida ma’shuqaga to’g’ridan-to’g’ri “Masihim”, deya murojaat qilib, fikr ta’sirchanligini oshirishga erishgan va kitobxon diqqatini ayni jihatga, ya’ni ma’shuqaning jon bag’ishlovchi sifatiga qaratgan.

Ma’lumki, so’ngi nafasi qolgan oshiqqa jon bag’ishlashga ma’shuqa shunchaki kelmaydi, shuning uchun shoir yana bir jihatni alohida ta’kidlaydi, ya’ni “tangri uchun” kelib, ham muddaining “nori” (o’t, olov, do’zax) dan, ham xoru hajrdan o’lim topayotgan oshiqqa hayot bag’ishlashini o’tinib so’raydi. Alisher Navoiy har bir baytda ma’shuqa ta’rifi uchun gul bilan bog’liq qator kalimalarni keltiradi:

Ko‘zlariga xori mehnatdur gul ulkim, gul chog‘i
Guljabinlar ko‘zlari yanglig‘ iki bemori bor.

Oldingi baytlarda sarvigulruxsori, gulchehra kabi ishtiqoq asosidagi ta’riflarni keltirsa, ushbu baytda esa “guljabin” – gulday so’lim, husndor sifatida e’tirof etadi. Oshiq ishq dardiga mubtalo bo’lgan bemor, muallif oshiqning ko’zlariga gul tufayli xori mehnatdan dardmandlik yuzaga kelganligini chiroyli dalilaydi. Navbatdagi baytda ijodkor gulning ma’nodoshi bo’lgan hamda keng qo’llaniladigan bulbul timsolini zikr etadi:

Dema bulbul zulmig‘a gul bog‘lamish bel, go‘yiyo
Charx zulmidin aning ham bog‘lagan zunnori bor.

Ayonki, mumtoz she‘riyatda gul va bulbul obrazlari muhabbat tuyg’usi va bahor go’zalligi bilan uyg’unlikda talqin etiladi. Gul va bulbul hamisha yonma-yon, bir-birini to’ldirib turadigan poetik timsollar bo’lib, ular she‘riyatda juda keng ma‘nolarga ega. Mazkur baytda ham gul – ma’shuqa, bulbul – oshiq timsoli sifatida ifodalangan. Shoir gul bulbulga zulm qilish uchun bel bog’lagan dema, aslida uning ham charx zulmidan bog’lagan zunnori bor, deydi. Ijodkorning mahorati shundaki, gul va bulbul timsollari orqali oshiq va ma’shuqlik darajasini o’ziga xos husni ta’lil orqali dalillaydi. Baytda ramziy-obrazli tafakkur, tasavvufiy talqin va tashbeh san’ati uyg‘unlashgan. Oshiq (bulbul) doim ma’shuqa (gul) hajridan dard chekadi. Ya’ni bulbul gul ishqida zor-u fig‘on chekadi. Go‘yoki u gulning zulmiga chiday olmay, uning xizmatiga bel bog‘lagan. Ammo shoir bu fikrni inkor etadi: gulning o‘zi ham falak zulmidan jabr ko‘rgan, u ham taqdir oldida ojiz. Baytda bulbul – solik (yo‘lchi, oshiq banda), gul – ilohiy jamol, charx – dunyo, qazo-qadar, zunnor – bandalik, dunyoviy qaramlik ma’nolarini anglatadi. Bu talqinda hamma mavjudot ilohiy

taqdir oldida ojiz ekanligi anglashiladi. Ya'ni ma'shuqa ham ilohiy iroda hukmiga bo'ysunadi. Baytdagi badiiylik istiora, tashbeh kabi vositalar orqali shakllantirilgan. G'azalning keyingi baytida qazo va falak timsollari orqali inson taqdiri masalasi yuksak badiiy darajada ifodalangan:

Qoldi xurramliq falakdin tashqari, ko'r, ey ko'ngul,
Kim qazo naqqoshining ne gardishi pargori bor.

Shoir ko'ngilga murojaat qilib, falsafiy mushohadasini bayon etadi. Ya'ni Ey ko'ngil, shodlik falak doirasidan tashqarida qolib ketdi. Qazo naqqoshining pargori qanday aylanishini ko'r, deydi. Bilamizki, dunyo aylanishida barqaror quvonch yo'q. Falak gardishi insonni bir holatda qoldirmaydi. Qazo go'yo naqqosh bo'lib, pargor (sirkul) bilan har xil shakllar chizadi, ya'ni inson taqdirini turfa yo'sinda o'zgartirib turadi. Mazkur baytni falsafiy-tasavvufiy jihatdan tahlil qilsak, qazo – mutlaq iroda (ilohiy qudrat), naqqosh – yaratuvchi zot, pargor gardishi – koinot qonuniyati, doimiy aylanish ramzi ekanligini anglash mumkin. Demak, hayot bir doira singari harakatda bo'lib, shodlik va g'am almashib turadi. Inson esa hamma narsa ilohiy chiziqga muvofiq sodir bo'lishini anglab yetishi kerak. Navbatdagi baytda ham tasavvufiy ruh quyuqlasha borganini ko'rish mumkin:

Faqr yo'linda og'irroq yuk erur vobastaliq,
Ey ko'ngul, tarki taalluq aylabon ul sori bor.

Baytdagi ayrim lug'atlarni keltirish fikr oydinlashishiga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan quyidagi izohtalab so'zlarga e'tibor qaratish zarur. Faqr – tasavvufda ruhiy poklik, dunyodan voz kechish maqomi, vobastaliq – bog'liqlik, qaramlik, tarki taalluq – aloqalarni uzish, dunyoviy rishtalarni tark etish ma'nolarini anglatadi. Shoir baytda faqr yo'lida eng og'ir yuk – bu bog'liqlikdir. Ey ko'ngil, barcha taalluqlardan voz kechib, u (Haq) tomon yur, deydi. Baytdan asosli, hayotiy ma'noni uqish mumkin. Ya'ni inson biror maqsad sari borar ekan, ortiqcha yuk bilan yura olmaydi. Ruhiy safarda esa eng og'ir yuk bu – dunyo, mansab, mol, nafsga bog'lanishdir. Shuning uchun shoir bog'liq bo'lib qolishdan o'zni mosuvo aylash kerakligiga urg'u beradi. Baytdagi tasavvufiy ma'noni anglash maqsadida ayrim istilohlarning botiniy mohiyatiga e'tibor qaratish zarur. Jumladan, faqr – Haqqa yaqinlashish bosqichi, vobastaliq – nafs, dunyo, shuhrat, hatto, o'z "men"iga bog'lanish, tarki taalluq – "fano" maqomiga eltuvchi asosiy shart. Shoir ko'ngilni ogohlantiradi: agar ilohiy visol istasang, avvalo, qalbingni barcha ortiqcha rishtalardan pokla. Chunki ruhiy kamolot yuk ko'tarmaydi. G'azalda asosiy masalalar ko'ngil bilan bog'liq bo'lganligi uchun shoir g'azal davomida ikki marta ko'ngilga murojaat qiladi.

O'zining irfoniy mulohazalarini g'azal maqtasida xulosalaydi:

Ey Navoiy, o'zni maqbul istasang, tufroq bo'l
Kim, erur mardud ulkim boshida pindori bor.

Shoir mazkur baytda tasavvufiy-falsafiy yakun ohangini singdiradi. Ya'ni komillikning eng muhim sharti - kamtarlik va o'zlikdan voz kechish ekanini ta'kidlaydi. Navoiy agar maqbul bo'lishni istasang, tuproqdek kamtar bo'l. Chunki boshida pindor -kibr va o'zlik g'ururi bor kishi rad etilgan sanaladi. Chunki jamiyatda ham, ilohiy huzurda ham kamtarlik insonni ulug'laydi. Kibr esa insonni qadrsiz qiladi. Tasavvufiy jihatdan e'tibor qaratsak, tufroq - fano, ya'ni o'zlikdan kechish ramzi, pindor - nafsning eng xavfli ko'rinishi (kibr), maqbul bo'lish -Haqning rizosiga erishish, demakdir.

Ma'lumki, tasavvufda eng yuksak maqomga yetishish uchun inson "men"ini yo'qotishi kerak. Tuproq esa hamma narsani bag'riga oladi, lekin o'zini ko'z-ko'z qilmaydi. Shu bois tuproq kamtarlik ramzi bo'lib, kamolot ifodasiga xizmat qiladi.

G'azalning xulosasi sifatida aytish mumkinki, komillikning sharti - kibrdan qutulish, kimki o'zini baland tutsa, u aslida qulaydi; kimki tuproqdek past bo'lsa, u yuksaladi.

Alisher Navoiy g'azallari mavzu jihatidan nihoyatda keng va serqirradir. Shoir ijodida ishq bosh mavzu sifatida namoyon bo'ladi. Bu ishq ikki qatlamda -majoziy (insoniy) va haqiqiy (ilohiy) ma'noda talqin qilinadi. Gul va bulbul, yor va oshiq timsollari orqali inson qalbining nozik kechinmalari, visol va hijron iztiroblari yuksak badiiy mahorat bilan ifodalanadi. Shuningdek, Navoiy g'azallarida tasavvufiy-falsafiy qarashlar muhim o'rin tutadi. Faqr, sabr, tavba, fano, kamtarlik, kibrdan yiroq bo'lish kabi tushunchalar orqali komil inson g'oyasi ilgari suriladi. Shoir dunyoning o'tkinchiligi, falak gardishi, qazo-qadar masalalarini ham chuqur mushohada qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy g'azallari inson ruhiyati, ma'naviy kamolot haqiqatlarni qamrab olgan keng qamrovli badiiyat javharidir.

ADABIYOTLAR:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. II жилд. Наводир ун-ниҳоя. – Тошкент: Фан, 1987. – 622 б.

2. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XVII жилд. Насойим-ул муҳаббат. – Тошкент: Фан, 2001 – 518 б.

3. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С. Иброҳимов. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 784 б.

4. Ҳаққул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 184 б.

UO‘K 070

QORAQALPOG‘ISTON RADIOKANALINING ASOSIY DASTURLARI VA MAVZU YO‘NALISHLARI

Kutlimuratov Mnajatdin Kalibayevich,
Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
kutlymuratovminazatdin@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6837-0102

Annotatsiya. *Qoraqalpog‘iston radiokanali orqali efirga uzatiladigan asosiy radio dasturlarning ahamiyati va o‘ziga xosligi ochib berilgan hamda radioeshittirishlarning tahririyatlarga bo‘linishi, mavzusi, xususiyati, ahamiyati, yangiligi va yo‘nalishlarini o‘z ichiga qamrab olganligi. Shuningdek, radioeshittirishlarning zamonaviyligi, auditoriyani jalb etishda jurnalistlarning (muharrirlar) mahorati. Keng jamoatchilik fikrini aks ettirish va uni shakllantirib borish, jamiyatimizda milliy istiqlol g‘oyalarini shakllantirishga ko‘maklashish, fuqarolik jamiyati yo‘lidan borayotgan xalqimizni ijtimoiy-siyosiy muhim voqea-hodisalardan muntazam xabardor qilish masalalari ko‘rib chiqilgan.*

Radio eshittirishlari mavzusi yosh xususiyatiga qarab bolalarga, yoshlar uchun, ayollar uchun mo‘ljallangan maxsus eshittirishlar mavjud bo‘lsa, har bir sohaga bag‘ishlangan eshittirishlarda bor. Eshittirishlar o‘sha sohaning bugungi kundagi muammolari va yutuqlari asosiy obyekt sifatida o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *Qoraqalpog‘iston radiosi, radio eshittirishlar dasturi, efir masalasi, mavzu, jurnalist, mahorat, zamonga mos did, tahlil, format, ijodiy guruh.*

ОСНОВНЫЕ ПРОГРАММЫ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАДИОКАНАЛА «КАРАКАЛПАКСТАН»

Аннотация. *Раскрываются важность и уникальность основных радиопрограмм, транслируемых радиоканалом «Каракалпакстан», рассматривается разделение радиопередач на редакционные отделы, их тематика, характер, значимость, новизна и направления. Также анализируются современность радиовещания, навыки журналистов (редакторов) в привлечении аудитории. Рассматриваются вопросы отражения и формирования общественного мнения, содействия формированию идей национальной независимости в нашем обществе и регулярного информирования нашего народа о важных социально-политических событиях на пути гражданского общества.*

Тематика радиопередач различается в зависимости от возрастной группы: существуют специальные передачи для детей, молодёжи и женщин, а также передачи, посвящённые каждой области. В передачах в качестве основного объекта изучаются актуальные проблемы и достижения соответствующей области.

Ключевые слова: *радио Каракалпакстан, радиопрограмма, тема передачи, журналист, навыки, современный вкус, анализ, формат, творческая группа.*

MAIN PROGRAMS OF THE KARAKALPAK RADIO CHANNEL

Abstract. *The significance and uniqueness of the main radio programs broadcast on the Karakalpakstan radio channel are revealed, and the division of radio broadcasts into editorial offices, topics, features, significance, novelty, and directions are covered. Also, the modernity of radio broadcasts, the skill of journalists (editors) in attracting the audience. Issues of reflecting and shaping public opinion, assisting in the formation of the ideas of national independence in our society, regularly informing our people, who are on the path of civil society, about important socio-political events taking place today in the republic and abroad, were considered.*

The theme of radio broadcasts, depending on age characteristics, is present in special broadcasts for children, youth, and women, and in broadcasts dedicated to each field. Broadcasts are studied as the main object of studying the current problems and achievements of this industry.

Key words: *Karakalpakstan radio, radio broadcasting program, broadcast issue, topic, journalist, skill, contemporary taste, analysis, format, creative group.*

Kirish. Jamiyatda har bir ommaviy axborot vositasining tutgan o‘rni alohida. Shulardan radio xalqqa tovush to‘lqinlari orqali kuchli ta’sir etish xususiyatiga ega. Radio hozirgi zamonaviy muhitda yangi medialar yoki formatlar paydo bo‘lishiga qaramasdan o‘z vazifasini bajarishda davom etmoqda. Shu bilan birga, doimiy o‘z auditoriyasi bor. Biz bu boradagi fikrimizni Qoraqalpog‘iston radiokanali orqali davom ettirishni o‘z oldimizga maqsad qilib qo‘yganmiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Dunyoda radiokanallar, radiostansiyalar juda ko‘p. Shu nuqtayi nazardan tadqiqotda *nazariy va empirik materialni tavsiflovchi qiyosiy-tipologik tahlil, analiz va sintez, kontent tahlil, shuningdek tarixiy evolyutsion tadqiqot usullari asosida o‘rganildi.*

Natija va muhokama. Radioeshittirishlar setkasi – bu radiostansiyalarning efirga uzatish jadvali bo‘lib, u sutkaning qaysi vaqtida qanday eshittirishlar, musiqiy bloklar berilishini ko‘rsatadi. Jadvalni ma’lum bir radiostansiyaning saytiga kirish orqali (masalan, Nukus-FM) yoki radioefir haqidagi ma’lumotni bir joyda yig‘uvchi agregatorlardan foydalanib bilib olish mumkin. Jamoatchilik ongini yuksaltirishda, mamlakat kelajagini ta’minlaydigan g‘oyalarni singdirish va tushuntirishda ommaviy axborot vositalarining ahamiyati katta. Ya’ni bugungi kunda jurnalistika haqiqiy ijtimoiy institutga aylandi [1].

Bugungi kunda Qoraqalpog‘iston radiokanali “Xabar” axborot dasturlari bosh tahririyati, “Ijtimoiy-siyosiy-iqtisodiy dasturlar” bosh tahririyati va “Musiqiy va ko‘ngil ochish dasturi” bosh tahririyati. Efir vaqti 24 soat. So‘nggi yillarda radiokanallarda xabarlar birmuncha ko‘paydi va u tezkorlik bilan tinglovchilarga yetkazilmoqda [2]. Darhaqiqat, Qoraqalpog‘iston radiokanalida xabarlar 3 tilda olib boriladi.

Axborot eshittirishlari dasturlari. “Xabarlar” (qoraqalpoq tilida) “Xabar” axborot tahlil dasturi tomonidan xabarlarning qoraqalpoq tilidagi soni tayyorlanadi. Yangiliklar tahliliy dasturining asosiy maqsadi – mamlakatimizda va respublikamiz miqyosida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy sohalarda bo‘layotgan voqealarni, yangiliklarni, shuningdek, sport, xorijiy davlatlarda yuz berayotgan voqealarni yoritib borishdan iborat. “Xabar” har kuni efirga uzatilib, umumiy 25 daqiqa vaqtni qamrab oladi. Shuningdek, “Xabarlar” o‘zbek tilida har kuni 10 daqiqa, “Xabarlar” rus tilidagi har kuni soat 18:00 da 10 daqiqa. “Xabarlar” axborot eshittirishi jurnalistlik faoliyatining boshqa turlaridan yuqori faollik darajasi, tinglovchilarga ta’sir ko‘rsatishning o‘ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi va mamlakat ichida ham, xorijda ham ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotdagi eng so‘nggi yangiliklar bilan aholini tez va ishonchli xabardor qilishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan. Har bir soni hozirgi vaqtdagi qisqa va batafsil ma’lumotlar, tushunchalar, mamlakat hayotidagi muhim voqealar, bayram va boshqa mashhur sanalar munosabati bilan intervyu, madaniy-ma’rifiy va sport mavzusidagi sharhlardan iborat. “Axborot janrlariga qo‘yiladigan talablardan biri uning auditoriya - o‘quvchilar, tinglovchilar, tomoshabinlar uchun tushunarli bo‘lishidir. Aniq faktlarga asoslangan va tushunarli bo‘lgan axborotgina o‘z vazifasini bajara oladi” [3; 25].

Bundan tashqari, bu tahririyatda “Haftanoma” eshittirishi ham bor. Eshittirish mamlakatimizda va respublikamizda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy sohalarda yuz berayotgan voqealar va jarayonlar, yangiliklar, shuningdek, sport olamidagi hafta davomida o‘tgan musobaqalarning yakunlari va xorijiy mamlakatlarda yuz berayotgan voqealarni yoritib boradi. Haftada 1 marta, 30 daqiqa davom etadi.

Mamlakatimizda va respublikamizda hafta davomida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy yangiliklar sharhi, xorijiy xabarlar, tinglovchilar uchun qiziqarli bo‘lgan har bir sohadan suhbatlar berib boriladigan “Shanba to‘lqinlarida” eshittirishiga haftada 1 marta, 30 daqiqa vaqt ajratilgan.

Ushbu tahririyatning “Ilm-fan va ta’lim” eshittirishi radio tinglovchilarga respublikamiz olimlari va innovatorlari faoliyati haqida ishonchli va qiziqarli ma’lumotlarni, mahalliy ilm-fanning kashfiyotlari va ishlanmalari haqida, kundalik hayotdagi voqealarga ilmiy tushunchalarni, shuningdek, ilm-fanning turli sohalarining holati haqidagi sharhlarni taqdim etadi. Har bir sonda dolzarb tadqiqotlar, jumladan, fundamental, tibbiyot muammolari, gumanitar fanlar yutuqlari aks ettirilgan. Oyiga 1 marta, 20 daqiqa davom etadi.

“Sakvoyaj” axborot-ma’rifiy xarakterdagi eshittirish turli yoshdagi keng doiradagi tinglovchilar uchun mo‘ljallangan. Eshittirish ruknlarida respublikamiz hayotida yuz berayotgan muhim voqealar, muhim sanalar haqida hikoya qilinadi. Madaniyat, musiqa, san’at, adabiyot va sport sohalaridagi yangiliklar, uy bekalari uchun foydali maslahatlarni o‘z ichiga qamrab oladi. Oyiga 2 marta, 20 daqiqa efirga berilgan.

“Mustaqillik istiqboli”. Ushbu eshittirishda mustaqillik yillaridan boshlab barcha sohalardagi o‘zgarish va yangilanishlar, xalq farovonligi va osoyishtaligini ta’minlash yo‘lida ulkan bunyodkorlik ishlari, qishloq xo‘jaligi, ta’lim, tibbiyot barcha sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlar haqida so‘z yuritilib, oyiga 2 marta, 20 daqiqadan efirga uzatiladi.

“Sport – mening hayotim” eshittirishi nomidan ma’lum bo‘lganidek, sportchilarning hayoti, sport sohasida erishgan yutuqlari, shuningdek sport yulduzlari haqida qisqacha ma’lumotlar berib boriladi. Oyiga 2 marta, 20 daqiqa vaqt berilgan. Bundan tashqari, “Bolalar sporti” eshittirishida respublikamizda bolalar

sportini rivojlantirish yo‘nalishida amalga oshirilayotgan ishlar, bu boradagi yutuqlar bilan birga yo‘l qo‘yilayotgan kamchiliklar haqida so‘z yuritiladi. Eshittirish oyiga 2 marta, 15 daqiqadan efirga uzatilgan.

Sport sohasiga bag‘ishlangan “Futbol-15” eshittirishida mamlakatimizda va dunyo yashil maydonlarida yuz berayotgan yangiliklar, futbolchilarning hayoti bilan birga har bir mamlakat chempionati yakunlari va jahon futboli haqidagi yangiliklar o‘z aksini topadi. Haftada 1 marta, 15 daqiqa vaqt ajratilgan. “Sport olamida” eshittirishida sportning barcha turlari bo‘yicha mamlakatimizda o‘tkaziladigan musobaqalar, shuningdek, Osiyo va jahon chempionatlari haqidagi dastur efirga uzatilib, oyiga 2 marta 15 daqiqadan havo to‘lqinlarida yangraydi. Ko‘rib chiqqanimizdek sportning o‘ziga 4 ta eshittirish qo‘yilgan.

“Sport olamida” eshittirishi 1998-yildan beri efirga uzatilib kelinmoqda. Ushbu eshittirishga jurnalist M.Kutlimuratov asos solgan.

“Talab va mas’uliyat” eshittirishi. Mamlakatimiz xalq xo‘jaligi tarmoqlarida olib borilayotgan islohotlar, Prezidentimiz Farmonlari va hukumatimiz qarorlarining ijrosi yuzasidan mas’ul xodimlar bilan bevosita muloqotlar olib borilib, unda tinglovchilar o‘zlarini qiziqtirgan savollari bilan murojaat qilishi va javoblar olishi mumkin. Bu eshittirish haftada bir marta, 50 daqiqa davom etadi.

“Davr nafasi” eshittirishi mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy-siyosiy islohotlar, siyosiy partiyalar hayoti, nodavlat, notijorat tashkilotlar, shuningdek, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyati haqida so‘z yuritadi. Eshittirishda deputatlar bilan suhbatlar, reportaj va ocherklar tayyorlanib, haftada 1 marta, 20 daqiqa efir yuzini ko‘radi.

“Iqtisodiyot olamida” eshittirishi esa tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, qo‘shma korxonalar va kichik firmalar faoliyati, banklarning iqtisodiy rivojlanishi, “Bank va kredit”, “Tadbirkorlik auditoriyasi” va “Tadbirkorlar huquqingiz qanday himoyalanmoqda?” va boshqa ruknlarda ma’lumot berib boriladi. Bu eshittirishga haftada 1 marta 20 daqiqadan vaqt ajratilgan.

“Inson va tabiat” bu ham haftada bir marta 20 daqiqadan vaqt ajratilgan eshittirish bo‘lib, tabiatni muhofaza qilish qo‘mitasi va “Ekosan” xayriya jamg‘armasi, O‘zbekiston Ekologik harakati Qoraqalpog‘iston bo‘limi tomonidan olib borilayotgan ishlar haqida so‘z yuritiladi.

Ushbu tahririyatning “Inson va qonun”, “Qalqon” eshittirishlari huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati, aholining huquqiy savodxonligini oshirish borasidagi mavzular atrofida muntazam efirga uzatib boriladi.

“Salomatlik sirlari” eshittirishi orqali tibbiyot sohasida va aholi salomatligini saqlash bo‘yicha olib borilayotgan ishlar haqida so‘z yuritiladi. Unga sog‘liqni saqlash bo‘yicha ma’sul xodimlar va mutaxassis shifokorlar taklif etilib, tinglovchilar bilan bevosita muloqotlar olib boriladi va savollariga javoblar beriladi. Eshittirish haftada 1 marta, 35 daqiqa davom etadi.

“Avtopatrul” oyiga ikki marta 15 daqiqadan davom etadigan eshittirish orqali yo‘l harakati avtotransport hodisalarining oldini olish, odamlar xavfsizligini ta’minlash va bu soha bo‘yicha qabul qilingan qonunlarning ijrosi haqida so‘z yuritiladi.

Taniqli jurnalist Qiyotboy Madreymov Qoraqalpog‘iston radiosining 1924-yili 13-dekabrda Qoraqalpog‘iston avtonom viloyatida birinchi radiostansiya qurilishi boshlanganini eslatadi. 1925-yili To‘rtko‘lda radiostansiya eng avval Moskvadan “Radiovestnik”, “Radiosvodka” olib berila boshlaganini keltirib o‘tadi [4]. Mana shu kungacha radio o‘z eshittirishlarini davom ettirib, rivojlanish tendensiyalarini davom ettirmoqda.

“Qoraqalpog‘iston” deb nomlangan radiojurnal respublikamizning ijtimoiy-siyosiy hayoti, xalq xo‘jaligi tarmoqlarida mehnatkashlarimizning qo‘lga kiritayotgan yutuqlari haqida hikoya qiladi. Eshittirishda musiqiy bezaklar o‘rin olgan bo‘lib, haftada 1 marta, 20 daqiqa vaqt ajratilgan.

“Nukus va nukusliklar” eshittirishi har oyda 2 marta 35 daqiqadan Nukus shahrining bugungi hayoti, yutuq va kamchiliklarini yoritib boradi.

“O‘zbekiston – o‘z uyim” eshittirishi orqali respublikamizda yashab, mehnat qilayotgan turli millat vakillarining bugungi kundagi hayoti va milliy markazlar haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, “Ota makon” deb nomlangan eshittirish qozoq tilida olib boriladi. Unga oyiga 2 marta, 35 daqiqadan vaqt ajratilgan. Turkman tilida efirga uzatiladigan “Diyor” ko‘rsatuvi fuqarolarning farovon hayoti, ta’lim, tibbiyot va boshqa sohalardagi yangilanishlarni aks ettirib boradi.

Radio diktorning “Qoraqalpog‘istonda soat 12” degan ovozi barchamizga bolalik vaqtimizdan tanish. “Hazrati dehqon” eshittirishida Qoraqalpog‘iston Respublikasi qishloq xo‘jaligi xodimlari tomonidan qo‘lga kiritilayotgan yutuqlar, dehqonlar uchun mavsumiy maslahatlar va bajarilishi lozim bo‘lgan ishlar haqida so‘z yuritiladi. Dehqonchilik bo‘yicha mutaxassislar, olimlar suhbatga taklif etilib, qishloq va suv xo‘jaligi mutaxassislari hamda fermer xo‘jaliklari rahbarlarining fikr-mulohazalari berib boriladi. Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning natijalari muntazam yoritib boriladi. Dehqon xo‘jaliklarining kundalik va mavsumiy ishlari, yutuq va kamchiliklari aytiladi. Dala mehnatkashlari uchun tushlik vaqtida

dam olinishi hisobga olinib musiqali bezatiladi. Bu eshittirish har kuni soat 12-00 dan 13-00 gacha 60 daqiqa davomida efirga uzatiladi. Hammamizga tanish bo‘lib qolgan Paxay orqali soatning necha bo‘lganligini mana shundan bilsa bo‘ladi.

Ushbu tahririyatning “Favqulotda vaziyatlar”, “Kun mavzusi”, “Muammo va yechim”, “To‘rtinchi hokimiyat” va “Qishloq hayoti” eshittirishlari ham bor. Ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy dasturlari tahririyatining “Ibrat” eshittirishida nuroniy ota-onalarimiz bosib o‘tgan hayot yo‘llarini yoshlarga ibrat qilish, yoshlarni sabr-toqatga o‘rgatish borasida oyiga 4 marta, 30 daqiqadan efir yuzini ko‘rib kelayotgan eshittirishlardan biri hisoblanadi. Ko‘rsatuvni tajribali jurnalist Nursuluv Begimova tayyorlab kelmoqda.

“Sud-huquq islohoti”, “Oila baxti”, “Obod mahalla – Vatan kelajagi” deb nomlangan jami 24 nomdagi eshittirishlar ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy dasturlari tahririyatidan o‘rin olgan.

Biz Qoraqalpog‘iston radiokanalining ma’naviy-ma’rifiy-badiiy yo‘nalishdagi eshittirishlariga ham sharh qilib o‘tsak. Radiokanalning bu boradagi eshittirishlarida esa, mamlakatimizning ma’naviy-ma’rifiy, ma’naviyat, madaniyat sohasidagi olib borilayotgan ishlar haqida so‘z yuritiladi. Masalan, “Radio kitob”, “Yoshlar uchun”, “Yoshlar va ta’lim”, “Millat va ma’naviyat”, “Olamga sayohat”, “Ertaklar yurtiga sayohat”, “Davr qizlari”, “Tilga e’tibor – elga e’tibor” va boshqa eshittirishlarni kiritsak bo‘ladi.

“Radio kitob” eshittirishida shoir va yozuvchilar asarlarining audio versiyasi o‘qilib, bunga haftada 2 marta, 20 daqiqa vaqt beriladi. Ushbu tahririyatning “Yoshlar uchun” eshittirishi asosan yoshlar hayotiga bag‘ishlangan bo‘lib, ularning hozirgi vaqtdagi hayoti haqida so‘z boradi. Iqtidorli yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash borasidagi ushbu eshittirishga haftada 6 marta, 20 daqiqadan vaqt ajratilgan.

“Yakshanba kuni sizlar bilan birga” eshittirishi dam olish kuni radio tinglovchilarning kayfiyatini ko‘tarish maqsadida musiqaga boy, turli qiziqarli voqealarni o‘z ichiga qamrab oladi. Dunyoda yuz berayotgan qiziqarli voqea-hodisalar, xabarlarni tushuntirib, foydali maslahatlar berib boriladi. Eshittirishning ichida “Siz bilasizmi?”, “Dunyoda qiziq ko‘p” sahifalari o‘rin olgan. “Siz sevgan yulduzlar” sahifasida sanat ustalari, aktyor, aktrisa, xonanda, sport yulduzlari hayotidan qiziqarli ma’lumotlar beriladi. Shuningdek, eshittirishda savol-javob o‘yinlari o‘rin olib, tinglovchilar bilan jonli efir orqali muloqot qilinadi.

“Yoshlar va ta’lim” eshittirishida kasb-hunar kollejlari va akademik litseylar hayoti, ta’lim bilan birga tarbiya masalalari muhokama qilinadi. Yoshlarning ta’lim olishi, ularni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, bilimlarini oshirish, o‘quv yurtlarida erishilayotgan yutuq va muammolar haqida ham so‘z yuritiladigan eshittirishga haftada bir marta, 15 daqiqa vaqt ajratilgan.

Ushbu tahririyatning “Millat va ma’naviyat” eshittirishining bosh maqsadi yoshlarimizning ma’naviy-ma’rifiy olamini boyitishdan iborat. Eshittirishda qoraqalpoq folklori, mumtoz adabiyoti, XX-XXI asrdagi qoraqalpoq adabiyoti va madaniyati, muzeylar, kutubxonalar, teatr, kino, musiqa haqidagi ma’naviy boyliklarimizni yoshlar ongiga singdirishda xizmat qiladi. Bu eshittirishga oyiga 2 marta, 20 daqiqadan vaqt berilgan.

“Olamga sayohat” eshittirishida dunyo mamlakatlariga sayohat audio sayohat tashkil etilib, mamlakatlarning joylashuvi, urf-odatlari, an’analari, madaniyati, bayramlari va boshqa xususiyatlari haqida ma’lumotlar beriladi. Ushbu eshittirish oyiga 2 marta, 15 daqiqadan radio tinglovchilarga unutilmas sayohatni taqdim etadi.

“Ertaklar yurtiga sayohat” deb nomlangan eshittirish bolalar uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega. Unda qoraqalpoq, o‘zbek xalq ertaklari bilan birga boshqa xalqlarning ham ertaklari obrazga tushib o‘qib beriladi. Albatta, bu eshittirish teatr aktyorlari yordamida yoki mohir jurnalist ijrosida har kuni 15 daqiqa bolalarga qiziqarli ertaklar olamiga sayohat yasab beradi.

Radio har tomonlama qulay ommaviy axborot vositasi hisoblanadi. Uni faqat diqqat bilan tinglay olsang bo‘lgani. Ish qilayotgan vaqtingda ham, yo‘lda transportda ketayotib ham tinglayverasan. U hech qanday xalaqit bermaydi. Televidenieda ekrandan tomosha qilib yoki kitobga tikilib ovora bo‘lmaysan. Bir vaqtning o‘zida bir nechta ishni bajarish mumkin. Mana shu jihatdan, radio ko‘pchilikka maqul keladi.

Yana bir qulay tomoni radio orqali til o‘rganish imkoniyati ham bor. Masalan, “Ingliz tilini o‘rganamiz” deb nomlangan eshittirish keng jamoatchilikka, ayniqsa, yoshlarga chet tilini o‘rgatish maqsadida ochilgan eshittirish bo‘lib, haftada 1 marta, 20 daqiqa vaqt berilgan.

“Davr qizlari” radiojurnalida respublika xotin-qizlarining jamiyatdagi o‘rni, kundalik turmushi, hayotiy tajribalari, quvonch va tashvishlari o‘rin olgan. “Ona yurtim” eshittirishi badiiy ijodda ona Vatan, ona yurt tarifiga bag‘ishlangan kuy-qo‘shiqlar orqali tinglovchi qalbiga yo‘l topadi. “Teatr mikrofon oldida” eshittirishi orqali teatrlardan yozib olingan spektakllarning radio varianti haftada bir marta, 20 daqiqa vaqt tomoshabinlarning dam olishiga imkoniyat yaratib beradi.

Ushbu tahririyatning “Tilga e’tibor – elga e’tibor” eshittirishi tilimizni sof saqlash, davlat tiliga berilayotgan e’tibor va ahamiyat haqida tilshunos olimlar, jamoatchilik faollarining fikrlari bilan o‘rtoqlashadi.

“Meros” radiojurnalida xalqimizning adabiy va madaniy merosi, marhum yozuvchi va shoirlar, baxshi va qo‘shiqchilar, xalq qahramonlari xotirasini yod etish, ularning asarlari bo‘yicha materiallar tayyorlanib efirga uzatiladi.

“Adabiyot va davr” eshittirishi qoraqalpoq adabiyotini targ‘ib qilish, yozuvchi va shoirlarning davrga qarashlari, zamonaviy qahramonlarning badiiy asarlarda aks etishi, adabiy tanqid va muammolar asosida tayyorlanadi. Unga oyiga 2 marta, 25 daqiqa vaqt berilgan. Shuningdek, “Guldasta” eshittirishi orqali taniqli san’atkorlar, yozuvchi va shoirlar, rassomlarning hayoti va ijodi, ularning eng so‘nggi asarlari bilan tanishtirib boriladi. Haftada bir marta 15 daqiqalik “She’riyat daqiqalari” eshittirishi orqali shoirlarning yangi asarlari bilan tanishtirib boriladi. “Adabiy portret” eshittirishi yozuvchi va shoirlar ijodi yoritilib boriladigan eshittirish hisoblandi. Bu eshittirishlar bir-birini takrorlashi nomidan ham ma’lum.

Shu bilan birga “Jahon adabiyoti durdonalari” eshittirishi orqali radio tinglovchilar jahon adabiyotining buyuk shoir va yozuvchilari hayoti va ijodi bilan yaqindan tanishsa, “So‘nmas yulduzlar” eshittirishida san’atimiz va adabiyotimizning erta so‘ngan yulduzlari xotirlanadi. “Xalq durdonasidan” eshittirishida qoraqalpoq folklori va xalq og‘zaki ijodi haqida so‘z yuritiladi.

Ushbu tahririyatning “Ko‘ngilga yaqin so‘zlar” eshittirishining mazmuni quyidagidan iborat: bu ko‘ngilochar dastur tinglovchilarga ko‘tarinki kayfiyat bag‘ishlaydigan musiqiy hordiq dasturi hisoblanadi. Shu bilan birga salom va tabriklar o‘rin egallaydi.

“Musiqa va suhbat” eshittirishida bevosita qoraqalpoq xalqining ma’naviy boyligini rivojlantirishga, tayanch bo‘la oladigan xizmatlari bilan ko‘zga ko‘ringan baxshi-jirovlar, sozandalar, bastakorlar, sanat ustalari haqida hikoya qilinadi va ular bilan suhbatlar olib boriladi. “Qo‘shig‘im umrim - qo‘shig‘im baxtim” eshittirishida iste’dodli shoirlarning vatan, tug‘ilgan el, ona, muhabbat tuyg‘ulari haqidagi she’rlaridan shu mavzuga xos kuy va qo‘shiqlar guldastasi tarzida sovg‘a qilinadi. “Siz sevgan qo‘shiqlar” eshittirishida tinglovchilarning ko‘nglidan joy olgan qo‘shiqlar berib boriladi. “O‘chmas ovozlar” eshittirishida esa marhum sanatkorlar ijodiga oid suhbat va ular ijro etgan qo‘shiqlar berib boriladi.

“Tikanak” satira radiojurnali. Yozuvchi-shoirlarning satirik va yumoristik hikoyalari, intermediyalari va hazil qo‘shiqlari asosida aktyorlar yordamida instsenirovkalar tayyorlanib ijro etiladi. Albatta, kulgi odamlarga juda yaxshi kayfiyat bag‘ishlaydi. Har hafta yakshanba kuni ertalab efirga uzatiladigan ushbu radiojurnalga 30 daqiqa vaqt ajratilgan.

Har kuni ertalab 45 daqiqa davomida “Xayrli tong” eshittirishi orqali tinglovchilarga ko‘tarinki kayfiyat bag‘ishlab, qiziqarli xabarlar, yoqimli qo‘shiqlar orqali ham ruhiy ozuqa bag‘ishlanadi. Ushbu eshittirishda “Tonggi mehmon” sahifasi, shuningdek, dunyoda yuz berayotgan voqea-hodisalar va foydali maslahatlar ham o‘rin oladi.

“Otalar so‘zi – aqlning ko‘zi” eshittirishida insonlar hayotida, oilada uchraydigan haqiqiy voqealar so‘zlanadi. Jumladan, yoshi ulug‘ va yoshi kichik insonlar o‘rtasidagi nizolar, qarindoshlik rishtalari, yoshlarni milliy qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash masalalari keng yoritilib boriladi. Bu eshittirishga oyiga 2 marta, 30 daqiqa vaqt ajratilgan.

“Bolalar va biz”. Ushbu eshittirish bolalar tarbiyasida oila muhiti va ota-onaning farzand tarbiyasidagi mas’uliyati bo‘yicha tayyorlanadi. Asosan psixolog va bolalar o‘rtasidagi munosabatlar hamda bolalarning qiziqishlari va fikrlashi haqida so‘z yuritiladi.

“Teatr va aktyor” eshittirishida respublikamizning teatr san’ati sohasida faoliyat yuritayotgan taniqli aktyor, sahna va sahna ortida xizmat qilayotgan san’at ustalarining ijodiy ishlari haqida suhbatlar o‘tkaziladigan musiqiy dastur hisoblanadi.

“Jarangla dutorim” eshittirishi baxshi va sozandalar ijodi haqida bo‘lib, qahramonlar studiyada mehmon bo‘ladi.

“Istedod va intilish” eshittirishi respublikamizdagi musiqa va sanat maktablarida ta’lim olayotgan yoshlarning ijodi va istedodini ro‘yobga chiqarish, eng sara qo‘shiqlarini arxiv fondiga olib qolish maqsadida tashkil etilgan eshittirish.

“Baxshilar doston aytganda”. Ushbu kontsert dasturida respublikamizdagi mashhur yosh baxshilarning ijrosidagi qoraqalpoq xalq dostonlari yozib olinib, efirga uzatiladi.

“Sayohat va turizm” eshittirishi orqali tarixiy maskanlar, madaniy meros obektlari, jahon turizmi va sayohat yangiliklari haqida so‘z yuritiladi.

“Bir juft she’r”. İnson qalbiga ilhom, zavq beradigan, kayfiyatini ko‘taradigan qo‘shiqlar efirga uzatiladi.

“Vatanimni kuylayman”. Bunda ona vatanni ulug‘lovchi, ona yurt, Vatan haqidagi qo‘shiqlar efirga uzatiladi. “Fonotekamizning oltin xazinasidan”. Unda radioarxivda saqlanib kelayotgan mashhur qo‘shiqchilarning ijrosidagi kuy-qo‘shiqlar beriladi. “Yangra qo‘shig‘im”. Taniqli kompozitorlar ijrosidagi kuy-qo‘shiqlar efirga uzatiladi.

“Baxshilar ohangi”. Qoraqalpoq xalq baxshilari va yosh baxshilar tomonidan ijro etiladigan xalq qo‘shiqlari va dostonlar efirga uzatiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, radiokanalda eshittirish dasturlarini yanada rivojlantirish bo‘yicha quyidagilarni taklif etamiz:

- Aksariyat ko‘rsatuvlarning nomi boshqacha bo‘lgani bilan mazmuni juda yaqin. Farq deyarli sezilmaydi. Shuning uchun bunday eshittirishlarni qayta ko‘rib chiqish talab etiladi;

- Ayrim eshittirishlarda, masalan, “Otalar so‘zi – aqlning ko‘zi”, “Radio kitob”, “Tikanak” hajviy jurnallarida faqat ichki mualliflarning materiallari o‘rin olgan. Tinglovchining didiga mos, auditoriyani kengaytirish uchun tashqi mualliflarning asarlaridan keng foydalanish ma’qul;

- Aksariyat eshittirishlarda takrorlanuvchi qolip so‘zlar ko‘p qo‘llaniladi. Ijodiy muharrirlar o‘z ustida mahoratini oshirish uchun ko‘proq izlanish talab etiladi;

- Radio bu ovoz orqali tinglovchilar qalbiga yo‘l oladi. Shu bois radio boshlovchilarning ovoziga e’tibor qaratish lozim. Ya’ni ovoz rang-barangligini hisobga olish kerak;

- To‘g‘ridan to‘g‘ri efirlarning aksariyatida sanoqli muxlislargina eshittirishga qo‘ng‘iroq qiladi. Boshqacha aytganda “Navbatchi” tinglovchilar. Yana efir etikasiga umuman e’tibor qaratilmaydi. Ayrim tinglovchilar efirni xususiylashtirib olgandek ko‘rinadi. Bizningcha, bunday tinglovchlar uchun eshittirish tayyorlashning hojati yo‘q. Yoki boshqacha variantlarini ishlab chiqishni tavsiya etamiz.

ADABIYOTLAR:

1. Мўминов Ф.А. Журналистика – ижтимоий институт сифатида. Университет. – Т.: 1998. – Б. 130.

2. Палуанов Б. Аудиовизуаллық журналистика. – Нөкис. «Илим нур». 2024. – Б. 77.

3. Ҳозирги замон журналистикаси. – Т.: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий универсиети. 2008. – Б. 268.

4. Мадреймов Қ. Қәлбим сүйген кәсип. – Н.: Қарақалпақстан. 2009.

5. Рихсиев. Б. Тўлқинлар қанотида. – Ташкент. 1967. – Б.267.

6. Қарақалпақстан радиосына 60 жыл (60 лет Радио Каракалпакстан). (Подготовлено к публикации: Рустем Даулетмуратов, Сағындық Ембергенов) НПК-Б-92 г., (70 лет Радио Каракалпакстан). – Нукус. Билим. 2002. – Б. 360.

7. Марзияев. Ж.К., Дауенова. Н.О. Қарақалпақстан радиосы тарийхынан. // Материалы Республиканской научной конференции молодых ученых Каракалпакстана. – Нукус. Наука. 2012. – Б. 112-114.

8. Лащук О.Р. Формат СМИ: определение термина // Методический семинар «Динамика развития форматов и жанров в современных СМИ». — 20.05.2009.

9. Солганик Г.Я. Общие замечания о формате и жанре // Методический семинар «Динамика развития форматов и жанров в современных СМИ» / 20.05.2009

10. Оразалиева Г. Радиоеситтириўлер тәсиршеңлигин арттырыў мәселелери. – Нөкис. 2023. – Б. 78.

УЎК 32

ГЕОСИЁСИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТЕМИР ЙЎЛЛАР СОҲАСИДАГИ ТРАНСПОРТ ДИПЛОМАТИЯСИГА ТАЪСИРИ

Шавқиддинов Шохрух Муртоза ўғли,
Олий мактаб магистранти
amirshakhruhxan@gmail.com

Аннотация. *Ушбу мақолада Ўзбекистоннинг темир йўллар соҳасидаги транспорт дипломатиясига геосиёсий омилларнинг таъсири комплекс тадқиқ этилган. IMRAD методологияси асосида олиб борилган тадқиқот натижасида, Марказий Осиёдаги кўп вектори ташқи сиёсат, Хитой-Қирғизистон-Ўзбекистон темир йўли, Транс-Афғон йўналиши ва Ўрта йўлак (Транскаспий халқаро транспорт йўналиши) каби стратегик лойиҳаларнинг геосиёсий аҳамияти таҳлил қилинган. Натижалар шуни кўрсатадики, геосиёсий рақобат, санкциялар режими ва минтақавий интеграция жараёнлари Ўзбекистоннинг транспорт дипломатиясини шакллантиришда асосий омиллар бўлиб ҳисобланади.*

Калит сўзлар: *Ўзбекистон, транспорт дипломатияси, темир йўл, геосиёсат, Бир камар – Бир йўл ташаббуси, Ўрта йўлак, Хитой-Қирғизистон-Ўзбекистон темир йўли, кўп векторли сиёсат.*

ВЛИЯНИЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ТРАНСПОРТНУЮ ДИПЛОМАТИЮ УЗБЕКИСТАНА В ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ СЕКТОРЕ

Аннотация. *В данной статье комплексно исследовано влияние геополитических факторов на транспортную дипломатию Узбекистана в сфере железнодорожного транспорта. В результате исследования, проведённого на основе методологии IMRAD, проанализировано геополитическое значение таких стратегических проектов, как многополярная внешняя политика в Центральной Азии, железная дорога Китай-Киргизия-Узбекистан, Транс-Афганское направление и Средний коридор (Транскаспийский международный транспортный маршрут). Результаты показывают, что геополитическая конкуренция, режим санкций и процессы региональной интеграции являются основными факторами, формирующими транспортную дипломатию Узбекистана.*

Ключевые слова: *Узбекистан, транспортная дипломатия, железная дорога, геополитика, инициатива «Один пояс – один путь», Средний коридор, железная дорога Китай–Киргизия–Узбекистан, многовекторная политика.*

IMPACT OF GEOPOLITICAL FACTORS ON UZBEKISTAN'S TRANSPORT DIPLOMACY IN THE RAILWAY SECTOR

Abstract. *This article comprehensively examines the impact of geopolitical factors on Uzbekistan's transport diplomacy in the railway sector. Using the IMRAD methodology, the study analyzes the geopolitical significance of strategic projects such as multi-vector foreign policy in Central Asia, the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway, the Trans-Afghan corridor, and the Middle Corridor (Trans-Caspian International Transport Route). The article analyzes more than 25 scholarly sources and presents empirical data through tables and diagrams.*

Keywords: *Uzbekistan, transport diplomacy, railway, geopolitics, Belt and Road Initiative, Middle Corridor, China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway, multi-vector policy.*

Кириш. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг энг кўп аҳолига эга давлати сифатида ва минтақадаги барча давлатлар ҳамда Афғонистон билан чегарадош бўлган ягона мамлакат сифатида ўзига хос стратегик аҳамиятга эга (World Bank, 2020). Икки карра денгизга чиқиш имкониятидан эга бўлмаган мамлакат сифатида Ўзбекистон транспорт коммуникацияларига тўлиқ боғлиқ бўлиб, бу ҳол транспорт дипломатиясини давлат ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айлантиради.

Жумладан, 2016 йилдан бошлаб президент Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида Ўзбекистон фаол халқаро ҳамкорлик сиёсатига ўтган (Foreign Relations of Uzbekistan, 2025). Бу ўзгариш, айниқса, темир йўл инфратузилмаси соҳасидаги халқаро лойиҳаларда яққол намоён бўлмоқда. Шунингдек, Украинадаги уруш ва Россияга нисбатан ғарб санкциялари натижасида глобал транспорт тизимларида туб ўзгаришлар содир бўлмоқда (Central Asia Program, 2024). Ушбу шароитда Марказий Осиё давлатлари, жумладан Ўзбекистон, янги савдо йўлларини ривожлантириш имкониятига эга

бўлмоқда. Транскаспий халқаро транспорт йўналиши (Ўрта йўлак) орқали юк оқими 2022 йилда икки баробар ошиб 1,5 миллион тоннага етган (Wikipedia, 2025).

Тадқиқот мақсади ва вазифалари:

Тадқиқотнинг асосий мақсади – геосиёсий омилларнинг Ўзбекистоннинг темир йўллар соҳасидаги транспорт дипломатиясига таъсирини илмий асосда таҳлил қилиш ва истиқболларини баҳолашдан иборат. Мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар белгиланган:

- Ўзбекистоннинг кўп векторли ташқи сиёсати доирасида транспорт дипломатиясини ўрганиш;
- Асосий темир йўл лойиҳаларининг геосиёсий жиҳатларини таҳлил қилиш;
- Халқаро акторлар *(Россия, Хитой, АҚШ, Европа Иттифоқи)* манфаатлари ва рақобатини баҳолаш;
- Транспорт коридорларининг минтақавий интеграцияга таъсирини аниқлаш.

Назарий асос:

Тадқиқот бир нечта назарий концепцияларга асосланади. Биринчидан, транспорт дипломатияси (transport diplomacy) концепцияси – бу давлатларнинг ташқи сиёсат мақсадларига эришиш учун транспорт инфратузилмасидан фойдаланишини ўрганади (Lauridsen, 2020). Иккинчидан, кўп векторли дипломатия (multi-vector diplomacy) назарияси – бу кичик ва ўрта давлатларнинг бир нечта йирик куч марказлари билан мувозанатли муносабатлар ўрнатиш стратегиясини тавсифлайди (Wilson Center, 2020). Учинчидан, инфратузилма геосиёсати (infrastructure geopolitics) бу инфратузилма лойиҳаларининг геосиёсий рақобат воситаси сифатидаги ролини ўрганади (Tang & Joldybayeva, 2023).

Методология.

1. Тадқиқот дизайни: Ушбу тадқиқотда сифат тадқиқот усулларидан фойдаланилган бўлиб, асосий усуллар қуйидагилар: адабиётларни систематик таҳлил қилиш, контент-таҳлил, қиёсий таҳлил ва кейс-стади методлари. Тадқиқот даври 2016-2025 йилларни қамраб олган.

2. Маълумотлар манбалари: Тадқиқотда қуйидаги манбалардан фойдаланилган: халқаро тадқиқот марказларининг ҳисоботлари (Jamestown Foundation, Wilson Center, CSIS, Caspian Policy Center); халқаро молия институтларининг таҳлиллари (World Bank, Asian Development Bank, EBRD); илмий журналлардаги мақолалар (Journal of Contemporary China, Geopolitics, Journal of Contemporary Asia); расмий ҳужжатлар ва статистик маълумотлар; ахборот агентликлари хабарлари (Eurasianet, The Diplomat, VOA). Жами 25 дан ортиқ манба таҳлил қилинган.

3. Таҳлил методлари: Маълумотлар таҳлилида қуйидаги усуллар қўлланилган. Хусусан, тематик таҳлил – асосий мавзулар ва тенденцияларни аниқлаш учун, сабаб-оқибат таҳлили – геосиёсий омиллар ва транспорт сиёсати ўртасидаги алоқаларни аниқлаш учун, SWOT таҳлили – Ўзбекистоннинг транспорт дипломатияси кучли ва заиф томонлари, имкониятлар ва таҳдидларни баҳолаш учун.

1-жадвал.

Тадқиқотда фойдаланилган асосий методлар

Метод	Мақсад	Қўлланиш соҳаси
Адабиётлар таҳлили	Мавжуд тадқиқотларни ўрганиш	Назарий база шакллантириш
Контент-таҳлил	Ҳужжатлар мазмунини ўрганиш	Сиёсий нутқлар, келишувлар
Қиёсий таҳлил	Турли йўналишларни солиштириш	Транспорт коридорлари
Кейс-стади	Алоҳида ҳолатларни ўрганиш	Темир йўл лойиҳалари

Натижалар.

1. Ўзбекистоннинг кўп векторли транспорт дипломатияси

Тадқиқот натижаларига кўра, Ўзбекистон Республикаси 2016 йилдан буён кўп векторли ташқи сиёсат концепцияси доирасида темир йўл инфратузилмаси соҳасида фаол ва мувозанатли транспорт дипломатиясини амалга ошириб келмоқда. Президент Шавкат Мирзиёев раҳбарлигидаги даврда мамлакат геосиёсий мувозанатни сақлаш мақсадида Россия Федерацияси, Хитой Халқ Республикаси, Америка Қўшма Штатлари ва Европа Иттифоқи каби глобал ва минтақавий актёрлар билан тенг муносабатлар ўрнатишга интилмоқда (Vision and Global Trends, 2025; Foreign Relations of Uzbekistan, 2025). Ушбу кўп векторли ёндашувнинг асосий мақсадлари дипломатик мустақилликни мустаҳкамлаш, геосиёсий хавф-хатарларни диверсификация қилиш ҳамда транспорт-транзит салоҳияти орқали миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлашдан иборатдир. Эмпирик маълумотларга таянилганда, 2017–2024 йиллар давомида Ўзбекистонга жалб қилинган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 113 миллиард АҚШ долларидан ошган бўлиб, ушбу

маблағларнинг муҳим қисми айнан халқаро транспорт коридорларини ривожлантириш, жумладан, темир йўл лойиҳаларига йўналтирилган (Foreign Relations of Uzbekistan, 2025).

Хитой Халқ Республикасининг роли алоҳида эътиборга молик: 2018 йилдан бошлаб Россия Федерациясини ортда қолдириб, Хитой Ўзбекистоннинг энг йирик савдо ҳамкорига айланди ва “Бир камар – бир йўл” ташаббуси доирасидаги инфратузилма лойиҳаларида доминант инвестор сифатида майдонга чиқди. Шу билан бирга, Ўзбекистон Россия билан анъанавий ҳамкорликни сақлаб қолиш, Европа Иттифоқи ва АҚШ билан янги шериклик механизмларини йўлга қўйиш орқали геосиёсий рақобат шароитида ўзининг манфаатларини максимал даражада ҳимоя қилмоқда.

Натижада, Ўзбекистоннинг транспорт дипломатияси геосиёсий омиллар таъсирида шаклланган бўлиб, у мамлакатнинг минтақавий интеграция жараёнларидаги фаол позициясини, шунингдек, глобал транспорт ўқларидаги стратегик ўрнини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Ушбу ёндашув нафақат иқтисодий фойда келтириб, балки Ўзбекистоннинг Марказий Осиёдаги транспорт-хаб мақомини кучайтиришга имкон бермоқда.

2-жадвал.

Ўзбекистоннинг асосий темир йўл лойиҳалари

Лойиҳа номи	Қиймати (млрд $)	Узунлиги (км)	Статус
Хитой-Қирғизистон-Ўзбекистон темир йўли	4.5-8.0	454	Қурилиш бошланган (2024)
Транс-Афғон темир йўли (Термиз-Мозори-Шариф-Кобул-Пешовар)	4.6-4.8	760	Келишув имзоланган (2025)
Ҳайратон-Мозори-Шариф	0.165	75	Амалда (2011)
CASCA+йўналиши инфратузилмаси	0.018	—	Поти логистика терминали

Манба: *Eurasianet (2025), CAREC (2024), Times of Central Asia (2025) маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.*

1997 йилдан бошлаб муҳокама қилинаётган Хитой-Қирғизистон-Ўзбекистон (ХҚЎ) темир йўли лойиҳаси 2024 йилда амалий босқичга кирган (Jamestown Foundation, 2024). Лойиҳа 454 км узунликдаги темир йўлни ўз ичига олади ва Хитойнинг Қошғар шаҳридан Қирғизистон орқали Ўзбекистонга чўзилади. Ушбу лойиҳа «Бир камар – Бир йўл» ташаббусининг таркибий қисми ҳисобланади. Тадқиқот натижаларига кўра, лойиҳа амалга оширилиши натижасида Хитойдан Европага юкларни етказиш муддати 7-8 кунга қисқаради ва йўналиш 900 кмга қисқароқ бўлади (CACI Analyst, 2024). Бироқ, лойиҳа бир қанча геосиёсий қийинчиликларга дуч келган.

Хусусан, Россия ва Қозоғистон мавжуд шимолий коридор орқали олаётган даромадларини йўқотишдан ташвишланаётгани, Хитой ва Марказий Осиё давлатлари ўртасида турли хил темир йўл излари *(1435 мм ва 1520 мм)* муаммоси мавжуд ва молиялаштириш масалалари узоқ вақт ечилмай қолган (GIS Reports, 2024).

Шунингдек, Транс-Афғон темир йўли (Термиз-Мозори-Шариф-Кобул-Пешовар) Ўзбекистоннинг жанубий йўналишдаги энг стратегик лойиҳаси ҳисобланади (Gulf News, 2025). 2025 йилда Ўзбекистон, Афғонистон ва Покистон ўртасида келишув имзоланган бўлиб, лойиҳа 2027-2030 йилларда фойдаланишга топширилиши кутилмоқда. Лойиҳа қиймати 4.6-8 миллиард АҚШ доллари бўлиб, унинг амалга оширилиши натижасида юк ташиш муддати 35 кундан 3-5 кунга қисқаради ва транспорт харажатлари 40% га камаяди (Türkiye Today, 2025). Лойиҳа Ўзбекистонга Ҳинд океани ива Арабистон денгизи портларига тўғридан-тўғри кириш имконини беради.

3-жадвал.

Транспорт коридорларининг қиёсий кўрсаткичлари

Коридор	Транзит муддати	Харажат ($/контейнер)	Сиғими
Шимолий коридор (Россия орқали)	14-18 кун	$2,800-3,200	Юқори
Ўрта йўлак (Транскаспий)	13-21 кун	$3,500-4,500	Ўсмоқда
Транс-Афғон (жануб)	3-5 кун	$1,400-1,600	Режа
Денгиз йўли (Суэц орқали)	35-45 кун	$1,500-2,500	Энг юқори

Манба: *Times of Central Asia (2025), German Economic Team (2022), ODI (2022) маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.*

Бундан ташқари, Украинадаги уруш ва Россияга қарши санкциялар натижасида Транскаспий халқаро транспорт йўналиши (TITR) – Ўрта йўлак аҳамияти кескин ошган (Central Asia Program, 2024). Йўналиш Хитойдан Қозоғистон, Каспий денгизи, Озарбайжон, Грузия ва Туркия орқали Европага чўзилади. Ўзбекистон бу йўналишнинг таркибий қисми сифатида унинг ривожланишидан фойдаланмоқда. 2019 йилдан бошлаб Ўзбекистон Ўрта йўлак бўйича юк ташиш ҳажмини 5 баробардан ортиқ оширган (Euronews, 2025). 2022 йилда CASCA+ мультимодал коридори доирасида

биринчи контейнер поезди Ўзбекистондан Болгариянинг Бургас портига жўнатилган (Caspian Policy Center, 2024). Ўзбекистон Грузиянинг Поти эркин саноат зонасида 18 миллион долларлик логистика терминали қурмоқда (Times of Central Asia, 2025).

2. Тадқиқот натижалари минтақадаги асосий акторларнинг қуйидаги манфаатларини аниқлаган:

Хитой: «Бир камар – Бир йўл» ташаббуси доирасида Марказий Осиёда транспорт ва энергетика инфратузилмасига сармоя киритиш орқали иқтисодий ва сиёсий таъсирини кучайтириш. 2023 йилда Хитойнинг Ўзбекистондаги БРИ лойиҳаларига жалб қилиниши 375% га ошган (Green FDC, 2023).

Россия: Минтақада стратегик мавқеини сақлаш ва Россиядан четлаб ўтувчи йўналишларнинг ривожланишига қаршилик кўрсатиш. Бироқ, санкциялар ва Украинадаги уруш туфайли Россиянинг таъсир имкониятлари чекланган (CACI Analyst, 2024).

АҚШ ва Европа Иттифоқи: Марказий Осиё давлатлари билан иқтисодий алоқаларни кенгайтириш ва улар билан стратегик ҳамкорлик ўрнатиш. 2025 йилда президент Мирзиёевнинг АҚШга сафари давомида 8 миллиард долларлик Boeing шартномаси имзоланган (BESA Center, 2025).

Туркия: Турк тиллар ташкилоти (OTC) доирасида Марказий Осиё билан алоқаларни мустаҳкамлаш ва Ўрта йўлак орқали транзит имкониятларини кенгайтириш.

4-жадвал.

Ўзбекистоннинг асосий савдо ҳамкорлари билан транспорт ҳамкорлиги

Давлат	Савдо ҳажми (2022)	Асосий лойиҳалар	Ҳамкорлик йўналиши
Хитой	$9.9 млрд	ХҚЎ темир йўли, БРИ	Инфратузилма, энергетика
Россия	$9.3 млрд	Транс-Афғон, ЕОИИ	Энергетика, меҳнат
Қозоғистон	$4.4 млрд	Ўрта йўлак, TITR	Транзит, савдо
Туркия	$3.5 млрд	CASCA+, Зангезур	Транзит, ишлаб чиқариш

Манба: *VOA (2023), Central Asia Program (2024), Uzbekistan.jp (2025) маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.*

Ўзбекистон 2001 йилдан бошлаб Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШҲТ) аъзоси бўлиб, президент Мирзиёев раҳбарлигида ташкилот доирасида 100 дан ортиқ ташаббус илгари сурилган (China Daily, 2025). 2022 йилда Ўзбекистон ШҲТ Транспорт вазирлари 9-йиғилишига раислик қилган ва транспорт узунлигини кенгайтириш стратегияси лойиҳасини тақдим этган. ШҲТ аъзо давлатларининг темир йўл тармоғи узунлиги 348,300 км ни ташкил этади (SCO, 2022). Тошкентда биринчи ШҲТ Халқаро транспорт форуми ўтказилган (2023), унда мультимодал транспорт коридорлари ривожлантириш масалалари муҳокама қилинган.

Муҳокама. Тадқиқот натижалари геосиёсий омилларнинг Ўзбекистоннинг темир йўллар соҳасидаги транспорт дипломатиясига кўп қиррали ва чуқур таъсирини тасдиқлайди. Ушбу таъсир глобал рақобат, санкциялар режими, минтақавий интеграция жараёнлари ва таъминот занжирларининг қайта шаклланиши каби омиллар орқали намоён бўлмоқда. Асосий хулосалар қуйидагилардан иборат бўлиб, улар эмпирик маълумотлар ва илмий таҳлилларга асосланади:

Биринчидан, кўп векторли ташқи сиёсат Ўзбекистонга турли геосиёсий йўналишларда транспорт лойиҳаларини муваффақиятли амалга оширишга имкон бермоқда. Инфратузилма лойиҳалари нафақат иқтисодий, балки минтақавий геосиёсий мувозанатни ўзгартириш воситаси сифатида хизмат қилмоқда (TRENDS Research & Advisory, 2025). Ўзбекистоннинг Россия, Хитой, Европа Иттифоқи, Туркия ва Жанубий Осиё давлатлари билан мувозанатли ҳамкорлиги транспорт дипломатиясининг асосига айланди. Масалан, Хитой–Қирғизистон–Ўзбекистон темир йўли лойиҳаси 2024 йил охирида расман бошланган ва 2025 йилда Қирғизистон қисмида қурилиш жадаллашган; умумий қиймати тахминан 4,7 млрд АҚШ доллари бўлган бу лойиҳа 2029–2030 йилларда якунланиши кутилмоқда (News Central Asia, 2025-12-23; Wikipedia, 2025).

Иккинчидан, Россия–Украина уруши (2022 йилдан бошлаб) ва унга боғлиқ санкциялар режими Ўзбекистон учун янги имкониятлар яратди, чунки глобал таъминот занжирлари қайта йўналтирилмоқда. Ўрта йўлакнинг ривожланиши бунга ёрқин мисол: 2024 йилда юк ташиш ҳажми 4,1–4,5 млн тоннага етди (январь–ноябрь учун 63% ўсиш), бу эса Россия орқали ўтувчи Шимолий коридорга альтернатива сифатида Ўрта йўлакнинг геосиёсий аҳамиятини оширмоқда (Caspian News, 2024-12-18; The Astana Times, 2024-12-17). Учинчидан, минтақавий интеграция жараёнлари жадаллашмоқда, бу Ўзбекистоннинг транспорт дипломатиясининг муҳим натижасидир. Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги савдо ўсди: Қозоғистон ва Ўзбекистон ўртасидаги савдо ҳажми 2024 йилда 4,2 млрд долларга етди (Uz.Kursiv.Media, 2025-01-21). Шунингдек, Транс-Афғон темир йўли лойиҳаси 2025 йилда уч томонлама келишув билан илгари сурилмоқда; бу лойиҳа Марказий Осиёни

Жанубий Осиё портлари билан боғлаб, транзит вақтини қисқартиради (The Astana Times, 2025-07-21). Умуман олганда, геосиёсий рақобат ва глобал ўзгаришлар Ўзбекистоннинг транспорт дипломатиясини фақат иқтисодий эмас, балки стратегик мустақилликни таъминлаш воситасига айлантирмоқда. 2024–2025 йилларда жалб қилинган хорижий инвестициялар ва лойиҳаларнинг амалга оширилиши Ўзбекистонни Марказий Осиёдаги транспорт-хаб мақомини янада мустаҳкамлашга олиб келади. Келгусида бу сиёсат минтақавий барқарорлик ва глобал интеграцияга ҳисса қўшиш билан бирга, Ўзбекистоннинг геосиёсий хавфларга қарши туриш қобилиятини оширади (Global Neighbours, 2025-12-23). Шу билан бирга, лойиҳаларнинг муваффақияти минтақавий ҳамкорликнинг чуқурлашуви ва халқаро инвестицияларнинг барқарор оқимига боғлиқ бўлиб қолади.

2. SWOT таҳлили:

5-жадвал.

Ўзбекистон транспорт дипломатиясининг SWOT таҳлили

КУЧЛИ ТОМОНЛАР (Strengths)	**ЗАИФ ТОМОНЛАР (Weaknesses)**
• Стратегик географик жойлашув • Барча Марказий Осиё давлатлари билан чегарадошлик • Минтақадаги энг кўп аҳоли • Фаол дипломатик фаолият • Кўп векторли ташқи сиёсат	• Икки карра денгизга чиқиш имконияти йўқлиги • Инфратузилма чекланганлиги • Ички молиявий ресурсларнинг етишмаслиги • Қўшни давлатларга боғлиқлик • Транспорт харажатларининг юқорилиги
ИМКОНИЯТЛАР (Opportunities)	**ТАҲДИДЛАР (Threats)**
• Ўрта йўлакнинг ривожланиши • ХҚЎ темир йўли қурилиши • Транс-Афғон коридори • Хорижий инвестицияларнинг ошиши • Минтақавий марказ мақомига эришиш	• Афғонистондаги беқарорлик • Геосиёсий рақобатнинг кучайиши • Санкциялар хавфи • Хитойга ортиқча боғлиқлик • Терроризм ва ноқонуний савдо

Манба: Тадқиқот натижалари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Чеклашлар ва келажак тадқиқотлар

Ушбу тадқиқот бир қатор чеклашларга эга. Биринчидан, эмпирик маълумотлар асосан иккиламчи манбалардан олинган. Иккинчидан, минтақадаги тез ўзгарувчан геосиёсий вазият маълумотларнинг тезда эскириб қолишига олиб келиши мумкин. Учинчидан, баъзи маълумотлар (масалан, аниқ инвестиция ҳажмлари) турли манбаларда фарқланади.

Келажак тадқиқотлар учун қуйидаги йўналишлар тавсия этилади: транспорт лойиҳаларининг иқтисодий самарадорлигини миқдорий таҳлил қилиш; экологик оқибатларни баҳолаш; маҳаллий аҳоли фикрини ўрганиш; минтақавий давлатлар позицияларини қиёсий таҳлил қилиш.

Хулоса ва таклифлар. Ушбу тадқиқот геосиёсий омилларнинг Ўзбекистоннинг темир йўллар соҳасидаги транспорт дипломатиясига таъсирини комплекс таҳлил қилган. Тадқиқот натижалари қуйидаги асосий хулосаларни шакллантиришга имкон беради:

1. Ўзбекистоннинг кўп векторли ташқи сиёсати транспорт дипломатиясида муваффақиятли намоён бўлмоқда. Россия, Хитой, АҚШ ва Европа Иттифоқи билан мувозанатли муносабатлар ўрнатилган;

2. Хитой-Қирғизистон-Ўзбекистон темир йўли ва Транс-Афғон коридори каби стратегик лойиҳалар Ўзбекистоннинг географик чекланганлигини бартараф этиш имконини беради;

3. Украинадаги уруш ва санкциялар режими Ўрта йўлакнинг ривожланишига туртки берган бўлиб, бу Ўзбекистон учун янги имкониятлар яратмоқда;

4. ШҲТ ва бошқа минтақавий ташкилотлар доирасидаги ҳамкорлик транспорт уланувчанлигини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда;

5. Бироқ, Афғонистондаги беқарорлик, хорижий инвестицияларга боғлиқлик ва геосиёсий рақобат каби хатарлар сақланиб қолмоқда.

Умуман олганда, Ўзбекистон минтақавий транспорт-логистика маркази мақомига эришиш йўлида сезиларли қадамлар ташламоқда. Бироқ, бу мақсадга эришиш учун инфратузилма ривожлантириш билан бир қаторда, минтақавий ҳамкорликни чуқурлаштириш, хорижий инвестицияларни диверсификация қилиш ва хавфсизлик муаммоларини ҳал қилиш зарур.

АДАБИЁТЛАР:

1. Asian Development Bank. (2021). Middle corridor—Policy development and trade potential of the Trans-Caspian International Transport Route. ADB Publications. https://www.adb.org/publications/middle-corridor-policy-development-trade-potential

2. BESA Center. (2025, September 30). Diplomacy of Central Asian and South Caucasus states in summer–autumn 2025: Multivector foreign policy in action. Begin-Sadat Center for Strategic Studies. https://besacenter.org/diplomacy-of-central-asian-and-south-caucasus-states-in-summer-autumn-2025/

3. CACI Analyst. (2024). The China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway: China's strategic expansion in Russia's backyard. Central Asia-Caucasus Institute. https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13837

4. CAREC Program. (2024). Hairatan to Mazar-e-Sharif railway project. Central Asia Regional Economic Cooperation. https://carecprogram.org/?feature=hairatan-to-mazar-e-sharif-railway-project

5. Caspian Policy Center. (2024). How to maximize the Middle Corridor. https://caspianpolicy.org/research/middle-corridor/how-to-maximize-the-middle-corridor

6. Caspian Post. (2025, July 15). New railway corridor to link Central Asia with Arabian Sea ports by 2027. https://caspianpost.com/opinion/new-railway-corridor-to-link-central-asia-with-arabian-sea-ports-by-2027

7. Central Asia Program. (2024). The Trans-Caspian Middle Corridor is thriving. George Washington University. https://centralasiaprogram.org/publications-all/the-trans-caspian-middle-corridor-is-thriving/

8. China Daily. (2025, September 1). Uzbekistan and the SCO: Prospects for multifaceted cooperation. https://www.chinadaily.com.cn/a/202509/01/WS68b5b98ba3108622abc9e529.html

9. Eurasianet. (2025, September 16). A trans-Afghan railway chugs toward reality with new agreement. https://eurasianet.org/a-trans-afghan-railway-chugs-toward-reality-with-new-agreement

10. Euronews. (2025, December 1). New investments push Trans-Caspian Corridor into its next phase. https://www.euronews.com/business/2025/12/01/new-investments-push-trans-caspian-corridor-into-its-next-phase

11. German Economic Team. (2022). Challenges and opportunities of the Middle Corridor. https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/challenges-and-opportunities-of-the-middle-corridor/

12. GIS Reports. (2024, October 18). How a new railway is shaping Kyrgyzstan and Uzbekistan's geopolitics. https://www.gisreportsonline.com/r/railway-central-asia/

13. Green Finance & Development Center. (2023). China Belt and Road Initiative (BRI) investment report 2023. https://greenfdc.org/china-belt-and-road-initiative-bri-investment-report-2023/

14. Gulf News. (2025, June 2). Travel soon from Pakistan to Uzbekistan via Afghanistan using new rail link. https://gulfnews.com/world/asia/pakistan/why-rail-link-pakistan-to-uzbekistan-via-afghanistan-is-important

15. Jamestown Foundation. (2024, May 7). Shifting geopolitics threaten to shelve China–Kyrgyzstan–Uzbekistan railway project. https://jamestown.org/program/shifting-geopolitics-threaten-to-shelve-china-kyrgyzstan-uzbekistan-railway-project/

16. Lauridsen, L. S. (2020). Drivers of China's regional infrastructure diplomacy: The case of the Sino-Thai railway project. Journal of Contemporary Asia, 50(3), 380–406. https://doi.org/10.1080/00472336.2019.1634272

17. Mukhamedova, Z., Ergasheva, Z., & Yakupbaev, K. (2024). A review of railway transportation in Central Asia for corridors and the revival of the Great Silk Road. Journal of Eastern European and Central Asian Research. https://ieeca.org/journal/index.php/JEECAR/article/view/1700

18. ODI. (2022). Shanghai Cooperation Organisation Summit 2022: Key takeaways. Overseas Development Institute. https://odi.org/en/insights/shanghai-cooperation-organisation-summit-2022-key-takeaways/

19. Shanghai Cooperation Organisation. (2022, May 17). Meeting of SCO Ministers of Transport. https://eng.sectsco.org/20220517/837516.html

20. SpecialEurasia. (2025, November 24). Geopolitics of Uzbekistan as a strategic pivot in Eurasia. https://www.specialeurasia.com/2025/11/24/geopolitics-uzbekistan/

21. Tang, W., & Joldybayeva, E. (2023). Pipelines and power lines: China, infrastructure and the geopolitical (re)construction of Central Asia. Geopolitics, 28(4), 1506–1534. https://doi.org/10.1080/14650045.2022.2101078

22. The Diplomat. (2025, April 17). Trans-Afghan Railway: Will Uzbekistan develop the Kandahar route? https://thediplomat.com/2025/04/trans-afghan-railway-will-uzbekistan-develop-the-kandahar-route/

23. Times of Central Asia. (2025, March 4). How the Middle Corridor is a game-changer for Uzbekistan. https://timesca.com/how-the-middle-corridor-is-a-game-changer-for-uzbekistan/

24. Türkiye Today. (2025, November). Trans-Afghan Railway: Is Uzbekistan's southern expansion a dangerous game? https://www.turkiyetoday.com/opinion/trans-afghan-railway

25. Vision and Global Trends. (2025, August 2). Uzbekistan's new foreign policy: Balancing East and West through strategic openness. https://www.vision-gt.eu/news/uzbekistans-new-foreign-policy/

26. Voice of America. (2023, October 13). Central Asians balance benefits, risks of China's BRI. https://www.voanews.com/a/central-asians-balance-benefits-risks-of-china-s-bri/7308448.html

27. Wilson Center. (2020). Kennan Cable No. 68: Central Asia's multi-vector defense diplomacy. https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no-68-central-asias-multi-vector-defense-diplomacy

28. World Bank. (2020). South Caucasus and Central Asia - The Belt and Road Initiative: Uzbekistan country case study. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34121

УЎК 32

ХИТОЙ МОДЕРНИЗАЦИЯ МОДЕЛИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Абдулхаев Абдурашид Нодир ўғли,
Тошкент давлат шарқшунослик
университети мустақил тадқиқотчиси
abdurashidabdulkhaev@gmail.com

Аннотация. *Мақолада Хитой Халқ Республикасининг модернизация модели назарий асослари ва ўзига хос хусусиятлари комплекс тарзда таҳлил қилинган. Тадқиқотда сиёсий реализм, неолиберализм, институционализм ва модернизация назариялари контекстида Хитой тажрибасининг ўзига хослиги очиб берилган. Муаллиф Хитой модернизациясининг босқичлари, назарий-методологик асослари, Дэн Сяопин ислоҳотларининг концептуал негизлари, шунингдек, модернизация жараёнида барқарорлик ва ривожланиш диалектикаси масалаларини чуқур ўрганган. Мақолада эмпирик маълумотлар асосида Хитой модернизация моделининг жаҳон тажрибасидаги ўрни ва аҳамияти баҳоланган.*

Калит сўзлар: *модернизация, Хитой модели, сиёсий реализм, институционализм, ислоҳотлар, очиқлик сиёсати, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, Дэн Сяопин назарияси.*

ОСОБЕННОСТИ КИТАЙСКОЙ МОДЕЛИ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аннотация. *В статье комплексно проанализированы теоретические основы и специфические особенности модели модернизации Китайской Народной Республики. В рамках исследования раскрывается своеобразие китайского опыта в контексте политического реализма, неолиберализма, институционализма и теорий модернизации. Автор подробно рассматривает этапы китайской модернизации, её теоретико-методологические основания, концептуальные основы реформ Дэн Сяопина, а также диалектику стабильности и развития в ходе модернизационного процесса. На основе эмпирических данных оцениваются место и значение китайской модели модернизации в мировой практике.*

Ключевые слова: *модернизация, китайская модель, политический реализм, институционализм, реформы, политика открытости, социально-политическая стабильность, теория Дэн Сяопина*.

CHARACTERISTICS OF THE CHINESE MODEL OF MODERNIZATION

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the theoretical foundations and distinctive features of the modernization model of the People's Republic of China. The study elucidates the specificity of China's experience within the conceptual frameworks of political realism, neoliberalism, institutionalism, and modernization theories. The author examines in depth the stages of China's modernization, its theoretical and methodological underpinnings, the conceptual foundations of Deng Xiaoping's reforms, as well as the dialectics of stability and development throughout the modernization process. Drawing on empirical evidence, the article assesses the place and significance of China's modernization model in global practice.*

Keywords: *modernization, China model, political realism, institutionalism, reforms, opening-up policy, socio-political stability, Deng Xiaoping's theory.*

Кириш. XX аср иккинчи ярмидан бошлаб жаҳон сиёсатшунослигида модернизация муаммоси марказий ўринлардан бирини эгаллаб келмоқда. Модернизация жараёнлари айниқса Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, ғарбона модернизация моделидан сезиларли даражада фарқланади. Шу нуқтаи назардан Хитой Халқ Республикасининг модернизация тажрибаси алоҳида илмий қизиқиш уйғотади, чунки бу мамлакат қисқа тарихий даврда беқиёс иқтисодий ривожланишга эришиб, дунёнинг етакчи иқтисодий кучларидан бирига айланди. Хитой модернизация модели нафақат иқтисодий, балки сиёсий, ижтимоий ва маданий жиҳатлари билан ҳам ғарб моделидан тубдан фарқланади ва шу туфайли сиёсий фан учун муҳим тадқиқот объекти ҳисобланади.

Модернизация назариясининг асосчилари Толкотт Парсонс, Шмуэль Айзенштадт, Сэмюэл Хантингтон, Уолт Ростоу каби олимлар модернизацияни асосан Ғарб тажрибаси билан боғлаб тушунтирганлар [2, 6, 8]. Парсонснинг таъкидлашича, модернизация жараёнида тўртта эволюцион универсаллар шаклланади: бюрократик ташкилот, бутун жамиятга татбиқ этиладиган умумий ҳуқуқий меъёрлар тизими, мулк ва шартномага асосланган пул ва бозорлар, демократик

ассоциациялар. Бироқ Хитой тажрибаси бу назарий моделга тўлиқ мос келмайди ва ўзига хос йўлни намоён этади [7; 159].

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Модернизация тушунчаси сиёсий фанда кенг қўлланиладиган атамалардан бири бўлиб, унга турли хил таърифлар берилган. Шмуэль Айзенштадт модернизацияни қуйидагича изоҳлайди [10; 22]: тарихий жиҳатдан модернизация XVII-XIX асрларда Ғарбий Европа ва Шимолий Америкада шаклланган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий тизимларга олиб келувчи ўзгаришлар жараёнидир. Вилберт Мур эса модернизацияни анъанавий жамиятнинг Ғарбнинг илғор, иқтисодий ривожланган ва сиёсий жиҳатдан нисбатан барқарор давлатларига хос ижтимоий ташкилотга тўлиқ трансформацияси деб таърифлайди[12; 87].

Бу таърифлардан кўринадики, классик модернизация назарияси Ғарб тажрибасини универсал намуна сифатида қабул қилади ва бошқа мамлакатлар ривожланишини шу нуқтаи назардан баҳолайди. Бироқ бундай ёндашув жиддий танқидга учради. Хитойлик олимлар, жумладан, Ли Фенлинь таъкидлаганидек, сиёсат, иқтисодиёт ва маданиятнинг ғарблаштирилиши Хитой учун қабул қилиб бўлмайди. Хитойда социализмни такомиллаштириш ва янгилаш вазифаси қўйилган, унинг ағдарилиши эмас.

Сиёсий реализм нуқтаи назаридан қараганда, ҳар бир давлат ўзининг миллий манфаатлари ва хавфсизлигини таъминлашга интилади, шу жумладан, модернизация жараёнида ҳам. Ганс Моргентау ва Кеннет Уолц каби реалистлар давлатнинг қудрати ва хавфсизлигини асосий омил сифатида кўрадилар [13, 14]. Хитой модернизация модели айнан шу нуқтаи назардан муҳим аҳамият касб этади, чунки у миллий суверенитет ва хавфсизликни сақлаган ҳолда иқтисодий ривожланишга эришиш йўлини кўрсатди.

Хитойда модернизация ғояси узоқ тарихга эга. Биринчи марта бу ғоя 1957 йилда илгари сурилган. Мао Цзедун асосий вазифалар қаторида замонавий модернизация қилинган қишлоқ хўжалиги, фан ва маданият саноатини қуришни кўрсатган эди. Бироқ ўша даврда модернизация ғояси объективликдан маҳрум бўлиб, лозунгли характерга эга эди. Иккинчи марта модернизация мақсадлари 1964 йилда Чжоу Эньлай томонидан эълон қилинган - аср охиригача модернизация қилинган қишлоқ хўжалиги, саноат, мудофаа ва илмий-техника салоҳиятига эга давлатни қуриш. Бироқ 1966 йилда бошланган маданий инқилоб бу режанинг бажарилишини кўп йилларга кечиктирди [4; 152].

Сиёсий либерализм назарияси нуқтаи назаридан, модернизация демократия, очиқ бозор иқтисодиёти ва инсон ҳуқуқлари билан узвий боғлиқ бўлиши керак. Фрэнсис Фукуяма тарихнинг тугаши концепциясида либерал демократиянинг ғалабасини эълон қилган эди [9; 153]. Бироқ Хитой модернизация тажрибаси бу назарий моделга қарши мисол бўлиб хизмат қилади, чунки мамлакат иқтисодий либерализация билан сиёсий марказлашувни уйғунлаштирган ҳолда юқори ривожланиш суръатларига эришди.

Хитой ислоҳотларининг расмий бошланиши сифатида 1978 йил ҳисобланади, ўша йилнинг декабрида ХКП МК 11-чақириқ учинчи пленуми бўлиб ўтди. Пленум маданий инқилобга чизиқ тортди ва ислоҳотлар ва очиқлик стратегик курсини олди [4; 74].

Хитой модернизация моделининг назарий асосларини тушуниш учун институционализм назариясига мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Дуглас Норт таъкидлаганидек, институтлар ижтимоий ўзаро муносабатларни шакллантирадиган қоидалар мажмуи бўлиб, улар иқтисодий ривожланишнинг асосий омилларидан биридир. Хитой ислоҳотлари айнан институционал ўзгаришларга асосланган бўлиб, мавжуд тизимни тубдан ағдармаган ҳолда босқичма-босқич янгилашни кўзда тутган.

ХХР 1970-йилларнинг охирига анча салмоқли моддий базага эга эди. 1950-1977 йиллар учун саноат ишлаб чиқаришнинг ўртача йиллик суръатлари 13,5 фоизни, қишлоқ хўжалигиники эса 4,2 фоизни ташкил этди. Саноатнинг саноат ва қишлоқ хўжалиги умумий маҳсулотидаги улуши 30 фоиздан 71 фоизгача ўсди. Давлат саноат корхоналарининг асосий фондлари 1978 йилда 1952 йилдаги 15 миллиард юандан 320 миллиард юанга етди. ХХР 1978 йилда кўмир қазиб олиш бўйича дунёда учинчи ўринни эгаллади - 618 миллион тонна, пўлат эритиш бўйича бешинчи ўринни - 31,8 миллион тонна. 1978 йилда Хитойда бошланғич таълим билан тегишли ёш гуруҳларининг 93 фоизи, ўрта таълим билан эса 51 фоизи қамраб олинган эди [4; 148].

Бошқа томондан, маданий инқилоб Хитой иқтисодиётига катта зарар етказди. Мамлакат 1967-1976 йилларда миллий даромаднинг 500 миллиард юанига яқин зарар кўрди. Иқтисодиёт тузилиши оғир саноат томонга аниқ қийшайиш билан азият чекар эди [17; 47].

Тадқиқот методологияси. Социалистик модернизация назариясининг шаклланиши ва ривожланиши 1978 йилнинг декабридан кейин мамлакатнинг норасмий раҳбарига айланган Дэн

Сяопин билан боғланади. Социалистик модернизация концепциясининг шаклланиши ва ривожланишида уч босқични ажратиш мумкин.

Бошланғич босқич 1975-1982 йилларни ўз ичига олади. 1975 йилнинг 5 мартида Дэн Сяопин модернизация ҳақидаги ғоясини баён қилди: халқ хўжалигини ривожлантириш икки босқичли бўлиши керак - биринчи босқич 1980 йилгача тўлиқ саноат тизимларига эга халқ хўжалигини қуриш, иккинчи босқич аср охиригача модернизация қилинган қишлоқ хўжалиги ва саноат, мудофаа, илмий-техника салоҳиятига эга мамлакатни қуриш.

Дэн Сяопиннинг социалистик модернизациянинг асосий тўртта шарт-шароити ва тўртта кафолатини белгилаши муҳим методологик аҳамиятга эга. Тўртта шарт-шароит қуйидагилардан иборат: биринчидан, сиёсий йўналишни фаол қўллаб-қувватлаш - иқтисодиётни биргаликда қуриш учун мамлакат ва партияларнинг барча кучларини бирлаштириш; иккинчидан, барқарор, бирлашган сиёсий ҳолатга эга бўлиш зарурлиги; учинчидан, ўз кучлари билан курашиш, ўзининг ички заҳираларини очиш; тўртинчидан, касбий билимларга эга катта кадрлар отрядига эга бўлиш.

1982 йилда Дэн Сяопин тўртта кафолат ғоясини баён қилди: биринчиси - тузилмани ислоҳ қилиш, иккинчиси - маънавий цивилизацияни қуриш тузилмасини кучайтириш, учинчиси - иқтисодий жиноятчиликка қарши курашиш, тўртинчиси - партиянинг иш услубини тартибга солиш [4; 138].

Сиёсий реализм нуқтаи назаридан, Дэн Сяопиннинг бу ёндашуви давлатнинг асосий манфаатлари - барқарорлик, хавфсизлик ва ривожланишни биринчи ўринга қўйишни кўрсатади. Дэн Сяопиннинг концепцияси айнан шу принципга асосланган - прагматик, босқичма-босқич ислоҳотлар орқали мамлакатнинг қудратини оширишга интилиш.

1979 йилда Дэн Сяопин модернизацияни амалга оширишда Хитойнинг иккита хусусиятини ҳисобга олиш зарурлигини кўрсатган эди - иқтисодий асосининг заифлиги ва экин ерларининг чекланганлиги билан аҳолининг кўплиги. Шу билан бирга у тўртта асосий мафкуравий ва сиёсий принципни шакллантирди: социалистик йўлни ҳимоя қилиш, пролетариат диктатурасини ҳимоя қилиш, компартия раҳбарлигини ҳимоя қилиш, марксизм-ленинизм ва Мао Цзедун ғояларини ҳимоя қилиш.

Иккинчи босқич 1983-1991 йилларни қамраб олади. Бу даврда иқтисодий муаммолар қаторида модернизациянинг бошқа муаммоларига қизиқиш ортди, модернизациянинг демографик, ижтимоий, экологик жиҳатларига эътибор берила бошлади.

Учинчи босқич 1992 йилдан бошланди. Социалистик бозор иқтисодиёти курси олинди. 1993 йилнинг 14 ноябрида ХКП МК 14-чақириқ 3-пленуми социалистик бозор иқтисодиёти тизимини яратишнинг айрим масалалари тўғрисида қарор қабул қилди [18; 28]. Қарорга мувофиқ, социалистик бозор иқтисодиёти тизими давлатнинг макроназорати остида жамият ресурсларини тақсимлашда бозорга асосий ролни тан олишни англатади.

Социалистик модернизация концепциясида барқарорлик муаммоси муҳим ўрин эгаллайди. Модернизацияни амалга ошириш учун барқарор сиёсий шароитларга эга бўлиш керак. Дэн Сяопин барқарорлик ғоясини баён қилди: барқарорлик ҳаммасидан устундир. Сиёсий барқарорликни амалга ошириш учун у социалистик демократияни ривожлантириш, социалистик қонунийликни такомиллаштиришни таклиф қилди. Гонконг, Макао ва Тайван масаласини ҳал қилиш учун бир мамлакат - икки тузилма ғояси таклиф этилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Дэн Сяопиннинг социалистик модернизация назарияси материалистик, тарихий ва амалий ёндашувга асосланган. У ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши ва ислоҳотлар очиқлигини бирлаштирди - бу Хитой модернизациясининг назарий асоси бўлди. Дэн Сяопин социализмнинг асосий вазифаларини ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш деб баён қилди.

Иқтисодиёт ривожланишининг юқори суръатини ривожлантириш учун Хитойнинг очиқлиги зарур. Дэн Сяопин таъкидлаганидек, ҳар қандай ривожланаётган мамлакат ривожланган мамлакатларга етиб олмоқчи - ташқи алоқасиз буни мустақил равишда қилиб бўлмайди [4; 78].

Неолиберализм назарияси нуқтаи назаридан, иқтисодий очиқлик ва глобализация мамлакатлар ривожланиши учун зарур шартлардир. Бироқ Хитой моделининг ўзига хослиги шундаки, у очиқликни сиёсий барқарорлик ва миллий манфаатлар билан мувозанатда сақлашга муваффақ бўлди[1; 38].

Дэн Сяопиннинг социалистик модернизация назарияси ўзининг методологик асосларига эга. Амалиёт - бу ҳақиқатни текшириш учун ягона усулдир. Ҳаракат йўналиши қадам-бақадам шаклланган. Дэн Сяопин таъкидлайди: бизнинг йўлимиз - бу бизнинг ўз йўлимиз, асосий принципга

риоя қилган ҳолда хатоларни қадам-бақадам тузатиб, амалиёт жараёнида ҳақиқатни топиш керак [18; 204].

Бир марказ (иқтисодиётга диққат маркази), иккита асосий принцип (социалистик йўлни қўллаб-қувватлаш, ислоҳотлар очиқлиги йўли), ривожланишнинг учта босқичи Хитой социалистик модернизациясининг асосий мақсадларидир. Биринчи босқич, 1990 йилгача ялпи маҳсулот ҳажмини 1980 йилга нисбатан икки баробар ошириш; иккинчи босқич, 2000 йилгача яна икки баробар ошириш; учинчи босқич, яна 30-50 йилдан кейин жаҳон иқтисодиётида энг юқори ўринни эгаллаш [16].

Социалистик модернизация жараёнида Дэн Сяопин мувозанатлилик ва номувозанатлик диалектикасидан фойдаланди. У аввало аҳолининг бир қисмини бойитиш, кейин эса биргаликда бойиш ҳақидаги ғояни шакллантирди. Биргаликда бойиш социализмнинг асосий принципидир. Дэн Сяопин минтақалар бўйича ҳам номувозанат ривожланиш принципини қўллади - аввало соҳил бўйи минтақаларини бойитиш, кейин улар орқали ички минтақаларни ривожлантиришдир.

Очиқлик сиёсатини ҳам босқичма-босқич амалга ошириш белгиланди: эркин иқтисодий ҳудудлар яратиш; соҳил бўйи минтақалар шаҳарларини очиш; соҳил бўйи туманларда очиқ ҳудудлар яратиш; кейин мамлакатнинг барча чегараларини очиш.

Дэн Сяопин асосий қисм ва қўшимчаларнинг диалектик ечимини баён қилди. Ислоҳотлар жараёнида доимо иккита асосий принципни қўллаб-қувватлаш керак: биринчиси - асосий қисм жамоатчилик мулкидир; иккинчиси - биргаликда бойиш. Жамоатчилик мулкини қўллаб-қувватлаш иқтисодиётнинг асосий қисми ҳисобланади, бошқа мулк элементлари фақат қўшимчалардир.

Жамоатчилик мулкига давлат ва жамоа мулки киради - бу Хитой мулкининг асосидир. Шу билан бирга хусусий ва биргаликдаги мулкни ривожлантириш социалистик иқтисодиёт учун фойдали қўшимча ҳисобланади. Асосий қисм ва қўшимчалар диалектикаси бир мамлакат - икки тузилма ва эркин иқтисодий ҳудуд ғояларининг фалсафий асосидир.

Шунингдек, Хитой модернизация моделининг глобал аҳамияти ҳақида алоҳида тўхталиш лозим. XXI асрда Хитой тажрибаси нафақат Осиё минтақаси, балки бутун дунё учун муҳим намуна бўлиб хизмат қилмоқда. Глобаллашув даврида Хитойнинг иқтисодий ва сиёсий модели кўплаб ривожланаётган мамлакатлар учун альтернатив ривожланиш йўлини кўрсатмоқда. Хитой модернизация моделининг асосий ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, у ғарб либерал демократияси моделини қабул қилмаган ҳолда иқтисодий ривожланишга эришди. Бу тажриба модернизация назариясининг классик постулатларига жиддий савол ташлайди ва модернизациянинг бошқа йўллари мавжудлигини исботлайди [9; 156].

Сиёсий реализм нуқтаи назаридан, Хитой модели давлатнинг мустақиллиги ва суверенитетини сақлаган ҳолда халқаро тизимда ўз ўрнини мустаҳкамлаш имкониятини намойиш этади. Бу айниқса ривожланаётган мамлакатлар учун муҳим сабоқ бўлиб хизмат қилади - уларнинг кўпчилиги модернизация жараёнида миллий суверенитетларини йўқотиш хавфи билан юзма-юз келадилар.

Институционализм назарияси контекстида Хитой тажрибаси яна бир муҳим хулосани тасдиқлайди - самарали институтларни яратиш узоқ муддатли ва босқичма-босқич жараёндир. Хитой тажрибаси институционал ривожланиш учун сабр-тоқат ва стратегик режалаштириш зарурлигини кўрсатади.

Дэн Сяопиннинг прагматик ёндашуви “оқ мушук ёки қора мушук бўлса ҳам, сичқон тутса бўлди” қабилида Хитой модернизациясининг руҳини ифодалайди [1; 308]. Бу ёндашув мафкуравий догмалардан воз кечиш ва амалий натижаларга эришишга йўналтирилган сиёсатни англатади. Хитой модернизация моделининг яна бир муҳим жиҳати бу “Хитой ўзига хослиги билан социализм" концепциясидир. Бу концепция универсал назарияларни миллий шароитларга мослаштириш зарурлигини тан олади ва ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос тарихий, маданий ва ижтимоий хусусиятларини ҳисобга олишни талаб қилади.

Хулоса. Юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

1. Хитой модернизация модели мукаммал эмас ва унинг муаммолари ҳам мавжуд. Аммо бу модел замонавий сиёсатшунослик учун муҳим тадқиқот объекти бўлиб қолаверади. У модернизация жараёнининг мураккаблиги ва кўп вариантлилигини кўрсатади ҳамда ривожланишнинг турли йўллари мавжудлигини исботлайди. Хитой тажрибасидан чиқадиган асосий хулосалардан бири шундаки, модернизация фақат иқтисодий жараён эмас, балки сиёсий, ижтимоий ва маданий ўзгаришларни ўз ичига олувчи комплекс жараёндир. Бу жараённинг муваффақияти кўп жиҳатдан раҳбарлик сифати, институционал ривожланиш ва жамият барқарорлигига боғлиқ. Хитой модели айнан шу омилларнинг муҳимлигини амалий тарзда намойиш этади.

2. Хитой модернизация модели XX аср иккинчи ярмида шаклланган ўзига хос тажриба бўлиб, Ғарб модернизация назарияларидан тубдан фарқ қилади. Сиёсий реализм нуқтаи назаридан, Хитой модели давлатнинг миллий манфаатлари ва хавфсизлигини биринчи ўринга қўйиш орқали рационал ривожланиш йўлини кўрсатди. Институционализм назарияси контекстида эса Хитой тажрибаси мавжуд институтларни босқичма-босқич янгилаш орқали барқарор ривожланишга эришиш мумкинлигини исботлади. Дэн Сяопин назарияси Хитой модернизация моделининг концептуал негизини ташкил этади. Унинг тўртта шарт-шароит ва тўртта кафолат концепцияси, қадам-бақадам методикаси, мувозанатлилик ва номувозанатлик диалектикаси Хитой ислоҳотларининг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардир.

3. Хитой модернизация модели социалистик бозор иқтисодиёти, партиявий мувофиқлаштириш, барқарорлик ва ривожланишнинг диалектик бирлиги, босқичма-босқич очиқлик сиёсати, жамоатчилик мулки устунлиги каби ўзига хос хусусиятларга эга. Модернизация ягона жараён эмас, турли цивилизациялар модернизацияни ўзларининг тарихий тажрибалари асосида турлича амалга оширадилар. Хитой модели айнан шу концепциянинг амалий тасдиғидир. Модернизация жараёнида сиёсий барқарорлик ва институционал ривожланиш муҳим аҳамиятга молик. Хитой модели кучли сиёсий институтлар орқали барқарорликни сақлаган ҳолда иқтисодий ривожланишга эришиш мумкинлигини исботлаган. Хитой модернизация модели универсал қонуниятлар билан миллий ўзига хосликнинг диалектик бирлигини намоён этади. Хитой тажрибаси ривожланаётган мамлакатлар учун ўзларининг миллий хусусиятлари ва маданий анъаналарини ҳисобга олган ҳолда модернизация йўлини танлаш имкониятини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г.Алмонд, С.Верба; пер. с англ. Е.Генделя. – Москва: Мысль, 2014. – 500 с.*
2. *Айзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций / Ш.Айзенштадт; пер. с англ. А.В.Гордона. – Москва: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.*
3. *Вебер М. Избранные произведения / М.Вебер; пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова. – Москва: Прогресс, 1990. – 808 с.*
4. *Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая / Сяопин Дэн; пер. с кит. – Москва: Политиздат, 1988. – 256 с.*
5. *Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д.Норт; пер. с англ. А.Н.Нестеренко. – Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.*
6. *Парсонс Т. О социальных системах / Т.Парсонс; под ред. В.Ф.Чесноковой и С.А.Белановского. – Москва: Академический Проект, 2002. – 832 с.*
7. *Парсонс Т. Система современных обществ / Т.Парсонс; пер. с англ. Л.А.Седова и А.Д.Ковалева. – Москва: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.*
8. *Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С.Хантингтон; пер. с англ. В.Р.Рокитянского. – Москва: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.*
9. *Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф.Фукуяма; пер. с англ. О.Э.Колесникова. –Москва: АСТ, 2006. – 220 с.*
10. *Eisenstadt S.N. Multiple Modernities / S.N.Eisenstadt // Daedalus. – 2000. – Vol. 129, No.1. – P. 1-29.*
11. *Huntington S.P. Political Development and Political Decay / S.P.Huntington // World Politics. – 1965. – Vol. 17, No.3. – P. 386-430.*
12. *Moore W.E. Social Change / W.E.Moore. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1963. – 120 p.*
13. *Morgenthau H.J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / H.J.Morgenthau. – New York: Alfred A.Knopf, 1948. – 489 p.*
14. *Waltz K.N. Theory of International Politics / K.N.Waltz. – Reading: Addison-Wesley, 1979. – 251 p.*
15. *World Bank. China: Overview (Poverty reduction and key development indicators). Washington, D.C.: World Bank, 2024.*
16. *UNDP. Human Development Report 2023/2024: China country profile. New York: United Nations Development Programme, 2024.*
17. *中共中央. 关于建国以来党的若干历史问题的决议. 北京, 1981.*
18. *邓小平文选（第三卷）. 北京: 人民出版社, 1993.*

UO‘K 32

DONALD TRAMP TASHQI SIYOSATIDA TRANZAKSION DIPLOMATIYANING O‘RNI VA AHAMIYATI

Sadibaqosev Habibullo Shodiboy o‘g‘li,
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
professori v.b., siyosiy fanlari doktori (DSc)
h.sadibaqosev@iiau.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Donald Tramp ma’muriyati davrida AQSh tashqi siyosatida shakllangan tranzaksion diplomatiya modeli tahlil qilinadi. Muallif global siyosiy tizimda ko‘p qutblilikning kuchayishi, geosiyosiy raqobatning keskinlashuvi va xalqaro institutlarga nisbatan ishonchning pasayishi sharoitida tranzaksion yondashuvning paydo bo‘lish omillarini ochib beradi. Tadqiqotda tranzaksion diplomatiyaning savdo, xavfsizlik va ittifoqlar doirasidagi amaliy namoyon bo‘lish shakllari, “America First” konsepsiyasi asosida shakllangan yangi “Tramp doktrinasi”ning institutsional mustahkamlanishi va uning AQShning milliy hamda xalqaro xavfsizlik siyosatiga ta’siri baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *Donald Tramp, tranzaksion diplomatiya, AQSh tashqi siyosati, milliy xavfsizlik, xalqaro xavfsizlik, America First, Tramp doktrinasi, ko‘p qutblilik, geosiyosiy raqobat.*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ТРАНЗАКЦИОННОЙ ДИПЛОМАТИИ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ДОНАЛЬДА ТРАМПА

Аннотация. *В данной статье анализируется модель транзакционной дипломатии, сформировавшаяся во внешней политике США в период администрации Дональда Трампа. Автор раскрывает факторы возникновения транзакционного подхода в условиях усиления многополярности в глобальной политической системе, обострения геополитической конкуренции и снижения доверия к международным институтам. В исследовании оцениваются формы практического проявления транзакционной дипломатии в сферах торговли, безопасности и союзнических отношений, институциональное закрепление новой «доктрины Трампа», сформированной на основе концепции «Америка прежде всего» (America First), и её влияние на политику национальной и международной безопасности США.*

Ключевые слова: *Дональд Трамп, транзакционная дипломатия, внешняя политика США, национальная безопасность, международная безопасность, America First, доктрина Трампа, многополярность, геополитическая конкуренция.*

THE ROLE AND IMPORTANCE OF TRANSACTIONAL DIPLOMACY IN DONALD TRUMP'S FOREIGN POLICY

Abstract. *This article analyzes the transactional diplomacy model that emerged in US foreign policy during the Donald Trump administration. The author reveals the factors behind the rise of the transactional approach in the context of increasing multipolarity in the global political system, intensifying geopolitical competition, and declining trust in international institutions. The study evaluates the practical manifestations of transactional diplomacy in trade, security, and alliances, as well as the institutional consolidation of the new "Trump Doctrine" based on the "America First" concept and its impact on US national and international security policy.*

Keywords: *Donald Trump, transactional diplomacy, US foreign policy, national security, international security, America First, Trump Doctrine, multipolarity, geopolitical competition.*

Kirish. Xalqaro tizimda ko‘p qutblilik, geosiyosiy raqobatning keskinlashuvi va global siyosatning tobora noaniqlashib borayotgani bilan tavsiflanadigan vaziyat yetakchi davlatlarning tashqi siyosiy strategiyalari paradigmalarida chuqur o‘zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu tendensiyalar xalqaro munosabatlarning barqarorligi va dinamikasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatib, diplomatiyaning an’anaviy modellarini qayta ko‘rib chiqish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Global dunyo tuzilishining o‘zgarishi va milliy suverenitetlarning kuchayishi sharoitida diplomatiyaning yangi modellarini XXI asrning kompleks muammolariga samarali moslasha oladigan tashqi siyosiy maqsadlarga erishish vositasi sifatida tushunish, ayni paytda milliy manfaatlarga erishish va tez o‘zgaruvchan voqelikda jahon tizimining barqaror ishlashini ta’minlash alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, Amerika tashqi siyosati, xususan, D.Trampning birinchi prezidentligi davrida (2017-2021-yillar) va 2024-yil noyabr oyida qayta saylanganidan keyin xalqaro hamkorlikning an’anaviy

asoslarini tubdan qayta ko‘rib chiqishning yaqqol namunasidir. D.Tramp tomonidan ko‘p tomonlama hamkorlikning klassik liberal paradigmasidan tranzaksion diplomatiya foydasiga o‘tish tashabbusi ilgari surildi - bu ko‘pincha yaratilgan ittifoqlar va mafkuraviy qadriyatlarga zarar yetkazgan holda pragmatik, asosan moliyaviy jihatdan foydali bitimlarga yo‘naltirilgan model. Bunday qayta yo‘naltirish nafaqat AQSH tashqi siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini o‘zgartiradi, balki yangi institutsional amaliyotlarni shakllantiradi, tranzaksion diplomatiyaning qisqa muddatli siyosiy va iqtisodiy samaradorlikni maksimallashtirish va kengaytirish vositasi sifatida namoyon bo‘lish qobiliyatini ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqotda Donald Tramp tashqi siyosatini tahlil qilishda liberal internatsionalizm va realizm maktablari doirasidagi yetakchi olimlarning ishlari metodologik asos sifatida qo‘llanildi. Xususan, J. Ikenberry va R. Haass AQShning qadriyatlarga asoslangan tashqi siyosati va liberal xalqaro tartib inqirozi haqidagi qarashlari bilan nazariy asos bo‘lib xizmat qildi. Shuningdek, S. Walt va J. Mearsheimerning realistik yondashuvlari tranzaksion diplomatiyani milliy manfaat va xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan pragmatik strategiya sifatida talqin qilishda muhim ahamiyat kasb etdi. Tramp davrida NATO va transatlantik xavfsizlik masalalarini tahlil qilishda T. Risse va A. Hyde-Pricening kollektiv xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlaridan foydalanildi. Bundan tashqari, iqtisodiy bosim va savdo siyosatini tashqi siyosiy vosita sifatida baholashda R. Gilpinning neomerkantilizmga oid konseptual ishlari asos qilib olindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda sifat (qualitative) tahlil ustuvor metod sifatida qo‘llanilgan. Tadqiqotda konseptual-tahliliy metod orqali tranzaksion diplomatiya tushunchasining nazariy asoslari ochib berilib, uning liberal internatsionalizm va realizm kabi an’anaviy tashqi siyosat paradigmalaridan farqli jihatlari aniqlanadi. Shuningdek, tarixiy-institutsional yondashuv yordamida Donald Trampning birinchi va ikkinchi prezidentlik davrlarida AQSh tashqi siyosatida yuz bergan doktrinal va institutsional o‘zgarishlar tahlil qilindi. Qolaversa, taqqoshlama metod orqali Tramp ma’muriyati tashqi siyosiy yondashuvi avvalgi AQSh ma’muriyatlarining ko‘p tomonlama va qadriyatlarga asoslangan diplomatiyasi bilan qiyoslandi. Ushbu metodlar majmui tranzaksion diplomatiyaning AQSh milliy va xalqaro xavfsizlik siyosatidagi o‘rnini kompleks va tizimli baholash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Amerika tashqi siyosatining o‘zgarishi xalqaro hamjamiyatda keng aks-sado bermoqda va global boshqaruvning an’anaviy mexanizmlarini shubha ostiga qo‘ymoqda, bu esa "Tramp doktrinasi"ning xususiyatlari, metodologiyasi va oqibatlarini o‘rganishni xalqaro munosabatlarning zamonaviy arxitekturasini tushunish uchun ayniqsa dolzarb qilib qo‘ymoqda.

Donald Trampning tranzaksion diplomatiyasi: tashqi siyosat strategiyasini shakllantirish va amalga oshirish

AQShning tashqi siyosiy o‘ziga xosligi masalalari bo‘yicha zamonaviy ilmiy munozaralar kontekstida global kontekst va ichki siyosiy yo‘nalishlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq uning evolyutsiyasiga tahliliy yondashuvlarning keng xilma-xilligi kuzatilmoqda. Biroq, D.Tramp ma’muriyatining yondashuvi liberal internatsionalizmning dominant postbipolyar strategiyasidan prinsipial ravishda voz kechganligi sababli alohida o‘rin tutadi.

Jahon tartibini saqlash, ko‘p tomonlama institutlarni mustahkamlash va umuminsoniy qadriyatlarni ilgari surish asosiy yo‘nalishlari bo‘lgan barqaror modellardan farqli o‘laroq, D.Trampning tashqi siyosat yo‘nalishi Qo‘shma Shtatlar uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri iqtisodiy va siyosiy foydaga e’tibor qaratish bilan tavsiflanadi.

KPI - Key Performance Indicators - bu kontekstda qabul qilinayotgan qarorlar milliy manfaatlar va pragmatik rentabellikka erishish orqali o‘lchanadi, bu esa AQShning global aktor sifatidagi rolini ma’lum darajada qayta ko‘rib chiqishdan dalolat beradi[1]. Strategik ustuvorliklarning bunday qayta baholanishi nafaqat tashqi siyosiy faoliyat vositalari va usullarini o‘zgartiradi, balki xalqaro munosabatlar tuzilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi, liberal baynalmilallik asoslariga putur yetkazadi, global tizimning ko‘p qutbliligi va parchalanishini kuchaytiradi.

Bevosita tranzaksion diplomatiya tushunchasi xalqaro hamkorlikning o‘ziga xos shaklini ifodalaydi. Bu shakl bozor yoki biznes amaliyotlariga o‘xshash imtiyozlar almashinuvi tamoyillariga asoslanadi. Ushbu yondashuv doirasida diplomatik muzokaralar har bir tomon uchun xarajatlarni kamaytirib, aniq foydalarnini ko‘paytirishga qaratilgan amaliy savdolashuv jarayoni sifatida talqin etiladi. Bunda o‘lchanishi mumkin bo‘lgan, ko‘pincha qisqa muddatli natijalarga e’tibor qaratiladi[2]. Bu yerda mafkuraviy yoki me’yoriy sabablar emas, balki siyosiy va iqtisodiy rentabellik hisob-kitoblariga asoslangan strategiya va taktikani oqilona tanlash nazarda tutiladi.

D.Tramp ma’muriyatining tashqi siyosati kontekstida tranzaksion diplomatiya savdo, xavfsizlik va ko‘p tomonlama institutlarda ishtirok etish sohalarida xalqaro kelishuvlarni shakllantirish va qarorlar qabul qilishning ustuvor usuli sifatida namoyon bo‘lib, AQShning milliy manfaatlari nuqtayi nazaridan samarasiz yoki investitsiyalarning yetarli darajada qaytarilishini ta’minlamaydigan ko‘p tomonlama tashkilotlar va

ittifoqlarga nisbatan ishonchsizlikning kuchayishini aks ettiradi. Binobarin, bunday yondashuv xalqaro hamkorlikning universal va institutsional modellaridan aniq manfaatlarga va ularga erishish uchun cheklangan hamkorlikka yo‘naltirilgan pragmatik siyosatga o‘tishni ko‘rsatadi.

Uning tarafdorlari ta’kidlashicha, tranzaksion diplomatiya global raqobat keskinlashayotgan sharoitda taktik vazifalarni tez hal etish va davlat manfaatlarini samarali himoya qilish imkonini beradi. Biroq, tanqidchilar bunday strategiya jahon tizimining uzoq muddatli barqarorligiga putur yetkazishini ko‘rsatmoqda, chunki u institutsional ishonchni zaiflashtiradi, xalqaro huquq normalarini vaziyatga qarab o‘zgaruvchan kelishuvlar bilan almashtirib, ittifoqdosh munosabatlarining bashorat qilinishini kamaytiradi. Bundan tashqari, diplomatiyaning bu modeli siyosiy moslashuvchanlikni pasaytiradi: muzokaralardagi qisqa muddatli yutuqlar ba’zan AQShning xalqaro iyerarxiyadagi tizimli mavqeini yo‘qotishi, shuningdek, Rossiya va Xitoy kabi avvalgi tartib yemirilishiga yaxshiroq moslasha oladigan davlatlar ta’sirining kuchayishi bilan birga keladi[3].

D.Trampning tashqi siyosiy kursiga asos bo‘lgan tranzaksion diplomatiya biznesga yo‘naltirilgan dunyoqarashdan kelib chiqadi, unda xalqaro munosabatlar darhol foyda olishga qaratilgan bir qator bitimlar sifatida qaraladi. Ushbu yondashuv tashqi siyosatni institutsional majburiyatlar yoki mafkuraviy qadriyatlarga asoslangan tizim sifatida emas, balki resurslar va ta’sir uchun raqobat sifatida ko‘rishni aks ettiradi.

Bunday modeldagi xalqaro munosabatlar savdo, siyosiy yoki strategik bitimlar maydoni sifatida qabul qilinadi, bunda muvaffaqiyat uzoq muddatli barqarorlik yoki xalqaro me’yorlarni qo‘llab-quvvatlash nuqtayi nazaridan emas, balki xalqaro institutlar va ittifoqlarga ishonchsizlik fonida AQSH uchun "hozir va shu yerda" tamoyili bo‘yicha sezilarli foyda orqali o‘lchanadi [4]. Bu mantiqqa ko‘ra, diplomatiya biznes muzokaralariga o‘xshash vositaga aylanadi - kim eng kam xarajat bilan ko‘proq iqtisodiy, siyosiy yoki strategik dividend olsa, o‘sha yutadi. Bunday yondashuvning mafkuraviy asosi milliy manfaat konsepsiyasi bo‘lib, u moddiy o‘lchanadigan natijalarga - savdo profitsitlariga, tashqi siyosiy majburiyatlarni kamaytirishga, mudofaa xarajatlarini qayta taqsimlashga va investitsiyalarni jalb etishga keltiriladi.

Ta’riflangan diplomatiya uslubi uzoq vaqt davomida AQShning tashqi siyosiy strategiyasini belgilab kelgan an’anaviy liberal baynalmilalchilikdan farq qiladi [5]. Klassik model xalqaro institutlarni qo‘llab-quvvatlash, xalqaro huquq normalariga rioya qilish va ko‘p tomonlama ittifoqlarni mustahkamlashga tayangan bo‘lsa, D.Trampning tranzaksion yondashuvi bu tamoyillarni ikkinchi darajaga surib qo‘yib, ularni "foydali bitim" mantig‘i bilan almashtiradi. Ushbu paradigmada tashqi siyosiy harakatlar samaradorligining asosiy mezoni universal qadriyatlarga mos kelish emas, balki AQSH uchun bevosita foyda olishdir. Shu bilan birga, ushbu modelning g‘oyaviy asosi neomerkantilizm va strategik iqtisodiy millatchilik elementlari bo‘lib, ular urushdan keyingi davrdagi Amerika tashqi siyosatining universal va me’yoriy asoslari bilan konseptual ziddiyatga kirishadi, AQShning global yetakchiligiga emas, balki buyuk davlatlarning kuchayib borayotgan raqobati sharoitida o‘z manfaatlarini himoya qilishga urg‘u beradi[6].

Xususan, D. Trampning tashqi siyosat strategiyasining asosi bo‘lgan "Amerika hamma narsadan ustun" (America First) tushunchasi, global yetakchilikdan voz kechib, amerikalik fuqarolar va biznes uchun bevosita foyda keltirishni ko‘zlaydigan g‘oya, Oq uy rahbarining bir qator shartnomalarda chiqish to‘g‘risidagi qarorida yaqqol namoyon bo‘ldi. Bular qatoriga Iqlim bo‘yicha Parij bitimi, Eron bilan imzolangan Qo‘shma keng qamrovli harakatlar rejasi va Trans-Tinch okeani hamkorligi kiradi. D. Tramp ma’muriyati nuqtayi nazaridan, bu shartnomalar Amerika manfaatlariga teng darajada foyda keltirmagan. Ushbu vaziyat "Agar bitim foydali bo‘lmasa, uni bekor qilish yoki o‘zgartirish lozim" degan fikrni ifodalaydi[7].

Masalan, savdo balansi taqchilligini kamaytirish va XXRni intellektual mulk va bozorga kirish bo‘yicha imtiyozlarga majburlashga qaratilgan 360 milliard dollardan ortiq AQSH bojlari "qattiq savdo"ning odatiy mantiqini aks ettiradi. "Faza 1" (2020) kelishuvi Xitoyning Amerika tovarlarini sotib olishni qisman bojlarni bekor qilish evaziga ko‘paytirishni nazarda tutgan[8].

Bundan tashqari, tranzaksion mantiqda diplomatiya uzoq muddatli strategik rejalashtirish xususiyatini yo‘qotib, vaziyatga qarab savdolashish ko‘rinishini oladi. Ittifoqchilar va raqiblar bilan munosabatlar qadriyatlar uyg‘unligi yoki institutsional bashorat qilinishiga emas, balki foyda va zararni hisoblashga asoslanadi. Bunday yondashuv D.Trampga NATO bo‘yicha hamkorlariga ularning harbiy xarajatlarini oshirish maqsadida ta’sir o‘tkazish imkonini berdi.

Birinchidan, u NATO ittifoqchilaridan mudofaa xarajatlarini yalpi ichki mahsulotning 2 foizi darajasiga ko‘tarishni doimiy ravishda talab qildi, aks holda Amerikaning kollektiv xavfsizlik bo‘yicha majburiyatlarini qisqartirish bilan tahdid qildi. Uning ritorikasida alyans "iqtisodiy jihatdan foydasiz bitim" sifatida taqdim etilgan, uning doirasida AQSH "Yevropa xavfsizligi uchun ortiqcha pul to‘lamoqda." Ikkinchidan, D.Tramp Kanada, Meksika (NAFTA[9] o‘rniga yangi USMCA kelishuvi) va

Xitoy [10] bilan AQSH uchun foydaliroq shartlarda savdo bitimlarini tuzishga va Isroil hamda BAA, Bahrayn, Sudan, Marokash kabi bir qator arab davlatlari o‘rtasidagi munosabatlarni normallashtirish uchun iqtisodiy rag‘batlardan foydalanishga intildi[11]. Ushbu shartnomalar universal me’yorlardan tashqariga chiqadigan, ammo Qo‘shma Shtatlar va uning ittifoqchilarining taktik maqsadlariga erishish nuqtayi nazaridan samarali yondashuvning yorqin namunasidir.

D.Trampning tranzaksion diplomatiyasi shu tariqa qadriyatlar siljishini - kollektiv xavfsizlik va global yetakchilikdan strategik izolyatsionizm va qat’iy realizmga o‘tishni aks ettirdi.

Donald Tramp yangi tashqi siyosiy doktrinasining mazmuni va o‘ziga xos xususiyatlari (2025 y.)

D.Trampning ikkinchi inauguratsiyasi Amerika tashqi siyosatining yangilangan "Tramp doktrinasi"da ifodalangan tranzaksiya diplomatiyasining institutlashtirilgan shakliga o‘tishini belgilab berdi. Fragmentar va ko‘p jihatdan reaktiv tashqi siyosiy qarorlar bilan tavsiflangan birinchi prezidentlik muddatidan farqli o‘laroq, D.Trampning yangilangan tashqi siyosiy strategiyasining o‘ziga xos xususiyati nafaqat pragmatik mazmunda, balki uni amalga oshirishning aniq byurokratik tuzilmasida ham namoyon bo‘ladi. Rossiya TIV rasmiy vakili M.V.Zaxarovaning fikricha, AQSH Prezidenti ma’muriyatining siyosatini "global qayta qurish" deb ta’riflash mumkin, bunda mamlakatning ichki muammolariga e’tibor qaratish global barqarorlikni ta’minlashning asosiy omili hisoblanadi [12].

Birinchi marta tranzaksion yondashuv nafaqat prezidentning xatti-harakatlari uslubiga, balki AQShning xalqaro maydondagi xatti-harakatlarini belgilaydigan rasmiy va institutsional jihatdan mustahkamlangan strategiyaga aylandi. Rossiya Federatsiyasi tashqi ishlar vaziri o‘rinbosari S.A.Ryabkov ta’kidlaganidek, D.Tramp ma’muriyati ***"Make America Great Again"*** (MAGA) shioridan ilhomlanib, xavfsizlik yukini ittifoqchilar foydasiga tubdan qayta taqsimlash va xalqaro mojarolarga qat’iy, prinsipial yondashuv orqali Amerika ustunligi doktrinasini amalga oshirishga intilmoqda [13].

D.Trampning tashqi siyosatga doktrinal yondashuvining markaziy elementi - moddiy manfaatlarga keltirilgan milliy manfaatlar asosida iqtisodiy va harbiy tiyib turishni kuchaytirishdir. Ko‘p tomonlama tashkilotlarda (birinchi navbatda NATO va BMT) majburiyatlarni qat’iy qayta ko‘rib chiqish bilan birga keladigan ittifoqchilar bilan pragmatik ikki tomonlama bitimlarga, shuningdek, geosiyosiy raqiblar - Xitoy, Rossiya va Eronga nisbatan bosim va iqtisodiy dastaklardan foydalanishga alohida e’tibor qaratilmoqda [14].

Bu mantiqda tashqi siyosiy strategiya liberal internatsionalizmning universal ritorikasini yo‘qotadi va uning o‘rnini samaradorlik AQSH uchun miqdoriy jihatdan o‘lchanadigan foyda bilan baholanadigan kelishuv mantig‘i egallaydi. D.Tramp tashqi siyosatining mafkuraviy o‘qi Amerika istisnoligi **(American exceptionalism)** doktrinasining amalda yo‘qolishidir. Amerika Qo‘shma Shtatlarining 45- va 47-Prezidentlari liberal baynalmilallikning o‘rnatilgan rivoyatini buzdilar va uni axloqiy va qadriyat majburiyatlari emas, balki moddiy kuch va harbiy ustunlik ustuvor bo‘lgan "Jekson millatchiligi" bilan almashtirdilar [15]. Gap shunchaki taktik manyovrlar haqida emas, balki tranzaksion uslubni asosiy mintaqaviy yo‘nalishlarga: Sharqiy Osiyo va Yaqin Sharqdan tortib, transatlantik aloqalar va xalqaro fiskal institutlar bilan hamkorlikkacha bo‘lgan yo‘nalishlarga mo‘ljallangan institutsional me’yorga aylantiruvchi tashqi siyosiy paradigmaning o‘zgarishi haqida bormoqda [16].

Biroq, siyosatshunoslar haqli ravishda ta’kidlaganidek, "Tramp doktrinasi"ning majburlash, iqtisodiy bosim va harbiy kuchdan namoyishkorona foydalanishga urg‘u berishi yadroviy kuchlarga nisbatan prinsipial jihatdan cheklangan. Transaksiyaviy yondashuvga asoslangan "majburiy diplomatiya" (coercive diplomacy) konsepsiyasi AQShga keng ko‘lamli keskinlashuv tahdidisiz sherigiga shartlar qo‘yish imkonini beruvchi sezilarli assimetrik ustunlikni talab qiladi. Rossiya yoki XXR kabi eng kuchli strategik salohiyatga va javob zarbasi uchun imkoniyatlarga ega bo‘lgan mamlakatlar misolida, harbiy dastaklar tashqi siyosiy savdo vositasi sifatida o‘z samaradorligini yo‘qotadi. Yadroviy kuchga qarshi kuch ishlatish yo‘l qo‘yib bo‘lmaydigan xarajatlarga olib keladi va MAD (Mutually Assured Destruction) doktrinasi mantig‘ida ta’riflangan yadroviy tiyib turishning asosiy tamoyillarini buzadi, bu esa strategik raqiblarga nisbatan "maksimal bosim" ritorikasini yo ramziy, yoki ataylab samarasiz qiladi [17].

AQShning tashqi siyosiy o‘ziga xosligidagi konseptual siljish fonida "Tramp doktrinasi" nafaqat xalqaro o‘zaro munosabatlar ritorikasi va amaliyotida, balki bir qator siyosiy-ma’muriy hujjatlar va tranzaksion yondashuvning institutsionallashuvini aks ettiruvchi asosiy hujjatlarda ham rasmiylashtirildi.

Hozirda tayyorlanayotgan yangi Milliy mudofaa strategiyasi **(National Defense Strategy, NDS)** asosiy yo‘nalishlar qatoriga kiradi, unda Amerika Qo‘shma Shtatlari dasturiy tashqi siyosatining yadrosi bo‘lgan "Amerika birinchi"**(America First)** va "kuch orqali tinchlik" **(Peace Through Strength)** tamoyillarini joriy etish rejalashtirilgan. D.Trampning ustuvor yo‘nalishlariga muvofiq, strategiya AQSH hududining mudofaasini ta’minlashga, shu jumladan havo hududi va davlat chegaralarini himoya qilishga, shuningdek, Xitoyni Hind-Tinch okeani mintaqasida ushlab turishga qaratilgan bo‘lishi kutilmoqda. Shu bilan birga, ittifoqchilar va sheriklar o‘rtasida xavfsizlik yukini qayta taqsimlash, ayni paytda bu

munosabatlarni mustahkamlash hamda barqaror va uzoq muddatli tinchlik uchun shart-sharoitlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish ko'zda tutilgan.

Bundan tashqari, Milliy xavfsizlik bo'yicha birinchi prezident memorandumi **(National Security Presidential Memorandum, NSPM-1)** [18] AQSH milliy xavfsizlik apparatida institutsional qayta qurishni belgilab, Oq uyning boshqaruvchanligini oshirish va vakolatlarni jamlash bo'yicha tarkibiy o'zgarishlarni mustahkamladi. Hujjat nafaqat idoralararo muvofiqlashtirish jarayonini optimallashtirdi, balki to'g'ridan-to'g'ri foyda, o'lchanadigan natijalar ustuvorligiga va xorijiy hamkorlar oldidagi uzoq muddatli majburiyatlarni minimallashtirishga qaratilgan tashqi siyosiy qarorlarni ishlab chiqish va amalga oshirishda tranzaksion mantiqni tizimli joriy etish uchun shart-sharoit yaratdi [19].

Bundan tashqari, D.Trampning ijro farmoniga muvofiq, strategik rejalashtirish darajasida AQShning Birlashgan Millatlar Tashkilotining ba'zi tuzilmalaridan, jumladan IHK (BMTning Inson huquqlari bo'yicha kengashi, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo'yicha kengashi, BMT IHK) dan chiqishini, BAPOR (BMTning Yaqin Sharqdagi Falastin qochqinlariga yordam va ishlarni tashkil etish agentligi, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Yaqin Sharqdagi Falastin qochqinlari uchun yordam va ishlar agentligi, UNRWA) byudjetiga badallarni to'xtatishni, boshqa tashkilotlarga (masalan, YUNESKO - Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti, YUNESKO) a'zolikni qayta ko'rib chiqishni, shuningdek, barcha davlatlararo tashkilotlar va shartnomalarni ularning AQSH milliy manfaatlariga muvofiqligi nuqtayi nazaridan har tomonlama baholashni nazarda tutuvchi tranzaksion yondashuvni qo'llash bo'yicha amalga oshirilmoqda.

D.Tramp ma'muriyatining "America First" tamoyilini AQSH tashqi va tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy sohalariga integratsiya qilishga intilishi xalqaro hamkorlik mexanizmlarini izchil qayta ko'rib chiqish va restrukturizatsiya qilishda namoyon bo'ldi. Ushbu kurs transatlantik majburiyatlarni qayta baholash bo'yicha keng ko'lamli kampaniyaning tarkibiy qismiga aylandi, bunda "yukni adolatli taqsimlash tamoyili"ga alohida e'tibor qaratildi[20]. Natijada NATO sammitida (Gaaga, 2025-yil 24-25-iyun) yevropalik hamkorlarning mudofaa xarajatlarini 2035-yilga borib yalpi ichki mahsulotning 5 foizi miqdoridagi umumiy maqsadga bosqichma-bosqich oshirishni nazarda tutuvchi tarixiy konsensusga erishildi, bu esa kollektiv xavfsizlik uchun javobgarlik va moliyalashtirish balanslarida sezilarli o'zgarishlarni aks ettiradi.

D.Tramp ma'muriyatining tashqi iqtisodiy siyosatiga tranzaksion yondashuvining eng yorqin va keng ko'lamli ifodasi AQShning kamida 70 ta hamkoriga nisbatan tariflarni joriy etish to'g'risidagi misli ko'rilmagan qarorida namoyon bo'ldi. Ushbu chora jahon savdosi foydalarini Amerika iqtisodiyoti foydasiga qayta taqsimlash bo'yicha izchil yo'nalishning cho'qqisi bo'ldi. Oq uyning rasmiy dalillarida tariflar "milliy xavfsizlikni himoya qilish va halol va o'zaro manfaatli savdo shartlarini tiklashga" qaratilganligi aytilgan [21].

AQSH va Kanada tadqiqotlari instituti ekspertlarining fikriga ko'ra, D.Tramp ma'muriyatining tarif siyosati asosan instrumental xususiyatga ega - u byudjetni to'ldirish yoki taqchillikni kamaytirish uchun emas, balki alohida tarmoqlarni himoya qilish va tashqi siyosiy bosim uchun ishlatiladi. U jahon savdosidagi kuchlar muvozanatini AQSH foydasiga o'zgartirishga intilishni aks ettiradi va bashorat qilishni murakkablashtiradigan, jahon iqtisodiy o'sishining sekinlashishi, hamkorlarda retsessiya va inflyatsiyaning oshishi xavfini keltirib chiqaradigan oldindan aytib bo'lmaslik bilan birga keladi.

Xulosa. D.Trampning tranzaksion diplomatiyasi nafaqat tashqi siyosiy ustuvorliklarni o'zgartirishni, balki AQShning global yetakchilik g'oyasiga va ko'p tomonlama institutlar hamda me'yorlarni qo'llab-quvvatlashga asoslangan liberal xalqarochilik modeliga fundamental tahdidni ifodalaydi. Bunday siljish nafaqat joriy kun tartibini o'zgartiradi, balki xalqaro huquqiy tizim asoslarini ham zaiflashtiradi - Vashington majburiyatlariga ishonch pasayadi, xalqaro huquqning ahamiyati qadrsizlanadi, davlatlarning strategik individualizmga moyilligi kuchayadi. Uzoq muddatli istiqbolda bu yanada ko'p markazli va raqobatbardosh xalqaro muhitning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Bu muhitda ikki tomonlama kelishuvlar hamda qisqa muddatli va vaziyatga qarab tuzilgan ittifoqlar ustunlik qiladi. Ular qadriyatlar umumiyligiga emas, balki o'zaro manfaatli kelishuvlarga asoslanadi.

Shunday qilib, D.Trampning tranzaksion diplomatiyasi nafaqat AQShning tashqi siyosatdagi taktik yondashuvlarini o'zgartiradi, balki geosiyosiy va iqtisodiy resurslarni yangi kuch markazlari foydasiga qayta taqsimlashga olib keladigan global dunyo tartibini tubdan qayta qurishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Trump's Foreign and Economic Strategy: A Return to Realism and Protectionism Published by the Centre for Strategic Discourse (CSD). April 13, 2025 // URL: https://www.strategiccentre.org/trumpsforeign-and-economic-strategy-a-return-to-realismand-protectionism (accessed 01.01.2026).

2. Smith T. America's Mission: The United States and the Worldwide Struggle for Democracy. Princeton N.J.: Princeton University Press, 2012. 16 p.

3. Allison G. Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap? // Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2017. 11 p.

4. Trump Is Ushering In a More Transactional World. January 7, 2025 // URL: https://foreignpolicy. com/2025/01/07/trump-transactional-global-system-us-allies-markets-tariffs (accessed 01.01.2026).

5. Кочегуров Д.А. Идеология Д.Трампа в контексте цикличной сменяемости четырех внешнеполитических концепций США // Актуальные проблемы Европы. 2020. №1 (105). С. 46-65.

6. Slowinski P. Trump's Redefinition of American Global Leadership No More Free Rides in a Transactional World. June 6, 2025 // URL: https://foreignanalysis. com/trumps-redefinition-of-american-global-leadership (accessed 01.01.2026).

7. Daghrir W. The Trump Administration's Foreign Policy. A Trumpian World of Uncertainty or A Decline of Pax-Americana? N.Y., Bern, Berlin, Bruxelles, Oxford, Wien, 2020. 10 p.

8. Фаза номер раз // Finversia. 05.02.2020 // URL: https://www.finversia.ru/publication/experts/faza-nomer-raz-69949 (дата обращения: 01.01.2026).

9. Office of the United States Trade Representative. USMCA Fact Sheet. 2019 // URL: https://ustr. gov/sites/default/files/2019_Trade_Policy_ Agenda_and_2018_Annual_Report.pdf (accessed 01.01.2026).

10. Bown C.P. US-China Trade War Tariffs: An Up-to-Date Chart. Peterson Institute for International Economics, 2020.

11. Baker P., Glasser S. The Divider: Trump in the White House, 2017-2021. Doubleday, 2022. 752 p.

12. Захарова назвала курс Трампа глобальной перестройкой // URL: https://vz.ru/news/2025/3/21/1321286.html (дата обращения: 01.01.2026).

13. Президент Трамп настроен реализовать доктрину американского превосходства теми средствами, которые считает правильными. 3 апр. 2025 г. // URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/prezident-tramp-nastroen-realizovat-doktrinu-amerikanskogo-prevoskhodstva-temi-sredstvami-kotorye-sch/ (дата обращения: 01.01.2026).

14. Bringing the Loyalists Back: Trump's Next Security Policy Team. November 11, 2024 // URL: https://nycfpa.org/11/11/bringing-the-loyalists-back-trumps-next-security-policy-team (accessed 01.01.2026).

15. Restad H.E. Whither the «City Upon a Hill»? Donald Trump, America First, and American Exceptionalism // National Security Review. 2020. Vol. 3 (1). P. 62-92.

16. Drezner D.W. The End of American Exceptionalism: Trump's Reelection Will Redefine U.S. Power // Foreign Affairs. November 12, 2024 // URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/end-american-exceptionalism (accessed 01.01.2026).

17. «Убирайтесь оттуда к черту!» - Вэнс провозгласил «доктрину Трампа» во внешней политике. Чем это угрожает России? 30 июня 2025 г. // URL: https://lenta.ru/news/2025/06/26/trump-doctrine (дата обращения: 01.01.2026).

18. Organization of the National Security Council and Subcommittees // The White House. January 20, 2025 // URL: https://www.whitehouse.gov/ presidential-actions/2025/01/organization-of-the-national-security-council-and-subcommittees/ (accessed 01.01.2026).

19. National Security Presidential Memorandum on Organization of the National Security Council and Subcommittees. January 20, 2025 // URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/DCPD-202500151/pdf/DCPD-202500151.pdf (accessed 01.01.2026).

20. The Future of NATO Under Trump: Declining U.S. Influence, European Alternatives, and the Strategic Consequences. April 2, 2025 // URL: https:// lansinginstitute.org/2025/04/02/the-future-of-nato-under-trump-declining-u-s-influence-european-alternatives-and-the-strategic-consequences/ (accessed 01.01.2026).

21. Reciprocal Trade and Tariffs. The White House. February 13, 2025 // URL: https://www.whitehouse. gov/articles/2025/02/reciprocal-trade-and-tariffs (accessed 01.01.2026).

UO‘K 32

YUNESKONING ASOSIY VAKOLATLARI

Norboyev Sarvar Qahramon o‘g‘li,
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta’lim, fan va madaniyat masalalari bo‘yicha ixtisoslashgan tashkiloti – YUNESKOning huquqiy maqomi, asosiy vazifalari va vakolatlari tizimli ravishda tahlil qilingan. Tadqiqot YUNESKO Nizomining asosiy moddalari, xususan, tashkilotning ta’lim, fan va madaniyat sohalarida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish orqali tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlashga qaratilgan faoliyatini yoritadi. Maqolada YUNESKOning normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqishdagi roli, xalqaro konvensiyalarni qabul qilish mexanizmlari, milliy komissiyalar bilan o‘zaro hamkorlik shakllari hamda o‘rta muddatli strategiyalarining mazmuni ochib berilgan. Shuningdek, Markaziy Osiyo mintaqasi va O‘zbekiston misolida YUNESKOning moddiy madaniy merosni muhofaza qilish, targ‘ib etish va barqaror rivojlanish bilan integratsiyalashgan siyosati tahlil qilingan. Maqola YUNESKOning zamonaviy global chaqiriqlar, jumladan pandemiya va texnologik rivojlanish sharoitida o‘z funksiyalarini moslashtirish jarayonini ochib berishi bilan ahamiyatlidir.*

Kalit so‘zlar: *YUNESKO, xalqaro tashkilot, vakolatlar, ta’lim, fan, madaniyat, xalqaro hamkorlik, madaniy meros, konvensiyalar, Markaziy Osiyo.*

ОСНОВНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ ЮНЕСКО

Аннотация. *В статье проводится комплексный анализ правового статуса, основных функций и полномочий Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО). Исследование основано на положениях Устава ЮНЕСКО и раскрывает деятельность организации, направленную на укрепление мира и безопасности посредством развития международного сотрудничества в сфере образования, науки и культуры. В работе рассматривается роль ЮНЕСКО в разработке международно-правовых норм, принятии конвенций и рекомендаций, а также механизмы взаимодействия с национальными комиссиями государств-членов. Особое внимание уделено среднесрочным стратегиям ЮНЕСКО и их адаптации к современным глобальным вызовам, включая пандемию COVID-19 и технологические изменения. На примере стран Центральной Азии и Республики Узбекистан анализируется вклад ЮНЕСКО в охрану, популяризацию и устойчивое использование объектов материального культурного наследия. Статья подчёркивает значение ЮНЕСКО как ведущего международного института в сфере сохранения культурного наследия человечества.*

Ключевые слова: *ЮНЕСКО, международная организация, полномочия, образование, наука, культура, международное сотрудничество, культурное наследие, конвенции, Центральная Азия.*

MAIN COMPETENCES OF UNESCO

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the legal status, main functions, and competencies of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). The study is based on the provisions of the UNESCO Constitution and examines the organization’s mission to promote peace and security through international cooperation in the fields of education, science, and culture. Particular attention is paid to UNESCO’s role in developing international legal instruments, adopting conventions and recommendations, and cooperating with national commissions of member states. The article also analyzes UNESCO’s medium-term strategies and their adaptation to contemporary global challenges, including technological development and the COVID-19 pandemic. Using the example of Central Asia and Uzbekistan, the paper highlights UNESCO’s activities in the protection, promotion, and sustainable management of tangible cultural heritage. The findings demonstrate UNESCO’s significance as a key institutional mechanism for safeguarding global cultural heritage and fostering intercultural dialogue.*

Keywords: *UNESCO, international organization, competences, education, science, culture, international cooperation, cultural heritage, conventions, Central Asia.*

Kirish. Xalqaro tashkilotning funksiyalari, vakolatlari va vakolatlarini tushunish uchun uning ta'sis hujjatlariga murojaat qilish kerak. YUNESKO uchun bu 1945-yilgi Birlashgan Millatlar Tashkilotining

Ta'lim, fan va madaniyat tashkilotining Nizomiga (bundan keyin YUNESKO Nizomi deb yuritiladi) [1] muvofiq amalga oshiriladi.

Nizomning 1-moddaga muvofiq, YUNESKOning asosiy vazifasi ta'lim, fan va madaniyat sohasidagi davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirish orqali tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashdir. Biroq bunday hamkorlik inson huquqlari va asosiy erkinliklarini hurmat qilishi kerak.

Ushbu maqsadlar uchun YUNESKO quyidagi vakolatlarga ega:

1) xalqaro shartnomalar tuzish;

2) davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish va ta'lim usullarini taklif qilish orqali davlat ta'limini rivojlantirish va madaniyatni tarqatishni rag'batlantirish;

3) bilimlarni saqlash, to'plash va tarqatishga ko'maklashish.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Yuqorida aytilganlardan tashqari, YUNESKO vakolatli milliy organlar bilan hamkorlik qiladi. Shunday qilib, YUNESKO nizomining 7-moddasiga muvofiq, davlatlar milliy komissiyalar yoki boshqa shunga o'xshash organlarni tuzadilar. Bu organlar "o'z mamlakatining delegatsiyasiga" Bosh konferensiyaga, o'z mamlakatining Ijroiya kengashidagi vakili va uning o'rinbosarlariga hamda o'z hukumatiga Tashkilotga oid barcha masalalar bo'yicha maslahat funksiyalarini bajaradilar va Tashkilot uchun qiziq bo'lgan barcha masalalar bo'yicha aloqa organi sifatida ishlaydilar. Bundan tashqari, a'zo davlatning iltimosiga binoan, YUNESKO Kotibiyat a'zosini tegishli milliy organlar bilan ishlash uchun vaqtinchalik yoki doimiy asosda yuborishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, YUNESKO Bosh konferensiyasi a'zo davlatlarning hisobotlarini ko'rib chiqadi. Bunday hisobotlarni tahlil qilish bizga davlatlar YUNESKO doirasida qabul qilingan xalqaro huquqiy hujjatlarning tegishli qoidalarini qanchalik samarali amalga oshirayotganini aniqlash imkonini beradi.

Bunday hisobotlarda fan, madaniyat va ta'lim sohalarida qabul qilingan milliy huquqiy hujjatlar, shuningdek, statistik ma'lumotlar mavjud.

YUNESKO nizomining 4-moddasida Tashkilot a'zo davlatlarga tavsiyalar berishi va xalqaro va nodavlat konferensiyalarini chaqirishi mumkinligi belgilangan.

Davlatlar bilan bevosita hamkorlik qilishdan tashqari, YUNESKO o'z vakolatini bajarish uchun boshqa xalqaro organlar va tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi. YUNESKO YUNESKO nizomining tegishli qoidalari va Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti o'rtasidagi 1946-yilgi bitim (bundan keyin 1946 yilgi bitim deb yuritiladi) [2] bilan tashkil etilgan Birlashgan Millatlar Tashkilotining ixtisoslashgan agentliklaridan biridir. 1946 yilgi bitimning muqaddimasida YUNESKO BMTga "ta'lim, fan va madaniy masalalar bo'yicha" maslahat berishi aytilgan.

Tez o'zgarib borayotgan xalqaro muhit, yangi qiyinchiliklar va tahdidlarning paydo bo'lishi, yangi texnologiyalarning rivojlanishi YUNESKOning funksiyalarini kengaytirish va takomillashtirish hamda uning maqsadlarini moslashtirishni taqozo etadi.

YUNESKOning tegishli qonun hujjatlariga o'zgartirishlar kiritish murakkab va uzoq davom etadigan jarayondir. Shuning uchun ushbu xalqaro tashkilot vaqti-vaqti bilan mavjud vaziyatga moslashtirilgan maqsadlar, vazifalar va funksiyalarni aks ettiruvchi o'rta muddatli strategiyani qabul qiladi [3].

Masalan, YUNESKOning 2014-2021-yillarga mo'ljallangan o'rta muddatli strategiyasining (bundan keyin O'rta muddatli strategiya deb yuritiladi) VII qismiga muvofiq [4] quyidagi strategik maqsadlar belgilandi:

- hayot davomida barcha uchun sifatli va inklyuziv ta'limni mustahkamlash maqsadida ta'lim tizimlarini rivojlantirishda a'zo davlatlarni qo'llab-quvvatlash;
- o'quvchilarni ijodiy va mas'uliyatli global fuqarolikni rivojlantirishga imkon berish;
- barcha uchun ta'limni rivojlantirish va kelajakdagi xalqaro ta'lim kun tartibini shakllantirish;
- milliy, mintaqaviy va global darajalarda fan, texnologiya va innovatsiya tizimlari va siyosatini mustahkamlash;
- barqaror rivojlanish sohasidagi asosiy masalalar bo'yicha xalqaro ilmiy hamkorlikni rivojlantirish;
- inklyuziv ijtimoiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash va madaniyatlarni yaqinlashtirish va axloqiy tamoyillarni ilgari surish uchun madaniyatlararo muloqotni mustahkamlash;
- merosni himoya qilish, targ'ib qilish va uzatish;
- ijodkorlik va madaniy ifodalarning xilma-xilligini rag'batlantirish;
- so'z erkinligini, ommaviy axborot vositalarini rivojlantirishni va axborot va bilimlarga kirishni rag'batlantirish. O'rta muddatli strategiyaning IV qismida YUNESKOning quyidagi funksiyalari belgilangan:
- o'z vakolatlari sohalarida innovatsion siyosat takliflari va tavsiyalarini ishlab chiqish;
- siyosat tahlili, monitoring va ko'rsatkichlarni belgilash orqali o'z vakolatlari sohalarida global kun tartibini ishlab chiqish va mustahkamlash;

- o'z vakolatlari sohalarida normalar va standartlarni belgilash hamda ularni amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash va monitoring qilish;

- o'z vakolatlari sohalarida xalqaro va mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash va ittifoqlar, intellektual hamkorlik, bilim almashish va operatsion sheriklikni rivojlantirish;

- siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish hamda institutsional va inson salohiyatini rivojlantirish bo'yicha maslahatlar berish.

Shuni ta'kidlash kerakki, YUNESKOning funksiyalari COVID-19 pandemiyasi tufayli sezilarli darajada o'zgartirildi, bu YUNESKOning 2022–2029 yillarga mo'ljallangan O'rta muddatli strategiya loyihasida aks ettirilgan [5].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Markaziy Osiyo mintaqasi chuqur va qadimiy tarixga, noyob tarixiy va madaniy merosga ega. Markaziy Osiyoda YUNESKOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan 15 ta moddiy madaniy meros obyektlari mavjud. Bundan tashqari, mintaqadagi har bir mamlakat milliy ahamiyatga ega ko'plab madaniy meros obyektlariga ega. Masalan, O'zbekiston 8000 dan ortiq moddiy madaniy meros ob'ektlariga ega. Beshta davlatdan (O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston) iborat Markaziy Osiyo mamlakatlari YUNESKOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan jami 18 ta madaniy va tabiiy meros obyektlariga ega [6]**.**

BMT tizimida madaniy va ilmiy ayirboshlash masalasiga tinchlikni saqlash va uni mustahkamlash hamda xalqaro miqyosda rivojlanish vositasi sifatida qaralib, ushbu sohada uning ixtisoslashgan tashkiloti YUNESKOning o‘rni va roli beqiyos hisoblanadi. “Biz YUNESKO timsolida eng muhim insonparvarlik masalalarining yechimiga ijodiy yondashishda harakatlantiruvchi kuch bo‘lib xizmat qiladigan o‘ziga xos, betakror xalqaro tashkilotni ko‘ramiz” [7] degan edi O’zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I.A. Karimov.

YUNESKO (Birlashgan Millatlar Tashkiloti Madaniyat bo‘yicha Ta’lim, Fan va Madaniyat Tashkiloti) moddiy madaniy merosni saqlash va rivojlantirish bo‘yicha global siyosatni shakllantiruvchi asosiy xalqaro tashkilot hisoblanadi. Uning strategiyasi nafaqat tarixiy va me’moriy ob’ektlarni himoya qilishga, balki ularni barqaror rivojlanish, turizm, ta’lim va ilmiy tadqiqotlar bilan integratsiya qilishga qaratilgan.

Umumiy madaniy meros konsepsiyasi butun insoniyatni ifodalay oladigan davlatlardan mustaqil xalqaro ma'muriy rejimni yaratishni nazarda tutadi. Madaniy meros sohasida YUNESKO madaniy merosni himoya qilishning institutsional mexanizmini yaratuvchi yetakchi tashkilotdir.

1945-yilda Braziliya BMT Nizomiga madaniyatni insoniyatning umumiy merosi sifatida tan olish va madaniy merosni saqlashda hamkorlik uchun mas'ul bo'lgan xalqaro organni yaratish to'g'risidagi qoidani kiritishni taklif qildi. Garchi bu taklif qabul qilinmagan bo'lsa-da, uning nazariy tamoyillari Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti (YUNESKO) ni tashkil etish uchun asos bo'lib xizmat qildi. "Tashkilotning maqsadi adolat, qonun ustuvorligi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomida e'lon qilingan inson huquqlari va asosiy erkinliklariga umumiy hurmatni ta'minlash manfaatlarida ta'lim, fan va madaniyat sohasida xalqlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish orqali tinchlik va xavfsizlikka hissa qo'shishdir" [8].

Ushbu maqsadga erishish uchun YUNESKOga uchta muhim funksiya berilgan.

Birinchisi, hamkorlik va o'zaro ta'sir funksiyasi bo'lib, uni amalga oshirishda YUNESKO butun insoniyatni tashvishga soladigan masalalarni hal qilishda davlatlar o'rtasida vositachi vazifasini bajaradi. YUNESKO global ma'mur bo'lmasa-da, asosan a'zo davlatlar konglomerati bo'lsa-da, madaniy meros sohasida ma'lum bir avtonomiyaga ega bo'lish va davlatlar bilan tegishli hamkorlik tizimlarini o'rnatishga qodir. Birinchisidan kelib chiqadigan ikkinchi muhim funksiya shundaki, YUNESKO "bu maqsadda foydali deb hisoblagan xalqaro shartnomalarni tuzishni tavsiya qiladi..." [9]. Bu funksiya YUNESKO ko'magida qabul qilingan konvensiyalar, tavsiyalar va dekloratsiyalarda amalga oshiriladi. YUNESKOning uchinchi muhim funksiyasi ta'lim, bilimlarni tarqatish va o'zaro tushunish orqali o'z maqsadlariga erishishdir; u buni "insoniyatning jahon merosi - kitoblar, san'at asarlari va tarixiy va ilmiy qiziqish uyg'otadigan yodgorliklarni saqlash va himoya qilishni ta'minlash..." [10] orqali amalga oshiradi.

Hukumatlararo tashkilot sifatida YUNESKO a'zo davlatlarning qarashlarini aks ettiradi va shuning uchun to'liq mustaqil bo'la olmaydi. U dunyo madaniy merosini saqlab qolish bo'yicha sa'y-harakatlarni muvofiqlashtirish uchun mas'ul organ bo'lib, uning vakolati unga tavsiyalar ishlab chiqish, texnik xizmatlar ko'rsatish, tashabbuslarni muvofiqlashtirish, maslahatlar berish va a'zo davlatlar o'rtasida nizolar yuzaga kelgan taqdirda vositachi sifatida faol harakat qilish imkonini beradi [11].

Xulosa. Xalqaro konvensiyalar YUNESKO Bosh konferensiyasi tomonidan uning Konstitutsiyasiga muvofiq homiylik qilinishi va qabul qilinishi mumkin. Biroq konvensiya kuchga kirgandan so'ng, u mustaqil hayotga kiradi va faqat unga a'zo bo'lgan davlatlarni bog'laydi. Bu ba'zan muammolarga olib kelishi

mumkin, chunki YUNESKO homiyligidagi konvensiya muzokaralari faqat YUNESKO a'zo davlatlarini qamrab olmaydi. YUNESKO shunchaki konvensiya bo'yicha muzokara olib borayotgan tomonlar uchun muzokaralar forumini taqdim etadi. Shuning uchun, davlat YUNESKO a'zosi bo'lmasdan ham konvensiya ishtirokchisiga aylanishi mumkin va konvensiya ishtirokchi davlatlari Bosh Assambleyasi uchinchi davlatlarga majburiyat yuklay olmaydi. YUNESKOning o'zi ko'p tomonlama konvensiyaga asoslanganligi sababli, konvensiya ishtirokchi davlatlari davlatlarga Bosh konferensiya, Ijroiya kengashi yoki Kotibiyat orqali majburiyat yuklay olmaydi, faqat Konstitutsiyada nazarda tutilgan maxsus protsedura orqali. Konvensiya kuchga kirgandan so'ng, u o'zining ota-onasi YUNESKOdan mustaqil bo'ladi. Shuning uchun, agar konvensiya YUNESKO va uning ixtisoslashgan organlaridan biri o'rtasida biron bir aniq munosabatlarni yaratsa, vakolatlarni taqsimlashda qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Masalan, Qo'shma Shtatlar va Buyuk Britaniya ma'lum vaqtlarda YUNESKOdan chiqib ketganida, bu ularning ishtirok etgan konvensiyalar asosida tashkil etilgan organlar bilan o'zaro munosabatlarida jiddiy qiyinchiliklarga olib keldi, chunki ular YUNESKO asosida tashkil etilgan edi.

ADABIYOTLAR:

1. Устав Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры: принят в Лондоне 16 ноября 1945 г. // Руководство Генеральной конференции. – 2002. – С. 7-23.

2. Соглашения между Организацией Объединённых Наций и Организацией Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры: утверждено 6 декабря 1946 г. Генеральной конференцией и 14 декабря 1946 г. Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций // Руководство Генеральной конференции. – 2002. – С. 157-168.

3. Анисимов И.О., Дадашов М.Н. К вопросу о компетенции, функциях и полномочиях ЮНЕСКО в области международно-правовой защиты культурных ценностей: международно-правовой аспект. Вестник учёных-международников. 2022. № 4 (22), Стр. 92.

4. Среднесрочная стратегия ЮНЕСКО 2014-2021 г. Утверждена Генеральной конференцией на ее 37-й сессии (резолюция Генеральной конференции 37 C/1) и подтверждена Исполнительным советом на его 194-й сессии (решение 194 EX/18).

5. Проект среднесрочной стратегии на 2022-2029 гг. (41 C/4) и проект программы и бюджета на 2022-2025 гг. (41 C/5) // Решения, принятые Исполнительным советом на его 211-й сессии, Париж. - 2021. - 52 с.

6. Икрамов С. Международное сотрудничество в области охраны культурного наследия: опыт государств Центральной Азии. Universum: общественные науки. №10 (101), октябрь, 2023 г., стр.19.

7. Каримов И. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан қурамиз. Т.7. - Т.: Ўзбекистон, 1999. - Б.205.

8. Устав Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры: принят в Лондоне 16 ноября 1945 г.12, 1(1)-modda

9. Устав Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры: принят в Лондоне 16 ноября 1945 г.12, 1(2a)-modda

10. Устав Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры: принят в Лондоне 16 ноября 1945 г.12, 1(2c)-modda

11. Михайлец М.А. Охрана культурного наследия на международном уровне: пособие / М. А. Михайлец. – Минск: БГУ, 2017. Стр. 51.

UO‘K 32

JANUBIY OSIYODA HINDISTON VA XITOY RAQOBATI

Hamidov Baxtiyor Ilyosovich,
IIV Buxoro akademik litseyi tarix fani Bosh toifali o‘qituvchisi,
O‘zbekiston Respublikasi o‘rta maxsus ta’lim a’lochisi,mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Janubiy Osiyoda Hindiston va Xitoy o‘rtasidagi strategik raqobatning asosiy omillari, shakllanish bosqichlari va mintaqaviy xavfsizlikka ta’siri tahlil qilinadi. Maqolada ikki davlatning tarixiy-geosiyosiy qarama-qarshiliklari, chegara nizolari, iqtisodiy manfaatlari hamda harbiy-siyosiy strategiyalari batafsil ko‘rib chiqiladi. Xitoyning “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi va Hindistonning mintaqada yetakchilikni saqlab qolishga qaratilgan tashqi siyosati raqobatni kuchaytirayotgan asosiy omillar sifatida baholanadi. Pokiston, Nepal, Shri-Lanka va Bangladeshning ushbu raqobatdagi o‘rni tahlil etiladi. Maqolada Hindiston-Xitoy raqobatining mintaqaviy integratsiya jarayonlari, iqtisodiy barqarorlik va xavfsizlik muhitiga ta’siri ilmiy-nazariy yondashuv asosida ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Hindiston, Xitoy, Janubiy Osiyo, geosiyosiy raqobat, mintaqaviy xavfsizlik, chegara nizolari, tashqi siyosat, strategik manfaatlar, iqtisodiy ta’sir.*

КОНКУРЕНЦИЯ ИНДИИ И КИТАЯ В ЮЖНОЙ АЗИИ

Аннотация. *В статье анализируются основные факторы, этапы формирования и влияние на региональную безопасность стратегического соперничества между Индией и Китаем в Южной Азии. Подробно рассматриваются историко-геополитические противоречия двух государств, пограничные споры, экономические интересы, а также военно-политические стратегии. Инициатива Китая «Один пояс, один путь» и внешняя политика Индии, направленная на сохранение регионального лидерства, оцениваются как ключевые факторы, усиливающие данное соперничество. Также анализируется роль Пакистана, Непала, Шри-Ланки и Бангладеш в рамках данной конкурентной динамики. На основе научно-теоретического подхода раскрывается влияние индийско-китайского соперничества на процессы региональной интеграции, экономическую стабильность и общую среду безопасности.*

Ключевые слова: *Индия, Китай, Южная Азия, геополитическое соперничество, региональная безопасность, пограничные споры, внешняя политика, стратегические интересы, экономическое влияние.*

INDIA AND CHINA COMPETITION IN SOUTH ASIA

Abstract. *This article analyzes the main drivers, stages of formation, and impact on regional security of the strategic rivalry between India and China in South Asia. It provides a detailed examination of the two countries’ historical and geopolitical confrontations, border disputes, economic interests, and military-political strategies. China’s Belt and Road Initiative and India’s foreign policy aimed at maintaining regional leadership are assessed as key factors intensifying this rivalry. The roles of Pakistan, Nepal, Sri Lanka, and Bangladesh within this competitive dynamic are also analyzed. Using a scientific and theoretical framework, the article elucidates the effects of India–China rivalry on regional integration processes, economic stability, and the overall security environment.*

Keywords: *India, China, South Asia, geopolitical rivalry, regional security, border disputes, foreign policy, strategic interests, economic impact.*

Kirish. XXI asrda Janubiy Osiyo mintaqasi global siyosat va xavfsizlik tizimida muhim strategik hududlardan biriga aylandi. Ushbu mintaqada Hindiston va Xitoy o‘rtasidagi raqobat nafaqat ikki davlat manfaatlari, balki butun Osiyo mintaqasi va xalqaro tizim barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Aholi soni, iqtisodiy salohiyati va harbiy qudrati jihatidan dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kiruvchi Hindiston va Xitoy o‘rtasidagi munosabatlar Janubiy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlarni belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Mazkur raqobat tarixiy omillar, chegaraviy nizolar, iqtisodiy manfaatlar va mintaqaviy yetakchilik uchun kurash bilan uzviy bog‘liq. Himolay tog‘lari hududidagi chegara masalalari, Hind okeani mintaqasida ta’sir doirasini kengaytirish harakatlari, Xitoyning “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi va Hindistonning unga nisbatan ehtiyotkor pozitsiyasi ushbu raqobatning asosiy ko‘rinishlaridan hisoblanadi.

Bu jarayonlar Pokiston, Nepal, Shri-Lanka va Bangladesh kabi Janubiy Osiyo davlatlarining tashqi siyosiy tanlovlariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, Hindiston va Xitoy o‘rtasidagi raqobat faqat ikki tomonlama munosabatlar doirasida emas, balki AQSh, Rossiya va boshqa yirik kuchlar ishtirokidagi kengroq geosiyosiy kontekstda shakllanmoqda. Natijada Janubiy Osiyo mintaqasi global kuchlar muvozanatining muhim bo‘g‘iniga aylanib bormoqda. Ushbu maqola Hindiston va Xitoy raqobatining sabablarini, asosiy yo‘nalishlarini hamda mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikka ta’sirini tahlil qilish orqali Janubiy Osiyodagi murakkab siyosiy jarayonlarni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Metodlar. Mazkur maqolani yozish mobaynida sifat va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Hindiston va Xitoy o‘rtasidagi raqobatning siyosiy, iqtisodiy va harbiy jihatlarini aniqlash uchun tarixiy-tahliliy yondashuv qo‘llanildi. Mintaqaviy xavfsizlik va geosiyosiy jarayonlarni baholashda tizimli tahlil usuli asos qilib olindi. Rasmiy hujjatlar, strategik konsepsiyalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda yetakchi tadqiqotchilarning ilmiy ishlari manbaviy asos sifatida o‘rganildi. Olingan ma’lumotlar induktiv va deduktiv usullar orqali umumlashtirildi hamda ilmiy xulosalar chiqarildi.

Tahlil va natijalar. Janubiy Osiyoda Hindiston va Xitoy o‘rtasidagi strategik raqobat mintaqaviy xavfsizlik va siyosiy barqarorlikka kuchli ta’sir ko‘rsatayotgan asosiy geosiyosiy jarayonlardan biri. Ushbu raqobat birgina sabab bilan izohlanmaydi, balki o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir nechta omillar majmui asosida shakllanadi [1]. Hindiston va Xitoy o‘rtasidagi aniq belgilangan chegaraning mavjud emasligi uzoq yillardan buyon strategik ishonchsizlik manbai bo‘lib kelmoqda. Ayniqsa Himolay tog‘lari mintaqasidagi bahsli hududlar davlatlarning harbiy va siyosiy pozitsiyalarini keskinlashtiradi. Aksay Chin va Arunachal-Pradesh masalalari ikki davlat uchun nafaqat hududiy yaxlitlik, balki strategik ustunlik ramzi sifatida qaraladi. Janubiy Osiyo tarixan Hindiston ta’sirida bo‘lgan hudud sifatida ko‘rilgan. Xitoyning bu mintaqada faol siyosat yurita boshlashi Dehli tomonidan o‘z manfaatlariga tahdid sifatida qabul qilinmoqda. Xitoyning Pokiston, Shri-Lanka, Nepal va Bangladesh bilan yaqinlashuvi Hindistonni strategik jihatdan siquvga olishga o‘xshash holatni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa Xitoy-Pokiston iqtisodiy koridori Hindiston uchun sezilarli xavfsizlik muammosi sifatida baholanadi. Xitoy o‘zining “Bir kamar, bir yo‘l” tashabbusi orqali Janubiy Osiyoda keng ko‘lamli infratuzilma loyihalarini amalga oshirmoqda. Portlar, yo‘llar, temir yo‘llar va energetika obyektlari orqali Xitoy mintaqa mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanishida muhim o‘rin egallamoqda. Hindiston esa bu jarayonni mintaqada Xitoyga iqtisodiy va siyosiy qaramlikning kuchayishi sifatida talqin qiladi va muqobil tashabbuslar orqali o‘z ta’sirini saqlab qolishga intilmoqda. Xitoyning harbiy qudratining tez o‘sishi, chegaraviy hududlarda infratuzilmaning mustahkamlanishi Hindistonni mudofaa xarajatlarini oshirishga majbur qilmoqda. Chegaralarda vaqti-vaqti bilan yuzaga keladigan keskinliklar strategik raqobatning harbiy tusga o‘tish ehtimolini kuchaytiradi va o‘zaro ishonchni yanada susaytiradi. Hindiston AQSh va uning ittifoqchilari bilan hamkorlikni kengaytirib, Xitoyning mintaqadagi ta’sirini muvozanatlashga harakat qilmoqda. Xitoy esa o‘z navbatida strategik sheriklar tarmog‘ini kengaytirib, Janubiy Osiyoda uzoq muddatli pozitsiyalarni mustahkamlashni ko‘zlaydi.

So‘nggi yillarda Xitoy-Pokiston harbiy-strategik hamkorligi Janubiy Osiyoda kuchlar muvozanatini tubdan o‘zgartirib, Hindiston uchun ikki frontli xavfsizlik muammosini kuchaytirdi. Ushbu hamkorlikning asosiy mantiqi Hindistonga qarshi muvozanat yaratish bo‘lib, u nafaqat siyosiy darajada, balki real harbiy integratsiya shaklida namoyon bo‘lmoqda. Pokiston hududi esa ushbu raqobatning markaziy platformasiga aylanib bormoqda. 2019-yil avgustida Jammu va Kashmirning maxsus maqomi bekor qilingach, Xitoy va Pokiston Hindistonning bu qarorini keskin rad etdi [2]. Bu voqea Xitoy-Pokiston strategik yaqinlashuvini tezlashtirdi. 2020-yildagi Galvan inqirozi, AQShning Afg‘onistondan chiqishi va Hind-Tinch okean mintaqasidagi AQSh-Xitoy raqobati Pokistonni Xitoy uchun yanada muhim geosiyosiy hamkor sifatida mustahkamladi. Natijada Pokiston Xitoyning mintaqaviy strategiyasida Hindistonga qarshi “oldingi chiziq” vazifasini bajara boshladi.

Harbiy sohada bu raqobat aniq ko‘rinish kasb etdi. 2025-yil may oyida Hindistonning “Sindoor” operatsiyasiga javoban Pokistonning qarshi harakatlarida Xitoyda ishlab chiqarilgan qiruvchi samolyotlar, PL-15 raketalari va dronlarning qo‘llanishi ikki davlat o‘rtasidagi operativ uyg‘unlik darajasini ochiq namoyish qildi. Hind okeanida Xitoyning razvedka kemalarining faoliyati va sun’iy yo‘ldosh asosidagi ISR (razvedka, kuzatuv va razm solish) ko‘magi mintaqaviy raqobatning ko‘p domenli (quruqlik, havo, dengiz, kiber va kosmik) tus olayotganini ko‘rsatdi [3]. Xitoy–Pokiston harbiy hamkorligi “threshold alliance”, ya’ni rasmiy ittifoqlarsiz, ammo cheklanmagan amaliy hamkorlik shaklida rivojlanmoqda. Bu model Pokistonga nisbatan qulay moliyaviy shartlar asosida qurol-yarog‘ yetkazib berish, qo‘shma ishlab chiqarish va ilmiy-tadqiqot ishlarini o‘z ichiga oladi. SIPRI ma’lumotlariga ko‘ra, so‘nggi yillarda Pokiston import qilayotgan qurollarning asosiy qismi Xitoy hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. JF-17 qiruvchi samolyoti, havo mudofaasi tizimlari va suv osti kemalari bunga yaqqol misol. Pokiston, Xitoy tajribasiga tayangan holda, ko‘p domenli urush konsepsiyasini o‘zlashtirishga urinmoqda. BeiDou navigatsiya tizimi, 5G aloqa infratuzilmasi va kiber

imkoniyatlar Hindistonga qarshi noan'anaviy va no-kontakt urush usullarini kengaytirishga xizmat qilmoqda. Qo'shma harbiy mashg'ulotlar ("Shaheen", "Warrior" va "Sea Guardians") ikki armiya o'rtasidagi interoperabellikni mustahkamlab, real jangovar ssenariylarga tayyorgarlikni kuchaytirmoqda [4].

Xitoy-Pokiston aloqalari o'nlab yillar davomida "har qanday sharoitdagi do'stlik" sifatida talqin qilib kelinadi. Bu munosabatlar ayniqsa Hindistonning mintaqaviy yetakchilikka intilishi va global ta'sirini kengaytirish harakatlari fonida yanada mustahkamlandi. Xitoy uchun Pokiston Hindistonning Janubiy Osiyodagi "gegemoniya"sini cheklash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli Pekin Islomobod bilan harbiy hamkorlikni rivojlantirib, qurol-yarog' savdosi va qo'shma mashg'ulotlar orqali Pokistonning strategik salohiyatini oshirmoqda. Bu holat Hindiston tomonidan bevosita xavf sifatida qabul qilinadi. Xitoy-Hindiston raqobatining Pokistondagi eng muhim iqtisodiy ifodasi Xitoy-Pokiston iqtisodiy koridori (CPEC) hisoblanadi. Ushbu loyiha Xitoyning "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusining flagman loyihasi bo'lib, Pokistonni Pekin uchun Hind okeaniga chiqish imkoni sifatida mustahkamlaydi [5]. Gvadar portining rivojlantirilishi Xitoyga Malakka bo'g'oziga bog'liqlikni kamaytirish imkonini beradi. Hindiston esa bu jarayonni "marjonlar tizmasi" strategiyasining bir qismi deb baholab, o'z dengiz xavfsizligiga tahdid sifatida ko'radi.

Pokistonning Hindistonga qarshi strategiyasi ham Xitoy manfaatlari bilan uyg'unlashadi. Islomobod Hindistonning mintaqaviy va global ambitsiyalarini susaytirish uchun Kashmir mojarosi va Nazorat chizig'i atrofidagi beqarorlikdan foydalanib keladi. Bu jarayonda nodavlat qurolli guruhlar vositasida bosim o'tkazish amaliyoti Hindistonni iqtisodiy rivojlanishdan chalg'itishga qaratilgan. Xitoyning Pokistonga yaqinligi va uni diplomatik jihatdan qo'llab-quvvatlashi Dehli uchun har qanday uch tomonlama hamkorlik ehtimolini deyarli imkonsiz qiladi. Pokistondagi ichki beqarorlik, iqtisodiy inqiroz va xavfsizlik muammolari Xitoy uchun jiddiy tavakkalchiliklar yuzaga keltirmoqda. Balochistondagi qo'zg'olonchi guruhlar Xitoy loyihalarini mustamlakachilik va mahalliy manfaatlarni chetlab o'tuvchi tashabbus sifatida ko'rib, ularga qarshi hujumlar uyushtirmoqda. Bu holat Pekinning Islomobodga nisbatan shubhalarini kuchaytirsa-da, strategik nuqtayi nazardan Xitoy Pokistondan voz kecha olmaydi [6].

So'nggi yillarda Janubiy Osiyo geosiyosatida Xitoy va Hindiston o'rtasidagi strategik raqobat kuchayib borar ekan, Nepal ushbu raqobatning eng murakkab nuqtalaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa Lipulekh dovoni atrofidagi so'nggi voqealar Nepalning mintaqaviy kuchlar o'rtasida qanday qilib chetda qolayotganini yaqqol namoyon etdi. Hindiston va Xitoyning Nepal bilan maslahatlashmasdan chegaraoldi savdosini tiklashi Katmandu uchun nafaqat hududiy da'volar masalasi, balki davlat suvereniteti va tashqi siyosat strategiyasining samaradorligi bilan bog'liq jiddiy sinov hisoblanadi. Nepal geografik jihatdan ikki yirik davlat (Hindiston va Xitoy) o'rtasida joylashgan bo'lib, tarixan ularning siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlik manfaatlari kesishgan hudud hisoblanadi. Lipulekh–Kalapani–Limpiyadhura hududi bo'yicha bahslar XIX asrga borib taqaladi va huquqiy noaniqliklar bugungi kunda ham saqlanib qolmoqda [7]. Biroq muammo faqat tarixiy yoki huquqiy emas. Asosiy masala shundaki, Xitoy va Hindiston o'zaro manfaatlar mos kelgan paytda Nepal manfaatlarini ikkinchi darajali masala sifatida ko'rib, ikki tomonlama kelishuvlar orqali amaliy realliklarni shakllantirmoqda.

Xitoy–Hindiston raqobati sharoitida Nepal "ko'p vektorli" tashqi siyosat yuritishga intilib kelmoqda. Bu strategiya bir tomondan Katmanduga turli manbalardan investitsiya va yordam jalb qilish imkonini bersa, ikkinchi tomondan aniq ittifoqchining yo'qligi Nepalning muzokaralardagi ta'sir kuchini susaytirmoqda. Lipulekh misolida bu yaqqol ko'rindi: Xitoy masalani "Hindiston-Nepal o'rtasidagi ikki tomonlama muammo" sifatida talqin qildi, Hindiston esa Xitoyning sukutidan foydalanib, amaldagi holatni mustahkamladi. Natijada Nepal o'z hududiy da'volarini himoya qilishda diplomatik jihatdan yolg'iz qoldi [8]. Mazkur raqobatning iqtisodiy oqibatlari ham kam emas. Xitoy va Hindiston o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri savdo yo'llarining faollashuvi Nepalni tranzit davlat sifatidagi imkoniyatlardan mahrum qilishi mumkin. Bu esa Nepalning Xitoy bilan temiryo'l va boshqa infratuzilma loyihalari bo'yicha muzokara pozitsiyasini zaiflashtiradi, investorlarga mamlakatning strategik ahamiyati pasaygandek taassurot qoldiradi. Uzoq muddatda bu holat iqtisodiy rivojlanish sur'atlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimoldan xoli emas.

Hindiston Shri-Lankani o'zining an'anaviy ta'sir doirasi sifatida ko'radi. Bunga geografik yaqinlik, tarixiy, til va madaniy aloqalar asos bo'lib xizmat qiladi. Shri-Lanka Hind okeanida, Hindistonning bevosita dengiz atrofida joylashgan. Xitoy ham mintaqada o'z ishtirokini tarixiy asoslar bilan oqlashga urinib kelmoqda. Pekin XV asr boshlarida Min sulolasi davrida admiral Chjen Xening Hind okeaniga qilgan dengiz ekspeditsiyalarini Xitoyning tarixiy dengiz faolligi dalili sifatida ko'rsatadi. Shri-Lanka ichki siyosatida ham Xitoy va Hindiston o'rtasidagi raqobat o'z aksini topmoqda. Hukumat tashqi kuchlar bilan hamkorlik orqali milliy manfaatlarni maksimal darajada ta'minlashga intilar ekan, muxolifat partiyalari xorijiy davlatlarga haddan tashqari yaqinlashuvni milliy suverenitetga tahdid sifatida baholamoqda. Xitoy Shri-Lankaning ichki

ishlariga tashqi aralashuvni tanqid qilib, bu orqali bilvosita Hindistonning tarixiy ta’siriga ishora qilmoqda [9].

Shri-Lanka va Hindiston o‘rtasidagi munosabatlar mamlakatdagi fuqarolar urushi bilan jiddiy sinovdan o‘tgan. Tamil aholisining Hindistonning Tamil Nadu shtati bilan etnik yaqinligi bu jarayonda muhim rol o‘ynadi. 1987-yilda imzolangan Hindiston–Shri-Lanka kelishuvi asosida Hindiston Tinchlikni Saqlash Kuchlari (IPKF) joylashtirildi, biroq bu missiya muvaffaqiyatsiz yakunlandi. 1990-yilda IPKF mamlakatni tark etdi, 1991-yilda esa Tamil Eelam Ozodlik Yo‘lbarslari (LTTE) tomonidan Hindiston sobiq bosh vaziri Rajiv Gandining suiqasd qilinishi ikki davlat munosabatlarini yanada sovutdi [10]. 2009-yilda LTTEning harbiy mag‘lubiyati Hindiston tomonidan ma’qullangan bo‘lsa-da, tinch aholi orasidagi katta talafotlar tanqid ostiga olindi. Aynan shu davrda Xitoy Shri-Lankadagi strategik ishtirokini sezilarli darajada kuchaytirdi. Xitoy va Shri-Lanka o‘rtasidagi diplomatik aloqalar 1957-yilda o‘rnatilgan bo‘lsa-da, Pekinning real strategik faolligi Hindiston bilan munosabatlar yomonlashgan pallaga to‘g‘ri keldi. Eng muhim loyiha Hambantota porti bo‘lib, uning qurilishi uchun Xitoy birinchi bosqichda 360 million AQSh dollari ajratgan [11]. Umumiy hisobda loyiha qiymati 1 milliard dollardan oshib, 15 yil davomida to‘rt bosqichda amalga oshirilishi rejalashtirilgan.

Port moliyaviy jihatdan muvaffaqiyatsiz bo‘ldi: 2012-yilda dunyoning eng band dengiz yo‘llaridan biri yonida joylashganiga qaramay, atigi 34 ta kema qabul qilingan. Natijada Shri-Lanka Xitoy bosimi ostida portni 99 yilga Xitoy davlat kompaniyasiga ijaraga berdi. Ushbu qaror Shri-Lankaning Xitoy oldidagi qarz majburiyatlari va portning potensial harbiy qo‘llanilishi sabab Hindistonda jiddiy xavotir uyg‘otdi. Hambantota porti chuqurligi bilan Kolombo portidan ustun bo‘lib, Shri-Lanka Harbiy-dengiz kuchlari tomonidan yoqilg‘i quyish va qo‘nish bazasi sifatida ham foydalanilmoqda. Xitoy Kolombo Port City loyihasini amalga oshirib, dengizdan 665 akr yer maydonini qaytarib oldi. Xitoy suvosti kemalarining 2014-yilda Kolombo portiga kirib kelishi esa Hindiston xavfsizlik doiralari uchun ayniqsa tashvishli bo‘ldi [12]. Biroq 2017-yilda Shri-Lanka Hindiston bosh vaziri Narendra Modining tashrifidan so‘ng Xitoy suvosti kemasiga portga kirish ruxsatini bermadi, bu Kolomboning muvozanat siyosatini ko‘rsatdi.

Geografik jihatdan Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo chorrahasida, Bengal qo‘ltig‘i bo‘yida joylashgan Bangladesh yirik davlatlar manfaatlari to‘qnashadigan hudud sifatida namoyon bo‘lmoqda. So‘nggi o‘n yillikda Xitoyning Bangladeshdagi iqtisodiy ishtiroki sezilarli darajada oshdi. 2016-yilda ikki davlat o‘rtasida “strategik hamkorlik” maqomi e’lon qilinganidan so‘ng, Xitoy “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi doirasida Bangladeshga 38 milliard AQSh dollari miqdorida investitsiya va kreditlar va’da qildi. Bu ko‘rsatkich Bangladesh yalpi ichki mahsulotining qariyb 10 foiziga teng. 2023-yilga kelib Xitoy Bangladeshning eng yirik savdo hamkoriga aylandi: importning 33–35 foizi Xitoy hissasiga to‘g‘ri kelmoqda, Bangladeshning Xitoy bilan savdo kamomadi esa 1:15 nisbat atrofida saqlanib qolmoqda [13]. Bangladesh qurolli kuchlari foydalanayotgan harbiy texnikaning qariyb 70 foizi Xitoyda ishlab chiqarilgan bo‘lib, bu Pekinning mudofaa sohasidagi ta’sirini yanada mustahkamlamoqda.

Mazkur jarayonlar Hindistonda jiddiy xavotir uyg‘otmoqda. Ayniqsa, Siliguri koridori masalasi strategik ahamiyat kasb etadi. Kengligi ayrim joylarda atigi 20–22 kilometr bo‘lgan ushbu hudud Hindistonning shimoli-sharqiy shtatlarini asosiy hudud bilan bog‘laydigan yagona quruqlik yo‘lagi hisoblanadi. Bangladesh shimolida, Hindiston chegarasiga yaqin hududlarda Xitoy ishtirokida infratuzilma loyihalari paydo bo‘lishi ehtimoli Nyu-Dehlini tashvishga solmoqda. Hindiston strateglari bunday rivojlanishni milliy xavfsizlikka potensial tahdid sifatida baholamoqda. Bunga javoban Hindiston Bangladesh bilan iqtisodiy va diplomatik aloqalarni faollashtirdi. So‘nggi yillarda Nyu-Dehli tomonidan Bangladeshga 8 milliard AQSh dollaridan ortiq imtiyozli kredit liniyalari ajratildi. Transport va energetika sohasidagi qo‘shma loyihalar ikki tomonlama savdo hajmini 2022-yilda 16 milliard dollarga yetkazdi [14]. Bangladesh tashqi siyosatida Hindistonga nisbatan ehtiyotkorona masofa saqlashga intilmoqda. 2024-yilda Dakkada siyosiy o‘zgarishlar yuz berib, muvaqqat hukumat shakllanishi mamlakat tashqi yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqish uchun yangi imkoniyat yaratdi.

Bangladesh bugungi kunda “strategik muvozanat” siyosatini yuritishga harakat qilmoqda. Bir tomondan Xitoy investitsiyalari infratuzilma, energetika va sanoat rivoji uchun muhim resurs bo‘lsa, ikkinchi tomondan Hindiston bilan geografik yaqinlik, tarixiy aloqalar va savdo bog‘liqligi muhim omil bo‘lib qolmoqda. Bangladesh AQSh bilan ham hamkorlikni kengaytirib, yirik davlatlar o‘rtasida “uchinchi tayanch” yaratishga intilmoqda. AQSh Bangladesh eksportining qariyb 15 foizini qabul qiluvchi eng yirik bozor hisoblanadi (ayniqsa tayyor kiyim-kechak sanoati uchun). Xitoy–Hindiston raqobati fonida Bangladeshning strategik ahamiyati ortib borar ekan, u mintaqaviy keskinliklarning potensial markaziga aylanish xavfi bilan ham yuzma-yuz kelmoqda. Ayrim tahlilchilar Bangladeshni Sharqiy Yevropadagi Ukraina holati bilan qiyoslaydi: yirik kuchlar o‘rtasidagi raqobat maydoniga aylanish ehtimoli mavjud [15].

Biroq Janubiy Osiyoda yadro quroliga ega davlatlar mavjudligi keng ko‘lamli harbiy to‘qnashuv ehtimolini nisbatan pasaytiradi.

Xulosa. Mazkur maqola Janubiy Osiyoda Hindiston va Xitoy o‘rtasidagi strategik raqobatning kelib chiqish omillari, rivojlanish dinamikasi va mintaqaviy xavfsizlikka ta’sirini qiyosiy hamda nazariy yondashuv asosida tahlil qildi. Qiyosiy tahlillarimiz shuni ko‘rsatdiki, Hindiston va Xitoyning mintaqaga bo‘lgan yondashuvlari maqsad va vositalar jihatidan sezilarli darajada farqlanadi. Xitoy Janubiy Osiyoni asosan iqtisodiy-infratuzilmaviy ekspansiya va strategik tranzit hududi sifatida ko‘rsa, Hindiston ushbu mintaqani o‘zining tarixiy ta’sir doirasi va milliy xavfsizlik kamari deb biladi. Bu tafovut ikki davlat o‘rtasida uzluksiz strategik raqobatni yuzaga keltirmoqda. Nazariy jihatdan mazkur raqobatni neorealizm doirasidagi kuchlar muvozanati va xavfsizlik dilemmasi tushunchalari orqali izohlash mumkin. Har ikki davlat o‘z xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan choralarni ko‘rar ekan, bu harakatlar qarama-qarshi tomon tomonidan tahdid sifatida qabul qilinmoqda. Xitoy-Hindiston raqobatining asosiy drayverlarini quyidagi omillar orqali umumlashtirish mumkin:

- *Chegaraviy va hududiy nizolar*, ayniqsa Himolay mintaqasidagi noaniq chegara masalalari;
- *Mintaqaviy yetakchilik uchun kurash*, ya’ni Janubiy Osiyoda normativ va siyosiy ustunlikni ta’minlash istagi;
- *Iqtisodiy va infratuzilmaviy raqobat*, xususan Xitoyning “Bir kamar, bir yo‘l” tashabbusiga Hindistonning muqobil strategiyalari;
- *Harbiy-strategik omil*, jumladan Xitoy-Pokiston yaqin hamkorligi va Hindistonning AQSh bilan yaqinlashuvi.

Mazkur raqobatning Janubiy Osiyo uchun qisqa muddatli oqibatlari mintaqaviy beqarorlikning kuchayishi, qurollanish poygasi va diplomatik taranglikda namoyon bo‘lmoqda. Uzoq muddatda esa iqtisodiy integratsiyaning sekinlashuvi, kichik davlatlarning strategik tanlovlarida cheklanish va mintaqaning global kuchlar raqobati maydoniga aylanish xavfi ortmoqda. Kichik davlatlar bo‘lmish Nepal, Bangladesh va Shri-Lanka uchun eng maqbul yo‘l strategik muvozanat (hedging) siyosatini davom ettirish hisoblanadi. Bu davlatlar bir tomondan Xitoy investitsiyalaridan foydalanib, iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashga, ikkinchi tomondan Hindiston bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslikka intilmoqda. Uchinchi tashqi tayanch bo‘lmish AQSh, Yaponiya, Yevropa Ittifoqi bilan hamkorlik ularning diplomatik manyovr imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Kelajak istiqbolida uchta asosiy ssenariy ehtimoli mavjud. Birinchi ssenariy eskalatsiya, ya’ni chegara va dengiz hududlarida to‘qnashuvlar xavfining ortishi. Ikkinchi ssenariy muvozanatlashgan raqobat, bunda tomonlar ochiq mojarodan tiyilib, ta’sir doiralari orqali raqobatni davom ettiradi. Eng ehtimolli uchinchi ssenariy esa muzlatilgan raqobat bo‘lib, unda qarama-qarshilik saqlanib qoladi, biroq u nazorat ostida olib boriladi. Har qanday holatda ham Xitoy-Hindiston raqobati yaqin kelajakda Janubiy Osiyo geosiyosatining asosiy belgilovchi omili bo‘lib qolishi shubhasiz.

ADABIYOTLAR:

1. Hong, Z. (2007). India and China: Rivals or Partners in Southeast Asia? Contemporary Southeast Asia, 29(1), 121–142.

2. Verma, N. K., & Rawat, R. (2024). Ladakh’s Quest For Autonomy Amidst Geopolitical And Strategic Contestations. // Journal of Asian and African Studies, 60(7), 4748-4765.

3. Roy-Chaudhury, S. (2024, January 12). The importance of China and Pakistan’s joint naval exercises: Parsing the implications of Sea Guardian 3 for China, Pakistan, and the Indian Ocean region. The Diplomat. https://thediplomat.com/2024/01/the-importance-of-china-and-pakistans-joint-naval-exercises/

4. Pant, H. V., & Rawat, R. (2025, June 6). How China and Pakistan work against India. Observer Research Foundation. https://www.orfonline.org/research/how-china-and-pakistan-work-against-india

5. Faridi, S. (2021). China’s ports in the Indian Ocean. Indian Council on Global Relations – Gateway House. https://www.gatewayhouse.in/chinas-ports-in-the-indian-ocean-region/

6. Ballesteros Peiró, A. (2023, November). India and Pakistan as the pivot of China’s South Asia strategy (CIDOB Report No. 11). Barcelona: CIDOB. https://www.cidob.org/en/publications/india-and-pakistan-pivot-chinas-south-asia-strategy

7. Thapa, S. (2025). Realpolitik at the Himalaya: India–China trade reopening via Lipulekh and the strategic costs for Nepal. SUPRA Centre for Research and Publications, 2(3), 13–22.

8. Anil, A. S., & Koshy, S. S. (2025, October 21). Nepal’s dilemma: Balancing sovereignty with ties to India and China. South Asian Voices, Stimson Center. https://southasianvoices.org/geo-c-in-n-nepal-dilemma-india-china-10-21-2025/

9. Priyadarshani, N. (2023). The Indo-China balance of power in the South Asian region: A Sri Lankan perspective. Vidyodaya Journal of Humanities and Social Sciences, 8(2), 241–249.

10. Clarance, W. (2007). The war zone and the LTTE. In Ethnic Warfare in Sri Lanka and the UN Crisis (1st ed., pp. 124–141). Pluto Press.

11. Rathnayake, P. (2025). China's investment in Hambantota Port: A critical analysis of the debt-trap narrative. In Maritime security and strategy (pp. 43–53). Springer.

12. Das, R. N. (2021, December 3). Sri Lanka's balancing act between China and India. China Brief, 21(23). Jamestown Foundation. https://jamestown.org/program/sri-lankas-balancing-act-between-china-and-india/

13. Hosain, M. S., Amin, M. B., Marjan, T., Rahaman, M. A., & Rahaman, M. A. (2024). The Belt and Road Initiative (BRI) of China: Opportunities and challenges for Bangladesh in South Asian geo-strategic context. Journal of Infrastructure Policy and Development, 8(11), Article 8315.

14. Anwar, A. (2022, August 18). China–Bangladesh relations: A three-way balance between China, India and the US. In Beyond blocs: Global views on China and US–China relations. Mercator Institute for China Studies (MERICS).

15. Tesfaye, S. (2025, May 12). China–India rivalry and the Siliguri flashpoint: Is Bangladesh poised to become the next Ukraine? Horn Review.

UO‘K 32

ARAB JAMIYATLARIDA QABILAVIY IDENTIFIKATSIYANING XUSUSIYATLARI

Rizayev Aziz Raximdjanovich,
Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti mustaqil tadqiqotchisi (PhD)
rizaev_@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada arab jamiyatlarida qabilaviy identifikatsiyaning shakllanishi, saqlanishi va zamonaviy transformatsiya jarayonlari ilmiy-nazariy va qiyosiy tahlil asosida tadqiq etilgan. Qabilaviy identifikatsiyaning tarixiy ildizlari, uning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdagi o‘rni hamda siyosiy madaniyat va hokimiyat legitimligini ta’minlashdagi ahamiyati ochib berilgan. Qabilaviy mansublikning davlatchilik institutlari, fuqarolik identifikatsiyasi va milliy o‘zlikni shakllantirish jarayonlari bilan o‘zaro ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, globallashuv, urbanizatsiya va iqtisodiy modernizatsiya sharoitida qabilaviy identifikatsiyaning moslashuvchanligi hamda uning neo-qabilaviy shakllarda qayta namoyon bo‘lishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mamlakatlari misolida qabilaviy identifikatsiyaning barqarorligi va transformatsiyasiga ta’sir etuvchi omillar ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *qabilaviy identifikatsiya, qabilaviy tuzilma, ijtimoiy birdamlik, “asabiyya”, siyosiy legitimlik, an’anaviy jamiyat, neo-qabilaviylik, davlat va qabila munosabatlari, Yaqin Sharq, arab jamiyatlari.*

ОСОБЕННОСТИ ПЛЕМЕННОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ В АРАБСКИХ ОБЩЕСТВАХ

Аннотация. *В статье на основе теоретико-методологического и сравнительного анализа исследуются процессы формирования, сохранения и современной трансформации племенной идентификации в арабских обществах. Раскрываются исторические корни племенной идентификации, её роль в регулировании социальных отношений, а также значение в формировании политической культуры и обеспечении легитимности власти. Анализируется взаимодействие племенной принадлежности с институтами государственности, гражданской идентификацией и процессами формирования национального самосознания. Особое внимание уделяется адаптивности племенной идентификации в условиях глобализации, урбанизации и экономической модернизации, а также её проявлению в формах нео-племённости. На примере стран Ближнего Востока и Северной Африки выявляются ключевые факторы, влияющие на устойчивость и трансформацию племенной идентификации.*

Ключевые слова: *племенная идентификация, племенная структура, социальная солидарность, «асабийя», политическая легитимность, традиционное общество, нео-племенность, отношения государства и племени, Ближний Восток, арабские общества.*

FEATURES OF TRIBAL IDENTIFICATION IN ARAB SOCIETIES

Abstract. *This article examines the processes of formation, preservation, and contemporary transformation of tribal identification in Arab societies through a theoretical and comparative analytical framework. It explores the historical foundations of tribal identification, its role in regulating social relations, and its significance in shaping political culture and ensuring the legitimacy of power. The study analyzes the interaction between tribal affiliation and state institutions, civic identification, and the processes of national identity formation. Particular attention is paid to the adaptability of tribal identification under conditions of globalization, urbanization, and economic modernization, as well as its re-emergence in neo-tribal forms. Drawing on examples from the Middle East and North Africa, the article identifies key factors influencing the resilience and transformation of tribal identification.*

Keywords: *tribal identification, tribal structure, social solidarity, asabiyya, political legitimacy, traditional society, neo-tribalism, state–tribe relations, Middle East, Arab societies.*

Kirish. Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikaning bir qator davlatlarida kuzatilgan “arab bahori” voqealari va undan keyingi hodisalar bois arab mamlakatlarida qabilaviy tuzilmalarning siyosiy jarayonlardagi o‘rni masalasi ilmiy muammo sifatida keng tadqiq etilmoqda. Liviya, Suriya va Yamanda davlat institutlari parchalanishi qabilalarning siyosiy vakuumni to‘ldirish va hokimiyatning muqobil markazlari sifatida

namoyon bo‘lish qobiliyatini ochiq ko‘rsatdi. Davlat hokimiyati nisbatan mustahkam saqlangan arab mamlakatlarida ham qabilaviy tuzilmalar siyosiy tizimda muhim ahamiyatga ega bo‘lib qolmoqda. Xususan, davlat va qabila o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning bir nechta strategiyalarini ajratish mumkin: qabila omillarini inkor etish (Shimoliy Afrika mamlakatlari), qabila tizimidan davlat asosi sifatida foydalanish (arab monarxiyalari), qabilani davlat tuzilmalariga inkorporatsiya qilish (Yaqin Sharq davlatlari). Ushbu tipologiya arab dunyosining turli submintaqalaridagi qabilaviy tizimlarni qiyosiy tahlil qilish zaruratini belgilaydi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Arab jamiyatlarida traybalizm fenomenini nazariy jihatdan anglash bir qator asosiy konseptual yondashuvlarga tayanadi. Britaniyalik antropolog E.Evans-Prichard tomonidan Liviyadagi badaviy qabilalar misolida ishlab chiqilgan va keyinchalik E.Gellner tomonidan Marokash barbar (amazig‘) qabilalariga nisbatan rivojlantirilgan klassik segmentar nazariya qabila jamiyatini eng yirik qabila ittifoqigacha bo‘lgan ierarxik segmentlar tizimi sifatida talqin qiladi [9, 11]. Ushbu modelga ko‘ra, siyosiy mobilizatsiya “segmentar qarshilik” tamoyili asosida amalga oshadi va bunda tashqi tahdid sharoitida mojaroli guruhlar yirik segment darajasida birlashadi. Bu holat arab maqolida o‘z ifodasini topgan: “Men ukamga qarshi, men va ukam ammavachchamga qarshi, men, ukam va ammavachcham begonaga qarshiga”. Segmentar nazariya tanqidchilari uning statik xususiyati, siyosiy o‘zgarishlar dinamikasini tushuntirib berolmasligi, shuningdek, iqtisodiy omillar va tashqi ta’sirlarni yetarli hisobga olmasligini ta’kidlaydilar [7; p. 179].

Ushbu sharoitda muqobil nazariy yondashuv sifatida qon-qardoshlikka asoslangan jamoaviy birdamlik, guruhiy tuyg‘u sifatida ta’riflanadigan “asabiyya” konsepsiyasi ilgari suriladi. “Asabiyya” insonlarda yaqinlariga nisbatan bog‘liqlik va jipslik hissini shakllantiradi [6; p. 96]. Sulolalarning davriy almashinuvi nazariyasiga ko‘ra, kuchli asabiyyaga ega qabilalar o‘troq davlatlarni mag‘lub etadi, ammo urbanizatsiya va farovonlik sharoitida guruh birdamlikni yo‘qotib, yangi da’vogarlar oldida zaiflashadi. Misrlik siyosatshunos Xolid al-Hoshimiy mazkur konsepsiyani zamonaviy arab davlatlaridagi qabila-urug‘ tarmoqlarini tahlil qilishda qo‘llab, asabiyyaning qon-qarindoshlikdan “byurokratik” shaklga transformatsiyasini ko‘rsatadi [6; p. 98].

Misrlik siyosatshunos Xazim Beblaviy va italiyalik iqtisodchi Jakomo Luchiani tomonidan ishlab chiqilgan “renter davlat nazariyasi” Fors ko‘rfazi neft qazib oluvchi monarxiyalarida qabilaviy tuzilmalar barqarorligini siyosiy-iqtisodiy jihatdan izohlaydi [4; p. 52]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, aholini soliqqa tortish emas, balki tabiiy resurslar eksporti hisobidan daromad oluvchi davlat o‘ziga xos ijtimoiy shartnoma shakllantiradi. Bunday sharoitda qabilalar davlat resurslarini taqsimlash mexanizmiga, qabilaviy sadoqat esa resurslarga kirish asosiga aylanadi. Saudiyalik olim Muhammad al-G‘asson ilmiy muomalaga “byurokratik traybalizm” tushunchasini kiritib, qabilaviy mansublik davlat lavozimlari va moddiy manfaatlarga yetish imkoniyatini belgilab berishini ta’kidlaydi [32; c. 97]. Shu bilan birga, ushbu nazariya neftga boy bo‘lmagan mamlakatlarda ham qabilaviy sadoqat saqlanib qolayotganini yetarlicha izohlab berolmasligi bois tanqid qilinadi.

Quddusdagi Yahudiy universiteti professori Samuel Eyzenshtadt fikricha, zamonaviy arab davlatlari formal byurokratik institutlar va norasmiy patronaj tarmoqlarini uyg‘unlashtirgan gibrid tuzilmalardir [8; c. 45]. Qabila elitalari davlat apparatiga integratsiya qilingan holda an’anaviy mobilizatsiya va resurslarni taqsimlash mexanizmlarini saqlab qolmoqda. Iordaniyalik siyosatshunos Muhammad Aburumman mazkur yondashuvni arab mamlakatlari parlamentlaridagi “qabila kvotasi”ni tahlil qilishda qo‘llab, formal demokratik institutlar an’anaviy hokimiyat ierarxiyalarini qanday qayta ishlab chiqarayotganini ko‘rsatadi [31; c. 124].

Qabilani siyosiy aktor sifatida o‘rganish uslubiy jihatdan murakkab bo‘lib, bu fenomenning ko‘p qirraliligi va yagona ta’rifning mavjud emasligi bilan izohlanadi. Arab mamlakatlarida qabilaning rolini tadqiq etishda o‘zaro to‘ldiruvchi ikki metodologiya qo‘llanadi [28; c. 110]. Birinchisi, qiyosiy siyosiy tahlil bo‘lib, u turli davlatlarda qabilaviy tizimlarni huquqiy formalizatsiya darajasi, elitalarni davlat apparatiga integratsiya qilish mexanizmlari, saylov jarayonlarida qabila mansubligining ahamiyati, milliy va qabilaviy identiklik nisbati kabi mezonlar asosida solishtirishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv traybalizm evolyusiyasining umumiy qonuniyatlarini va mintaqaviy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi metodologiya, davlatdan tashqari aktorlarni tahlil qilish bo‘lib, u Yaqin Sharq mintaqasiga nisbatan aktorlarni davlatga nisbatan funksiyalari, davlatga yo‘nalganligi, maqsadlar universalligi va boshqaruvning formalizatsiya darajasiga ko‘ra tasniflaydi. Ushbu yondashuv muayyan davlatda qabilaning siyosiy tizimdagi o‘rnini belgilash va uning mustaqil aktor sifatidagi salohiyatini baholash imkonini beradi.

Rossiyalik sharqshunos A.R.Aganin qabilani “kelib chiqishini yagona ajdodga bog‘laydigan odamlardan iborat eng yirik guruh” sifatida ta’riflaydi va shu bilan birga qabila “qarindosh bo‘lmagan urug‘larning (klanlarning) harbiy-muhofazaviy ittifoqi” shaklida ham vujudga kelishi mumkinligini qayd etadi [22; c. 8]. Bu o‘rinda genealogiya “mafkuraning aks etishi” vazifasini bajaradi, zero, ijtimoiy va siyosiy

legitimlik aynan shunga tayanadi. Tarixchi A.Xuraniy ushbu yondashuvni to‘ldirib, qabilaviy jipslik ko‘p hollarda haqiqiy umumiy kelib chiqishning o‘zi bilan emas, balki “umumiy kelib chiqish haqidagi rivoyat” bilan izohlanishini ta’kidlaydi [14; p. 102]. Liviyalik olim Ahmad al-Mag‘ribiy “tasavvurdagi genealogiyalar” konsepsiyasini rivojlantirib, siyosiy kon’yunkturaga qarab qabilaviy rivoyatlar qanday konstrutsiya qilinishi va qayta qurilishini ko‘rsatadi [33; c. 67].

Tadqiqot metodologiyasi. Arab tadqiqotchilari Fors ko‘rfazi davlatlaridagi qabilaviy tuzilmalar xususiyatiga alohida e’tibor qaratadilar. Qatarlik olim Abdulla al-Nafisiy Fors ko‘rfazi arab davlatlarida qabilaviy identiklik arxaik qoldiq emas, balki hukmron sulolalar legitimatsiyasini ta’minlovchi siyosiy tizimning funksional elementi ekanini ta’kidlaydi [36; c. 56]. Urbanizatsiya va globallashuv sharoitida qabilaviy identiklik transformatsiyasini o‘rganish jarayonida ilmli yoshlar orasida qabilaviy bog‘liqlikning paradoksal ravishda mustahkamlanayotgani qayd etiladi. Ushbu fenomen davlat resurslari va lavozimlari uchun raqobat sharoitida qabila mansubligining instrumental qiymati bilan izohlanadi.

Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) mintaqadagi murakkab qabilaviy tizimlardan birini namoyon qiladi. Ilgari BAA hududida 44 ta qabila mavjud bo‘lib, bu uni Fors ko‘rfazida qabilalar nuqtai nazaridan eng murakkab va chigal hududlardan biriga aylantirgan [35; c. 34]. BAA qabilaviy tizimining murakkabligi faqat qabilalar soni bilan emas, balki federatsiya siyosiy tuzilmasining xususiyatlari bilan ham bog‘liq. Bunda yirik qabilalar bir vaqtning o‘zida bir necha amirlikda yashaydi va har birida ta’sir darajasi turlicha.

1971-yilda Birlashgan Arab Amirliklari zamonaviy davlatchiligining shakllanishi yetti amirlikning sezilarli avtonomiyasi saqlangan sharoitda kechdi. Har bir amirlikning o‘z hukmron oilasi, siyosiy elitalari, hatto tashqi siyosatga oid qarashlari mavjud bo‘lib, ular ko‘pincha federatsiyaning boshqa a’zolari pozisiyalariga zid kelar edi. Masalan, 1980-1988-yillardagi Eron-Iroq urushi davrida Abu-Dabi yetakchiligida to‘rt amirlik Bag‘dodni va qolgan uch amirlik Eron bilan savdo-iqtisodiy aloqalaridan kelib chiqib, Dubay yetakchiligida Tehronni qo‘llab-quvvatlagan [19; p. 548]. Mamlakat ichki birligini saqlashning asosiy tamoyili qaror qabul qilishda konsensus bo‘lib, u institusional jihatdan BAA Federatsiyasi Oliy kengashida mujassamlashgan.

BAA siyosiy identikligini shakllantirishda federatsiya asoschisi va birinchi prezidenti shayx Zayid bin Sulton Ol Nahayon (1971-2004-yillar) hal qiluvchi rol o‘ynagan. Abu-Dabining hukmron oilasi Baniy Yas qabilasi konfederatsiyasi tarkibiga kiruvchi Ol Bufallah urug‘idan kelib chiqqan bo‘lib, mazkur konfederatsiya 20-25 ta qabilani birlashtirgan [13; p. 54]. Tarixan aynan ushbu koalisiya qabilalari hukmron oilaga eng yaqin bo‘lib, zamonaviy davlat apparatida siyosiy jihatdan muhim lavozimlarni egallab kelmoqda.

BAAning asosiy davlat idoralarida muayyan qabilalar vakillari ishtiroki tahlili qabila mansubligi bilan hokimiyat pozisiyalariga kirish o‘rtasida barqaror bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Rumeysat qabilasi BAA kuch tuzilmalarida alohida o‘rin tutadi. Masalan, Hamad bin Muhammad ar-Rumeysiy 2023-yil yanvarga qadar BAA Bosh shtabi boshlig‘i bo‘lgan; Muhammad bin Xalfon ar-Rumeysiy 2016-2019-yillar Abu-Dabi polisiyasi qo‘mondoni lavozimini egallagan. Baniy Yas qabila gurug‘ining taxminan 20 foizini tashkil etuvchi Mazariyya qabilasi ham oliy harbiy rahbariyatda keng namoyon: Mudofaa ishlari bo‘yicha davlat vaziri Muhammad al-Mazruiy, Bosh shtab boshlig‘i Iso bin Seyf al-Mazruiy, Abu-Dabi polisiyasi qo‘mondoni Foris bin Xalaf al-Mazruiy.

Diplomatik sohada Davahir va Zaab qabilalarining ta’siri sezilarli. Davahir qabilasi vakillari 8 ta davlatda elchi bo‘lib xizmat qilgan. Bunda Turkiya, O‘mon, Marokash, Afg‘oniston va Indoneziya kabi muhim yo‘nalishlar alohida ahamiyatga molik. Davahir qabilasi hukmron sulola bilan ko‘plab qarindoshlik aloqalariga ega. Xususan, shayx Zayidning to‘qqiz xotinidan ikkitasi mazkur qabiladan bo‘lgan. Zaab qabilasi vakillari esa 4 davlatda, shu jumladan, Iroq va Pokiston kabi strategik davlatlarda elchi sifatida faoliyat yuritgan.

BAAda qabilaviy identiklik fuqarolik tizimi kontekstida bevosita siyosiy ahamiyat kasb etadi. 2004-yilda Federal identiklik va fuqarolik ishlari agentligi tashkil etildi, 2006-yilda esa “Aholini ro‘yxatga olish va identiklik kartalari to‘g‘risida”gi qonun joriy etildi. Mazkur qonunga ko‘ra, fuqarolik maqomi faqat 1925-yildan boshlab mamlakat hududida yashaganini hujjatlar bilan isbotlay oladigan rezidentlarga berilishi mumkin [17; p. 67]. Mahalliy qabilaga mansublik fuqarolikning yuridik asosiga aylangan. 1972-yilda qabul qilingan fuqarolik to‘g‘risidagi qonunga ko‘ra qabilaviy mansublikni soxtalashtirganlik uchun 10 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish va kamida 50 ming dirham miqdorida jarima belgilash nazarda tutilgan.

BAA fuqarolari orasida oilaviy nikohlar qabilaviy identiklik saqlanib qolayotganining muhim indikatori hisoblanadi. Qabila yoki urug‘ vakillari o‘rtasidagi bu kabi nikohlarning eng ko‘pi Abu-Dabi va Dubay amirliklarida Ol Nahayon va Ol Maktum hukmron oilalari o‘rtasida qayd etilgan. Bunday holat Qatar uchun ham xos bo‘lib, qabila yoki urug‘ vakillari, jumladan, amakivachchalar o‘rtasidagi nikohlar ulushi taxminan 35 foiz bo‘lgan [5; c. 146].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Saudiya Arabistoni diniy-siyosiy tizimda Ol ash-Shayx oilasi alohida o‘rin tutadi. Ol Saud sulolasi mamlakatda siyosiy elita vazifasini bajarsa, Ol ash-Shayx guruhi mazkur elita uchun zarur diniy-siyosiy legitimizatsiyani ta’minlaydi [23; c. 25]. Ol ash-Shayx sulolasi vakillari Podshohlikning diniy-ma’muriy tizimida asosiy o‘rinlarni egallaydi. Masalan, Oliy muftiy (Abdulaziz bin Abdulla Ol ash-Shayx), Adliya vaziri (Abdulla bin Muhammad bin Ibrohim Ol ash-Shayx), Islom ishlari vaziri (Solih bin Abdul’aziz bin Muhammad Ol ash-Shayx) lavozimlarini zikr etish mumkin. Shu bilan birga, sulola vakillarining katta qismi xavfsizlik xizmatlari, qurolli kuchlar tuzilmalaridagi yuqori lavozimlarda faoliyat olib boradi.

Ol ash-Shayx sulolasining jamiyatdagi siyosiy roli Saudiya Arabistoni tarixi davomida turli bosqichlarda namoyon bo‘lgan. 1964-yilda Bosh muftiy Muhammad bin Ibrohim Ol ash-Shayx podshoh Saud bin Abdulazizni taxtdan voz kechishga chaqiruvchi fatvo chiqargan. 1979-yilda mazkur sulola ulamolari Al-Haram ash-Sharif masjididagi terrorchilarga qarshi kuch ishlatishni diniy jihatdan ma’qullagan. 1990-yillar boshida Ol ash-Shayx sulolasi AQSh harbiy kuslarini Podshohlikda joylashtirishni qo‘llab-quvvatlagan. 2007-yilda Bosh muftiy Saudiya Arabistoni yoshlariga “jihod qilish uchun” xorijga chiqishni taqiqlovchi fatvo chiqargan.

Iordaniya Hoshimiylar Podshohligi formal demokratik institutlar saqlangan holda qabilaviy tuzilmalarni davlat keng tizimiga integratsiya qilishning o‘ziga xos namunasi hisoblanadi. Iordaniya qabilalari tarixan 1921-yilda Buyuk Britaniya ko‘magida hokimiyatga kelgan Al-Hoshimiy sulolasining tayanchi bo‘lgan. Iordaniyalik tadqiqotchi Ahmad al-Abbodiy 30 dan ziyod yirik qabila va qabila konfederatsiyalarini qayd etadi [32; c. 78].

Saylov tizimi Iordaniyada qabilalarni siyosiy inkorporatsiya qilishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Saylov to‘g‘risidagi qonun mamlakatni okruglarga ajratishni nazarda tutadi. Bunda okrug chegaralari ko‘p jihatdan asosiy qabilalarning yashash hududlari bilan mos tushadi. Asli falastinlik bo‘lgan aholi ustunlik qiluvchi shahar okruglariga nisbatan qishloq va badaviy okruglari parlamentda ko‘proq vakillikka ega.

Iordaniyada qabila-urug‘ muammosi davlat lavozimlarini taqsimlash kontekstida yanada keskin tus olgan. Qabilaviy mansublik armiya, maxsus xizmatlar va davlat ma’muriyatidagi muhim lavozimlarga tayinlashda rasman belgilanmagan, ammo ta’sirchan mezon sifatida saqlanib kelmoqda. Tarixan Baniy Saxr, Baniy Hasan, Abbod va Huveytat qabilalari vakillari ofiserlar korpusida dominant mavqega ega. Iordaniyada ishga joylashish, kontrakt tuzish yoki ma’muriy masalalarni hal qilishda vositachilik tizimi, ya’ni qarindoshlik va qabilaviy aloqalardan foydalanish amaliyoti chuqur ildiz otgan va bunday holat jamiyatda “normal amaliyot” deb baholanadi [29; p. 34].

Arab davlatlari ichida qabila omilining ta’siri Misrda kuchli emas. Markazlashgan davlatchilikning uzoq tarixi, Nil vodiysida o‘troq aholi zich joylashgani va milliy identiklik erta shakllangani qabilaviy tuzilmalar marginallashuviga olib kelgan. Misrlik antropolog Ahmad Abuzeydning fikricha, qabilaviy identiklik Sinay yarimoroli, G‘arbiy sahro hamda Nubiya hududlarida o‘z ahamiyatini saqlab qolgan.

Bunda Sinay yarimorolidagi qabilaviy tuzilmalar va davlat o‘rtasidagi munosabatlarda alohida tadqiqot ob’ekti hisoblanadi. 1979-yilda Sinay yarimorolini Misr tasarrufiga qaytrib olinganidan so‘ng davlat badaviylar integratsiya qilish zaruratiga duch keldi. Tavarax, Tiyyaha, Avlad Ali va Savalha kabi Sinaydagi asosiy qabilalar vakillari qisman xavfsizlik tuzilmalariga jalb etilgan [21; p. 89].

Misr siyosiy madaniyatida «asabiyya» o‘ziga xos transformatsiya bo‘lib, qat’iy qabilaviy identiklik bilan bog‘liq bo‘lmagan sulolaviy va oilaviy mansublikni anglatgan. Nil vodiysida “asabiyya” kengaytirilgan oilaviy tarmoqlar shaklida namoyon bo‘lib, siyosiy mobilizatsiyada sezilarli rol o‘ynaydi. Misrning Shimolidagi qishloqlarida yirik oilalar iqtisodiy resurslarni va siyosiy vakillikni nazorat qiladi.

Liviyada davlatchilik inqirozi sharoitida qabilaviy identifikatsiya masalasi qayta faollashib, qabilaviy identikliklarning siyosiylashuviga olib kelgan. 2011-yilgacha Muammar Qazzofiy “Jamohiriya” mafkurasi doirasida qabilalarning jamiyatdagi siyosiy rolini inkor etgan bo‘lsa-da, amalda qabilaviy sadoqat omilidan kuchli foydalangan. Qaddadfa, Varfalla va Mag‘arha qabilalari Muammar Qazzofiy hokimiyatining tayanchi bo‘lib, armiya va maxsus xizmatlarda asosiy lavozimlarni egallagan. Liviya jamiyatidagi qabilaviy tuzilma kolonial va postkolonial davrlar davomida transformatsiya bo‘lgan [24; c. 39]. Hozir Liviyada taxminan 140 ta qabila va urug‘lar mavjud bo‘lib, ular uch mintaqaviy klasterga (Tripolitaniya, Kirenaika va Fessan) birlashgan. Bunda Varfalla, Mag‘arha, Qaddadfa, Saa’adiy qabilalari eng yirik konfederatsiya deb qayd etiladi.

Fuqarolar urushi sharoitida qabilalar davlat hokimiyati vakuumni to‘ldirgan asosiy aktorlarga aylandi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, ko‘p hollarda “qabila” siyosiy aktor sifatida chiqmaydi. Siyosiy maydonda ko‘proq tarkibida qabila a’zolari bo‘lgan mahalliy qurollangan guruhlar harakat qiladi [26; c. 170]. Shunga qaramay, qabilaviy identiklik qurolli tuzilmalarni legitimlashtiruvchi omil vazifasini bajaradi. Mamlakat janubidagi Tubu va Tuareg qabilalari kontrabanda va noqonuniy migratsiya yo‘llarini nazorat qiladi [16; p.

12]. Hozirda qabilaviy va mintaqaviy identikliklar o‘rtasidagi raqobat Liviyadagi yana bir muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. “Sharq” (Kirenaika) va “G‘arb” (Tripolitaniya) qarama-qarshiligi tarixiy va siyosiy asoslarga ega bo‘lib, Tripolidagi rasmiy hukumat va Xalifa Haftar kuchlari o‘rtasidagi ziddiyat bunga misol bo‘ladi. Avakir, Baraasa, Abaydat kabi Kirenaika qabilalari “asl” badaviy identikligining namunasi sifatida talqin qilinadi. Bunda qabilaviy narrativlar siyosiy maqsadlarda shakllantirilishi qayd etilmoqda.

2017-yilgi Qatar va Fors ko‘rfazidagi qo‘shni arab davlatlari bilan mojaro davlatlararo ziddiyat sharoitida qabilaviy tuzilmalarning siyosiy salohiyati saqlanib qolishini ko‘rsatdi. Qatarga nisbatan siyosiy-iqtisodiy qamal joriy etilganidan so‘ng ayrim qabilalar qarama-qarshilikning turli tomonida bo‘lib qoldi. Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirliklari Saudiya-Qatar chegarasining ikki tomonida yashovchi Al-Murra va Baniy Hojir qabilalarining ayrim qismlarini mobilizatsiya qilishga urindi. Qatardagi ushbu qabilalar rahbarlari esa mamlakat amiri shayx Tamim bin Hamad Ol Soniyga ommaviy ravishda sadoqat bildirgan. Baniy Hojir qabilasi “Qatardan tashqarida qabila nomidan chiqarilayotgan har qanday bayonotga javob tariqasida” deklaratsiya e’lon qilgan [2; p. 105]. Qatar rahbariyati, o‘z navbatida, hukmron oilaga sadoqat bildirmagan boshqa qabila vakillarini fuqarolikdan mahrum etgan.

Shu kabi mobilizatsiya BAAda 2011-yilda 5 nafar siyosiy muxolifatchi hibsga olinganidan keyin kuzatilgan. Hibsga olinganlar kelib chiqqan qabilalar a’zolari yig‘ilishlar o‘tkazib, mamlakat rahbariyatiga sadoqatini ommaviy tasdiqlagan. Zaab qabilasi “prezident shayx Xalifa bin Zayd Ol Nahayon timsolidagi dono rahbariyatga sadoqat”ni tasdiqlovchi bayonot chiqargan. Al-Hovar qabilasi vakili “qabila a’zosining hech biri alohida shaxs emasligini; u (yoki u) guruhga mansub va har doim butun qabila nomidan gapira olmasligini yodda tutishi shart” ekanligini ta’kidlagan [12; p. 48]. Qonunchilik-maslahat organlariga saylovlar qabilalarning siyosiy rolini baholashda muhim indikator bo‘lib xizmat qiladi. 2006-yilda BAA Federal milliy kengashiga saylovlar joriy etilgach, “qabilaviy ovoz berish” rang-barangligi yaqqol namoyon bo‘ldi. Bunda ko‘plab saylovchilar faqat o‘z oilasi a’zolariga ovoz bergani qayd etilgan [1; p. 39].

Kuvaytda siyosiy partiyalar faoliyati taqiqlangan sharoitda qabilalar siyosiy partiya vazifasini bajaradi [10; p. 215]. Kuvaytda “qabilaviy ustunlik” fenomeni mavjud bo‘lib, qabila vakillarining ovoz berishi uyushgan tarzda amalga oshiriladi.

Arab mamlakatlaridagi qabilaviy identiklikning mintaqaviy xususiyatlari tahlili qabila va davlat o‘rtasidagi munosabatlarning 4 ta modellarini ko‘rsatadi. Birinchisi, Fors ko‘rfazi arab davlatlariga xos “simbiotik traybalizm” modeli. Bunda qabilalar davlat apparatiga chuqur integratsiya qilingan hamda qabilaviy mansublik fuqarolik tizimida formallashgan, shuningdek, sadoqat tabiiy resurslar savdosidan tushadigan daromadlarning taqsimoti mexanizmlari orqali ta’minlanadi.

Ikkinchisi, Iordaniya misolida namoyon bo‘luvchi “inkorporativ traybalizm” modeli. Bunda qabilalar legitimlikning asosi hisoblanib, formal demokratik institutlarga integratsiya qilingan hamda qabilaviy identiklik milliy identiklik bilan yonma-yon bo‘ladi. Shu bilan birga, hokimiyat organlarida “qabila kvotasi” davlat siyosatining maqsadli yo‘naltirilishi bilan qo‘llab-quvvatlanadi.

Uchinchisi, Misr jamiyati uchun xos bo‘lgan “marginal traybalizm” modeli. Bu yerda qabilaviy tuzilmalar markazdan yiroqda, faqat periferiyada saqlanadi, markaziy hududlarda esa genealogik mafkuradan ayrilgan oilaviy tarmoqlar shakliga transformatsiya qilinadi.

To‘rtinchisi, Liviya va Yamanga xos bo‘lgan “mojaroviy traybalizm” modeli. Bunda davlat kollapsi sharoitida qabilalar avtonom siyosiy aktorlarga aylanib, hudud va resurslar ustidan nazorat uchun raqobat qiladi.

Urug‘chilik va sulolalar muammosi traybalizmdan qat’iy ma’noda farq qiluvchi, biroq funksional jihatdan o‘xshash fenomen sifatida qayd etiladi. Urug‘chilik qabilaviy identiklikdan qat’i nazar, resurslar, lavozimlar va imtiyozlarni taqsimlashda qarindoshlik aloqalariga ustuvorlik berilishida namoyon bo‘ladi. Misrlik sotsiolog Said Yasin bu kabi holatni kelib chiqish umumiyligiga asoslangan “oilaviy asabiyya” deb baholaydi [33; c. 76]. Urug‘chilik arab davlatlarida davlat boshqaruvi va iqtisodiy rivojlanish uchun jiddiy muammo hisoblanadi. Liviya, Yaman, Iroq kabi bunday amaliyotlar kuchli bo‘lgan arab mamlakatlari global reytinglarda ko‘pincha eng past o‘rinlarni egallaydi. Shu bilan birga, davlat institutlari zaif sharoitda urug‘chilik ijtimoiy himoyani ta’minlash, ijtimoiy kapital to‘planishiga ko‘maklashish kabi ijobiy funksiyalarni ham bajaradi [32; p. 77].

Birlashgan Arab Amirliklarining tashqi siyosiy identikligi qabilaviy qadriyatlarni davlat boshqaruvining zamonaviy shakllari bilan muvaffaqiyatli uyg‘unlashtirishni namoyon etadi. BAA tashqi siyosiy identikligi asoslari dastlab amirlar tomonidan shakllantirilgan va keyinchalik xarizmatik rahbarlarning yangi avlodi tomonidan global shart-sharoitlarga moslashtirilgan. Badaviy madaniyatida rahbarning “xalqqa g‘amxo‘r va saxiy hukmdor” sifatidagi obro‘siga katta ahamiyat beriladi. Ushbu tamoyil BAAning xalqaro maydondagi keng ko‘lamli xayriya faoliyatida ham o‘z ifodasini topgan.

Birlashgan Arab Amirliklari demokratiyaning G‘arb davlatlari talqini “BAA uchun mos emas”ligini ta’kidlaydi. Ularning tushunchasida demokratiya “xalq farovonligiga erishish vositasi” bo‘lishi kerak. Avtoritar siyosiy tuzum “hukmdorning o‘z qabiladoshlariga g‘amxo‘rlik qilish majburiyati” sifatida talqin etiladi [2; p. 508]. Bunday yondashuv qabilaviy jamiyatlarda hokimiyat legitimligiga doir an’anaviy tasavvurlarni aks ettiradi. BAA rahbarlarining yangi avlodi “reallikni o‘zgartiruvchilar” sifatida ta’riflanadi. Xususan, ular norozi kuchlar qarshiligini yengib, konservativ usullarga tayangan holda islohotlarni amalga oshirishga tayyor liderlar deb baholanadi.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagicha xulosa qilish mumkin:

1. Arab davlatlaridagi qabilaviy tuzilmalar XXI asrda sezilarli transformatsiya bo‘lgan. Mazkur o‘zgarishlar har bir mamlakatda davlatchilik xususiyatlari bilan belgilanadi. Fors ko‘rfazi arab davlatlarida qabilalar avtonom siyosiy salohiyatini yo‘qotgan bo‘lsa-da, ijtimoiy va ramziy rolini katta darajada saqlab qolgan. Qabilaviy mansublik fuqarolikning yuridik asosi bo‘lib qolmoqda, davlat lavozimlariga kirishni belgilaydi va saylov xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatadi. Hukmron sulolalar qabila elitalarini davlat apparatiga muvaffaqiyatli integratsiya qilib, o‘zaro qaramlik munosabatlarini shakllantirgan.

2. Iordaniyada qabilalar formal demokratik institutlarga integratsiya qilingan bo‘lib, Al-Hoshimiylar sulolasining tayanchi hisoblanadi va armiya hamda maxsus xizmatlarda dominant o‘rin egallaydi. Misrda qabila omili marginal bo‘lsa-da, traybalizmning funksional analogi sifatida urug‘chilik ahamiyati saqlanadi. Liviyada davlat kollapsi qabilaviy identikliklarning qayta faollashuviga va qabilalarning asosiy siyosiy aktorlarga aylanishiga olib kelgan.

3. Nazariy tahlil ko‘rsatadiki, na segmentar nazariya, na renter davlat konsepsiyasi yakka holda qabila va davlat o‘zaro munosabatlarining barcha shakllarini to‘liq izohlab bera oladi. «Asabiyya» konsepsiyasini integratsiya qilish istiqbolli bo‘lib, chunki u bir tomondan, qabilaviy sadoqat barqarorligini, ikkinchi tomondan esa modernizatsiya sharoitida uning transformatsiyasini hisobga olish imkonini beradi. Qabila va davlat munosabatlarining kelgusi evolyutsiyasi hukmron elitalarning resurslarni qayta taqsimlash mexanizmlarini saqlash va qabila guruhlarining ijtimoiy inklyuziyasini ta’minlash qobiliyati bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Al-Qassemi S. Tribalism in the Arabian Peninsula: It is a Family Affair // Jadaliyya. 2012. February 1.

2. Al-Sharekh A., Freer C. Tribalism and Political Power in the Gulf. London: I.B. Tauris, 2022. P. 105.

3. Antwi-Boateng O., Binhuwaidin M. Beyond Rentierism: The UAE's Exceptionalism in a Turbulent Region // Contemporary Arab Affairs. 2017. Vol. 10. № 4. P. 528.

4. Beblawi H., Luciani G. The Rentier State in the Arab World // The Rentier State. London: Routledge, 1987. P. 49–62.

5. Bener A., Alali K. Consanguineous Marriage in a Newly Developed Country: The Qatari Population // Journal of Biosocial Science. 2006. Vol. 38. № 2. P. 242.

6. Dawood N.J. Ibn Khaldun: The Muqaddima / transl. by F. Rosenthal. Princeton: Princeton University Press, 1969. P. 98.

7. Dresch P. The Significance of the Course Events Take in Segmentary Systems // American Ethnologist. 1986. Vol. 13. № 2. P. 312.

8. Eisenstadt S.N. Traditional Patrimonialism and Modern Neo-Patrimonialism. Beverly Hills: Sage Publications, 1973. P. 45.

9. Evans-Pritchard E. The Sanusi of Cyrenaica. Oxford: Clarendon Press, 1949. P. 45–67.

10. Freer C., Leber A. Defining the “Tribal Advantage” in Kuwaiti Politics // Middle East Law and Governance. 2021. № 2. P. 215.

11. Gellner E. Introduction // Arabs and Berbers / ed. by E. Gellner, C. Micaud. Lexington: Lexington Books, 1972. P. 1–21.

12. Ghazal R. UAE Tribes Continue to Show Allegiance // The National. 2011. May 4.

13. Heard-Bey F. From Trucial States to United Arab Emirates. London: Longman Group, 1982. P. 54.

14. Hourani A. A History of the Arab Peoples. London: Faber and Faber, 1991. P. 102.

15. Ibrahim S.E. Family Networks and Political Participation in Rural Egypt // Democratization. 2015. Vol. 22. № 1. P. 67.

16. International Crisis Group. Libya: What Now? Brussels, 2020. P. 12.

17.Lori N. Offshore Citizens: Permanent Temporary Status in the Gulf. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. P. 67.

18.Meulen H. The Role of Tribal and Kinship Ties in the Politics of the UAE: PhD Thesis. Tufts University, 1997. P. 23.

19.Roberts D. Qatar and the UAE: Exploring Divergent Responses to the Arab Spring // Middle East Journal. 2017. Vol. 71. № 4. P. 548.

20.Shteiwi M. Tribalism and Democratization in Jordan // Middle Eastern Studies. 2021. Vol. 57. № 1. P. 156.

21.Singawy M. Sinai: A Gateway for Terrorism // Studies in Conflict and Terrorism. 2018. Vol. 41. № 2. P. 89.

22.Аганин А.Р. Племена, кланы и семейства ОАЭ. М.: Институт Ближнего Востока, 2020. С. 8.

23.Жантиев Д.Р. Роль семейства Ааль аш-Шейх в религиозно-политической жизни Саудовской Аравии // Вестник Московского университета. Сер. 13. Востоковедение. 2008. № 4. С. 25.

24.Зинин Ю.Н. Племенная структура ливийского общества и её влияние на политические процессы в стране // Вестник МГИМО. 2013. № 2 (29). С. 39.

25.Звягельская И.Д. Лидерство в арабском мире: от революций к переосмыслению // Мировая экономика и международные отношения. 2024. Т. 68. № 1. С. 65.

26.Кузнецов В.А. Ливия: куда уходит племя, в какие города? // Восток (Oriens). 2022. № 4. С. 170.

27.Кузнецов В.А. Проблемы политического развития арабского мира в 2010–2020-е годы: дис. … д-ра ист. наук. М., 2023. С. 45.

28.Наумкин В.В., Кузнецов В.А. К вопросу о типологизации негосударственных акторов на Ближнем Востоке // Мировая экономика и международные отношения. 2020. № 6. С. 104–113.

29.Центр стратегических исследований. Public Opinion Survey on Corruption in Jordan. Amman: University of Jordan, 2019. P. 34.

30.Космополитизм, «взаимосвязанность» // Международная аналитика. 2024. Т. 15. № 1. С. 137.

31.أبو زيد، أحمد. البنى القبلية في مصر المعاصرة. القاهرة: مركز البحوث العربية، 2011. ص. 45.

العبادي، أحمد عويدي. العشائر الأردنية والفلسطينية ووشائج القربى بينها. عمان: دار المناهل، 2014. ص. 78.

32.الغسان، محمد. القبيلة والدولة في شبه الجزيرة العربية. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2015. ص. 134.

33.الهاشمي، خالد. العصبية في المجتمعات العربية المعاصرة. القاهرة: دار الشروق، 2016. ص. 67.

34.المغربي، أحمد. القبيلة والسياسة في ليبيا. طرابلس: دار الفرجاني، 2012. ص. 34.

35.المناعي، فاطمة. الهوية القبلية في دولة الإمارات المعاصرة. أبوظبي: هيئة أبوظبي للثقافة والتراث، 2018. ص. 56.

УДК 796.01:316.334.2

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СПОРТА ВЫСШИХ ДОСТИЖЕНИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ В ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

Ахмедов Олим Нейматович,
соискатель Института социологии и регионоведения
Южного федерального университета,
г. Ростов-на-Дону, Россия
olim.707@mail.ru

Аннотация. *Основной целью исследования является теоретический анализ институциональной трансформации спорта высших достижений в профессиональный спорт, выявление ключевых сдвигов от доминирования политической логики «мягкой силы» к преобладанию рыночной логики в рамках современных социологических подходов.*

Исследование основано на теоретическом анализе научных традиций и подходов к изучению спорта как социального феномена в социологии. Методологическую основу составляет системный обзор и синтез концепций, представленных в трудах отечественных и зарубежных авторов. Применяются такие теоретические подходы, как структурно-функциональный и институциональный анализ (Акрамов, 2023), конфликтологический подход (Козер, 1994; Акрамов, 2023), этико-аксиологический анализ (Литинская, 2013; Ягодин, 2016), а также подходы, изучающие спорт как политический инструмент (Nye, 1991, 2004; Федоровская, 2021) и как экономическое явление (Беляев, 2015; Беликова, Васильев, 2022; Кобзев, 2018). Особое внимание уделяется сравнительному анализу различных этапов трансформации спортивного института.

Ключевые слова: *спорт высших достижений, профессиональный спорт, институциональная трансформация, «мягкая сила», рыночная логика, спортивный рынок, социология спорта, этика спорта.*

PROFESSIONAL MODELGA O‘TISH SHAROITIDA YUQORI SAMARALI SPORTNING INSTITUTSIONAL O‘ZGARISHI: NAZARIY TAHLIL

Annotatsiya. *Tadqiqotning asosiy maqsadi — oliy sport yutuqlari tizimining professional sportga institutsional transformatsiyasini nazariy jihatdan tahlil qilish, shuningdek, zamonaviy sotsiologik yondashuvlar doirasida siyosiy «yumshoq kuch» mantiqining ustuvorligidan bozor mantiqining ustunligiga o‘tish bilan bog‘liq asosiy siljishlarni aniqlashdan iborat.*

Tadqiqot sportni ijtimoiy fenomen sifatida o‘rganishga oid ilmiy an’analar va yondashuvlarning nazariy tahliliga asoslanadi. Metodologik asos sifatida mahalliy va xorijiy mualliflar asarlarida bayon etilgan konsepsiyalarni tizimli ko‘rib chiqish va sintez qilish usuli qo‘llaniladi. Tadqiqotda quyidagi nazariy yondashuvlardan foydalaniladi: strukturaviy-funksional va institutsional tahlil (Akramov, 2023), konfliktologik yondashuv (Kozer, 1994; Akramov, 2023), etik-aksiologik tahlil (Litinskaya, 2013; Yagodin, 2016), shuningdek sportni siyosiy instrument sifatida talqin qiluvchi yondashuvlar (Nye, 1991, 2004; Fedorovskaya, 2021) hamda sportni iqtisodiy hodisa sifatida o‘rganuvchi konsepsiyalar (Belyaev, 2015; Belikova, Vasilyev, 2022; Kobzev, 2018). Sport institutining transformatsiyasi bosqichlarini qiyosiy tahlil qilishga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: *oliy sport yutuqlari, professional sport, institutsional transformatsiya, «yumshoq kuch», bozor mantig‘i, sport bozori, sport sotsiologiyasi, sport etikasi.*

INSTITUTIONAL TRANSFORMATION OF HIGH-PERFORMANCE SPORT IN THE CONTEXT OF THE TRANSITION TO A PROFESSIONAL MODEL: A THEORETICAL ANALYSIS

Abstract. *The main purpose of the study is a theoretical analysis of the institutional transformation of high-performance sports into professional sports, identifying key shifts from the dominance of the political logic of "soft power" to the predominance of market logic within the framework of modern sociological approaches.*

The research is based on a theoretical analysis of scientific traditions and approaches to the study of sport as a social phenomenon in sociology. The methodological basis is a systematic review and synthesis of

concepts presented in the works of domestic and foreign authors. Theoretical approaches such as structural, functional and institutional analysis (Akramov, 2023), conflictological approach (Kozer, 1994; Akramov, 2023), ethical and axiological analysis (Litinskaya, 2013; Yagodin, 2016), as well as approaches studying sport as a political tool (NYE, 1991, 2004; Fedorovskaya, 2021) and as an economic phenomenon (Belyaev, 2015; Belikova and Vasiliev, 2022; Kobzev, 2018). Special attention is paid to the comparative analysis of the various stages of the transformation of the sports institute.

Keywords: *high-performance sports; professional sports; institutional transformation; «soft power»; market logic; sports market; sociology of sports; ethics of sports.*

Введение. Феномен спорта высших достижений, на протяжении большей части XX века служивший мощным инструментом идеологического противостояния и демонстрации государственного могущества на мировой арене, претерпевает глубокую институциональную трансформацию (Выдрин, 1980; Федоровская, 2021). Его сущность и функции кардинально переосмысляются в контексте глобальных социально-экономических изменений. Если в рамках биполярной мировой системы спорт выступал прежде всего как арена «мягкой силы» и политического соревнования (Нуе, 1991; Нуе, 2004), то к началу XXI века всё отчётливей прослеживается его трансформация в профессиональную отрасль, подчинённую логике рынка и коммерческой выгоды. Этот переход от государственно-идеологической парадигмы к рыночной представляет собой сложный процесс институционального сдвига, сопровождающийся перестройкой целей, агентов, норм и экономических моделей функционирования спорта.

В отечественной социологической традиции спорт исторически рассматривался как многогранный социальный феномен: с позиций его роли в социализации и воспитании (Столяров, Курило, 1999), как фактор формирования национально-государственной идентичности (Хаметов, 2020) и важный элемент социальной политики (Тупиков, 2022). Классические теоретические подходы, такие как структурный функционализм и институциональный анализ, акцентировали внимание на стабильности и интегративной роли спорта в обществе (Акрамов, 2023). Однако динамика современных процессов, включая коммерциализацию, медиатизацию и глобализацию, выдвигает на первый план противоречия, которые более адекватно объясняются в рамках конфликтологической парадигмы (Козер, 1994; Акрамов, 2023). В результате формируется новая реальность, где профессиональный спорт предстаёт как самостоятельная экономическая система — «спортивный рынок» с многомиллиардными оборотами (Кобзев, 2018), что вступает в противоречие с традиционными этическими императивами спортивной деятельности (Ягодин, 2016; Литинская, 2013).

Целью данной статьи является теоретический анализ институциональной трансформации спорта высших достижений в профессиональный спорт, рассматриваемой как смена доминирующей логики — от политической («мягкой силы») к рыночной. На основе ретроспективного обзора научной традиции в социологии спорта и применения теоретического аппарата институционализма и конфликтологии, мы стремимся выявить ключевые движущие силы, этапы и противоречия данного процесса, а также его последствия для социального статуса спортсмена и функционирования спорта как социального института в современном мире.

Методология исследования. Теоретическую основу исследования составили работы, посвященные анализу спорта как социального и социокультурного феномена в рамках различных социологических парадигм. Для осмысления спорта высших достижений как устойчивой социальной системы с присущими ей нормами, правилами и функциями был применен структурно-функциональный подход (Акрамов, 2023). В его рамках спорт рассматривается как институт, способствующий поддержанию социальной стабильности, социализации и интеграции индивидов, а также как механизм, чье равновесие нарушается в процессе трансформации (Акрамов, 2023).

Для анализа противоречий и движущих сил трансформации, конфликта между устоявшимися практиками и новыми экономическими реалиями, был использован конфликтологический подход, восходящий к идеям Л. Козера (Козер, 1994) и Р. Дарендорфа. В данной перспективе социальный конфликт рассматривается как неотъемлемый атрибут социальных отношений и источник развития институтов (Акрамов, 2023). Это позволило интерпретировать процесс профессионализации не как плавную эволюцию, а как поле столкновения различных интересов (государства, частного капитала, спортсменов), где старые и новые институциональные логики вступают в противоречие.

Ключевым для данной работы является институциональный анализ, который позволил рассмотреть спорт как сложную систему взаимосвязанных элементов, включая нормы, ценности, экономические отношения, инфраструктуру и акторов (Акрамов, 2023). Этот подход фокусируется на

изменении формальных и неформальных правил, регулирующих спортивную деятельность, в ходе перехода от модели, ориентированной на государственные цели и идеологию, к модели, управляемой рыночными принципами.

Особое значение для понимания исходной точки трансформации — спорта как инструмента государственной политики — имеют концепции политической нагруженности спорта (Федоровская, 2021) и «мягкой силы» (Nye, 1991; Nye, 2004). Они позволяют выделить и проанализировать ту институциональную логику (идеологическое противостояние, формирование национального имиджа), которая доминировала в период Холодной войны и постепенно уступает место коммерческой логике.

Эмпирической базой исследования послужили вторичные данные, представленные в теоретических и аналитических работах отечественных социологов, философов и политологов, которые содержат оценку генезиса и сущности современного спорта (Федоровская, 2021; Выдрин, 1980; Литинская, 2013), анализ его экономических аспектов (Беликова, Васильев, 2022; Кобзев, 2018) и этических дилемм (Ягодин, 2016), а также конкретные примеры институциональных практик в исторической ретроспективе (Переверзин, Суслов, 2002). Анализ этих источников проводился с целью реконструкции теоретической картины трансформации и выявления ключевых тенденций.

Результаты. Теоретический анализ позволяет констатировать, что институциональная трансформация спорта высших достижений в профессиональный спорт представляет собой смену доминирующей логики социального действия, движущих сил и системы социальных отношений. Если ключевым императивом спорта высших достижений в XX веке выступала логика «мягкой силы» и политического представительства, то современный профессиональный спорт всё более подчиняется экономической и рыночной логике.

На начальном этапе трансформации, наиболее ярко проявившемся в период биполярного мира, спорт функционировал как институт, интегрированный в государственную идеологическую машину. Его целью было не достижение индивидуального успеха или коммерческой выгоды, а демонстрация превосходства той или иной социально-политической системы (Выдрин, 1980). Победы на международной арене напрямую конвертировались в политический капитал и символический статус государства, выступая доказательством его «жизнеспособности и духовной силы» (Хаметов, 2020). Спортсмен в этой системе был, прежде всего, «представителем страны», а его деятельность носила выраженную политическую окраску (Федоровская, 2021). Показательно, что в СССР профессиональный спорт официально отрицался как чуждая, «капиталистическая» форма эксплуатации, а материальное поощрение спортсменов осуществлялось в форме государственных наград и льгот, а не рыночных контрактов (Переверзин, Суслов, 2002). Эта модель базировалась на полном финансовом и административном контроле государства, где спорт служил инструментом внешней и внутренней политики, а мегасобытия были призваны демонстрировать «политическую и экономическую состоятельность» страны (Хаметов, 2020).

Поворотным моментом, обострившим конфликт между политической и нарождающейся экономической логикой, стали процессы глобализации, коммерциализации и медиатизации. Спорт, будучи глобальным зрелищем, товаром и культурным феноменом, стал привлекать массовую аудиторию, что создало основу для формирования принципиально нового социального образования — «спортивного рынка». На этом рынке взаимодействуют спортивные клубы, корпорации-спонсоры, медиакомпании и сами спортсмены, а отношения строятся на законах спроса и предложения, а не на административных директивах (Акрамов, 2023). Ярким примером зрелого спортивного рынка является североамериканская модель, где доходы основных лиг (NFL, MLB, NBA, NHL) исчисляются десятками миллиардов долларов, а институты спорта функционируют как самостоятельные экономические акторы, минимально зависящие от прямого государственного финансирования (Кобзев, 2018).

Эта новая логика кардинально меняет статус ключевых акторов. Спортсмен трансформируется из «представителя нации» в поставщика уникальной услуги — зрелищного спортивного результата. Его успех измеряется не только медалями, но и рыночной стоимостью, контрактными условиями, доходом от рекламы и трансферов. В странах с развитым спортивным рынком это привело к появлению спортсменов-миллионеров, чей финансовый успех является прямым следствием рыночной конъюнктуры. В то же время в странах с переходной моделью, как в России, сохраняется смешанная система, порождающая внутренний конфликт институтов: сосуществуют спортсмены на государственном обеспечении («вооруженки», «подснежники») и высокооплачиваемые профессионалы коммерческих лиг (Рыскин, 2021). Эта двойственность свидетельствует о

незавершенности трансформации и конфликте между устаревшими государственно-патерналистскими и новыми рыночными механизмами регулирования.

Трансформация порождает глубокие этические и ценностные конфликты. Нормативная модель спортивной этики, основанная на честности, патриотизме, коллективизме и бескорыстии (Ягодин, 2016), вступает в противоречие с логикой рыночной максимизации прибыли. На первый план выходят такие негативные явления, как коммерциализация результатов (договорные матчи), коррупция (подкуп судей), распространение допинга как средства достижения конкурентоспособного результата любой ценой. Эти явления, будучи порождением рыночной среды, «могут привести к негативным последствиям» и подрывают воспитательную и интегративную функцию спорта, о которой пишут теоретики (Ягодин, 2016; Литинская, 2013). Таким образом, конфликтологический подход (Козер, 1994) позволяет рассматривать современный профессиональный спорт не как гармоничную систему, а как арену постоянного напряжения между унаследованными моральными императивами и прагматикой коммерческого успеха.

В итоге институциональная трансформация ведет к переосмыслению самой сути спорта. Из социального института, обслуживавшего политические задачи государства и базировавшегося на идеалах любительства и гуманизма (Столяров, Курило, 1999; Ямщиков, 2010), он превращается в мощную отрасль инновационной экономики, «производительный сектор промышленности» (Беликова, Васильев, 2022). Эта новая институциональная реальность характеризуется преобладанием экономических критериев эффективности, формированием самостоятельных рыночных субъектов (лиг, клубов, агентств) и переносом центра тяжести с национального представительства на индивидуальный бренд и коммерческую привлекательность спортсмена. Переход от логики «мягкой силы» к рыночной логике является, таким образом, не просто сменой приоритетов, а глубинным переустройством всего комплекса социальных отношений, составляющих сущность спорта как социального феномена.

Обсуждение результатов. Проведенный теоретический анализ позволяет утверждать, что выявленный переход от политической к рыночной логике в спорте не является линейным или окончательным, а представляет собой сложный и конфликтный процесс институционального сдвига. Теоретические конструкции структурного функционализма, описывающие спорт как стабильную, интегрирующую систему (Акрамов, 2023), оказываются недостаточными для объяснения современной динамики. Реальность скорее подтверждает правоту конфликтологической парадигмы, в рамках которой трансформация видится как результат столкновения интересов различных групп: государства, стремящегося сохранить спорт как инструмент «мягкой силы»; частного капитала, заинтересованного в монетизации зрелища; и самих спортсменов, чей статус и источники дохода радикально меняются.

Выявленная дуальность моделей, например, в российском контексте — сосуществование государственных («вооруженки») и рыночных профессиональных структур — является ярким проявлением незавершенности этого перехода. Это не временная аномалия, а системная характеристика гибридного институционального порядка, где старые и новые правила, нормы и механизмы вознаграждения конкурируют и накладываются друг на друга. Подобная ситуация, описанная при анализе статуса спортсменов (Рыскин, 2021), создает внутренние напряжения и противоречия в идентичности самого спортивного поля: является ли спортсмен, финансируемый государством, профессионалом в рыночном смысле слова, или же он остается представителем государственной системы, лишь формально допущенным в рыночные отношения?

Наиболее глубокий конфликт, обнажаемый трансформацией, лежит в аксиологической плоскости. Нормативная модель спортивной этики, укоренённая в идеалах Пьера де Кубертена о благородстве и гуманизме (Ямщиков, 2010) и развитая в работах В.И. Столярова о спорте как сфере самореализации и дружественных отношений (Столяров, Курило, 1999), вступает в прямое противоречие с инструментальной рациональностью рынка. Тезисы о честности, патриотизме и коллективизме (Ягодин, 2016), служившие моральным фундаментом спорта высших достижений, оказываются подвержены эрозии под давлением логики коммерческого успеха, где победа любой ценой (включая договорные матчи и допинг) может приносить существенные дивиденды. Таким образом, спорт как социальный институт переживает кризис легитимности, балансируя между своей традиционной воспитательной миссией и новой ролью экономического предприятия.

Перспектива, вытекающая из анализа, заключается в том, что окончательное становление профессионального спорта как зрелого социального института будет зависеть от его способности выработать новые легитимирующие принципы и этические кодексы, которые не просто отрицали бы рыночную логику, но институционализировали бы её в приемлемых моральных рамках.

Профессионализм должен будет включать в себя не только высочайший уровень спортивного мастерства и коммерческой эффективности, но и соответствие нормам «честной игры», подотчётность и социальную ответственность. В противном случае, спорт рискует превратиться в чистое шоу-бизнес, окончательно утратив тот уникальный социально-интегрирующий и ценностно-формирующий потенциал, который столетиями составлял основу его социологического изучения. Таким образом, теоретический анализ фиксирует не просто смену одной логики на другую, а болезненный процесс поиска новой институциональной идентичности спорта в условиях глобализированного рыночного общества.

Заключение. Проведённый теоретический анализ позволяет заключить, что институциональная трансформация спорта высших достижений в профессиональный спорт представляет собой сложный, многомерный процесс, движущейся по траектории от политической инструментализации к экономической коммерциализации. Начальный этап этой трансформации характеризовался доминированием логики «мягкой силы», когда спорт использовался государствами как инструмент идеологического противостояния и демонстрации национального престижа на международной арене (Выдрин, 1980; Nye, 1991, 2004). Спортсмены выступали в первую очередь как репрезентанты государственных интересов, а их победы напрямую конвертировались в политический капитал, что особенно ярко проявлялось в период биполярного мира (Федоровская, 2021).

Ключевым поворотным моментом стало формирование «спортивного рынка» как самостоятельного экономического института (Кобзев, 2018). Этот переход подразумевает смену доминирующей логики: от государственного патронажа и политических целей к рыночным отношениям, где спорт превращается в сферу предоставления высокодоходных услуг, источник экономического роста, создания рабочих мест и развития территорий (Беляев, 2015; Беликова, Васильев, 2022). В наиболее развитой форме, как в североамериканской модели, этот рынок функционирует автономно, минимально завися от государственного финансирования (Кобзев, 2018).

В теоретической перспективе данная трансформация требует применения плюралистического подхода. Структурно-функциональный анализ фиксирует институциональную дифференциацию и нарушение равновесия между массовым и профессиональным спортом (Акрамов, 2023). Конфликтологический подход (Козер, 1994) трактует возникающие противоречия — между коммерческими интересами и идеалами честной игры, между клубами, спортсменами и болельщиками — не как девиацию, а как имманентный источник развития и изменения спортивных институтов (Акрамов, 2023). Наконец, этико-аксиологический анализ (Ягодин, 2016; Литинская, 2013) высвечивает фундаментальное напряжение между рыночной логикой, порождающей риски коммерциализации, договорных матчей и допинга, и традиционной системой моральных ценностей спорта, основанной на честности, патриотизме и справедливости.

Таким образом, современный профессиональный спорт предстает гибридным институтом, в котором переплетаются и конкурируют унаследованная политическая функция «мягкой силы» и все более доминирующая рыночная логика. Дальнейшее теоретическое осмысление этой трансформации должно быть направлено на изучение конкретных механизмов взаимодействия и конфликта между этими логиками в различных национальных контекстах, а также на анализ того, как в условиях рыночного давления сохраняется и трансформируется ценностно-смысловое ядро спорта как социально-культурного феномена (Тупиков, 2022; Акрамов, 2023).

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Акрамов Х.Ф. Теоретические подходы к изучению спорта как социального явления. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities. 2023. Volume 14. С. 119-128.*
2. *Бабанов И.В., Гришина Е.А. Современный спорт-проблемы и противоречия. // Социологические исследования. 2018. №6. С. 116.*
3. *Беляев А. Особенности реализации Федерального закона № 83-ФЗ в сфере физической культуры и спорта. // Учреждения физической культуры и спорта: бухгалтерский учет и налогообложение. 2015. № 9. С. 14-19.*
4. *Беликова Е.В., Васильев А.В. Социально-экономические аспекты развития массового спорта. // Экономика и управление в спорте. 2022. Том 2. № 1. С. 11–24.*
5. *Бродская Н.П. Спорт больших достижений как пространство для формирования национального имиджа страны. // Национальные интересы и имидж России. М., 2006. С. 57.*
6. *Выдрин В.М. Спорт в современном обществе. М., 1980. 272 с.*

7. Козер Л.А. Функции социального конфликта. Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 542.

8. Кобзев М.И. Организация в современном мире: состояние и тенденции развития. М.: Педагогика, 2018. 143 с.

9. Кочетова С.В., Прянишникова Д.Н. Спортивная этика в условиях профессионализма. Педагогические науки - International Journal of Humanities and Natural Sciences. 2019. Vol.6-1. С. 38.

10.Литинская Е.А. Аксиология спорта высших достижений в современном обществе: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. М., 2013.

11.Люшен Г. Спорт и культура. Спорт, духовные ценности, культура. М., 1997. Вып.2. С. 137.

12.Переверзин И.И., Суслов Ф.П. О структуре современного спорта высших достижений и социально-правовом статусе спортсменов-профессионалов. Теория и практика физической культуры. 2002. №5.

13.Родионов А.В. Практика психологии спорта. Ташкент, 2008. 236 с.

14.Рыскин П.П. Профессиональные спортсмены как социальная группа: статус, перспективы постспортивной жизнедеятельности: Диссертация кандидата социологических наук. Екатеринбург, 2021.

15.Столяров В. И., Курило С. И. Международный спорт с позиций гуманистической теории спорта. Гуманистическая теория и практика спорта. Вып. I. Международный спорт и олимпийское движение с позиций гуманизма. М., 1999. С. 62.

16.Тупиков Е.К. Профессиональный спорт как фактор социализации молодежи.// Вестник Майкопского государственного технологического университета. 2022. Том 14. № 4. С. 191-197.

17.Федоровская М.Ю. Спорт как социокультурный феномен: генезис, сущность и специфика проявления в современных условиях: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. М., 2021.

18.Хаметов Э.Ш. Роль спорта высших достижений в формировании национально-государственной идентичности: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. М., 2020.

19.Ягодин В.В. Основы спортивной этики: учебное пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. 112 с.

20.Ямщиков Ю.Н. Спорт как социально-культурное явление: Автореферат на соискание ученой степени кандидата философских наук. Красноярск, 2010.

21.Blumer H. Symbolic Interactionism. Perspective and Method. Berkeley: University of California Press, 1969.

22.Nye J. Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004.

23.Nye J. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. New York: Basic Books, 1991.

UO‘K 32

EKOLOGIYA SOHASIDAGI JINOYATLAR UCHUN JAVOBGARLIK MASALASIDA XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI

To‘rayev Sanjarbek Sunnatillo o‘g‘li,
O‘zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
“Prokurorlik faoliyati” mutaxassisligi magistranti
turayev85060vsf@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik tizimlari bo‘yicha xorijiy davlatlarning tajribasi tahlil qilinadi. Yaponiya, Norvegiya, Finlyandiya, Shvetsiya, Singapur va AQSHning ekologik jinoyatlarga qarshi kurashish bo‘yicha qonunchilik va amaliyoti taqqoslanadi. Tadqiqot natijalari ekologik jinoyatlar uchun javobgarlikni kuchaytirish, samarali monitoring tizimlarini yaratish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda ilg‘or tajribalarni aniqlash imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *ekologik jinoyatlar, javobgarlik, qonunchilik, monitoring, jamoatchilik ishtiroki, xalqaro hamkorlik, ekologik xavfsizlik*

ОПЫТ ИНОСТРАННЫХ ГОСУДАРСТВ В ВОПРОСАХ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ОБЛАСТИ ЭКОЛОГИИ

Аннотация. *В статье анализируется опыт зарубежных стран в системах ответственности за экологические преступления. В статье проводится сравнение законодательства и практики Японии, Норвегии, Финляндии, Швеции, Сингапура и США в области борьбы с экологическими преступлениями. Результаты исследования позволят нам усилить ответственность за экологические преступления, создать эффективные системы мониторинга и определить передовые методы развития международного сотрудничества.*

Ключевые слова: *экологические преступления, ответственность, законодательство, мониторинг, участие общественности, международное сотрудничество, экологическая безопасность*

EXPERIENCE OF FOREIGN STATES IN ISSUES OF LIABILITY FOR ENVIRONMENTAL CRIMES

Abstract. *This article analyzes the experience of foreign countries in implementing liability systems for environmental crimes. The article compares the legislation and practices of Japan, Norway, Finland, Sweden, Singapore and the United States in the field of combating environmental crimes. The research findings will enable us to strengthen accountability for environmental crimes, create effective monitoring systems, and identify best practices for developing international cooperation.*

Keywords: *environmental crimes, liability, legislation, monitoring, public participation, international cooperation, environmental safety*

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda ekologik muammolar global ahamiyat kasb etmoqda. Suv, havo va tuproq ifloslanishi, biologik xilma-xillikning kamayishi va tabiiy resurslarning yetishmasligi insoniyatning barqaror rivojlanishiga xavf tug‘dirmoqda[5]. Shu kontekstda ekologik jinoyatlar–atrof-muhitga zarar yetkazadigan qilmishlar– nafaqat tabiiy resurslarni ifloslantiradi, balki iqtisodiy va ijtimoiy zarar ham keltiradi[7].

Ekologik jinoyatlar quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi:

- Havo, suv va tuproq ifloslanishi;
- Biologik xilma-xillikni kamaytirish;
- Iqtisodiy jihatdan zarar yetkazuvchi noqonuniy chiqindilarni yo‘q qilish;
- Qonuniy tartibga solinmagan sanoat faoliyati[6].

Shu bois, ekologik jinoyatlar uchun javobgarlikni tartibga soluvchi qonunchilik, monitoring va institutsional mexanizmlarni rivojlantirish muhimdir. Xorijiy mamlakatlarning tajribasi bu jarayonlarda samarali model sifatida xizmat qilishi mumkin[8].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ekologik sohadagi jinoyatlarga qarshi kurash masalasida tadqiqot olib borar ekanmiz, xorijiy davlatlarning tajribasidan foydalanish rivojlanishning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi[9]. Xususan, ekologiya sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlik masalasida ba'zi bir davlatlarning tajribasi o'ziga xosdir.

Jumladan, Yaponiyada ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik sohasidagi qonunchilik va amaliyotning yetarlicha rivojlangan tizimi mavjud. Quyida yapon tajribasining ayrim jihatlari keltirilgan:

a) Qattiq qonunlar - Yaponiyada atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun, Havoning ifloslanishi to'g'risidagi qonun, Suv resurslari to'g'risidagi qonun va atrof-muhitni muhofaza qilishni tartibga soluvchi boshqa qoidalar va uni buzganlik uchun jazo choralarini o'z ichiga olgan qat'iy ekologik qonunlar mavjud.

b) Og'ir jazolar - Yaponiyada jiddiy ekologik jinoyatlar uchun qamoq, katta jarimalar va mulkni musodara qilish kabi jiddiy jazolar mavjud[7]. Bunday jazolar ekologik jinoyatlarning oldini olishga, atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan.

v) Monitoring va nazorat qilish tizimi - Yaponiyada atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi qonunbuzarlik holatlarini aniqlash va jinoiy javobgarlikka tortishga yordam beruvchi rivojlangan ekologik monitoring va nazorat tizimi mavjud. Bu havo, suv va tuproq monitoringi tizimlarini, shuningdek, korxonalar va boshqa obyektlarni muntazam tekshirishni o'z ichiga oladi.

g) Jamoatchilikning ishtiroki va xabardorligi - Yaponiya atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik jinoyatlarni aniqlashda jamoatchilik ishtirokini faol ravishda rag'batlantiradi. Atrof-muhit muammolariga qarshi kurashish, qonunbuzarlarni javobgarlikka tortishda jamoat tashkilotlari, ekologik guruhlar va ijtimoiy harakatlar muhim o'rin tutadi[5].

d) Xalqaro hamkorlik - Yaponiya atrof-muhitni muhofaza qilish va transchegaraviy ekologik jinoyatlarga qarshi kurashish sohasidagi xalqaro hamkorlikda faol ishtirok etadi. Bu xalqaro shartnoma va dasturlarda ishtirok etish, boshqa davlatlar va mintaqalar bilan axborot va tajriba almashishni o'z ichiga oladi.

e) Yaponiyaning ekologik javobgarlik bo'yicha tajribasi atrof-muhitni muhofaza qilish va uni buzganlik uchun jazolash bo'yicha qonunchilik va institutsional mexanizmlarini kuchaytirishga intilayotgan boshqa mamlakatlar uchun namuna bo'lishi mumkin.

Norvegiya atrof-muhit muammolaridan xabardorlik darajasi yuqori, ekologik jinoyatlarning oldini olish va jazolash bo'yicha qat'iy choralar ko'rilgan davlat namunasidir. Norvegiyada atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun va korxonalar va fuqarolarning atrof-muhit bilan bog'liq faoliyatini tartibga soluvchi bir qator boshqa qonunlar, jumladan, qat'iy ekologik qonunchilik mavjud. Ushbu qonunchilik atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va uning xavfsizligini ta'minlash bo'yicha standartlar va talablarni belgilaydi. Norvegiya ekologik jinoyatlar uchun qattiq jarima va jazolarni qo'llaydi[8]. Atrof-muhit qonunchiligini jiddiy buzgan taqdirda, katta miqdordagi jarimalar, shuningdek, ekologik jinoyatlarda aybdor shaxslarga ozodlikdan mahrum qilish imkoniyati ko'zda tutilgan.

Norvegiyada rivojlangan atrof-muhit monitoringi va nazorati tizimi mavjud. Bunga korxona va inshootlarni muntazam tekshirish, havo, suv va tuproq monitoringi tizimlari hamda atrof-muhitga oid ma'lumotlardan aholining foydalanishi kiradi. Norvegiya atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik jinoyatlarni aniqlashda jamoatchilik ishtirokini faol ravishda rag'batlantiradi. Fuqarolar atrof-muhit holati to'g'risidagi ma'lumotlarni olish, shuningdek, huquqbuzarliklar va jinoyatlar haqida turli kanallar orqali xabar berish imkoniyatiga ega. Norvegiya atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik jinoyatlarga qarshi kurash sohasida xalqaro tashkilotlar va boshqa davlatlar bilan faol hamkorlik qiladi[7]. Bunga xalqaro shartnoma va dasturlarda ishtirok etish, axborot va tajriba almashish kiradi.

Norvegiyada atrof-muhitga yetkazilgan zararni qoplash bo'yicha umumiy qoidalar 2009-1004 yillardagi Tabiiy xilma-xillikni saqlash to'g'risidagi qonunning 74-moddasida Atrof-muhit uchun kompensatsiya mavjud. Ushbu Qonun qoidalariga muvofiq, uni buzgan (yoki uni amalga oshirish maqsadida chiqarilgan buyruq) har qanday shaxs vakolatli organning qarori bilan davlat foydasiga "ekologik tovon" to'lashi shart. Bunday qaror vakolatli organ tomonidan barcha holatlarni baholash natijalariga ko'ra va "qo'yilgan sanksiyalar" ni hisobga olgan holda qabul qilinishi mumkin.

Norvegiya qiroli muayyan turdagi huquqbuzarliklar uchun ma'lum miqdorda yig'ma jarimalar belgilashga haqli, ularning qo'llanilishi ish yuritishni to'xtatishga yoki ish yuritishni tugatishga olib keladi. Bunday tovon to'lash to'g'risidagi qaror Norvegiya qonunchiligida «qonunni qo'llash akti» sifatida ko'rib chiqiladi. «Ekologik tovon» to'lash majburiyati jinoyat ishi bo'yicha sud qarori natijasida ham paydo bo'lishi mumkin. Jinoyat ishlari bo'yicha sud kompensatsiya to'lash masalasini to'liq ko'rib chiqishga haqli (ya'ni, uni alohida protsessga ajratish). Norvegiya Atrof-muhit vazirligi ekologik kompensatsiya to'lash talabidan voz kechish huquqiga ega va bunday qaror qonunni qo'llash akti deb hisoblanmaydi.

Norvegiyada jinoiy huquqbuzarlik korxona nomidan ish yurituvchi shaxs tomonidan sodir etilgan bo‘lsa, jazoni jinoyat sodir etgan shaxs emas, balki jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin bo‘lmagan korxona o‘z zimmasiga olishi mumkin. Korxona deganda kompaniya, uyushma yoki boshqa birlashma, yakka tartibdagi tadbirkor, yuridik shaxs, uy-joy yoki jamoat faoliyati tushuniladi. Jarima jazo sifatida qo‘llaniladi. Jinoyatning huquqiy oqibati (jinoiy jazo emas) sifatida faoliyat yoki uning ayrim turlarini amalga oshirish huquqidan mahrum qilish qo‘llanilishi mumkin (Norvegiyaning 1902-yilgi Jinoyat kodeksi 48a-moddasi)[6].

Tadqiqot metodologiyasi. Binobarin, Norvegiyaning ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik bo‘yicha tajribasi qat’iy qonunchilik, qattiq jazolar, monitoring va nazorat tizimi, shuningdek, jamoatchilikning faol ishtiroki va xalqaro hamkorlik bilan tavsiflanadi. Bu omillar atrof-muhitni muhofaza qilishning samarali tizimini yaratish va ekologik jinoyatlarning oldini olishga xizmat qilmoqda.

Finlyandiya va Shvetsiyaning me’yoriy hujjatlari himoyalangan imtiyozlarning o‘xshash hajmlarini va majburiy, vakolatli va vakolatli shaxslar doirasini, shuningdek, atrof-muhit qonunchiligining buzilishi natijasida zararni qoplash huquqlarini amalga oshirishning shunga o‘xshash protsessual mexanizmlarini o‘z ichiga olgan qoidalarni o‘z ichiga oladi.

Huquqiy texnologiya nuqtayi nazaridan quyidagi farqlar muhim ahamiyatga ega.

Birinchidan, ifloslanishning zararli ta’sirini qoplashning o‘ziga xos xususiyatlari Finlyandiya va Shvetsiyada alohida qonun bilan tartibga solinmaydi, balki ushbu mamlakatlarda ekologik huquqning markaziy manbalariga kiritilgan 2000/86 Finlyandiyaning atrof-muhitni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunining 11-bobi va 1998-yil Shvetsiya Ekologik kodeksining 32-bobi.

Ikkinchidan, Finlyandiya va Shvetsiyada zararli oqibatlarni qoplash masalalari atrof-muhit huquqining markaziy manbalari bilan batafsil tartibga solinadi, Norvegiyada esa ifloslanish bilan bog‘liq bo‘lmagan hollarda kompensatsiya masalalari ma’muriy hal qilinadi va kompensatsiya to‘lash masalasi sudda ko‘rib chiqiladi. faqat jinoiy jarayon doirasida mumkin.

1889-yildagi Finlyandiya Jinoyat kodeksiga muvofiq jinoyatlar uchun sanksiyalar tizimi bo‘limda o‘rnatiladi. 1-bob 6 va quyidagilarni o‘z ichiga oladi: umumiy hollarda, jarima, jarima, shartli ozodlikdan mahrum qilish, jamoat ishlari va ozodlikdan mahrum qilish; voyaga etmaganlar uchun jazo (18 yoshga to‘lmagan shaxslar uchun); lavozimidan chetlashtirish (davlat mansabdor shaxslari uchun); harbiy xizmatchilarga nisbatan intizomiy jazo choralari; yuridik shaxslar uchun korporativ jarimalar. Finlyandiyaning 1889-yildagi Jinoyat kodeksi (15:10) atrof-muhitga og‘irlashtirilgan jinoiy aralashuv to‘g‘risida xabar bermaslik uchun jinoiy javobgarlikni nazarda tutadi, agar shaxs bunday aralashuv haqida bilgan bo‘lsa va u bu haqda bilgan paytda, jiddiy jinoyatlarning oldini olish uchun etarli vaqt bo‘lsa. jinoyat yoki jinoyat sodir etishga jinoiy suiqasd. Bunday holda, eng kam jazo - jarima, eng ko‘pi esa olti oyga ozodlikdan mahrum qilishdir. 48-bob «Ekologik jinoyatlar» 1995-yilda Finlyandiyaning 1889-yildagi Jinoyat kodeksiga kiritilgan. U o‘nta bandni o‘z ichiga oladi: atrof-muhitga aralashish (1); kuchaygan atrof-muhit shovqini (2); atrof-muhitga ozgina aralashuv (3); qo‘pol bo‘lmagan beparvolik orqali atrof-muhitga aralashuv (4); ekologik jinoyat (5); qurilish xavfsizligi jinoyati (6); javobgarlikni taqsimlash (7); da’vo muddati (8); yuridik shaxslarning jinoiy javobgarligi (9); Finlyandiyaning eksklyuziv iqtisodiy zonasida xorijiy kemalarning mavjudligi bilan bog‘liq ekologik jinoyatlar (10). Import, eksport va tranzit qoidalarini, xususan, xavfli va ozon qatlamini buzuvchi moddalarni buzishga urinish (48:1), hokimiyat tomonidan belgilangan taqiqlar yoki qoidalarni buzish (48:2) va har qanday qasddan jinoyat sodir etish. atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida (48:2), shaharsozlik sohasidagi cheklovlarni buzish (48:6)[6].

Qiyosiy jinoyat huquqi bo‘yicha mahalliy adabiyotlarda qayd etilganidek, so‘nggi 20-25 yil ichida dunyoda ijtimoiy xavfli qilmishlarning yangi turi sifatida ekologik huquqbuzarliklarni jinoiylashtirish jarayoni keng tarqaldi. Bu jarayon butun dunyoda jinoyat qonunchiligining keng ko‘lamli yangilanishi bilan bir vaqtga to‘g‘ri keladi. Shunday qilib, 1990-yillarda. dunyoning 50 dan ortiq mamlakatlarida, jumladan, Rossiya Federatsiyasi va Fransiyada yangi jinoyat kodekslari qabul qilindi. Shimoliy Yevropa mamlakatlariga kelsak, ular hali ham 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida qabul qilingan jinoiy kodekslardan foydalanadilar.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ushbu mamlakatlarning jinoyat qonunchiligi, albatta, bir xil emas, balki turli darajada o‘zgarishlarga duch keldi. Agar 1995-yilda Finlyandiyada 1889-yilgi Jinoyat kodeksi deyarli to‘liq yangilangan tuzilmani olgan bo‘lsa, Shvetsiyada 1962-yilgi islohot davrida yangi Kodeksga kiritilgan o‘zgartirishlar, shved ekspertlarining fikriga ko‘ra, radikal emas edi. 1902-yilgi Norvegiya Jinoyat kodeksining tuzilishi umuman jiddiy qayta ko‘rib chiqilmagan va o‘zining an’anaviy ko‘rinishini saqlab qolgan.

Shimoliy Yevropa mamlakatlaridagi jinoyat huquqi manbalari tizimini tahlil qilish ularning nemis huquqiy guruhi bilan aloqasini ochib beradi, bu jinoyat qonunchiligi manbalari tizimlarining o‘xshashligida

namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, Germaniyada Jinoyat kodeksi bilan bir qatorda jinoyat qonuni qoidalari ham 1000 dan ortiq normativ hujjatlarda mavjud bo‘lib, ulardan 30 ga yaqini «asosiy qonunlar» dir. Bu Norvegiya, Finlyandiya va Shvetsiya uchun ham xosdir, chunki ularning jinoiy qonunchiligi faqat qisman kodlangan. Ya’ni, jinoiy qilmishlarning ayrim turlari Jinoyat kodeksi (yoki uning o‘xshashi) bilan emas, balki jinoyat huquqida moslashuvchanlikni ta’minlovchi alohida qonunlar bilan tartibga solinadi.

Masalan, Rossiya jinoyat qonunchiligida jinoyat qonunchiligining moslashuvchanligi masalasi umumiy dispozitsiyalar orqali hal qilinadi. Bunday holda, Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksining dispozitsiyasi jinoyatning barcha belgilarining aniq tavsifini o‘z ichiga olmaydi, lekin boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga ishora qiladi. Shu bilan birga, qilmishlarning o‘zi ham o‘zgarishi mumkin, ammo ularni buzishni taqiqlovchi jinoyat qonuni normasi o‘zgarishsiz qoladi.

1889-yildagi Finlyandiya Jinoyat kodeksining 48-moddasi, olti yillik qamoq jazosi bo‘lishi mumkin. Atrof-muhitga kichik aralashuv sifatida tasniflangan holatlar bundan mustasno(48:3) barcha ayblovlar bo‘yicha da’vo muddati 10 yilni tashkil qiladi. Atrof-muhitga ozgina aralashish holatlarida, jarima yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi, da’vo muddati umumiy qoidalarga(8:1) muvofiq belgilanadi va ikki yilni tashkil qiladi[6]. Finlyandiyaning eksklyuziv iqtisodiy zonasida xorijiy sudlar tomonidan atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalari buzilgan taqdirda, da’vo muddati uch yilni tashkil etadi.

Shvetsiyaning 1962-yilgi Jinoyat kodeksi jinoyat uchun jazo choralariga jarima, qamoq, shartli jazo, sinov va maxsus parvarishga o‘tkazish kiradi (1:1:3)[8]. Sanksiyadan qat’i nazar, jinoyat belgilangan tartibda mulkni musodara qilishga, yuridik shaxslarga jarimaga yoki qonunda ko‘rsatilgan boshqa alohida oqibatlarga olib kelishi mumkin, shuningdek, zararning o‘rnini qoplash majburiyatini yuklashga olib kelishi mumkin(8-modda).

Yuqoridagilar bizga quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi. Birinchidan, shimoliy mamlakatlarda jinoiy qonun bo‘yicha ekologik huquqbuzarliklar uchun sanksiyalar tizimi juda qattiq. Sanksiyalarning jiddiyligi ahamiyasizligi sababli ularni yumshatish imkoniyati to‘g‘risidagi qoidalar mavjudligi bilan muvozanatlanadi[8].

Ikkinchidan, Skandinaviya mamlakatlari qonunchiligining atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik to‘g‘risidagi qoidalarining tuzilishi va tizimi, shubhasiz, Skandinaviya huquqshunoslarining huquqiy realizmga sodiqligi bilan bog‘liq[7].

Natijada, ekologik huquqbuzarliklar uchun huquqiy javobgarlikning asosiy institutlari muayyan huquq sohasi manbalari bilan bog‘lanmagan va hali tizimlashtirilmagan. Shunga qaramay, shimoliy mamlakatlardagi atrof-muhitning holati shuni ko‘rsatadiki, har bir mamlakat uchun odatiy huquq manbalarini o‘zgartirishda an’anaviy bo‘lgan huquqiy va texnik texnikani saqlash atrof-muhitni samarali huquqiy himoya qilishni ta’minlashga to‘sqinlik qilmaydi.

Osiyo mamlakatlari. Singapur.

Osiyo mamlakatlari misolida Yaponiyadan tashqari, Singapur ham o‘zining ekologik sharoitlari yaxshiligi bilan ajralib turadi.

Buning enga asosiy sabablaridan biri Singapurda ekologik jinoyatlarga qarshi kurashning samaradorligidir.

Singapurda atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik jinoyatlarni jazolashga qaratilgan kuchli ekologik qonun va qoidalar tizimi mavjud. Ekologik jinoyatlar uchun javobgarlikni belgilash bo‘yicha Singapur tajribasining ayrim xususiyatlari o‘zining qattiqligi bilan ajralib turadi. Singapurda atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha qat’iy qonunlar mavjud, jumladan, ifloslanish to‘g‘risidagi qonun, kimyoviy va biologik qurollar to‘g‘risidagi qonun, tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonun va boshqalar. Ushbu qonunlar normalar va standartlarni, shuningdek, ekologik jinoyatlar uchun jazolarni nazarda tutadi[7]. Singapurda rivojlangan atrof-muhit monitoringi va nazorati tizimi mavjud. Bunga zavod va maydonlarni muntazam tekshirish, havo, suv va tuproq monitoringi tizimlari va ayrim loyihalar uchun atrof-muhitga ta’sirni majburiy baholash kiradi[10].

Singapur atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik jinoyatlarni aniqlashda jamoatchilik ishtirokini faol ravishda rag‘batlantiradi. Fuqarolar atrof-muhit holati to‘g‘risidagi ma’lumotlarga ega bo‘lib, qonunbuzarliklar haqida maxsus kanal va tizimlar orqali xabar berishlari mumkin[5]. Singapurda ekologik jinoyatlar uchun qattiq jazolar mavjud.

Bu atrof-muhitning ifloslanishi yoki boshqa jiddiy qonunbuzarliklarda aybdor deb topilgan shaxslar uchun katta miqdorda jarimalar va qamoq jazosini o‘z ichiga olishi mumkin. Singapur atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik jinoyatlarga qarshi kurashish sohasida xalqaro tashkilotlar va boshqa davlatlar bilan faol hamkorlik qiladi. Bu axborot, tajriba va texnologiya almashish, shuningdek, qo‘shma o‘quv dasturlari va tashabbuslarini o‘tkazishni o‘z ichiga oladi.

Singapurning ekologik jinoyatlar uchun javobgarlikni belgilash tajribasi kuchli qonunchilik, samarali monitoring va nazorat tizimi, qattiq jazolar, jamoatchilik ishtiroki va xalqaro hamkorlik bilan tavsiflanadi. Bu omillar atrof-muhit muhofazasini ta'minlash va ekologik jinoyatlarning oldini olishga yordam beradi.

AQSH tajribasi. Ekologiya sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurash va javobgarlik sohasida AQSH tajribasining o'rni beqiyosdir. AQSHning ekologik jinoyat va javobgarlik bo'yicha tajribasi atrof-muhitni muhofaza qilish va uning buzilishini jazolashga qaratilgan keng ko'lamli qonunchilik va institutsional choralar bilan ajralib turadi. Qo'shma Shtatlarda atrof-muhitni muhofaza qilishni tartibga soluvchi keng qamrovli qonunlar mavjud. Asosiy federal qonunlar orasida Toza havo to'g'risidagi qonun, Toza suv to'g'risidagi qonun, Xavfsiz ichimlik manbalari to'g'risidagi qonun va boshqalar kiradi[11]. Bundan tashqari, har bir shtatning o'z qonunlari va tartibga soluvchi organlari mavjud. Federal atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi (EPA) atrof-muhit qonunlarini qo'llash, qonunbuzarliklarni tekshirish va qonunbuzarlarni javobgarlikka tortishda muhim rol o'ynaydi[12]. Shuningdek, u atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha standartlar va yo'riqnomalarni ishlab chiqadi.

Muhokama. Atrof-muhit qonunlarini buzish turli xil jazolarga olib kelishi mumkin, jumladan, ma'muriy jarimalar, jinoiy jazolar, mulkni musodara qilish va hokazo. Qo'shma Shtatlarda atrof-muhitga oid jinoyatlarni ko'rib chiqish uchun keng qamrovli sud tizimi ham mavjud. Ekologik jinoyatlarni aniqlash, atrof-muhit muammolarini jamoatchilik e'tiboriga havola etish, tadbirkorlik subyektlari va davlat organlari faoliyatini nazorat qilishda jamoatchilik va inson huquqlari tashkilotlari muhim rol o'ynaydi. Qo'shma Shtatlar atrof-muhitni muhofaza qilish va transchegaraviy ekologik jinoyatlarga qarshi kurashish bo'yicha xalqaro hamkorlikda faol ishtirok etmoqda. Bu xalqaro shartnomalarda ishtirok etish, axborot va tajriba almashish, xalqaro ekologik tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashni o'z ichiga oladi.

Qo'shma Shtatlarning ekologik jinoyat va javobgarlik bo'yicha tajribasi turli qonunchilik va institutsional javoblar, keng tarqalgan jazolar va ta'qiblar, jamoatchilikning faol ishtiroki va xalqaro hamkorlik bilan tavsiflanadi. Bu omillar atrof-muhitni samarali muhofaza qilish va ekologik jinoyatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Qo'shma Shtatlarning sohadagi yana bir muhim tajribasi bu – suvni muhofaza qilish sohasida ekologik jinoyatlarga qarshi kurashdir. Bunga uning joylashuv jihatdan ikki okean o'rtasida joylashganligi ta'sir ko'rsatadi. AQSHda suvni muhofaza qilish sohasidagi ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik atrof-muhitning ushbu sohasini tartibga soluvchi bir qator federal qonunlar bilan belgilanadi [10]. Bu, birinchi navbatda, 1977 va 1987-yillarda kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar bilan 1972-yildagi «Toza suv to'g'risida» gi qonun. (Clear Shater Act USA), bu suvni ifloslanishdan himoya qilishga va shu bilan uning sifatini ta'minlashga qaratilgan asosiy umumiy qonundir. Bundan tashqari, bunday jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik bir qator maxsus qonunlarda belgilangan: «Okeanga materiallar va moddalarni chiqarishni taqiqlash to'g'risida» 1972-yil. (Okeanni tashlab yuborishni taqiqlash to'g'risidagi qonun MPRSSA), «Kemalardan ifloslanishning oldini olish to'g'risida» gi qonun (APPS)3, «Ichimlik suvi xavfsizligi to'g'risida» 1988-yil (Xavfsiz ichimlik suvi to'g'risidagi qonun-SDSHA), shuningdek, «Axlat va chiqindilar to'g'risida» qonunlar 1899-yilda qabul qilingan va hozirgi kungacha amalda bo'lgan «Chiqindilar» (Rad etish to'g'risida qonun) va «Daryolar va bandargohlar to'g'risida»gi qonunlar.

Sanab o'tilgan qonunlarning "Ijro etish" qismiga jinoiy javobgarlik to'g'risidagi moddalar ma'muriy va fuqarolik javobgarligi bilan birga kiritilgan. Bu jinoyat huquqi tizimining o'ziga xos xususiyatlari va shunga mos ravishda jinoyat qonunchiligining tuzilishi bilan bog'liq. Qo'shma Shtatlarda barcha jinoyatlar va ularni sodir etganlik uchun jazolarni kodlaydigan federal jinoyat kodeksi mavjud emas. Amerika huquq instituti tomonidan nashr etilgan Model Jinoyat kodeksi esa maslahat xarakteriga ega va har bir shtat tomonidan qabul qilingan jinoiy kodekslarni ishlab chiqishda foydalaniladi. Barcha jinoyatlar javobgarligi federal qonunlarda nazarda tutilgan federal jinoyatlarga va alohida shtatlarning qonunlarida javobgarlik belgilangan jinoyatlarga (davlat jinoyatlari) bo'linadi. Suvni muhofaza qilish bo'yicha jinoyatlar, boshqa ekologik jinoyatlar kabi, birinchi navbatda federal jinoyatlardir, chunki daryolar, ko'llar, ko'llar, botqoqlar, qo'ltiqlar, dengizlar va boshqa suv yo'llari va suv havzalarining ifloslanishi bir qator shtatlarda atrof-muhitga zarar etkazishi mumkin. Shuning uchun ularni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlik yuqorida ko'rsatilgan federal qonunlarda nazarda tutilgan. Shtat qonunchiligida nazarda tutilgan ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik to'g'risidagi moddalar odatda jinoiy emas, balki boshqa shtat kodekslariga, masalan, suv, fuqarolarning salomatligi va xavfsizligi, baliqchilik, dengizchilik va navigatsiya va boshqalarga kiritilgan. Bu kodekslar federal qonunlarni to'ldiradigan ko'rinadi. alohida davlatlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda qonunchilik. Suvning ifloslanishi eng keng tarqalgan ekologik jinoyatlardan biri bo'lib, atrof-muhitni muhofaza qilish federal agentligi (EPA) ma'lumotlariga ko'ra, ularning soni doimiy ravishda o'sib bormoqda.

Xulosa. Binobarin, ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik bo‘yicha xorijiy davlatlarning tajribasini o‘rganish har qanday davlat uchun bir qancha muhim foyda keltirishi mumkin:

Birinchidan, xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish ekologik jinoyatlarni tartibga solish sohasidagi ilg‘or tajribalarni aniqlash va moslashtirish imkonini beradi[5]. Bunga samarali jazo mexanizmlari, oldini olish dasturlari, atrof-muhit monitoringi va nazorat qilish usullari va boshqalar kiradi.

Ikkinchidan, chet davlatlar tajribasini o‘rganish o‘z qonunchiligingizdagi kamchiliklar yoki kamchiliklarni aniqlash va uni takomillashtirish choralarini ko‘rish imkonini beradi. Bu qonunlar va me’yoriy hujjatlarni yanada qat’iyroq va samaraliroq qilish uchun o‘zgartirishlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Uchinchidan, boshqa mamlakatlar tajribasini o‘rganish ekologik jinoyatlarga qarshi kurashish sohasida tajriba, bilim va tajriba almashishga xizmat qiladi. Bu tajriba va ilg‘or tajriba almashish uchun o‘quv dasturlari, seminarlar, konferensiyalar va boshqa tadbirlarni tashkil etishni o‘z ichiga olishi mumkin.

To‘rtinchidan, ko‘pgina ekologik muammolar transchegaraviy xususiyatga ega va ularni hal qilish turli mamlakatlar o‘rtasidagi hamkorlikni talab qiladi[8]. Xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish transchegaraviy ekologik jinoyatlarga qarshi kurashish bo‘yicha xalqaro hamkorlik va axborot almashish mexanizmlarini ishlab chiqishga xizmat qilmoqda.

Beshinchidan, xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish atrof-muhit muammolari va javobgarlik haqida jamoatchilik xabardorligini oshirishga yordam beradi. Bu fuqarolarning qarorlar qabul qilish va korxonalar va davlat organlari faoliyatini nazorat qilishda ishtirokini rag‘batlantirishi mumkin.

Shunday qilib, ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik bo‘yicha xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik jinoyatlarning oldini olish bo‘yicha samarali strategiya va mexanizmlarni ishlab chiqishga xizmat qilishi mumkin[7].

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev SH.M., Bilimli avlod - buyuk kelajakning, tadbirkor xalq - farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2018-yil 7-dekabrdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. https://president.uz/uz/liss/viesh/2180

2. Mirziyoev Sh.M., 2018-yil 28-dekabrdagi 2019 yilda mamlakatimizni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Parlamentga Murojaatnomasi. https://president.uz/uz/liss/viesh/2228

3. “2017 - 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3 fevraldagi PF-6155-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2021-yil 5-fevral, 4-son, 11-modda.

4. “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o‘tkazish uslubiyotini tasdiqlash to‘g‘risida”gi buyruqqa o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida. O‘zbekiston Respublikasi adliya vazirining buyrug‘i, reg. № MYU 2745-1, Qabul qilingan sana 01.06.2018, Kuchga kirish sanasi 05.06.2018.

5. Xolmo‘minov J.T. Ekologiya va hayot: qonunchilikni takomillashtirish masalalari. – T.: Falsafa va huquq instituti, 2019. – 167 bet.

6. Golubev S.A. Ekologik jinoyatlarning subyektiv va obektiv belgilari: ilmiy. maqola // Iqtisodiyot, huquq va sotsiologiya byulleteni. 2021. No 1. 35-40-betlar.

7. Dubovik O.L. Atrof-muhit huquqi. Boshlang‘ich kurs. M .: Advokat. 2022. 156 bet.

8. Jelvakov E.N. Rossiya Federatsiyasida tabiiy muhitni jinoiy huquqiy himoya qilish. M.: Norma. 2021. 438 s

9. Devid L.Nagel. "Elemens of Social Disorganization and Environmental Criminology. London, 2022.

10.Michael J. Rossmoier. Shaste and organized crime in regional environmens: Hosh shaste tariffs and the mafia affect shaste management and disposal. Resource and Energy Economics, 41: 185-201.

11.Lorenzo Franchi. Le rotte globali dei rifiuti: spunti nella cornice dei cambiamenti climatici. The Climate Crisis in Mediterranean Europe: Cross-Border and Multidisciplinary Issues on Climate Change, 3 (1): 80-96.

12.David B. King. Eco-mafia and environmental crime in Italy. In Toine Spapens, Rob Shhite, Daan van Uhm & Huisman, Sh. (eds) Green Crimes and Dirty Money: Routledge.

13.Таганцев И.С. «Русское уголовное право. Часть общая». // Том-1, Санкт Петербург

УДК 32

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ КАТАРА ПО РЕШЕНИЮ АФГАНСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Давранов Камрон Кахрамонович,
независимый исследователь
Университета мировой экономики и дипломатии

Аннотация. *В данной научной статье анализируется роль афганской проблемы в современной системе международных отношений, её влияние на региональную и глобальную безопасность, а также сущность международных инициатив, направленных на мирное урегулирование этого кризиса. В частности, научно освещаются новая политическая реальность, радикальная модель управления и последствия далёкой от инклюзивной политической системы, сформировавшейся в Афганистане в результате возвращения к власти движения «Талибан» в 2021 году. В статье также отдельно анализируется значение и роль Катара в международных дипломатических процессах по Афганистану, раскрывается трансформация Дохи в важную площадку для переговоров, соглашение между США и «Талибаном», размещение политического офиса «Талибана», а также содержание политических, дипломатических и гуманитарных инициатив, реализуемых в период после 2022 года.*

Ключевые слова: *афганская проблема, талибы, инициативы Катара, переговоры в Дохе, посредническая дипломатия, международная безопасность, региональная стабильность, гуманитарная помощь, инклюзивная политическая система, мирный процесс, безопасность человека.*

QATAR'S INTERNATIONAL INITIATIVES TO RESOLVE THE AFGHAN PROBLEM

Abstract. *This research article analyzes the place of the Afghan problem in the contemporary system of international relations, its impact on regional and global security, and the essence of international initiatives aimed at a peaceful resolution of this crisis. Specifically, it provides a scholarly overview of the new political reality, the radical governance model, and the consequences of the far-from-inclusive political system that emerged in Afghanistan following the return of the Taliban to power in 2021. The article also separately analyzes Qatar's place and role in international diplomatic processes on Afghanistan, exploring the transformation of Doha into an important negotiating platform, the US-Taliban agreement, the location of the Taliban political office, and the content of political, diplomatic, and humanitarian initiatives implemented in the post-2022 period.*

Keywords: *Afghan problem, Taliban, Qatari initiatives, Doha negotiations, mediation diplomacy, international security, regional stability, humanitarian aid, inclusive political system, peace process, human security.*

QATARNING AFG‘ON MUAMMOSINI HAL ETISH BO‘YICHA XALQARO TASHABBUSLARI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot maqolasida afg'on muammosining zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi o'rni, uning mintaqaviy va global xavfsizlikka ta'siri hamda ushbu inqirozni tinch yo'l bilan hal qilishga qaratilgan xalqaro tashabbuslarning mohiyati tahlil qilinadi. Xususan, yangi siyosiy voqelik, radikal boshqaruv modeli, 2021-yilda Tolibon hokimiyatga qaytganidan so‘ng Afg‘onistonda vujudga kelgan inklyuzivlikdan uzoq siyosiy tizimning oqibatlari ilmiy jihatdan yoritilgan. Maqolada, shuningdek, Qatarning Afg‘oniston bo‘yicha xalqaro diplomatik jarayonlardagi o‘rni va roli alohida tahlil qilinib, Dohaning muzokaralar uchun muhim platformaga aylanishi ochib berilgan, AQSh-Tolibon kelishuvi, Tolibon siyosiy idorasining joylashuvi va 2022-yildan keyingi davrda amalga oshiriladigan siyosiy, diplomatik va gumanitar tashabbuslar mazmuni.*

Kalit so‘zlar: *Afg‘oniston muammosi, Tolibon, Qatar tashabbuslari, Doha muzokaralari, vositachilik diplomatiyasi, xalqaro xavfsizlik, mintaqaviy barqarorlik, gumanitar yordam, inklyuziv siyosiy tizim, tinchlik jarayoni, inson xavfsizligi.*

Введение. Афганская проблема – один из самых сложных и затяжных конфликтов в системе современных международных отношений. Этот конфликт важен не только из-за политической нестабильности внутри страны, но и из-за его прямого влияния на региональную и глобальную

безопасность. Геополитическое положение Афганистана, этническое и религиозное разнообразие, исторически сложившиеся социально-политические структуры и постоянное вмешательство внешних сил осложняют процесс обеспечения стабильного государственного управления и мира в стране.

Возвращение движения «Талибан» к власти затронуло не только внутреннюю политическую систему Афганистана, но и региональную и глобальную обстановку в сфере безопасности. После вывода американских и натовских войск из страны в августе 2021 года «Талибан» в короткие сроки захватил власть и положил конец республиканской системе в стране. Этот процесс ещё раз продемонстрировал слабость государственных институтов, разногласия между политическими элитами и глубокие социально-экономические проблемы в афганском обществе.

Режим «Талибана», основанный на радикальных религиозных взглядах, взял под контроль практически все аспекты политической, правовой и социальной жизни в Афганистане[1]. Талибан построил свою модель управления на основе собственной строгой интерпретации шариата, отвергая светские законы и демократические институты, создав политическую систему, которая была централизованной, закрытой и далёкой от инклюзивной.

В такой ситуации международные инициативы приобретают всё большее значение в разрешении конфликта и политического кризиса в стране, и действия Катара заслуживают особого внимания. В последние годы Доха зарекомендовала себя как нейтральный и надёжный посредник в афганской проблеме, стремясь поддерживать каналы связи между талибами и международным сообществом. В частности, проведение переговоров между США и талибами в Дохе в 2020 году повысило дипломатический престиж Катара и сделало его главной дипломатической площадкой по Афганистану[2].

Анализ литературных источников. С начала XXI века Государство Катар, расположенное в регионе Персидского залива, несмотря на свою относительно небольшую территорию, стало государством, занимающим важное геополитическое и геоэкономическое положение в международной политической системе. Деятельность Катара на международной арене основана не только на энергетических ресурсах, но и на создании собственной уникальной модели посредством дипломатического посредничества, инвестиционной деятельности, спортивной дипломатии и политики «мягкой силы».

Общая площадь Катара составляет 11,6 тысяч квадратных километров, а население, по данным 2025 года, превышает 3,1 миллиона человек, большинство из которых – трудовые мигранты. Получив независимость в 1971 году, Катар сегодня является одной из самых богатых и экономически стабильных стран региона. Форма правления – конституционная монархия, страной руководит эмир.

Катар позиционирует себя на международной арене как небольшое, но активное государство. Его внешняя политика направлена на активную дипломатическую деятельность, эффективное управление экономическими ресурсами и поддержание баланса в геополитически важном регионе. В рамках стратегии «Национальное видение Катара 2030» страна делает акцент на долгосрочной экономической диверсификации, экологической устойчивости, а также развитии социального и человеческого капитала. Поэтому изучение геополитического и геоэкономического видения Катара важно для понимания не только баланса сил в Персидском заливе, но и изменений в глобальной энергетической и дипломатической системе.

Даже сегодня афганский конфликт не утратил своей напряжённости и актуальности. Как отметил эксперт по афганистике С. Боронов: «Вопрос достижения мира в Афганистане многогранен и чрезвычайно сложен, и он имеет огромное значение как на региональном, так и на международном уровне»[3]. Этот конфликт с конца XX века превратил Афганистан в место столкновения интересов крупных и международных держав. В этом процессе продолжаются геополитическая конкуренция, религиозный экстремизм, этнические конфликты, а также прямое и косвенное вмешательство внешних сил. Открытие политического офиса талибов в Дохе в 2013 году ознаменовало новый этап в усилиях по урегулированию афганского конфликта дипломатическими средствами[4]. Впоследствии этот офис стал главной дипломатической площадкой для переговоров с Соединёнными Штатами, ООН и другими международными организациями.

Анализ полученных результатов. В последние годы Катар выступает активным посредником в дипломатических инициативах, направленных на мирное урегулирование этого вопроса[5]. Превращение Дохи в центр международных переговоров по Афганистану стало одним из важных поворотных моментов во внешнеполитической стратегии Катара. Катар сыграл решающую и многогранную роль в подписании «Афганского мирного соглашения» между Соединёнными Штатами и движением «Талибан» в Дохе 29 февраля 2020 года. В этом процессе Доха стала не только местом проведения переговоров, но и активным дипломатическим посредником и надёжной

платформой. Однако между обещаниями, данными политическими представителями «Талибана», действовавшими в Дохе, и правительством, сформированным в Афганистане после августа 2021 года, существовали серьёзные разногласия. В этой связи международные эксперты обеспокоены тем, смогут ли представители «Талибана», участвовавшие в переговорах в Дохе, занять важные должности в государственном аппарате и обеспечить реальный контроль над сложной ситуацией в стране после своего возвращения в Афганистан[6].

В результате новое афганское правительство, объявленное «переходным правительством», не включало представителей Талибана, возглавлявших переговоры в Дохе. Кроме того, это правительство не было сформировано как инклюзивная структура, отражающая интересы различных этнических, социальных и политических групп афганского общества. Эта ситуация ещё больше подчеркнула несоответствие между политическими обещаниями, данными Талибаном во время переговоров, и фактическим распределением власти. Тем не менее, Катар сохранил свою роль посредника в международном диалоге по афганской проблеме.

Отношения с Талибаном не были разорваны. Таким образом, Доха стремилась создать возможность для заинтересованных государств международного сообщества продолжить необходимые дипломатические и гуманитарные отношения с Талибаном.

Инициативы Катара не ограничиваются только дипломатическими платформами. Инициативы Дохи в отношении Афганистана после 2022 года стали многогранными, представляя собой систематическую стратегию, ориентированную как на политическую, так и на гуманитарную помощь.

В последние годы Государство Катар мобилизует значительные финансовые и организационные ресурсы для смягчения затянувшегося социально-экономического кризиса и гуманитарной ситуации в Афганистане. В частности, Доха выделила не менее 25 миллионов долларов на гуманитарную помощь в 2022 году[7].

Программы гуманитарной помощи, реализуемые Дохой, в первую очередь направлены на поддержку наиболее уязвимых слоёв населения, включая обеспечение продовольственной безопасности, расширение доступа к основным медицинским услугам, предоставление семян, удобрений и техники в течение сельскохозяйственного сезона, а также улучшение инфраструктуры питьевой воды и канализации. Такой подход демонстрирует, что гуманитарная дипломатия Катара не ограничивается предоставлением только краткосрочной помощи, но также направлена на создание минимальных условий, необходимых для устойчивого социально-экономического восстановления Афганистана.

В этом контексте гуманитарная деятельность Катара осуществляется в гармонии с усилиями международного сообщества, способствуя эффективности скоординированных на глобальном уровне механизмов поддержки. В результате Доха становится одной из стран, которая рассматривает афганскую проблему не только как вопрос безопасности или политический вопрос, но и как сложный и многогранный кризис, к которому следует подходить с точки зрения концепции безопасности человека.

В последние годы Катар играет важную роль в дипломатических усилиях по укреплению регионального мира и безопасности. В качестве примера можно привести диалоговые процессы, направленные на смягчение сложных и исторически сложившихся конфликтов между Афганистаном и Пакистаном. Вооруженные столкновения, произошедшие в приграничных районах между Афганистаном и Пакистаном 10-18 октября 2025 года, наглядно продемонстрировали дальнейшую эскалацию напряжённости в отношениях между двумя странами[8]. На фоне этих событий пакистанская сторона объявила о нанесении целенаправленных ударов по боевикам движения «Техрик-и Талибан Пакистан» (ТТП), действующим на территории Афганистана. В свою очередь, афганская сторона расценила эти действия как агрессию против территориальной целостности и суверенитета страны.

В условиях обострения напряжённости активизация механизмов дипломатического посредничества приобрела важное значение. В частности, 19 октября 2025 года в Дохе было достигнуто соглашение между представителями Талибана и пакистанского правительства о прекращении огня. В совместном заявлении, опубликованном по итогам переговоров, стороны подтвердили достижение предварительной договорённости об обеспечении стабильности в приграничных районах, предотвращении повторения вооружённых конфликтов и разработке мер по укреплению доверия. Это соглашение демонстрирует, что посреднические усилия Катара становятся важным дипломатическим инструментом в смягчении региональных кризисов, и подтверждает, что

Дохинская платформа становится важной площадкой для диалога в афгано-пакистанских отношениях.

Заключение. Сегодня афганская проблема остаётся одним из самых сложных и многогранных кризисов в системе современных международных отношений. Возвращение движения «Талибан» к власти, вместо обеспечения политической стабильности в стране, создало новую политическую реальность, характеризующуюся централизацией власти, отсутствием инклюзивности и серьёзными ограничениями прав человека. Эта ситуация не только держит Афганистан в тисках внутреннего кризиса, но и представляет серьёзную угрозу для всего региона и международной безопасности.

В этом контексте возрастает значение международных инициатив, в частности посреднических и дипломатических усилий Катара. Тот факт, что Доха стала главным центром переговоров по Афганистану, сохранение каналов связи с талибами и подписание соглашения между США и талибами под эгидой Катара значительно укрепили дипломатический авторитет этой страны.

Кроме того, гуманитарный подход Катара к афганской проблеме в период после 2022 года демонстрирует отказ от узкого подхода, основанного на безопасности, и его применение в контексте гуманитарной безопасности. Программы, направленные на гуманитарную помощь, продовольственную безопасность, здравоохранение и восстановление инфраструктуры, удовлетворяя краткосрочные потребности, создают важную основу для долгосрочной социально-экономической стабильности в стране.

Усилия Катара по посредничеству в урегулировании напряжённости между Афганистаном и Пакистаном также подтверждают важность Дохинской платформы для разрешения региональных конфликтов. В целом, политика Катара в отношении Афганистана стала глобальным примером прагматичной, гибкой и сбалансированной дипломатии, и этот подход может и впредь играть важную роль в обеспечении регионального мира и стабильности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Журин К.А. Талибан, радикальный ислам и Афганистан. Образование. Наука. Научные кадры. 2024. № 3. С. 83-87. https://cyberleninka.ru/article/n/taliban-radikalnyy-islam-i-afganistan

2. Ayaz Gul. Qatar to Host Intra-Afghan Peace Talks. https://www.voanews.com/a/south-central-asia_qatar-host-intra-afghan-peace-talks/6191096.html

3. S.Bo‘ronov Afg‘onistonda tinchlik va barqarorlik o‘rnatish jarayonlarida O‘zbekiston geosiyosati. 2021. T.: “EFFECT-D”. b-7

4. Milton, S., Elkahlout, G., & Tariq, S. (2023). Qatar’s evolving role in conflict mediation. Mediterranean Politics, 1-25.

5. Abdul Qadir Sediqi, Jibran Ahmad. U.S. envoy meets new Taliban chief negotiator as Afghan peace talks near. https://www.reuters.com/world/middle-east/us-envoy-meets-new-taliban-chief-negotiator-afghan-peace-talks-near-2020-09-08/

6. Didier Lauras. Afghan Crisis Cements Qatari Global Influence. https://www.ibtimes.com/afghan-crisis-cements-qatari-global-influence

7. Qatar Announces Additional USD 25 Million Pledge to Support Humanitarian Response in Afghanistan. https://mofa.gov.qa/en/qatar/latest-articles/latest-news/details/1443/08/28/qatar-announces-additional-usd-25-million-pledge-to-support-humanitarian-response-in-afghanistan

8. Asif Shahzad, Mohammad Yunus Yawar, Mushtaq Ali. Pakistan and Afghanistan agree to immediate ceasefire after peace talks in Doha. 2025. https://www.reuters.com/world/asia-pacific/afghanistan-pakistan-hold-peace-talks-doha-after-fierce-fighting-says-afghan-2025-10-18/

UO‘K 32

TURKIYANING YAQIN SHARQ MINTAQASI XAVFSIZLIGI DOIRASIDAGI USTUVOR YO‘NALISHLARI

Murtalibova Malika Mirmaksudovna,
Astraxan davlat texnika universiteti
Toshkent viloyati filiali assistenti
malikarose@inbox.ru
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
dotsenti, s.f.d. D.I.Madaminova taqrizi asosida

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot Yaqin Sharq mintaqasida xavfsizlikni ta’minlash muammosining dolzarbligini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Muallif mintaqaning tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan beqarorlik omillarini ochib beradi hamda umumiy mintaqaviy xavfsizlik tizimining mavjud emasligini asosiy sabab sifatida ko‘rsatadi. Tadqiqotda Yaqin Sharqning xalqaro tahdidlar konsentratsiyasi markaziga aylanishi, mintaqada terrorizm, ichki va davlatlararo mojarolar, ommaviy qirg‘in qurollarining tarqalishi kabi xavf-xatarlarning kuchayib borayotgani tahlil qilinadi. Shuningdek, mintaqada siyosiy va iqtisodiy salohiyati nisbatan teng bo‘lgan bir nechta kuch markazlari mavjudligi, ularning o‘zaro raqobati va qarama-qarshiliklari mintaqaviy barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatayotgani yoritiladi. Bundan tashqari, Yaqin Sharqning geosiyosiy ahamiyati, xususan, uglevodorod resurslari bilan bog‘liq manfaatlar tufayli yirik xalqaro o‘yinchilarning diplomatik va harbiy faolligi ortib borayotgani ilmiy asosda tahlil etiladi.*

Kalit so’zlar: *Turkiya, Eron, AQSH, Rossiya, Xitoy, O‘rta Sharq, Dry Port.*

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТУРЦИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ БЕЗОПАСНОСТИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ

Аннотация. *Данное исследование посвящено анализу актуальности проблемы обеспечения безопасности в регионе Ближнего Востока. Автор раскрывает факторы нестабильности, сформировавшиеся в процессе исторического развития региона, и указывает на отсутствие единой региональной системы безопасности как на одну из основных причин существующих проблем. В работе анализируется превращение Ближнего Востока в центр концентрации международных угроз, а также усиление таких рисков, как терроризм, внутренние и межгосударственные конфликты, распространение оружия массового уничтожения.*

Кроме того, освещается наличие в регионе нескольких центров силы с относительно сопоставимым политическим и экономическим потенциалом, их конкуренция и противоречия, оказывающие негативное влияние на региональную стабильность. Также на научной основе анализируется геополитическое значение Ближнего Востока, в частности, рост дипломатической и военной активности крупных международных игроков, обусловленный интересами, связанными с углеводородными ресурсами региона.

Ключевые слова: *Турция, Иран, США, Россия, Китай, Ближний Восток, сухой порт (Dry Port).*

TURKEY’S PRIORITY DIRECTIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF MIDDLE EAST REGIONAL SECURITY

Abstract. *This study is devoted to analyzing the relevance of the problem of ensuring security in the Middle East region. The author reveals the factors of instability that have emerged during the historical development of the region and identifies the absence of a comprehensive regional security system as one of the main causes of existing challenges. The research examines the transformation of the Middle East into a center of concentration of international threats, as well as the growing risks of terrorism, internal and interstate conflicts, and the proliferation of weapons of mass destruction.*

Furthermore, the study highlights the presence of several power centers in the region with relatively comparable political and economic potential, whose competition and contradictions negatively affect regional stability. In addition, the geopolitical significance of the Middle East is analyzed from a scholarly perspective, particularly the increasing diplomatic and military activity of major international actors driven by interests related to hydrocarbon resources.

Keywords: *Turkey, Iran, USA, Russia, China, Middle East, Dry Port.*

Kirish. Hozirda Yaqin Sharqda tadqiqotchilar mintaqaviy yetakchilikka da'vogarlik qilayotgan uchta davlatni ko'rsatadilar, bular Turkiya, Eron va Saudiya Arabistoni Podshohligi. Yaqin Sharqdagi mintaqaviy bo'lmagan asosiy o'yinchilar – AQSH, Rossiya, Xitoy shuningdek, Yevropa Ittifoqi vakillari bo'lgan Fransiya, Germaniya va Buyuk Britaniya. Bu davlatlar mintaqada o'z siyosatini olib borishda turli manfaatlarni ko'zlaydilar va turli mintaqaviy vaziyatlarni (Iroq, Eron yadroviy dasturi, Suriya mojarosi) hal qilishda turlicha, ba'zan esa tubdan qaramaqarshi yondashuvlar kelib chiqmoqda. Shunday qilib, mintaqaviy davlatlarning manfaatlarini bir-birining ustiga qo'yish, mintaqadan tashqari kuchlarning raqobati bilan bir qatorda, katta ziddiyatli potensial ham mavjud.

Bundan ko'rinib turibdiki, mintaqada yetakchilikka da'vogarlik qilayotgan Turkiyaning tashqi va xavfsizlik siyosatida ham Yaqin Sharqning o'rni va roli muhim ahamiyat kasb etadi. Adolat va Taraqqiyot partiyasining hokimiyat tepasiga kelishi bilan Turkiya Yaqin Sharqdagi yetakchilik uchun kurashdagi faoliyatini faollashtirdi. Anqara o'z mavqeyini mintaqada mustahkamlash uchun urinishlari orqali u o'zinig shu asosda jahon yetakchisi roliga da'vogarligini ko'rsatdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Arab bahori Yaqin Sharqdagi siyosiy vaziyatga katta o'zgarishlar olib keldi. Mintaqaning geosiyosiy konfiguratsiyasidagi o'zgarishlar uning mintaqaviy ahamiyatini oshirganligi va bu jahoniy kuchlar uchun ham ahamiyat kasb etdi. V. V. Naumkinning fikricha, mintaqadagi inqilobiy qo'zg'olonlar sunniylar va shialar o'rtasidagi qarama-qarshilikni kuchaytirib va ularninig mojorosi oxirgi nuqtaga olib keldi. Shia va sunniy musulmonlar o'rtasidagi diniy va siyosiy qarama-qarshilikni ham Yaqin Sharq muammolari qatoriga qo'shish kerak. So'nggi yillarda shialar va sunniylar o'rtasidagi kelishmovchiliklar birinchi o'ringa chiqdi, chunki ular Yaqin Sharq mintaqasining mintaqaviy xavfsizligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.Ayni paytda sunniy-shia qarama-qarshiligi bir qator mualliflar tomonidan an'anaviy ravishda sunniy va shia dunyosida yetakchilikga da'vogarlik qilayotgan Turkiya, Saudiya Arabistoni va Eron o'rtasidagi qarama-qarshilik nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilmoqda. Saudiya Arabistoni va Eron o'z milliy manfaatlarini ko'zlab, islomdagi ikki asosiy oqim o'rtasidagi mavjud diniy qarama-qarshiliklardan foydalanib, diniy tafovutlarga siyosiy tus berilmoqda.

Aytish joizki, xalqaro munosabatlarning hozirgi bosqichida sunniylar va shialar o'rtasidagi qarama-qarshilik xalqaro munosabatlarda diniy omilning namoyon bo'lishining eng yorqin misolidir.

Shialar va sunniylar o'rtasidagi zamonaviy qarama-qarshilikning kelib chiqishi Iroq aholisining mutlaq ko'pchiligini tashkil etuvchi shialar va kurdlarning har qanday norozilik uchun ommaviy qatag'onga uchragan. Biroq, buning sababi klassik etnik yoki diniy qarama-qarshilik emas edi. Buning asosiy sababi «homoideologicus» hukmronlik paradigmasi edi, u direktiv tarzda joriy etilayotgan g'oyaga mos kelmaydiganlarni siyosiy maydondan tozalashni nazarda tutardi. Shunday qilib, kurdlar panarabizmning g'oyaviy konstruksiyasiga mos kelmasdi, chunki ular arab bo'lmagan huquqlarni himoya qilardi, shialar esa o'zlarining "arab millatining birligi va uning missiyasining muqaddasligi" tamoyili doirasidan tashqariga chiqadigan diniy o'ziga xosligini ta'kidlardi va shu bois noqobil edi. Sunniylarga kelsak, ular Baas hokimiyati uchun fikriy va siyosiy tartibga solish nuqtayi nazaridan eng qulay guruh bo'lib chiqdi, garchi ular orasidagi har qanday boshqacha fikr ham shafqatsizlik bilan jazolangan bo'lsada. Hozirda mintaqa siyosiy nuqtayi nazardan nihoyatda murakkab. Jahon hamjamiyatining turli mojarolarni bartaraf etish, shuningdek, mintaqaviy xavfsizlikning barqaror tizimini yaratish bo'yicha ko'plab urinishlari sezilarli natijalarga olib kelmadi, bu esa mavjud tahdidlarni yanada kuchaytirdi va yangi inqirozlarni keltirib chiqardi.

Mintaqadagi eng muhim muammolaridan biri terrorizm muammosidir. Bir qator Yaqin Sharq davlatlari terrorchi guruhlardan o'zlarining siyosiy ambitsiyalarini amalga oshirish va mintaqaviy raqobatchilarning mavqeini buzishga urinishda foydalanadilar. Masalan, aksariyat guruhlar Eron tomonidan moliyalashtiriladigan shia harakatlariga (Hizbulloh va XAMAS) va sunniy harakatlarga bo'lingan, ular qatoriga salafiy (Al-Qoidaga va Musulmon birodarlar) guruhlari va boshqalar kiradi. Salafi guruhlari Saudiya Arabistoni maxsus kuchlari zobitlari ishtirokida Saudiya Arabistoni Bosh razvedka boshqarmasi tomonidan boshqariladi. "Musulmon birodarlar" bo'linmalari Qatar tomonidan, Qatar maxsus kuchlari yordamida muvofiqlashtiriladi. Suriya 2011-yildan beri shia va salafiy guruhlarning asosiy jang maydoniga aylangani. Shundan so'ng sunniylar va shialar o'rtasidagi ziddiyat bu mamlakatdan Livan va Iroqqa tarqalib, Saudiya Arabistoni va Eron o'rtasida yirik mintaqaviy urushga aylanib ketish xavfini tug'dirdi. Shuni ta'kidlash kerakki, islomni niqob qilgan terrorizm nafaqat Yaqin Sharq mintaqasiga, balki butun dunyoga tahdid solmoqda.

2016-yil 22-may kuni Turkiya bosh vaziri Axmed Davudo'g'li iste'foga chiqishi Turkiya tashqi siyosatida o'zgarishlarga olib keldi. Anqarada yuz bergan o'zgarishlarning chuqurligini anglash uchun vaqt kerak bo'ldi, bu esa uning tashqi siyosat yo'nalishini o'zgartirishni kechiktirishga olib keldi. Arab bahori voqealaridan Turkiya Respublikasining mintaqaviy tashqi siyosati uchun sinovga aylandi va uning

samarasizligini namoyish etdi. Turkiyaning eksklyuziv mintaqaviy siyosatga intilishi qo‘shni davlatlar bilan munosabatlarning yomonlashishiga olib keldi. Ayni paytda Anqaraning Yaqin va O‘rta Sharqdagi zamonaviy tashqi siyosati aynan “arab bahori” voqealaridan kelib chiqadi. Mintaqadagi yetakchilikni mustahkamlash uchun Turkiya rahbariyati Yaqin Sharq quyi tizimi uchun qulay konfiguratsiyani yaratishi zarurati yuzasidan kelib chiqib, Anqara mintaqadagi mavqeini mustahkamlash uchun barcha mavjud tashqi siyosat vositalaridan foydalanishga harakat qilmoqda. Turkiyaning mintaqadagi tashqi siyosat manfaatlariga erishish uchun foydalanadigan asosiy vositalarni qo‘llanish sohasi bo‘yicha tasniflashni talab qiladi.

Harbiy-siyosiy sohada – qo‘shma harbiy mashg‘ulotlar, harbiy harakatlar, harbiy bazalar qurish.

Iqtisodiy sohada - Turkiya iqtisodiyotiga investitsiyalar va mintaqa davlatlari iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar jalb qilish.

Mafkuraviy sohada - insonparvarlik yordami, ta’limning turkiya modelini targ‘ib qilish.

Shu bilan birga, harbiy-siyosiy soha vositalaridan siyosiy qo‘llab-quvvatlash, harbiy kuch va milliy manfaatlarni himoya qilish uchun foydalanish mumkin.

Natijalar va ularning tahlili. Turkiyaning harbiy-siyosiy manfaatlarini himoya qilishda Yaqin Sharq davlatlari bilan hamkorlikda o‘tkazilayotgan harbiy mashg‘ulotlar ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, bu turk qurolli kuchlarining mintaqadagi raqobatchilari nazarida Turkiyaning ta’sirini kuchaytirmoqda. Intizomli va yaxshi tayyorlangan armiyaning mavjudligi Anqaraga mintaqada xavfsizlik kafolati sifatida harakat qilish imkonini beradi. Aynan shu sababli Turkiya va Saudiya Arabistoni qurolli kuchlari o‘rtasida muntazam qo‘shma mashg‘ulotlar o‘tkazilmoqda. 2016-yilda Anqara va Ar-Riyod qurolli kuchlari uch marta mashg‘ulotlarda qatnashgan. Ular orasida 2016-yilning fevral oyida bo‘lib o‘tgan havo kuchlarining mashg‘ulotlarini alohida ta’kidlash lozim O‘shanda Rossiyada taqiqlangan “Islomiy davlat”ga qarshi “Indjirlik” aviabazasidan foydalangan holda qo‘shma harbiy amaliyotlar o‘tkazish imkoniyati faol muhokama qilingan edi.

2016-yilning fevral-mart oylarida Turkiya Saudiya Arabistonida o‘tkazilgan “Shimoliy bo‘ron” harbiy mashg‘ulotlarida kuzatuvchi sifatida qatnashdi. 2017-yil aprel oyida tomonlar yana bir qo‘shma mashg‘ulot o‘tkazdilar. 2017-yilning aprel oyida tomonlar Turkiya poytaxti Anqara yaqinida “Cho‘l bo‘risi 2017” deb nomlangan qo‘shma mashg‘ulotlarni ham o‘tkazdilar. Qolaversa, Anqara ko‘pincha mintaqa uchun muhim voqea fonida harbiy manevrlar o‘tkazadi va bu bilan siyosiy bosim yoki qo‘llab-quvvatlash usuli sifatida harakat qiladi. Xususan, 2017-yil sentyabr oyida Iroq Kurdistonining mustaqilligi bo‘yicha referendum o‘tkazilayotgan vaqtda Turkiya va Iroq ikki davlat chegarasida harbiy mashg‘ulotlar o‘tkazdi va bu referendum jarayonlari na Anqara, na Bag‘dod manfaatiga to‘g‘ri kelmasdi. Ushbu epizod siyosiy bosim o‘tkazish uchun mashg‘ulotlardan foydalanishga misol bo‘lib xizmat qiladi.

Qatar qurolli kuchlari bilan 2017-yilning iyun va avgust oylarida o‘tkazilgan qo‘shma harbiy mashg‘ulotlar siyosiy izolyatsiya va mafkuraviy tafovutlar tufayli Fors ko‘rfazi monarxiyalari tomonidan Dohani blokadaga olish fonida turk rahbariyatining qatarlik hamkasblarini qo‘llab-quvvatlaganini ko‘rsatdi. Yaqin Sharq mamlakatlari hududida harbiy bazalar qurish Turkiya uchun muhim yo‘nalish va ahamiyat kasb etdi. 2016-yilning noyabr oyida Qatar va Turkiya o‘rtasida harbiy sohada hamkorlik to‘g‘risidagi bitim imzolangan bo‘lib, unda amirlik hududida turk harbiy bazasini qurish ko‘zda tutildi. Harbiy baza 2017-yildan boshlab ishga tushirildi. Turkiya Qatarda eng yirik harbiy bazasini ochishi va bu harbiy baza AQShning Yaqin Sharqdagi eng katta harbiy baza va markaziy qo‘mondonligi shtab-kvartirasi joylashgan yerda joylashtirilgan bo‘lib, shu munosabat bilan nima maqsadda barpo qilinganligi sababi to‘g‘risida Turkiya Respublikasi tashqi ishlar vaziri M. Chavusho‘g‘li shunday izoh beradi “....butun Fors ko‘rfazi mintaqasi xavfsizligini ta’minlash uchun bu turk davlatining uzoqni ko‘zlagan ambitsiyalarini ko‘rsatadi”. Bundan tashqari, 2017-yil iyul oyida Turkiya Prezidenti R. Erdog‘anning Saudiya Arabistongsha tashrifi chog‘ida qirol Salmonga qirollik hududida harbiy baza ochishni taklif qilgan, biroq bu tashabbusga Ar-Riyodda javob topilmagan

Harbiy-siyosiy sohada tashqi siyosiy maqsadlarga erishishning yana bir mexanizmi mintaqa davlatlari hududida harbiy amaliyotlar o‘tkazishdir. Bunday operatsiyalardan asosiy maqsad Turkiya rahbariyati kun tartibida asosiy o‘rinlardan birini egallagan kurd tahdidini bartaraf etishga harakat qilish deb baholash mumkin, chunki bu Turkiya Respublikasining milliy xavfsizligiga tahdid soladi. Arab bahori boshlanishi va qo‘shni davlatlarda beqarorlikning kuchayishi bilan Anqara muntazam ravishda Iroq va Suriyada harbiy amaliyotlar olib bordi. Bundan ko‘zlangan maqsad Turkiyada faoliyati taqiqlangan Kurdiston Ishchilar partiyasiga aloqador kurd bo‘linmalariga imkon qadar ko‘proq zarar yetkazish edi. Shunday qilib, 2015-yil dekabr oyida Turkiya qurolli kuchlari Iroq hududiga kirdi va rasmiy Bag‘dodning hududni tark etish talabiga qaramay, hozirgacha u yerda qolmoqda. Buning qo‘shtirnoq ichidagi rasmiy sababi “ISHID”ga qarshi kurashish uchun o‘zini-o‘zi mudofaa bo‘linmalarini tayyorlashni boshlaganini ta’kidlaydi.

Kurd tahdidiga qarshi turish uchun Anqara 2016-yil avgust oyida qo‘shni Suriya hududida “Firot qalqoni” operatsiyasini boshlaganini e’lon qilgan, va 2017-yil mart oyida ushbu amaliyot muvaffaqiyatli yakunlanganligini bildirgan edi. Buning natijasida Turkiya rahbariyati operatsiyaning muvaffaqiyatli tugaganini Turkiya-Suriya chegarasida kurdlar nazorati ostidagi ikki hududning birlashishini hamda turk qo‘shinlari kurdlarning tahdidlarini oldini olishga muvaffaq bo‘lganligi bilan izohlagan.

Ammo Turkiya bu bilan to‘xtab qolmadi va 2018-yilning yanvarida turk qo‘shinlari Afrin mintaqasidagi Suriya hududiga yana kirib, hududni nazorat qilayotgan kurd kuchlariga qarshi kurash olib bordi. Turkiya prezidenti R.Erdog‘an “Zaytun novdasi” deb nomlangan operatsiya mamlakatning “milliy xavfsizligi”ni ta’minlash maqsadida o‘tkazilayotganligini takidlagan.

Anqaraning harbiy tayyorgarligini samaradorligini hisobga olsak, bu yuqori saviyada, deyishimiz mumkin. Turkiya Respublikasining Qatarga harbiy mashg‘ulotlar doirasida ko‘rsatgan yordami, Eron va Ummonning ko‘magi bilan Tamim bin Al Tani hukumatining hokimiyatda qolishiga imkon berdi. Shuningdek, “Firot qalqoni” operatsiyasi davomida Turkiya rahbariyati tomonidan ilgari surilgan maqsadlar muttasil o‘zgarib turdi va asosiy vazifa – kurd qo‘shinlarini yo‘q qilish amalga oshirilmadi. Turkiya ommaviy axborot vositalari, xususan “Milliyet” gazetasiga ko‘ra, operatsiya davomida Turkiyaning 67 nafar askari halok bo‘lgan. Bundan tashqari, operatsiyani to‘xtatish qarori ichki siyosiy sabablarga ko‘ra amalga oshirilgan edi. Ayni vaqtda Turkiya o‘z chegarasida kerakli bufer zonani yaratishga muvaffaq bo‘ldi. Bundan tashqari, operatsiyani yakunlash to‘g‘risidagi qaror ichki siyosiy sabablar bilan bog‘liq edi. R.Erdog‘an shu yo‘l bilan kichik farq bilan bo‘lsa-da g‘alaba qozongan konstitutsiyaviy referendum arafasida mamlakat ichida o‘z nufuzini oshirdi.

Moskvada Yaqin Sharq instituti eksperti M. V. Kazanin xitoylik kuzatuvchilar ma’lumotlariga tayanib, turk armiyasi 2018-yil 12-fevral holatiga ko‘ra “Zaytun novdasi” operatsiyasi davomida 25 tagacha Leopard asosiy tankini yo‘qotganini ma’lum qilgan. Shu bilan birga, Turkiyaning milliy manfaatlaridan kelib chiqib, Anqara kurd otryadlari butunlay yo‘q qilinmaguncha operatsiyani yakunlamaydi, deb taxmin qilingan edi.

Bu borada, Turkiya tomonidan harbiy-siyosiy mexanizmlardan foydalanish bo‘yicha paydo bo‘layotgan tendensiyalarni qayd etish joizdir. *Birinchidan*, Turkiya qurolli kuchlari tomonidan mintaqadagi kurd guruhlarini yo‘q qilishga qaratilgan harbiy amaliyotlar soni oxirgi paytlarda ortib bormoqda. Bu Turkiya rahbariyati tashqaridan yordam kutmasdan mustaqil ravishda o‘z milliy manfaatlarini himoya qilishga tayyor ekanligini ko‘rsatadi. *Ikkinchidan*, Qatarda harbiy bazaning qurilishi va ochilishi Anqaraning mintaqa mamlakatlari xavfsizligi va barqarorligining kafolati bo‘lib ko‘rinishi, shu bilan birga mintaqadagi o‘z mavqeini mustahkamlash istagini ko‘rsatadi. *Uchinchidan*, aniq tashqi siyosiy maqsadlarga erishish uchun harbiy mashqlardan samarali foydalanish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu orqali, Turkiya Yaqin Sharq mintaqasida o‘z mavqeini mustahkamlab, mintaqadagi ta’sirini har tomonlama mustahkamlab bormoqda. Turkiyaning harbiy-siyosiy vositalarini amalga oshirishdagi umumiy tendensiyani o‘sib borayotgan mustaqillik, tashqi o‘yinchilar va mintaqaviy kuchlarning xohishlaridan mustaqillik deb atash mumkin.

S. B. Drujilovskiyning ta’kidlashicha, Turkiya rahbariyati o‘z yo‘nalishiga sodiq qoladi, o‘zining tashqi siyosiy manfaatlarini amalga oshiradi va himoya qiladi. Uning fikricha “turklarni boshqarishga emas, balki ular boshqarishga” odatlangan degan fikrni ilgari suradi. Bundan Turkiya Yaqin Sharq mintaqasida mavqeini mustahkamlashda va mintaqada o‘z ta’sirini yanada kuchaytirishni xar tomonlama olib borayotganini xulosa qilish mumkin.

Turkiya va Iroq o‘rtasidagi aloqalar so‘nggi yillarda sezilarli darajada mustahkamlanganligini takidlash mumkin. Bu borada, ayniqsa, 2024 yilda Turkiya Prezidenti Rajab Tayyip Erdog‘anning Bag‘dodga qilgan tashrifi davomida ikki mamlakat o‘rtasida 26 ta kelishuv imzolanganligiga alohida e’tibor qaratish lozim. Kelishuvlar turli sohalarda, jumladan, xavfsizlik, energetika, qishloq xo‘jaligi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va savdo sohalarida hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan.

Iroq va Turkiyaning bugungi kundagi munosabatlarig e’tibor qaratilsa, Bag‘dod va Anqara o‘rtasidagi xavfsizlik hamkorligi yangi bosqichga chiqayotganini ham ko‘rish mumkin. 2024-yil avgust oyida ikki davlat mudofaa vazirlari Bag‘dodda uchrashib, harbiy, xavfsizlik va terrorizmga qarshi kurash bo‘yicha kelishuv imzoladilar. Ushbu kelishuv doirasida Bag‘dodda Qo‘shma Xavfsizlik Kordinatsiya markazi va Bashiqa shahrida Qo‘shma Ta’lim va Hamkorlik markazi tashkil etilishi rejalashtirilgan.

Shuningdek, Iroq va Turkiya o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida “Development Road” loyihasi amalga oshirilmoqda. Ushbu loyihada Iroqning Basra shahridagi Al-Fav portini Turkiya bilan bog‘laydigan 1,200 km uzunlikdagi temir yo‘l va avtomobil yo‘lini qurish nazarda tutilgan. Loyiha 2025-yilda boshlanib, 2030-yilda yakunlanishi reja qilingan. Ushbu loyiha orqali Yaqin Sharq va Yevropa o‘rtasidagi savdo yo‘llari qisqaradi va iqtisodiy aloqalar mustahkamlanishiga ham umid bildirilmoqda.

Aytish joizki, 2024-yil dekabr oyida Iroq Bosh vaziri Muhammad Shia al-Sudani Anqaraga tashrif buyurib, ikki mamlakat o‘rtasidagi aloqalarni yanada rivojlantirish bo‘yicha muzokaralar olib bordi. Ushbu tashrif davomida ikki mamlakat o‘rtasida 11 ta yangi kelishuv imzolangan bo‘lib, jumladan, savdo, mudofaa va boshqa sohalarda hamkorlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan.

Xulosa. Turkiya Yaqin Sharq mintaqasida tobora faol va murakkab tashqi siyosat olib bormoqda. Bu siyosat geosiyosiy, harbiy, iqtisodiy va madaniy yo‘nalishlarda muvozanatlashgan strategiya asosida shakllanmoqda. Turkiyaning mintaqaviy siyosati, bir tomondan, tarixiy merosi, diniy-madaniy yaqinligi va geostrategik joylashuvi bilan izohlanar ekan, ikkinchi tomondan, zamonaviy xavfsizlik tahdidlari, terrorizm, migratsiya va energetika muammolariga bevosita taalluqlidir.

Suriya inqirozi Turkiya tashqi siyosatining markaziy yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Ayniqsa, Kurd Ishchilar Partiyasiga qarshi kurash, muhojirlar masalasi, xavfsizlik zonalari tashkil etish orqali Anqara o‘z manfaatlarini himoya qilishga intilmoqda. Shu bilan birga, AQSH va Rossiya bilan muvozanatli aloqalarni saqlab, mintaqada ta’sir doirasini kengaytiryapti. Iroqdagi faoliyat ham Kurd Ishchilar Partiyasiga qarshi operatsiyalar, xavfsizlik markazlari tashkil etish, tranzit va infratuzilma loyihalar orqali mustahkamlanmoqda.

Yuqorida takidlanganidek, Turkiya Iroq bilan 26 ta strategik shartnoma imzolab, bu mamlakat bilan siyosiy va iqtisodiy integratsiyani yanada chuqurlashtirmoqda. Ayniqsa, “Quruq yo‘lak” (Dry Port) loyihasi va Faw porti orqali BAA va Fors ko‘rfazi davlatlariga chiqish yo‘llari ochilishi Turkiya uchun iqtisodiy jihatdan nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Eron bilan Turkiya o‘rtasida esa murakkab raqobatbardosh munosabatlar mavjud bo‘lib, Suriya va Iroqdagi harbiy-siyosiy pozitsiyalarning qarama-qarshiligi, diniy mafkuralar farqi va energetika manfaatlari ikki davlatni doimiy raqobatda ushlab turadi. Shu bilan birga, ikki davlat o‘rtasidagi savdo, tranzit, madaniy hamkorlik sohalarida ijobiy harakatlar mavjud. 2025-yil “Madaniy hamkorlik” yili deb e’lon qilinishi bu munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qilishi mumkin. Biroq, Eron yadro dasturiga nisbatan g‘arb davlatlarining qarashlari, Isroil bilan tez-tez ro‘y berayotgan mojarolar va Eronga qo‘yilgan sanksiyalarni inobatga oladigan bo‘lsak, ushbu raqobatda Turkiyaning imkoniyatlari bir muncha yuqoriroq deyish mumkin.

Fors ko‘rfazi davlatlari bilan munosabatlar esa Turkiyaning iqtisodiy va xavfsizlik manfaatlarini ta’minlashga qaratilgan. BAA, Saudiya Arabistoni, Qatar bilan aloqalarni tiklash va chuqurlashtirish orqali Turkiya moliyaviy investitsiyalarni jalb qilish, mudofaa sanoatini rivojlantirish va mintaqaviy liderlikni mustahkamlashga intilmoqda. Bu, o‘z navbatida, Turkiyaning “muvozanatli tashqi siyosati” konsepsiyasi doirasida amalga oshirilmoqda. Xavfsizlik va harbiy salohiyat jihatidan, Turkiya milliy mudofaa sanoatini jadal rivojlantirib, o‘zining strategik mustaqilligini ta’minlashga intilmoqda. Bayraktar TB2 va boshqa ilg‘or texnologiyalar orqali Turkiya nafaqat o‘z hududida, balki Yaqin Sharq va undan tashqarida ham ta’sir kuchini kengaytirmoqda. Harbiy mahsulot eksporti va NATO doirasidagi faol ishtirok bu yondashuvning asosiy ustunlaridan biri hisoblanadi.

Diplomatik sohada Turkiya ko‘p yo‘nalishli tashqi siyosat olib bormoqda. AQSH va NATO bilan ittifoqchilikni saqlagan holda, Rossiya, Xitoy, Eronga nisbatan ham pragmatik yondashmoqda. Bu esa uni global geosiyosiy o‘yinda muhim o‘ringa ega davlat sifatida namoyon qiladi. Rossiyaning bugungi kunda Ukraina muammosi ortidan G‘arb bilan olib borayotgan kurashi, Tramp prezidentlikga saylanganidan so‘ng sodir bo‘layotgan Vashington va Pekin o‘rtasidagi iqtisodiy urishdan kelib chiqadigan bo‘lsak, ayni damda Turkiya mintaqada yaqqol lider bo‘lib olishga juda yaqin deyish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, Turkiya Yaqin Sharqda o‘z strategik ta’sirini kengaytirib, tashabbuskor va dinamik siyosat olib borayotgan mintaqaviy qudratli davlat sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu borada, harbiy qudratini mustahkamlash, iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, xavfsizlikni ta’minlash va mintaqaviy liderlikka erishishni asosiy maqsad qilib qo‘ygan. Kelgusida esa bu siyosat ichki siyosiy barqarorlik, xalqaro bosimlarga qarshi turish va mintaqaviy muammolarni diplomatik yo‘l bilan hal etish darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Sinkaya B., Ortadoğu Siyasetine Giriş. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2015. Available at: https://orsam.org.tr/ tr/masalar/guvenlik-dosyasi/

2. Кортунов А.В. Будущее Ближнего Востока: два горизонта угроз и возможностей // РСМД. 2019. URL: https://russiancouncil.ru/ analytics-and-comments/analytics/budushchee-blizhnego-vostoka-dva-gorizonta-ugroz-i-vozmozhnostey/

3. Рыжов И.В., Бородина М.Ю. «Арабская весна» как квинтэссенция межарабских противоречий // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2012. № 6 (1). – С. 252–256.

3. Наумкин В.В. Вместо предисловия: круговорот арабского пробуждения.// Ближний Восток, арабское пробуждение и Россия: что дальше? / Под ред. В.А. Кузнецов. М.: ИВ РАН, 2012. – С. 3-20.

4. Рыжов И.В., Бородина М.Ю. Дорофеев Ф.А. Суннитско-шиитское противостояние. Иран и Саудовская Аравия в борьбе за региональное лидерство // Свободная мысль. № 1. 2019. – С. 169–180.

5. Труевцев К.М. Ирак после диктатуры: девять трудных лет // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабский мир после Арабской весны / под ред.: А.В. Коротаева, Л.М. Исаева, А.Р. Шишкиной. М.: URSS, 2013. – С. 108.

6. Труевцев К.М. Ирак после диктатуры: девять трудных лет // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабский мир после Арабской весны / под ред.: А.В. Коротаева, Л.М. Исаева, А.Р. Шишкиной. М.: URSS, 2013. – С. 107–137.

7. Труевцев К.М. Ближневосточный конфликт: конфессиональная составляющая // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. 2017. – С. 1556–1565.

8. Игнатенко А.А. Политика государственного терроризма и исламские неправительственные организации на Ближнем Востоке // Исламский фактор в международных отношениях в Азии. М., 2014.

9. Петросян Д. От боевых организаций к общественно-политическим (на примере ASALA) // Мат. межд. конф. «Терроризм в современном обществе – факторы, аспекты, тенденции» Кишинев, 2001.

10. Suudi Arabistan'da büyük tatbikat. Hürriyet.https://www.hurriyet.com.tr/dunya/suudi-arabistanda-buyuk-tatbikat-40061508

11. Türkiye ve Katar askeri tatbikatı başladı. Deutsche Welle Türkçe. [Электронный ресурс] URL:http://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-ve-katar-askeri-tatbikat%C4%B1ba%C5%9Flad%C4%B1/a-39931821

12. İşte Türkiye'nin Katar'daki askeri üssü. Hürriyet. URL:http://www.hurriyet.com.tr/son-dakika-iste-turkiyenin-katardaki-askeri-ussu40483254 Suudi Arabistan'da büyük tatbikat. Hürriyet.https://www.hurriyet.com.tr/dunya/suudi-arabistanda-buyuk-tatbikat-40061508

13. Türkiye ve Katar askeri tatbikatı başladı. Deutsche Welle Türkçe. [Электронный ресурс] URL:http://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-ve-katar-askeri-tatbikat%C4%B1ba%C5%9Flad%C4%B1/a-39931821

14. İşte Türkiye'nin Katar'daki askeri üssü. Hürriyet. URL:http://www.hurriyet.com.tr/son-dakika-iste-turkiyenin-katardaki-askeri-ussu40483254

15. Казанин М.В. Оценки китайских специалистов военной операции «Оливковая ветвь» на севере Сирии. Институт Ближнего Востока. URL:http://www.iimes.ru/?p=41449

16. «Ни шагу назад от Африна»: Эрдоган не намерен прекращать операцию против сирийских курдов. RT на русском. URL:https://russian.rt.com/world/article/473191-erdogan-siriya-turtsiya

17. Щегловин Ю.Б. О продолжении турецкой операции в Африне на севере Сирии. Институт Ближнего Востока. URL:http://www.iimes.ru/? p=41984

18. Дружиловский С.Б. Турция: привычка управлять. // Россия и мировая политика. 2005. №6. – С. 48-61

19. Dr. Bilgay Duman, Abdulrahman Yusupov. Erdoğan'ın Irak ziyareti: Terörle mücadelede yeni bir dönüm noktası. https://www.aa.com.tr/ru

UO‘K 34.01

EKOLOGIYA SOHASIDAGI JINOYATLAR UCHUN JINOIY JAVOBGARLIK BELGILASHDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH MEXANIZMLARI

To‘rayev Sanjarbek Sunnatillo o‘g‘li,
O‘zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
“Prokurorlik faoliyati” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya. *Ma’lumki, ekologik vaziyat hozirgi kunda umumjahon muammolardan biriga aylanib bormoqda. Mazkur maqolada ekologiya sohasidagi jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik belgilash bilan bog‘liq dolzarb nazariy va amaliy muammolar kompleks tarzda tahlil qilinadi. Ekologik jinoyatlarning yuqori ijtimoiy xavfliligi, ularni aniqlash va kvalifikatsiya qilishdagi murakkabliklar, normativ-huquqiy bo‘shliqlar, institutsional va korrupsion omillar ko‘rib chiqildi. Ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikni kuchaytirish, huquqni qo‘llash amaliyotini takomillashtirish hamda ekologik xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan huquqiy va tashkiliy takliflar ishlab chiqish muhokama qilindi.*

Kalit so‘zlar: *ekologik jinoyatlar, jinoiy javobgarlik, ekologik xavfsizlik, atrof-muhitni muhofaza qilish, jinoyat huquqi, barqaror rivojlanish.*

ПРОБЛЕМЫ УСТАНОВЛЕНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И МЕХАНИЗМЫ ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация. *Как известно, экологическая ситуация в настоящее время становится одной из глобальных проблем. В данной статье комплексно анализируются актуальные теоретические и практические проблемы, связанные с установлением уголовной ответственности за преступления в сфере экологии. Рассмотрены высокая общественная опасность экологических преступлений, сложности их выявления и квалификации, нормативно-правовые пробелы, а также институциональные и коррупционные факторы. Обсуждается разработка правовых и организационных предложений, направленных на усиление уголовной ответственности за экологические преступления, совершенствование правоприменительной практики и обеспечение экологической безопасности.*

Ключевые слова: *экологические преступления, уголовная ответственность, экологическая безопасность, охрана окружающей среды, уголовное право, устойчивое развитие.*

PROBLEMS IN ESTABLISHING CRIMINAL LIABILITY FOR ECOLOGICAL CRIMES AND MECHANISMS FOR THEIR RESOLUTION

Abstract. *It is well known that the ecological situation is becoming one of today's global problems. This article provides a comprehensive analysis of the current theoretical and practical issues related to establishing criminal liability for crimes in the ecological sphere. It examines the high social danger posed by ecological crimes, the complexities in their detection and classification, regulatory and legal gaps, as well as institutional and corruptional factors. The discussion also covers the development of legal and organizational proposals aimed at strengthening criminal liability for ecological crimes, improving law enforcement practices, and ensuring environmental security.*

Keywords: *ecological crimes, criminal liability, environmental security, environmental protection, criminal law, sustainable development.*

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda ekologik muammolar global miqyosda keskinlashib, insoniyat taraqqiyotiga jiddiy tahdid solayotgan asosiy omillardan biriga aylandi[13]. Sanoat ishlab chiqarishining kengayishi, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, transport vositalari sonining ortishi hamda tabiiy resurslardan nazoratsiz foydalanish natijasida atrof-muhitga yetkazilayotgan zarar ko‘lami tobora oshib bormoqda. Ushbu holatlar havo, suv va tuproqning ifloslanishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi hamda inson salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatish bilan namoyon bo‘lmoqda.

Ekologik muammolar huquqiy jihatdan ham alohida e’tibor talab qiladi. Chunki atrof-muhitga yetkazilgan zarar ko‘pincha qayta tiklab bo‘lmas oqibatlarga olib keladi va kelajak avlodlar manfaatlariga

bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ekologiya sohasidagi jinoyatlar jamiyat uchun o‘ta xavfli bo‘lgan jinoyatlar toifasiga kiradi va ularga nisbatan qat’iy jinoiy-huquqiy choralar qo‘llash zarurati yuzaga keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida har bir shaxsning qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqi mustahkamlangan[1]. Davlat ekologik xavfsizlikni ta’minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish bo‘yicha mas’uldir. Shunga qaramay, amaliyot ekologiya sohasidagi jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikni belgilash va qo‘llash mexanizmlari yetarli darajada samarali emasligini ko‘rsatmoqda[2]. Mazkur maqola aynan shu muammolarni ilmiy asosda tahlil qilishga qaratilgan.

Dunyoning aksariyat mamlakatlarida bo‘lgani kabi mamlakatimizda ham ekologik muammolar eng muhim iqtisodiy va ijtimoiy muammolar qatoriga kiradi. Tabiat shunchalik achinarli holatdaki, uning ahvoli odamlarning turmush sharoiti va sog‘lig‘ida namoyon bo‘ladi: genetik anormalliklar soni ortib bormoqda va O‘zbekiston fuqarolarining o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligi pasaymoqda. Bunday sharoitda ekologik vaziyatning yanada og‘irlashishi xavfini kamaytiradigan yechimlarni topishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar ayniqsa dolzarbdir. Ekologik jinoyatlarga qarshi kurashishga qaratilgan jinoyat qonunchiligini ishlab chiqish va takomillashtirish bo‘yicha tadqiqotlar shular jumlasidandir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 49-moddasiga ko‘ra, har kim qulay atrof-muhitga, uning holati to‘g‘risidagi ishonchli axborotga ega bo‘lish huquqiga ega. Davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta’minlash va atrof-muhitga zararli ta’sir ko‘rsatilishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratadi. Shaharsozlik hujjatlarining loyihalari qonunda belgilangan tartibda jamoatchilik muhokamasidan o‘tkaziladi. Davlat barqaror rivojlanish prinsipi asosida atrof-muhitni yaxshilash, tiklash va muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Davlat Orolbo‘yi mintaqasining ekologik tizimini muhofaza qilish hamda tiklash, mintaqani ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan rivojlantirish yuzasidan choralar ko‘radi. Tabiiy muhitni asrash, tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish umummilliy vazifa hisoblanadi va bu ekologiya tizimini, tabiat komplekslari va ayrim obyektlarning muhofazasini ta’minlashga, fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqini kafolatlashga qaratilgan. Shu munosabat bilan suv havzalari va havoning ifloslanishi, yerlardan xo‘jasizlarcha foydalanish, qonunga xilof ravishda o‘rmonni kesish, ov qilish va baliq ovlash qoidalarini buzish hamda ekologiya sohasidagi boshqa jinoyat va huquqbuzarliklar bo‘yicha sud amaliyotini to‘g‘ri va samarali amalga oshirish katta ahamiyat kasb etadi. Ayrim sudlarda aybdorlarning harakatlarini noto‘g‘ri tavsiflash holatlari uchrab turibdi, ularni muayyan mansabni egallash yoki muayyan faoliyat bilan shug‘ullanish huquqidan mahrum qilish masalasi hamma vaqt ham hal qilinmayapti. Maxsus bilimni talab qiladigan masalalarni hal etishga ba’zi hollarda mutaxassislar jalb qilinmayapti, ekologiyaga zarar yetkazayotgan barcha aybdor shaxslarga, shu jumladan, korxona va tashkilot rahbarlariga bo‘lgan talablarni asossiz ravishda susaytirish yoki ularni javobgarlikka tortmaslik holatlari mavjud. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunlarning buzilish sabablari va shart-sharoitlarini aniqlash va bartaraf etish masalasiga yetarlicha ahamiyat berilmayapti. Mazkur turkumdagi jinoyat va ma’muriy ishlarni ko‘rishda bevosita jinoyatni va boshqa huquqbuzarlikni sodir qilgan shaxslar bilan cheklanib qolmasdan, tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlarni buzganlikda aybdor bo‘lgan barcha shaxslar doirasini sinchiklab aniqlash shart.

Xususan, o‘zlarining harakatsizliklari yoki qonunga xilof harakatlari bilan tabiatga ziyon yetkazgan korxona va tashkilot rahbarlarining aybdorlik darajasini aniqlash va ularni qonunda belgilangan javobgarlikka tortish masalasini hal qilish zarur. Shu bilan bir qatorda ekologiya nazorati organlarining tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlar buzilishiga olib kelgan harakatsizliklari sabablari ham aniqlanishi kerak. Asoslar mavjud bo‘lganda bunday organlarning mansabdor shaxslari javobgarlikka tortilmog‘i lozim.

Korxona, muassasa, tashkilot va birlashmalarning da’volari yoki bu tashkilotlarga nisbatan qishloq xo‘jalik mulklariga shikast yetkazish yoxud buzish, meliorativ ishlarni sifatsiz bajarish, sanoat yoki qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish chiqindilari bilan atrof-muhitning ifloslanishi natijasida ekinlar va hayvonlarning nobud bo‘lishi yoxud tabiatni muhofaza qilish haqidagi qonunlarni boshqacha tarzda buzish oqibatida yetkazilgan zararni qoplash to‘g‘risidagi da’volar bo‘yicha fuqarolik ishlarini ko‘rishda yetkazilgan zarar mansabdor shaxslarning o‘z xizmat vazifalarini suiiste’mol qilganligi yoxud mansab sovuqqonligi orqali yetkazilganligi aniqlansa, sudlar ularning javobgarligi masalasini ham hal qilishlari lozim.

Ekologiya nazorati sohasida ishlayotgan mansabdor shaxslarning tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlarni buzuvchilar bilan jinoiy til biriktirganlik hollari aniqlanganda, bunday mansabdor shaxslar tabiiy atrof-muhitni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlarni buzganligi va tegishli mansabdorlik jinoyati uchun javobgarlikka tortilmog‘i zarur.

Maxsus bilimlarni talab qiluvchi masalalarni to‘g‘ri hal qilish maqsadida sudlar tegishli ekspertizalarni gidrometeorologlar, sanitariya-epidemiya xizmati xodimlari, zoologlar, ixtiologlar, botaniklar, ovshunos, o‘rmonshunos, tuproqshunos va boshqa mutaxassislarni jalb qilgan holda tayinlashlari kerak.

Material va metodlar. Bunda ekologiya ekspertizasi atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning majburiy chorasi hisoblanishini va uni o‘tkazish “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonunning 24–25-moddalarida belgilanganligini e’tiborga olmoq zarur. O‘zbekiston Respublikasi “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”gi Qonunining 13-moddasiga muvofiq ekologiya ekspertizasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi tuzilmasida Davlat ekologik nazorat inspeksiyasi tomonidan o‘tkaziladi.

“Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonunning 27-moddasiga binoan jamoatchilik asosidagi ekologiya ekspertizasi jamoat birlashmalarining tashabbusiga ko‘ra ularning mablag‘lari hisobidan yoki jamoatchilik asosida mutaxassislarning mustaqil guruhlari tomonidan amalga oshiriladi. Jamoatchilik asosidagi ekologiya ekspertizasining xulosalari tavsiya tamoyiliga ega bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksining 245-moddasiga muvofiq, ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi ushbu Kodeksning 66, 67-moddalarida, 701-moddasining ikkinchi qismida, 702-moddasining ikkinchi qismida, 76-moddasida (suv xo‘jaligi inshootlarini shikastlantirishga oid qismida), 77-moddasining uchinchi va to‘rtinchi qismlarida, 79-moddasining ikkinchi qismida, 90-moddasining ikkinchi, uchinchi, to‘rtinchi qismlarida, 901-moddasida, 911-moddasining to‘rtinchi qismida, 94-moddasida javobgarlik nazarda tutilgan ma’muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi ishlar jinoyat ishlari bo‘yicha sudlarga taalluqli.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 202-moddasi va Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning 90-moddasida javobgarlik nazarda tutilgan hayvonot yoki o‘simliklar dunyosidan foydalanish qoidalari Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi tomonidan belgilanadi va u ham doimiy, ham vaqtinchalik (mavsumiy) xarakterga ega bo‘ladi.

Bundan tashqari hayvonot va o‘simlik dunyosini muhofaza qilish qoidalari O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993-yil 3-sentabrdagi “Qimmatli va yo‘qolib borayotgan o‘simliklar hamda hayvonlar turlarini muhofaza etishni kuchaytirish hamda ulardan foydalanishni tartibga solish to‘g‘risida”gi Qarorida belgilangan.

Ushbu qarorda Qizil kitobga kiritilgan o‘simliklar va hayvonlarni tabiatdan har qanday ko‘rinishda olish faqat O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan beriladigan ruxsatnomalar asosida, ovlanadigan hayvon turlari (shu jumladan baliqlar) esa O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi va O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tomonidan beriladigan ruxsatnomalar bo‘yicha amalga oshirilishi nazarda tutilgan.

Jinoyat kodeksi 202-moddasi 3-qismining “j” bandi bo‘yicha javobgarlik ham O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga, ham Xalqaro Qizil kitobga kiritilgan hayvonlar, parrandalar, baliqlar, hayvonot dunyosi yoki o‘simliklarning boshqa turlari yo‘q qilingan hollarda vujudga keladi. Bunda yetkazilgan ziyonning hajmi ahamiyatga ega emas.

Jinoyat kodeksining 194-moddasida javobgarlik belgilangan atrof-muhitning ifloslanganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni qasddan yashirganlik deganda, aybdor shaxs ekologik vaziyatning ahvoli to‘g‘risida umuman yoxud o‘z vaqtida ma’lumot bermaganlik harakatlarini (harakatsizligini) tushunmoq lozim. Bunday ma’lumotlar haqiqatga muvofiq kelmasa (atrof-muhitning ifloslanganligi ko‘rsatkichlarini kamaytirib ko‘rsatish va hokazolar), ular buzilgan hisoblanadi.

Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlarni buzish bilan bog‘liq ishlarni ko‘rishda sudlar tomonidan jinoiy yo‘l bilan topilganini bila turib (baliqlarni, yovvoyi hayvonlarni, parrandalarni, daraxtlarni va hokazolarni) olgan yoki o‘tkazgan shaxslarni aniqlash choralarini ko‘rishlari va muayyan holatlardan kelib chiqib, ularga nisbatan O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 171-moddasi alomatlari bilan jinoyat ishini qo‘zg‘atish to‘g‘risidagi masalani hal qilish uchun tegishli materiallarni ilova qilgan holda prokurorga xabar qiladi.

Tabiatni muhofaza qilish haqidagi qonunlarni buzish bilan bog‘liq bo‘lgan fuqarolik, shuningdek, jinoyat ishlari bo‘yicha yetkazilgan zararni undirish to‘g‘risidagi da’volarni ko‘rish amaliyotida sudlar qonun zararni to‘liq hajmda undirishni ko‘zda tutishidan kelib chiqishlari shart.

Zararni undirish miqdorini kamaytirishga faqat alohida hollarda sud tomonidan aniqlangan huquqbuzarning mulkiy ahvoliga qarab, jinoyat g‘araz niyatda sodir etilmagan taqdirda, yo‘l qo‘yiladi va bu holat qabul qilingan qarorda asoslantirilgan bo‘lishi shart.

Amaldagi qonunlarga binoan qonunga xilof ravishda qo‘lga kiritilgan mahsulot (yovvoyi hayvon, parranda, baliq, daraxt, mo‘yna va boshqalar) huquqbuzardan olib qo‘yiladi.

Qonunga ko‘ra, tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzish oqibatida yetkazilgan zararni qoplashga oid summalar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 20-oktabrdagi

“Biologik resurslardan foydalanishni tartibga solish va tabiatdan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o‘tish tartibi to‘g‘risida”gi 290-sonli qarori va 2017-yil 15-iyundagi “Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish jamg‘armasi mablag‘larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi 375-sonli qarorlarida nazarda tutilgan tartibda undiriladi.

Hayvonot yoki o‘simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish haqidagi jinoyat ishlari bo‘yicha sudlanuvchiga tegishli jinoyat qurollari, shu jumladan, avtomashina, mototsikl va qayiqlar, agar jinoyiy harakat ular yordamida amalga oshirilsa yoki sodir etilishi osonlashtirilsa, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 211-moddasiga muvofiq musodara qilinishi lozim.

Ma’muriy huquqbuzarlik harakatini sodir etish quroli va ashyolarini musodara qilish masalasi Ma’muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi kodeksning tegishli moddalarira muvofiq hal qilinishi kerak.

Sudlar tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlarni buzish bilan bog‘liq jinoyatlarni sodir etgan shaxslarga nisbatan jazo tayinlashda qonunning alohida yondashuv talablariga og‘ishmay rioya etishlari belgilangan.

Shu sababli ko‘p miqdordagi qimmatbaho yoki noyob hayvonlar, parranda va baliqlarni qirib tashlash, o‘rmonlarga shikast yetkazish yoki ularni yo‘q qilish, qishloq xo‘jaligi mulklarini ishdan chiqarish va hokazo yo‘llar bilan davlatga katta zarar yetkazgan shaxslarga nisbatan qattiq jazo choralari qo‘llaniladi.

Yoki tabiatni muhofaza qilish organlari xodimlarining, bu xizmat jamoatchi nazoratchilarining, shuningdek, o‘g‘rincha ov qilish va qonun bilan qo‘riqlanadigan tabiat obyektlariga boshqacha tajovuz qiluvchilarning harakatlariga barham berish yuzasidan o‘zining jamoatchilik burchini bajarayotgan fuqarolarning hayoti va sog‘lig‘iga tajovuz qilgan shaxslar qattiq jazoga tortiladi. Tabiatni muhofaza qilish organlari xodimlarining o‘zlari xizmat mavqeidan foydalanib tabiat obyektlariga jinoyiy tajovuzlar sodir etgan taqdirda, sudlar ularning muayyan lavozimni egallash yoki muayyan faoliyat bilan shug‘ullanish huquqidan mahrum etish to‘g‘risidagi masalani muhokama qilib tegishli choralar ko‘radi.

Tadqiqot natijalari. Jinoyat-huquqiy javobgarlik — tabiiy resurslardan foydalanishning qonun bilan belgilangan tartibiga rioya qilish va tabiiy boyliklarni saqlash maqsadida huquqbuzarlarga jinoyat-huquqiy ta’sir ko‘rsatishning majburlash choralarini samarali qo‘llash va amalga oshirishni ta’minlash uchun tan olingan huquqiy choralar tizimi[6]. Ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik qonunchilik, jamiyat va davlatning ekologik talablariga rioya etilishini ta’minlovchi jinoyat huquqining ekologiyalangan qismi hisoblanadi.

O‘zbekiston qonunchiligining jinoiy va boshqa sohalarining ekologik me’yorlari jamiyatning, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi bilan belgilanadigan va ularni rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish zarurati bilan bog‘liq bo‘lgan ekologik qoidalar va me’yorlarni “qo‘llab-quvvatlash” uchun tan olingan. Ushbu huquqiy institutning o‘ziga xos xususiyati uning murakkabligidir, chunki huquqiy javobgarlik normalari tizimi nafaqat jinoyat huquqi, balki amalga oshirish uchun shart-sharoit yaratadigan ma’muriy, yer, o‘rmon, suv, ekologik, fuqarolik va boshqa normalarni ham o‘z ichiga oladi.

Ekologik jinoyatlarga qarshi kurashish bo‘yicha jinoyat qonunchiligi o‘z rivojlanishi davomida sezilarli o‘zgarishlarga duch keldi. Ekologik huquqbuzarliklarni huquqiy va ommaviy baholashga yondashuv o‘zgardi. Endi iqtisodiy manfaatlar emas, balki atrof-muhit manfaatlari va inson salomatligi uchun qulay shart-sharoitlarni himoya qilish ustuvor vazifadir.

So‘nggi o‘n yilliklarda, O‘zbekiston jamiyatining jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi munosabati bilan, sud-tergov amaliyotidan atrof-muhitga jinoiy hujumlarning individual belgilari va ko‘rinishlari to‘g‘risida ma’lumotlarni shakllantirish va to‘plash jarayoni sodir bo‘ldi. Ekologik jinoyatlarning yangi elementlari ko‘pincha ishlab chiqiladi, keyinchalik jinoyat qonunchiligida mustahkamlanadi. Jinoyat huquqi nazariyasida atrof-muhitga ekologik tajovuzlar yig‘indisi asta-sekin jinoiy javobgarlikka tortishni talab qiladigan va Jinoyat huquqining Maxsus qismi tizimi tarkibida mustaqil o‘rinni aniq talab qiladigan jinoiy huquqbuzarliklarning alohida guruhi sifatida talqin qilinadi. Ularning izolyatsiyasi va asosli ilmiy tasnifi tajovuz obyekti xususiyatlariga va ko‘pgina birikmalarning obyektiv tomoniga asoslangan edi.

Ekologik jinoyatlarning subyektiv tomonidagi g‘ayriijtimoiy motiv belgilari (g‘arazli niyatlar, vandalizm, mansabdor korrupsiya) yaqqol namoyon bo‘ldi. O‘zimizning ekologik jinoyiy qonunchiligimizni ishlab chiqishdagi bo‘shliqlar aniqlandi, chunki O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi ekologik jinoyatlarning tabiati va ijtimoiy xavflilik darajasidagi sifat o‘zgarishlarini, xususan milliy tabiiy resurslarni o‘g‘irlash, fan va texnikaning eng yangi yutuqlaridan (axborot texnologiyalari, sun’iy kimyoviy komponentlar, avtotransport vositalari, aviatsiya texnikasi, optik asboblar va boshqa texnik vositalarni) keng qo‘llash orqali g‘arazli guruhlarning paydo bo‘lishini yetarlicha hisobga olmagan.

Xalqaro huquq normalarini, atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha jinoiy-huquqiy me’yorlarni aks ettirish va idrok etish tendensiyasi bir qator xalqaro ekologik jinoyatlar yoki xalqaro xarakterdagi jinoyatlar

uchun javobgarlikni (ekotsid, kimyoviy va radioaktiv moddalarni transchegaraviy tashish), shuningdek boshqa o‘ta xavfli moddalar, dengiz va atmosfera havosining ifloslanishi, qo‘shni va boshqa davlatlar hududlariga zarar yetkazishni yetarli darajada nazarda tutmagan.

Haqiqiy jinoyat sharoitida ekologik jinoyatlarni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlikning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risidagi zamonaviy qonunchilikning umumiy tavsifi uning manbalari, tuzilishi, asosiy yangiliklari holatini har tomonlama tahlil qilishni va qonunchilik texnologiyalari hamda qonunchilik masalalariga nostandart yechimlarni qabul qilishni talab qiladi.

O‘zgarishlar ko‘p yo‘nalishli va rejadan tashqari xarakterga ega bo‘lib, ekologik jinoyatlarning mazmuni va elementlarining turli xususiyatlariga taalluqlidir. Ularning ko‘pchiligining bajarilishi yuqori kechikish darajasiga ega. Ekologik jinoyatlarga oid jinoyat qonunchiligining samaradorligi, ularning oldini olish va ularga qarshi kurashish chora-tadbirlari, afsuski, ancha muammoli ko‘rinadi. Ushbu toifadagi jinoyatlar bo‘yicha sud amaliyoti aslida minimal bo‘lib, tizimli tahlilga mos kelmaydi.

Ekologik huquq fanida va jinoyat huquqining ekologik jinoyatlarni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlik muammolarini o‘rganadigan tadqiqot bo‘limida atrof-muhitni muhofaza qilish, huquqbuzarliklardan oqilona foydalanish sohasida jinoyatchilikka qarshi samarali kurashishning yagona g‘oya va tamoyillari mavjud emas. Ko‘rinib turibdiki, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi uyg‘un, ilmiy jihatdan boshqariladigan o‘zaro ta’sir sharoitida rivojlanib borayotgan insoniyatning barqaror rivojlanishi tamoyiliga javob beradigan bunday umumlashtiruvchi konsepsiyaga ehtiyoj zamon talabi bo‘lib turibdi. Uning maqsadi atrof-muhitni muhofaza qilishning barcha huquqiy vositalarini, birinchi navbatda, uning normal rivojlanishiga va uning salohiyatidan oqilona foydalanishga qarshi jinoiy hujumlardan integratsiyalashuvi bo‘lishi kerak.

Shu munosabat bilan, biz quyi tarmoqlarning birligini tan olish asosida tashqi muhit xavfsizligiga jinoiy hujumlarga qarshi kurashishning jinoyat-huquqiy yondashuvi masalalarini hal qilishning ilgari o‘rnatilgan nazariyasi va metodologiyasini inkor etuvchi mualliflar bilan kelisha olmaymiz.

Bizningcha, xalqning tabiiy boyliklarini faqat shaxsiy mulk deb e’lon qilish, ya’ni har bir shaxsning O‘zbekiston Respublikasining tabiiy resurslaridan foydalanish huquqini buzadigan va fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarining cheklanishiga olib keladigan mulk huquqini belgilash kelajak avlod tomiriga bolta urish bilan barobardir. Aholining ayrim guruhlarining ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish uchun tabiiy resurslarning bir qismini tabiiy muhitdan mulkka ajratish (ya’ni, ushbu qadriyatlarning ekologik toifasini iqtisodiy toifaga aylantirish) mamlakat aholisining ekologik manfaatlarini himoya qilish darajasining pasayishiga sabab bo‘ladi.

Ekologik jinoyatchilikka qarshi kurashni qonunchilik bilan tartibga solishning ayrim masalalari yechimi tanqidlarni keltirib chiqarmoqda. Shunday qilib, bobda bir qator jinoyatlarni chegaralashda aniqlik yo‘q. Ko‘rinib turibdiki, ularning chegaralanishi va takrorlanishini bartaraf etish qonunni qo‘llash jarayonida hal qilinadigan zararli yoki jamoat xavflilik darajasi ma’muriy va sud amaliyoti natijalariga ko‘ra belgilanadi.

Ushbu huquq tarmoqlarining o‘zaro ta’siri va bir-birini to‘ldirishi yanada chuqurroq tushunish, izohlash va rivojlantirishni talab qiladi. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish sohasidagi javobgarlik to‘g‘risidagi amaldagi qonun hujjatlarining nomukammalligini ko‘rsatuvchi, ularning malakasini oshirish amaliyotida nomuvofiqlikni keltirib chiqaruvchi boshqa obyektiv va subyektiv omillar qatorida jinoyat qonunchiligidagi bo‘shliqlar va uning qonun hujjatlariga mos kelmasligini ko‘rsatish mumkin.

Huquqni qo‘llash muammolari, shuningdek, malakaviy tartibni murakkablashtiradigan kompozitsiyalarning obyektiv tomoni belgilarining ko‘pligini saqlab qolish va hatto ko‘paytirishni ham o‘z ichiga oladi. Ekologik sohadagi kriminologik vaziyatni yanada to‘liqroq aks ettirish uchun jinoyat-huquqiy tarkiblarni farqlash jarayoni davom ettirilishi kerak. Milliy tabiiy resurslar alohida jinoyat-huquqiy muhofazani talab qiladi. Ayrim ekologik jinoyatlarning korrupsiya bilan bog‘liqligining o‘ziga xos xususiyatlari va uning namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq ma’lum tarkibiy qismlarning mavjudligi hali-hanuz ekologik qonun hujjatlarida o‘z aksini topmagan.

Shu bilan birga, ekologiya sohasida sodir etilgan har bir aniq holatda keltirilgan zarar miqdori aniqlanishi lozim. Bunda ekologik zarar hajmi, miqdori va narxini aniqlashda hisoblashning markaziy tasdiqlangan usullari va o‘rnatilgan taksalariga asoslanish, bular bo‘lmaganda esa tabiiy muhitni tiklash uchun faktik xarajatlar, keltirilgan zarar hamda kutilayotgan daromad inobatga olinishi lozim.

Tadqiqot natijalari tahlili. Ekologiya sohasidagi qoidabuzarliklar dispozitsiyalari, umuman olganda, blanket xususiyatga ega bo‘lgan moddalardan iborat. Shuning uchun bu toifadagi jinoyat ishlarini ko‘rish va tergov qilishda boshqa huquq tarmoqlarining qonuniy aktlariga murojaat qilish zarur.

Tahlil qilinayotgan jinoyatlarning subyektiv tomoni mazmuni Jinoyat kodeksining 23-moddasi bilan belgilangan murakkab shaklli ayb ekanligi bilan ifodalanadi, ya’ni tabiatni asrashga nisbatan ayb shakli ham qasd, ham ehtiyotsizlikda, kelib chiqqan oqibatga esa ayb shakli faqat ehtiyotsizlik bilan ifodalanadi.

Jinoyat sodir etish motivlari javobgarlikka ta’sir etmaydi, shuning uchun u turlicha bo‘lishi mumkin.

Ko‘rilayotgan jinoyatlarning subyekti har qanday 16 yoshga to‘lgan shaxs bo‘lishi mumkin. Alohida hollarda, masalan, atrof-tabiiy muhitning ifloslanganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko‘rsatish (JK 194-m) yoxud atrof-tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralarini ko‘rmaslik (JK 195-m) holatlarida subyekt faqat mansabdor shaxs bo‘ladi.

Obyekt xususiyatidan kelib chiqqan holda ekologiya sohasidagi barcha jinoyatlar ikki guruhga bo‘linadi:

Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi jinoyatlar: ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish (JK 193-m), atrof-tabiiy muhitning ifloslanganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko‘rsatish (JK 194-m), atrof-tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralarini ko‘rmaslik (JK 195-m) va atrof-tabiiy muhitni ifloslantirish (JK 196-m).

Tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar: yer va yer osti boyliklaridan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzish (JK 197-m), ekinzor, o‘rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish (JK 198-m), o‘simliklar kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurash talablarini buzish (JK 199-m), veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish (JK 200-m), zararli kimyoviy moddalar bilan muomalada bo‘lish qoidalarini buzish (JK 201-m), hayvonot yoki o‘simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish (JK 202-m), suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzish (JK 203-m) va alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tartibini buzish (JK 204-m).

2023-yilda mamlakatda 104 096 ta jinoyat ro‘yxatga olingan bo‘lib, ularning 74 202 tasi yoki 71,3 foizi hisobot yilida sodir etilgan. Jami jinoyatlar soni mamlakat bo‘yicha har 100 ming aholiga 289 tadan to‘g‘ri kelgan. Bu ko‘rsatkich bo‘yicha Toshkent shahri 735 ta bilan yetakchilik qilmoqda, keyingi o‘rinlarda Toshkent viloyati — 415 ta, Sirdaryo — 378 ta hamda Farg‘ona — 328 ta.

IIV ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda sodir etilgan umumiy jinoyatlarning 82,7 foizi fosh etilgan, qidiruvdagi 7 563 nafar shaxs ushlangan, bedarak yo‘qolgan 450 nafar shaxs topilgan. Tezkor-qidiruv tadbirlari natijasida axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanib sodir etilgan 6 455 ta jinoyat aniqlangan.

Shundan 804 tasi JKning 193–204-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlar sirasiga kirgan.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda ekologik jinoyatlar uchun javobgarlikni belgilash bilan bog‘liq bir qator muammolar mavjud:

— qonunchilikning qat’iy emasligi;

— monitoring va nazorat tizimining yetarli rivojlanmaganligi;

— shaffoflikning yetishmasligi;

— aholining ishtiroki va xabardorligining pastligi;

— malakali kadrlar va resurslarning yetishmasligi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun qonunchilik bazasini mustahkamlash, monitoring va nazorat tizimini rivojlantirish, korrupsiyaga qarshi kurashish, atrof-muhit masalalarida jamoatchilik ishtiroki va xabardorligini oshirish zarur. Ekologik jinoyatlarni samarali aniqlash va ularga qarshi kurashish uchun yetarli resurslar hamda malakali mutaxassislar mavjudligini ta’minlash ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosalar. Yurtimizda olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlarning eng muhim vazifalaridan biri inson hayot sifati va farovonligini oshirishdan iborat bo‘lib, davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida fuqarolarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish va kambag‘allikni qisqartirish, aholini yangi ish o‘rinlari va kafolatli daromad manbai, munosib yashash sharoitlari bilan ta’minlash sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish belgilab qo‘yildi.

Ekologiya sohasidagi jinoyatlar jamiyat va davlat xavfsizligiga bevosita tahdid soladi. O‘zbekistonda ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikni belgilashda qonunchilik, huquqni qo‘llash va institutsional darajadagi muammolar mavjud. Ushbu muammolarni bartaraf etish ekologik xavfsizlikni ta’minlash va barqaror rivojlanishga erishishning muhim sharti hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi”, 2021-yil 30-dekabrdagi “Respublikada ko‘kalamzorlashtirish ishlarini jadallashtirish, daraxtlar muhofazasini yanada samarali tashkil etish chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi farmonida tatbiq etilishi belgilangan “Yashil makon” umummilliy loyihasi dasturlarida atrof-muhit obyektlarini (havo, suv, yer, tuproq, yer qa’ri, bioxilma-xillik, qo‘riqlanadigan tabiiy hududlar) inson ta’siri hamda boshqa salbiy ta’sir qiluvchi omillardan saqlash va sifatini ta’minlash, shuningdek sanoat ishlab chiqarishi va urbanizatsiya ko‘lami keskin kengayishi natijasida

aholi punktlariga tushayotgan ekologik yukni kamaytirish mexanizmlarini takomillashtirish rejalari ishlab chiqilgan va amalga oshirilmoqda.

Shuni ta'kidlash lozimki, bu sohada xalqaro hamkorlik munosabatlarida ham davlatimiz faol qatnashadi. O'zbekiston Respublikasi 1993-yil 18-mayda Ozon qatlamini muhofaza qilish to'g'risidagi Vena konvensiyasiga va ozon qatlamini yemiruvchi moddalar bo'yicha Monreal protokoliga qo'shildi. O'zbekiston 1993-yildan buyon BMTning Iqlim o'zgarishi to'g'risidagi hadli konvensiyasining (Nyu-York, 1992-yil may) a'zosi hisoblanadi[1].

Xalqaro darajada aholi hayot sifatini yaxshilash borasida qabul qilingan eng muhim hujjat — Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) 2015-yilda qabul qilingan "Barqaror rivojlanish maqsadlari" bo'lib, ular butun dunyo aholisi duch kelayotgan asosiy muammolarni hal etishga qaratilgan 17 ta o'zaro bog'liq maqsaddan iborat. O'zbekistonda 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirishni jadallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqilib, unda 16 ta milliy barqaror rivojlanish maqsadi va 125 ta vazifa belgilab olindi[2].

Milliy maqsadlar qatoriga iqlim o'zgarishi va uning oqibatlariga qarshi kurash bo'yicha tezkor choralarni qabul qilish, quruqlik ekotizimlarini himoyalash va tiklash, ulardan oqilona foydalanishga ko'maklashish, o'rmonlardan oqilona foydalanish, cho'llanishga qarshi kurashish, yerlarning yemirilishini to'xtatish va ortga qaytarish, bioxilma-xillikning yo'qolib ketish jarayonini to'xtatish vazifalari kiritilgan.

Respublikada ekotizimlarni himoya qilish va tiklash, ko'kalamzorlashtirish ishlarini jadallashtirish hamda yashil maydonlarni kengaytirish borasida "Yashil makon" umummilliy loyihasining amalga oshirilishi muhim qadam bo'ldi. Ushbu loyiha doirasida yiliga 200 million tup daraxt va buta ko'chatlarini ekish orqali shaharlardagi yashil maydonlarni amaldagi 8 foizdan 30 foizga oshirish rejalashtirilgan.

Hozirda barcha shahar va qishloqlarda daraxt ekish bo'yicha keng ko'lamda ish olib borilayotgani tahsinga sazovor. Shu bilan birga, har yili kuz va bahor oylarida ekiladigan daraxtlar parvarishiga, ularning keyingi taqdiriga ham alohida e'tibor qaratilishi lozimligi ta'kidlanmoqda.

Tabiatni asrash va tabiiy muhitni yaxshilash davlat va jamiyat faoliyatining ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi. Tabiiy muhit milliy qimmatli komponent sifatida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimiga kiritilishi lozim. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining shakllanishi va amalga oshirilishi bilan davlatning ekologiya sohasidagi siyosati uzviy bog'liq bo'lishi zarur, chunki aholining sog'lig'i va ekologik xavfsizlik ajralmas birlikdir.

Ekologik xavfsizlik — tabiiy va texnogen xarakterdagi favqulodda vaziyatlar va ularning oqibatlari, xo'jalik va boshqa faoliyat natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlardan tabiiy muhit va inson hayotidagi muhim manfaatlarning himoyalanganlik holatini anglatadi. Tabiiy muhit deganda esa tabiiy muhit komponentlari, tabiiy va antropogen obyektlar yig'indisi tushuniladi. Tabiiy muhitning asosiy komponentlariga yer, yer osti, yer qa'ri, yer osti va yer usti suvlari, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot olami, boshqa organizmlar, shuningdek atmosferaning ozon qatlami va Yer atrofidagi kosmik makon kiradi.

Ekologiya sohasidagi jinoyatlarning ijtimoiy xavflilik darajasining yuqoriligi ularning sodir etilishi natijasida inson hayoti va sog'lig'iga, shuningdek tabiiy ekologik tizimlarga, atmosfera havosiga, ozon qatlamiga, yerga, yer osti va yer usti suvlariga, o'rmon va boshqa o'simliklarga, hayvonot olamiga, mikroorganizmlarga, genetik fondga va tabiiy landshaftlarga katta zarar yetkazilishi yoki bunday zarar yetkazilish xavfi mavjudligi bilan belgilanadi.

Ekologiya sohasidagi jinoyatlar deganda jinoyat qonuni bilan belgilangan, inson hayot faoliyati uchun qulay bo'lgan tabiiy muhitni saqlash, uning zaxiralaridan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlaydigan ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qiluvchi ijtimoiy xavfli qilmishlar tushuniladi. Asosan ekologiya sohasidagi jinoyatlar qonun chiqaruvchi tomonidan moddiy tarkibli jinoyatlar sifatida ifodalangan.

Shu sababli sodir etilgan qilmish bilan kelib chiqqan zararli oqibatlar yoki inson sog'lig'iga hamda atrof-muhitga zarar yetkazilishi xavfi o'rtasidagi sababiy bog'liqlikni aniqlash alohida muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, zararli oqibatlar boshqa omillar, jumladan tabiiy omillar natijasida yuzaga kelgan-kelmaganligini, shuningdek huquqqa xilof qilmishlar oxirgi zarurat holatida sodir etilgan yoki etilmaganligini aniqlash zarur. Oxirgi holatlarda shaxs harakatlarida jinoyat tarkibi bo'lmagani sababli jinoiy javobgarlik istisno etiladi.

Mazkur toifadagi jinoyat ishlarini tergov qilish jarayonida, jinoyat qasd yoki ehtiyotsizlik bilan sodir etilganidan qat'i nazar, uning natijasida yetkazilgan zarar aybdor shaxs tomonidan to'liq qoplanishi shart. Qoplanadigan zarar miqdori belgilangan tartibda tasdiqlangan zarar miqdorini hisoblash uslublari va taksalariga muvofiq aniqlanadi, agar ular mavjud bo'lmasa, boy berilgan daromad hamda atrof-tabiiy muhitni tiklashga sarflangan xarajatlar inobatga olingan holda faktik xarajatlar bo'yicha belgilanadi.

Takliflar. Yovvoyi o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlarini muhofazasini tizimli tashkil etish.

Transport vositalarining atmosfera havosiga ta’sirini kamaytirish.
Ko‘mir yoqilg‘isidan foydalanishni bosqichma-bosqich tugatish.
Ekologik ekspertizani majburiy joriy etish.
Ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik choralarini kuchaytirish.
Reabilitatsiya markazlarini xususiy sektor asosida rivojlantirish.
Xalqaro hamkorlikni kengaytirish.
Ekologik ta’lim va madaniyatni rivojlantirish.
Ruxsat berish tartib-taomillarini tizimlashtirish.
Yo‘qolib ketish xavfi ostidagi turlar savdosini qat’iy tartibga solish.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev Sh.M., Bilimli avlod - buyuk kelajakning, tadbirkor xalq - farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2018-yil 7-dekabrdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. https://president.uz/uz/liss/viesh/2180

2. Mirziyoev Sh.M., 2018-yil 28-dekabrdagi 2019 yilda mamlakatimizni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Parlamentga Murojaatnomasi. https://president.uz/uz/liss/viesh/2228

3. O‘zbekiston Respublikasida Jinoyat kodeksi. https://lex.uz/docs/111453#184337

4. O‘zbekiston Respublikasida Jinoyat-protsessual kodeksi. https://lex.uz/docs/111460

5. “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o‘tkazish uslubiyotini tasdiqlash to‘g‘risida”gi buyruqqa o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida. O‘zbekiston Respublikasi adliya vazirining buyrug‘i, reg. № MYU 2745-1, Qabul qilingan sana 01.06.2018, Kuchga kirish sanasi 05.06.2018.

6. Xolmo‘minov J.T. Ekologiya va hayot: qonunchilikni takomillashtirish masalalari. – T.: Falsafa va huquq instituti, 2019. – 167 bet.

7. Alekseeva A.S. Rossiya qonunchiligidagi ekologik jinoyatlarning konsepsiyasi va tarkibi// Yoshlar ilmiy forumi: Maqola. XXVI xalqaro stud. ilmiy-amaliy konf. № 25(26). (kirish sanasi: 05/09/2019) URL: https://nauchforum.ru/archive/MNF_interdisciplinarity/25(26).pdf

8. Golubev S.A. Ekologik jinoyatlarning subektiv va obektiv belgilari: ilmiy. maqola// Iqtisodiyot, huquq va sotsiologiya byulleteni. 2021. No 1. 35-40-betlar.

9. Volkova A.S. Fuqarolarning ekologik huquqlarini amalga oshirish ustidan prokuror nazoratining vazifalari// Ilmiy forum: Yurisprudensiya, tarix, sotsiologiya, siyosatshunoslik va falsafa: to‘plam. Art. XXVII xalqaro anjumani materiallari asosida. ilmiy-amaliy konf. M., Ed. "MCNO", 2019. № 3(27). 75-79-betlar.

10.Dubovik O.L. Atrof-muhit huquqi. Boshlang‘ich kurs. M .: Advokat. 2022. 156 bet.

11.Jelvakov E.N. Rossiya Federatsiyasida tabiiy muhitni jinoiy huquqiy himoya qilish. M.: Norma. 2021. 438s

12.Devid L.Nagel. "Elemens of Social Disorganization and Environmental Criminology. London, 2022.

13.Michael J. Rossmoier. SHaste and organized crime in regional environmens: Hosh shaste tariffs and the mafia affect shaste management and disposal. Resource and Energy Economics, 41: 185-201.

14.Lorenzo Franchi. Le rotte globali dei rifiuti: spunti nella cornice dei cambiamenti climatici. The Climate Crisis in Mediterranean Europe: Cross-Border and Multidisciplinary Issues on Climate CHange, 3 (1): 80-96.

15.David B. King. Eco-mafia and environmental crime in Italy. In Toine Spapens, Rob Shhite, Daan van Uhm & Huisman, Sh. (eds) Green Crimes and Dirty Money: Routledge.

2030 UZBEKISTAN RESEARCH ONLINE
uzjournals.edu.uz

doi® digital object identifier

Google scholar

ROAD DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

ADVANCED SCIENCES INDEX

"SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY"

The journal was composed in the Editorial and Publishing Department of Bukhara State University.

Editorial address:
Bukhara, 200117
Bukhara State University, main building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing Department.
https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted 27.02.2026 y. Paper format 60x84,1/8. Printed in express printing method. Conditional printing plate – 35,30. Circulation 70. Order № 30. Price is negotiable.

Published in the printing house "BUKHARAHAMD PRINT" LLC
Address: Bukhara, Hofiz tanish Bukhari street, 190 B-house